Присвячується
200-річчю від дня народження
Тараса Шевченка

Dedicated to the
200th Anniversary
of Taras Shevchenko's birthday

УКРАЇНА ЄВРОПА СВІТ

UKRAINE EUROPE WORLD

Міжнародний
збірник наукових праць
Серія: Історія, міжнародні відносини

The International
Collection of Scientific Works
Series: History, International Relations

Ministry of Education and Science of Ukraine
Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University

UKRAINE EUROPE WORLD

The International
Collection of Scientific Works
Series: History, International Relations
Founded in 2008

Issue 13

Ternopil – 2014

Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

УКРАЇНА ЄВРОПА СВІТ

Міжнародний
збірник наукових праць
Серія: Історія, міжнародні відносини
Заснований 2008 р.

Випуск 13

Тернопіль – 2014

Ukraine–Europe–World. The International Collection of Scientific Works. Series: History, International Relations / Editor-in-chief L. M. Alexiyevets. – Is. 13: Dedicated to the 200th Anniversary of Taras Shevchenko's birthday. – Ternopil: Publishing House of Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, 2014. – 368 p.

Confirmed to be published by the Scientific Council
of Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical
University, Record of proceedings № 9 (May 27, 2014).

Editorial Advisory Board:

Yu. M. Alexeyev, Doctor of History, Professor, Kyiv Slavonic Studies University, **L. M. Alexiyevets**, Doctor of History, Professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University **(editor-in-chief), M. M. Alexiyevets,** Doctor of History, Professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, **M. V. Barmak,** Doctor of History, Professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, **V. Bonusyak,** Doctor (habilitated) of History, Professor, Zheshov University, Polish Republic, **S. V. Vidnyanskyi**, Doctor of History, Professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (NAS of Ukraine), **R. Drozd**, Doctor (habilitated) of History, Professor, Pomorsk Academy, Polish Republic, **I. S. Zulyak,** Doctor of History, Professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, **O. V. Klymenyuk,** Professor, Central Institute of Post-Graduate Pedagogical Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (NAPS of Ukraine), **V. P. Kravets,** Doctor of Pedagogy, Professor, Member of the NAPS of Ukraine, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, **A. I. Kudryachenko,** Doctor of History, Professor, Institute of World History of the NAS of Ukraine, **M. R. Lytvyn,** Doctor of History, Professor, Ivan Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine, **Yu. I. Makar,** Doctor of History, Professor, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, **V. Yu. Melnychenko**, Doctor of History, Member of the NAPS of Ukraine, Ukrainian Cultural Centre in Moscow, **O. A. Udod,** Doctor of History, Professor, Institute of Innovative Technologies and Education, Ministry of Education and Science of Ukraine, **I. O. Fedoriv**, Candidate of History, Associate Professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University **(executive secretary)**, **V. I. Yarovyi,** Doctor of History, Professor, Kyiv Taras Shevchenko National University.

Reviewers: **V. M. Botushanskyi,** Doctor of History, Professor
S. P. Kacharaba, Doctor of History, Professor
O. Ye. Homotyuk, Doctor of History, Professor

The International Collection of Scientific Woks dedicated to the 200th Anniversary of Taras Shevchenko's birthday. It deals with the problems of T. Shevchenko's contribution to the world and national culture and science, the role of Euromaydan in the history of Ukraine; finds the civilizational foundations of cognition of Ukraine, its place in the modern structure of international relations, analyzes the cooperation with foreign countries in the recent geopolitical conditions.

The researches pay attention to the World History, Methodology, Historiography and Source Study and examine the development of Culture, Education, Science as well as present the reviews of the latest works.

It will be useful for scientists, university and school teachers, students, diplomats, politicians and public figures, for everybody interested in History of Ukraine in the world-historical context.

International Collection of Scientific Works articles of "Ukraine–Europe–World" is registered by the Higher Certificatory Commission of Ukraine as professional edition on speciality "Historical sciences". The Decree № 1–05/2, March 10, 2010 (Bulletin of the Higher Certificatory Commission of Ukraine. – No. 4 (126). – 2010. – P. 10).

The publishing board publishes the materials, not always sharing the authors'views.

Editorial Board Address:
1a, Hromnytsky St.,
Ternopil, Ukraine, 46027.
Tel. (0352) 53-59-01

Ternopil Volodymyr Hnatyuk
National Pedagogical
University

Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 13: присвячується 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – 368 с.

Затверджено до друку Вченою радою
Тернопільського національного педагогічного
університету імені Володимира Гнатюка,
Протокол № 9 від 27.05.2014 р.

Редакційна колегія:

Ю. М. Алексєєв, доктор історичних наук, професор, Київський славістичний університет, **Л. М. Алексієвець,** доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка **(головний редактор)**, **М. М. Алексієвець,** доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, **М. В. Бармак,** доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, **В. Бонусяк,** доктор (габілітований) історичних наук, професор, Жешовський університет, Республіка Польща, **С. В. Віднянський,** доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України, **Р. Дрозд**, доктор (габілітований) історичних наук, професор, Поморська академія, Республіка Польща, **І. С. Зуляк,** доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, **О. В. Клименюк,** професор, Центральний інститут післядипломної педагогічної освіти НАПН України, **В. П. Кравець,** доктор педагогічних наук, професор, дійсний член НАПН України, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, **А. І. Кудряченко,** доктор історичних наук, професор, Інститут всесвітньої історії НАН України, **М. Р. Литвин,** доктор історичних наук, професор, Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, **Ю. І. Макар,** доктор історичних наук, професор, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, **В. Ю. Мельниченко,** доктор історичних наук, член-кореспондент НАПН України, Культурний центр України в Москві, **О. А. Удод,** доктор історичних наук, професор, Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України, **І. О. Федорів,** кандидат історичних наук, доцент, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка **(відповідальний секретар)**, **В. І. Яровий,** доктор історичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Рецензенти: **В. М. Ботушанський,** доктор історичних наук, професор
С. П. Качараба, доктор історичних наук, професор
О. Є. Гомотюк, доктор історичних наук, професор

Міжнародний збірник наукових праць присвячено 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка. У ньому досліджуються проблеми внеску Т. Шевченка у розвиток світової і вітчизняної культури й науки, ролі Євромайдану в історії України; з'ясовано цивілізаційні засади пізнання України, її місце в сучасній структурі міжнародних відносин, проаналізовано співпрацю із зарубіжними країнами у новітніх геополітичних умовах.

Значну увагу приділено всесвітній історії, методології, історіографії та джерелознавству, а також розглянуто розвиток культури, освіти, науки, подано рецензії та огляди.

Для науковців, викладачів вишів, учителів, студентів, дипломатів, політиків, громадських діячів, усіх, хто цікавиться історією України у всесвітньо-історичному контексті.

Міжнародний збірник наукових праць "Україна–Європа–Світ" зареєстровано Вищою атестаційною комісією України як фахове видання зі спеціальностей "Історичні науки". Рішення від 10.03.2010 р. № 1–05/2 (Бюлетень Вищої атестаційної комісії України. – № 4 (126). – 2010. – С. 10).

Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.

Адреса редакції "УЄС": 1[а], вул. Громницького, Тернопіль, Україна, 46027. Тел. (0352) 53–59–01

© Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

“ПО МОВІ – ПЕРЕДМОВА...”

Свою Україну любіть.
Любіть її...
Тарас Шевченко

Час увиразнює думки і дії. У поєднанні з місцем та обставинами визначає хід життя й історії. Нинішній випуск формувався за особливих умов українських реалій весни 2014-го. На березень припав і ювілей від народження Т. Г. Шевченка, якому приурочений збірник. Час актуалізує життєпис Кобзаря, кожен знаходить своє прочитання, чує у ньому голос України, українськості.

Обдарована талантами, непростої долі й виборів Людина, завдяки якій значною мірою світ пізнав Україну, а Україна отримала символ, витворюючи власний духовно зримий простір. І сьогодні у творах Шевченка шукаємо відповіді на питання дня. Знаходимо їх у ідеях боротьби за свободу, гідність, любові, добрих ділах, розумінні, що: “В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля”.

Словами відомого українського історіографа Ярослава Калакури: “...творчість Т. Шевченка, кожен його твір дихає історією, випромінює історичну і національну пам’ять, утверджує суспільний оптимізм, надію на власні сили українського народу, віру у майбутнє”.

Тож, унікальні оригінальні за змістом дослідження постаті Шевченка відкривають часопис. Вміщені далі статті розкривають суть нинішніх процесів в Україні, методологію досліджень в сучасний період, наближають до розуміння всесвітньої історії та культури.

Кожний день наповнений новинами, які наче вкотре демонструють важливість і цінність людського життя, миру, розуміння один одного, любові. З цього починається патріотизм. Тут ховається істина.

Новий формат, збереження рубрик, нові глибокі дослідження уже іменитих учених та студії молоді – прикметна риса вип. 13. У добру путь!

У добру путь, Україно!

Леся Алексієвець
головний редактор,
доктор історичних наук, професор

ЗМІСТ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Леся Алексієвець
"ПО МОВІ – ПЕРЕДМОВА..." 6

ДО 200-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Леся Алексієвець
ТАРАС ШЕВЧЕНКО – ВСЕСВІТ... 13
Ярослав Калакура
УКРАЇНСЬКА ТА ЗАРУБІЖНА ІСТОРІОГРАФІЇ В РЕЦЕПЦІЯХ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА 15
Юрій Свідерський, Наталія Романишин
ШЕВЧЕНКО – ІСТОРИК 27
Алла Киридон
ОБРАЗ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА ЯК ДУХОВНА ДОМІНАНТА УКРАЇНСТВА 36
Омелян Пріцак
ШЕВЧЕНКО-ПРОРОК 45
Ірина Федорів
ТВОРЧА СПАДЩИНА ТАРАСА ШЕВЧЕНКА У КОНТЕКСТІ СЛАВІСТИЧНИХ РЕФЛЕКСІЙ 63
Володимир Кравець
ГЕНДЕРНА ТА ШЛЮБНО-СІМЕЙНА ТЕМАТИКА У ТВОРЧОСТІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА 77
Ярослав Секо
ПОСТАТЬ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА І ШІСТДЕСЯТНИКИ (У КОНТЕКСТІ СВЯТКУВАННЯ 150-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ПОЕТА) 86

СТУДІЇ

Юрій Макар
ТРАГІЧНЕ СЕМИДЕСЯТИЛІТТЯ 96
Степан Віднянський
ЗАКАРПАТТЯ: ВІД "ЗЕМЛІ БЕЗ ІМЕНІ" ДО ВЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ – КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ 111
Василий Ткаченко
УКРАИНА: ИСПЫТАНИЕ МАЙДАНОМ 127

УКРАЇНА В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Ігор Дацків
ЕВОЛЮЦІЯ УКРАЇНСЬКО-ФРАНЦУЗЬКИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1921 РР.) 152
Марія Юрчак
ПОТЕНЦІАЛ ВПЛИВУ БАЛКАНСЬКИХ ДЕРЖАВ НА ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКИ ЄС ЩОДО УКРАЇНИ 163

Тетяна Лахманюк
СПІВРОБІТНИЦТВО МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ЯПОНІЄЮ В НАУКОВО-ТЕХНІЧНОМУ ВИМІРІ (1991–2011 РР.) 171

ДОСЛІДЖЕННЯ ІЗ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Андрій Мартинов
ВИБОРИ НІМЕЦЬКОГО БУНДЕСТАГУ 2013 РОКУ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ ФЕДЕРАТИВНОЇ РЕСПУБЛІКИ НІМЕЧЧИНИ 176

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ

Александр Клименюк
МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ МОДЕЛИРОВАНИЯ САМОРАЗВИВАЮЩИХСЯ ИСТОРИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ И ЯВЛЕНИЙ 185
Олександр Удод, Михайло Юрій
ТЕОРІЯ ВІДЧУЖЕННЯ КАРЛА МАРКСА І КЛАСОВА БОРОТЬБА НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ 201
Олег Горенко
ПОСТМОДЕРНА ДЕЛЕГІТИМАЦІЯ ІСТОРИЧНОГО ЗНАННЯ І ПРОБЛЕМА ДОВІРИ 207
Наталія Чорна
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН 221

ІСТОРІОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Ярослав Калакура, Леся Алексієвець
ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ 233
Микола Стопчак
АГРАРНА ПОЛІТИКА ДИРЕКТОРІЇ УНР: ІНТЕРПРЕТАЦІЇ РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ 246
Оксана Валіон
ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ БІЛОРУСІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ (КІН. 80-Х РР. XX – ПОЧ. XXI СТ.) 252

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ І ЗАРУБІЖНОЇ КУЛЬТУРИ, ОСВІТИ Й НАУКИ

Леся Алексієвець, Михайло Юрій
ЦИВІЛІЗАЦІЙНА СУТНІСТЬ НАУКИ І ОСВІТИ УКРАЇНИ 269
Наталія Горішна
ОСОБЛИВОСТІ КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКОГО ЖИТТЯ В УКРАЇНІ (1920–1930 РР.) 275
Руслан Гусак
ЦЕРКОВНО-ГРОМАДСЬКИЙ РУХ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД 284
Леся Костюк
РІЗДВЯНА ОБРЯДОВІСТЬ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX – ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ 292
Юрій Ніколаєць
РОЛЬ МАС-МЕДІА ДОНБАСУ У ФОРМУВАННІ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ НАСЕЛЕННЯ РЕҐІОНУ НАПРИКІНЦІ XX – НА ПОЧАТКУ XXI СТ. 299

Наталія Ігнатенко
СИСТЕМА ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ВЧИТЕЛІВ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1919–1939 РР.)..... 309

ПРАЦІ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

Ольга Мазурок
РОЛЬ СТУДЕНТСЬКОГО СУДУ У ДІЯЛЬНОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СТУДЕНТСТВА "ПРОФОРУС" НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ УПРОДОВЖ 1921–1926 РР. 314
Надія Греченюк
ВИБОРЧА СИСТЕМА ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД..... 320
Ірина Ільчук
ІСТОРИЧНІ ТА ГЕОСТРАТЕГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВЗАЄМИН У НОВОМУ ГЕОПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРІ (КІНЕЦЬ 1980-Х – ПОЧАТОК 1990-Х РР.) 329

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Леся Алексієвець, Микола Алексієвець
БІЛОРУСЬ: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ 339
Ірина Федорів
КУПЧИНСЬКИЙ О. ВИБРАНІ СТАТТІ ТА МАТЕРІАЛИ. – Т. 3: ВІДОМІ ТА МАЛОВІДОМІ ПОСТАТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ НАУКИ Й КУЛЬТУРИ / РЕД. КОЛ.: О. ВИННИЧЕНКО, Л. ВОЙТОВИЧ, І. ГИРИЧ, М. КРИКУН, Л. РУДНИЦЬКИЙ, Л. ТИМОШЕНКО, Я. ФЕДОРУК, С. ХОРОБ. НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. ШЕВЧЕНКА. – ЛЬВІВ, 2011. – 665 С. – (УКРАЇНОЗНАВЧА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА НТШ. – ЧИСЛО 31)..... 343

NOTA BENE: МОВОЮ ОРИГІНАЛУ

*ІЗ КНИГИ **ЮРІЯ МАКАРА, МИХАЙЛА ГОРНОГО, ВІТАЛІЯ МАКАРА.** ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ ХОЛМСЬКО-ПІДЛЯСЬКИХ УКРАЇНЦІВ (1915-1947). ДОСЛІДЖЕННЯ. СПОГАДИ. ДОКУМЕНТИ. У ТРЬОХ ТОМАХ. ТОМ 2. – ЧЕРНІВЦІ: БУКРЕК, 2014. – 900 С.: ІЛ.*..... 347
*ІЗ КНИГИ **ВІКТОРА ДАНИЛЕНКА.** ВОЛОДИМИР ВЕРНАДСЬКИЙ: ВІХИ ЖИТТЯ І ТВОРЧОСТІ. – КИЇВ–ВІННИЦЯ: ТОВ "НІЛАН-ЛТД", 2014. – 298 С.; 20 ІЛ.* 352

ХРОНІКА

Микола Москалюк
ДО 65-РІЧЧЯ ЧЛЕНА-КОРЕСПОНДЕНТА НАН УКРАЇНИ О. П. РЕЄНТА 361

CONTENTS

PREFACE

Lesya Alexiyevets
"BEFORE CONVERSATION – PREFACE…" 6

DEDICATED TO THE 200TH ANNIVERSARY OF TARAS SHEVCHENKO'S BIRTHDAY

Lesya Alexiyevets
TARAS SHEVCHENKO – UNIVERSE… 13

Yaroslav Kalakura
UKRAINIAN AND FOREIGN HISTORIOGRAPHY IN RECEPTION OF TARAS SHEVCHENKO 15

Yuriy Sviderskyi, Nataliya Romanyshyn
SHEVCHENKO – HISTORIAN 27

Alla Kyrydon
IMAGE OF TARAS SHEVCHENKO AS SOCIOCULTURAL CODE OF NATION 36

Omelyan Pritsak
SHEVCHENKO-PROPHET 45

Iryna Fedoriv
THE ARTISTIC HERITAGE OF TARAS SHEVCHENKO IN THE CONTEXT OF SLAVIC REFLECTIONS 63

Volodymyr Kravets
GENDER AND MATRIMONIAL ASPECTS IN THE WORKS OF T. H. SHEVCHENKO 77

Yaroslav Seko
PERSONALITY OF TARAS SHEVCHENKO AND DISSIDENTS OF 60TH (IN THE CONTEXT CELEBRATION OF THE 150TH ANNIVERSARY OF HIS BIRTH) 86

ARTICLES

Yuriy Makar
TRAGIC SEVENTIES ANNIVERSARY 96

Stepan Vidnyanskyy
TRANSCARPATHIA: FROM THE "LAND WITHOUT A NAME" TO THE ACTUAL STATEHOOD – CARPATHIAN UKRAINE 111

Vasyl Tkachenko
UKRAINE: TRIAL BY MAIDAN 127

UKRAINE IN THE SYSTEM OF INTERNATIONAL RELATIONS

Ihor Datskiv
EVOLUTION OF UKRAINIAN AND FRENCH RELATIONS IN THE UKRAINIAN REVOLUTION (1917–1921) 152

Mariya Yurchak
POTENTIAL OF THE BALKAN COUNTRIES IMPACT ON THE FORMATION OF THE EU POLICY TOWARDS UKRAINE 163

Tetyana Lakhmanyuk
COOPERATION BETWEEN UKRAINE AND JAPAN IN SCIENTIFIC AND TECHNICAL SPHERES (1991–2011) *171*

PROBLEMS OF THE WORLD HISTORY

Andriy Martynov
BUNDESTAG ELECTION OF 2013 IN THE CONTEXT OF CONTEMPORARY POLITICAL HISTORY OF GERMANY *176*

PROBLEMS OF METHODOLOGY STUDIES

Aleksandr Klimenyuk
METHODOLOGICAL POSSIBILITIES OF MODELING SELF-DEVELOPING HISTORICAL PROCESSES AND PHENOMENA *185*
Olexandr Udod, Mykhaylo Yuriy
THEORY OF ALIENATION IN THE KARL MARX'S INTERPRETATION AND THE PRESENT TIME *201*
Oleh Horenko
POSTMODERN DELEGITIMATION OF HISTORICAL KNOWLEDGE AND THE PROBLEM OF CONFIDENCE *207*
Nataliya Chorna
THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE MODERN UKRAINIAN-AND-POLISH RELATIONS STUDYING *221*

HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Yaroslav Kalakura, Lesya Alexiyevets
CIVILIZATIONAL FUNDAMENTALS OF UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY *233*
Mykola Stopchak
THE UNR DIRECTORY AGRICULTURAL POLICY: SOVIET HISTORIOGRAPHY INTERPRETATIONS *246*
Oksana Valion
HISTORIOGRAPHICAL DISCOURSE OF SOCIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT OF BELARUS IN THE PRESENT STAGE (LATE 80s OF THE 20TH – THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY) *252*

HISTORY OF UKRAINIAN AND WORLD CULTURE, SCIENCE AND EDUCATION

Lesya Alexiyevets, Mykhailo Yuriy
THE CIVILIZATIONAL ESSENCE OF SCIENCE AND EDUCATION OF UKRAINE *269*
Nataliya Gorishna
PECULIARITIES OF THE CULTURAL AND ARTISTIC LIFE IN UKRAINE (1920–1930) *275*
Ruslan Gusak
CHURCH-AND-SOCIAL MOVEMENT IN WESTERN UKRAINE DURING THE INTERWAR PERIOD *284*
Lesya Kostuk
CHRISTMAS RITUALISM OF THE EASTERN GALICIA OF THE SECOND HALF OF THE 20TH – THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY *292*

Yuriy Nikolayets
THE ROLE OF THE DONBASS MEDIA IN THE FORMATION OF THE HISTORICAL MEMORY OF POPULATION OF THE REGION AT THE END OF THE 20TH – THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY 299
Nataliya Ignatenko
TEACHER TRAINING SYSTEM IN THE EASTERN GALICIA IN THE INTERWAR PERIOD (1919–1939) 309

WORKS OF YOUNG RESEARCHERS

Olga Mazurok
ROLE OF STUDENT'S COURT IN ACTIVITIES OF UKRAINIAN STUDENTS UNION "PROFORUS" DURING 1921–1926 314
Nadiya Hrechenyuk
THE ELECTORAL SYSTEM OF CARPATHIAN RUTHENIA DURING THE INTERWAR PERIOD 320
Iryna Ilchuk
HISTORICAL AND GEOSTRATEGIC BACKGROUND OF ESTABLISHMENT OF THE UKRAINIAN-AND-POLISH RELATIONS IN THE NEW GEOPOLITICAL SPACE (THE END OF 1980s – BEGINNING OF 1990s) 329

REVIEWS

Lesya Alexiyevets, Mykola Alexiyevets
BELARUS: SOCIAL-AND-ECONOMIC ASPECTS OF DEVELOPMENT 339
Iryna Fedoriv
KUPCHYNSKYI O. SELECTED ARTICLES AND MATERIALS. – VOL. 3: THE KNOWN AND NEGLECTED FIGURES OF THE NATIONAL SCIENCE AND CULTURE / ED. COUNT. O. VYNNYCHENKO, L. VOYTOVYCH, I. HYRYCH, M. KRYKUN, L. RUDNYTSKYI, L. TYMOSHENKO, YA. FEDORUK, S. HOROB. SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY. – LVIV, 2011. – 665 P. – (UKRAINIAN STUDIES SCIENTIFIC LIBRARY SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY. – N. 31) 343

NOTA BENE: IN THE ORIGINAL

FROM THE BOOK BY ***YURIY MAKAR, MYCHAILO HORNYI, VITALIY MAKAR***
FROM DEPORTATION TO DEPORTATION. SOCIAL AND POLITICAL LIFE CHELM-PIDLIASSIA UKRAINIANS (1915–1947). RESEARCH. MEMORIES. DOCUMENTS. IN THREE VOLUMES. VOL. 2. – CHERNIVTSI: BUKREK, 2014. – 900 P.: IL. 347
FROM THE BOOK BY ***VIKTOR DANYLENKO*** *VOLODYMYR VERNADSKYI: MILESTONES OF LIFE AND CREATIVITY. – KYIV–VINNYTSYA: LLC "NILAN-LTD", 2014. – 298 S.; 20 IL.* 352

THE CHRONICLE

Mykola Moskalyuk
DEDICATED TO THE 65TH ANNIVERSARY OF MEMBER OF THE NAPS OF UKRAINE O. P. REYENT'S 361

ДО 200-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Жива
Душа поетова святая,
Жива в святих своїх речах,
І ми, читая, оживаєм
І чуєм Бога в небесах

(“Мені здається, я не знаю...”
Уривки. 1850. Оренбург)

ТАРАС ШЕВЧЕНКО – ВСЕСВІТ…

Із плином часу глибше усвідомлюємо велич Кобзаря: геніального поета, художника, національного Пророка. Символом українського національного руху на всі часи судилося стати Тарасові Шевченку. Його потужна інтелектуальна спадщина продовжує справляти колосальний вплив на розвиток української і світової науки й культури.

В історії кожного народу серед її великих творців є імена, які оповиті любов’ю і славою. Таким духовним діячем для українців є Тарас Шевченко, чия безсмертна спадщина – одна з найбільших вершин людського генія.

Тарас Шевченко – велетень духу, митець могутньої творчої сили, непримиренний борець. Шевченко – явище унікальне. Він вершинна парость родового дерева, виразник і хранитель народного духу. Він – всесвіт…

Народився у 1814 р. в с. Моринці Черкаської області в сім’ї кріпосного селянина Григорія Івановича Шевченка. У Тараса було 2 брати і 4 сестри. Юний талант рано став сиротою – мати померла, коли йому було 9 років, батько – у 12 років. У 14 років був узятий “козачком” до двору поміщика Павла Енгельгардта, з яким переїхав до Вільна, а потім до Петербурга. 1832 р. відданий у науку до художника Ширяєва. За кілька років клопотами Карла Брюллова, Василя Жуковського, Євгена Гребінки, Івана Сошенка юнака було викуплено з кріпацтва. Сталося це 1838 р. Тоді ж Шевченко вступив до імператорської Академії мистецтв. Перебуваючи в Петербурзі, почав писати вірші. 1840 р. вийшла друком його збірка українських поезій під назвою “Кобзар”. Закінчивши Академію, Шевченко приїхав до Києва. Тут поет познайомився з М. Максимовичем, П. Кулішем, М. Костомаровим та ін. Обіймаючи протягом 1845–1846 рр. тимчасову посаду члена Київської археографічної комісії, їздив Україною (Київщина, Полтавщина, Поділля), збирав етнографічні матеріали, історичні документи, змальовував архітектурні та

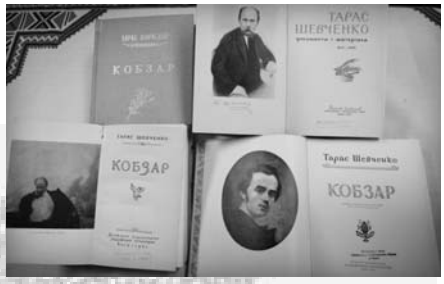

археологічні пам'ятки. У березні 1847 р. за участь у Кирило-Мефодіївському товаристві та за антисамодержавні поезії заарештований і засланий солдатом до Орської фортеці Оренбурзького окремого корпусу з царською резолюцією про заборону писати й малювати. У 1857 р. завдяки клопотанням друзів Шевченка звільнили із заслання. У 1858 р. він прибув до Москви, потім до Петербурга. У 1859 р. приїхав в Україну, де перебував під наглядом поліції. Постійно проживати на Батьківщині йому заборонили й зобов'язали виїхати до столиці. Тяжке десятирічне заслання, хвороби спричинили передчасну смерть поета. Поховали його на Смоленському кладовищі у Петербурзі, а в травні 1861 р. прах перевезли на Чернечу (тепер Тарасову) гору поблизу Канева.

Незважаючи на короткий життєвий шлях, Тарас Шевченко залишив великий спадок у літературі та художньому мистецтві. З ім'ям Шевченка пов'язане утвердження української літературної мови. Пристрасна поезія Шевченка будить національні почуття й дає бачення майбутнього. Його творчість сприяла й сприяє згуртуванню українського народу. Шевченків ідеал національного утвердження ґрунтувався на одвічних загальнолюдських цінностях добра, справедливості, милосердя.

Тарас Шевченко був першим, хто сформулював українську національну ідею і через свої поетичні твори зробив її надбанням усього українського загалу, чим посприяв згуртуванню українців у боротьбі за національне визволення, державну і культурну суверенність.

Великий Кобзар – геній планетарного масштабу. Український народ шанує пам'ять свого сина. З 1918 р. щорічно відзначається День Народження Тараса Шевченка. Починаючи з 1962 р. присуджуються Державні премії України імені Т. Г. Шевченка в галузі літератури і мистецтва. За рішенням ЮНЕСКО ювілеї поета відзначалися майже в усіх державах світу. Масовими тиражами друкуються його твори, перекладаються багатьма мовами. Наповнюючись живою силою та енергетикою українців, слава Великого Кобзаря вийшла за межі України, здобула визнання в усьому світі.

Ну що б, здавалося, слова…

Слова та голос – більш нічого,
А серце б'ється – ожива, як їх почує!.. Знать, од Бога
І голос той, і ті слова
Ідуть меж люди!..
(Уривок. 1848. Косарал)

Леся Алексієвець

УДК 930 (4 УКР) Я73; 94(977)

Ярослав Калакура

УКРАЇНСЬКА ТА ЗАРУБІЖНА ІСТОРІОГРАФІЇ В РЕЦЕПЦІЯХ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У статті з'ясовуються сучасні підходи до творення історичних рецепцій Тараса Шевченка, формування його історіософських поглядів на українську та світову історію, сфокусованих в інтелектуальній спадщині митця, показано її джерельне значення для української та зарубіжної історіографій. Аналізується історіографічний потенціал літературної та художньої творчості поета, його листів і щоденника, показано їх вплив на примноження історичних знань і формування нового образу історичної науки в контексті художнього сприйняття.

Ключові слова: Т. Шевченко, рецепція, історіографія, українська історія, зарубіжна історія, історіософія, історіографічні джерела, історіографічний процес, художній історизм.

Знаковою особливістю історичних рецепцій Тараса Шевченка є не лише творче сприйняття і засвоєння ним тогочасних знань з української та зарубіжної історії, але й продукування власної візії, своєї історіософії, стрижнем якої виступає українська національно-визвольна і державницька ідея, базована на історичному ґрунті. З висоти 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка ще рельєфніше викристалізовується вся велич його історіософії, проникнутої вірою в нескореність народу, який прагне волі й свободи ("…вставайте, кайдани порвіте і вражою злою кров'ю волю окропіте"). Осягнення глибинного змісту і феноменальної енергетики інтелектуальної спадщини Великого Українця залишається актуальним завданням представників усіх галузей гуманітаристики, в тому числі й історіографії, для якої чи не найбільшою загадкою залишається пошук відповідей на питання, що спонукало Шевченка до пошуку власного бачення історичного процесу і в чому самобутність та самодостатність історичної рецепції автора "Кобзаря", що десятиліття служить народним підручником з історії. Незважаючи на те, що пошук відповідей на ці питання триває щонайменше півтора століття, починаючи від перших студій Є. Гребінки, П. Куліша, В. Антоновича, М. Грушевського, Б. Грінченка, М. Драгоманова, І. Франка, В. Доманицького, В. Лесевича, Д. Чижевського, П. Зайцева, С. Єфремова, С. Смаль-Стоцького, І. Огієнка і завершуючи сучасними шевченкознавцями, поставлена проблема й надалі залишається винятково актуальною і важливою у контексті відродження і збагачення національних традицій української історичної науки, її інтеграції у світовий історіографічний простір.

З відновленням державної незалежності України почався новий етап незаангажованого осмислення невичерпної скарбниці знань і мудрості, залишеної нам Тарасом Шевченком як світовим феноменом. Поспіль за опублікованою в 1991 р у Києві книгою Г. Грабовича – тодішнього директора Канадського інституту українознавчих студій – "Шевченко як міфотворець", перевиданою в 1998 р., (вона викликала досить гостру полеміку і неоднозначні оцінки в середовищі українських інтелектуалів, особливо щодо міфотворчості поета та відображення в його спадщині історичних поглядів та історіософії) [4, с. 36], побачила світ низка фундаментальних праць, зокрема Ю. Барабаша, І. Дзюби, О. Забужко [1; 5; 6], а також М. Жулинського, В. Мельниченка, Л. Ушкалова, В. Яременка та ін., які закладають солідне наукове підґрунтя для поглибленого аналізу історичних рецепцій Т. Шевченка, історіософського

значення творів, їх місця в джерельному комплексі української та зарубіжної історіографій. Відрадно, що до ювілею митця очікується завершення видання повного зібрання його творів у 12 томах, вже вийшли перші книги шеститомної Шевченківської енциклопедії, перший том проекту "Тарас Шевченко в критиці" та ін. Цінні спостереження і узагальнення щодо історіософії Т. Шевченка належать П. Гончаруку, В. Погребеннику, С. Світленку, С. Цвілюку, В. Яременку та ін. [3; 15; 16; 23; 24; 25; 26]. Поставлену проблему в контурах історіографії та джерелознавства порушував й автор цієї розвідки [9, с. 2–13].

І все ж наявне шевченкознавство засвідчує, що в ньому ще недостатньо аналізуються історичні рецепції Т. Шевченка, історіографічний аспект його творчості, живучими залишаються стереотипи, успадковані із публікацій радянської доби [8; 10; 11; 13], автори яких спотворювали образ митця, замовчуючи цілу низку творів історичного змісту, зокрема "Розрита могила", "Чигрине, Чигрине…", "Великий льох", "Якби-то ти, Богдане, п'яний…" та ін. Винятком були хіба що поодинокі студії, підготовлені в часи хрущовської відлиги, зокрема праці М. Марченка, який цілком чітко стверджував, що Т. Шевченко "створив власні оригінальні погляди на минуле, сучасне і майбутнє українського народу" [12; 13]. Підходи навіть таких прогресивних радянських істориків і літературознавців як М. Бажан, М. Брайчевський, Г. Вервес, І. Гуржій, К. Гуслистий, Я. Дашкевич, Я. Дзира, М. Лещенко, М. Петровський, Є. Шабліовський, Ф. Шевченко та ін. наштовхувались на ідеологічні стереотипи офіційних документів, які, зазвичай, демонізували історичні погляди Т. Шевченка в партійно-класових інтерпретаціях. Зловісні Тези ЦК КПРС до 300-річчя возз'єднання України з Росією оцінювали творчість поета як таку, що пройнята "духом єднання" з російськими революціонерами демократами та непримиренністю до "українського буржуазного націоналізму" [17]. Зауважимо, що чимало тогочасних постулатів все ще продовжують побутувати й сьогодні. Наприклад, деякі автори й все ще схильні стверджувати, ніби Т. Шевченко вважав Переяславську раду "рятівним актом у житті і в історії українського народу" [18, с. 126–127].

Мета пропонованої статті полягає в тому, щоб з урахуванням уже опублікованих студій з'ясувати сутність і особливості історичних рецепцій Тараса Шевченка української і зарубіжної історії, розкрити джерельне значення його творчості для історичної науки, показати її світоглядний та історіософський потенціал, а також роль у формуванні історичної та національної свідомості.

Відомо, що історіографія, як історія історичної науки, ґрунтується на джерелах особливого призначення, що фіксують не самі конкретно-історичні події, факти, явища, а виступають носіями знань про ці події та факти, про розвиток історичної та історіософської думки, про вплив соціокультурного середовища та суспільної свідомості на формування історичної пам'яті. І хоч домінуюче місце в джерелах історіографії посідають наукові дослідження, узагальнюючі та монографічні праці, наукові статті професійних істориків, важливе джерельне значення має публіцистика, навчальна, політична та художня література, мистецькі твори, які відображають той рівень історичних знань, історичної пам'яті та свідомості, що панував у суспільстві у тих верствах, серед яких жив, формувався і творив той чи інший інтелектуал. У творчості митця втілений діалог багатьох поколінь різних верств суспільства, що робить її важливим історичним та історіографічним джерелом, світоглядно-філософським орієнтиром для істориків. Ось чому твори Т. Шевченка виступають не тільки історичним, але й історіографічним та історіософським джерелом, оскільки містять винятково цінну інформацію відкритого та прихованого, прямого і опосередкованого характеру про оцінку ним конкретних фактів, подій і явищ минулого і тогочасного життя, також його погляди на ключові проблеми

української і зарубіжної історії. Побутує хибна думка, ніби не можна відносити Тараса Шевченка до творців історичних знань, позаяк він не був істориком, не мав спеціальної історичної освіти, не створював наукових праць з історії. При цьому нерідко замовчується, що митець насправді був високоосвіченою і всебічно розвиненою людиною, носієм глибоких і різнобічних знань, у тому числі з історії, здобутих як у процесі самоосвіти, спілкування з істориками, так і навчання в Імператорській академії мистецтв у Петербурзі. Це дало йому змогу познайомитись з історією античності, середньовічної і модерної Європи, з історичними книгами, що були в бібліотеці К. Брюллова. Відомо з яким зацікавленням захоплювався Т. Шевченко історичною народною творчістю, зачитувався козацькими літописами, "Історією Русів", творами М. Бантиша-Каменського, М. Костомарова, П. Куліша, М. Максимовича, М. Марковича, І. Срезнєвського, деяких німецьких, польських і російських істориків. Слід враховувати, що творчість Т. Шевченка розгорталася на тлі історіософії романтизму з його орієнтацію на народ, на націю, на героїзацію їх історичного коріння, на філософію життя і вільну людину як мікрокосмос. Відповідно його візія історії спрямована на пізнання історичних витоків коріння українського та інших слов'янських народу, самобутності їх мови і культури, неперервності розвитку, зв'язок з природою.

Головна заслуга Т. Шевченка полягає в тому, що він відкрив самобутність і самодостатність України і українців, їх історію як самому українству, так і світу, залишивши потужну інтелектуальну спадщину, яка відіграла величезну роль у формуванні історичної свідомості українства та його національній ідентифікації. Вона продовжує справляти колосальний вплив на розвиток української і світової історичної науки, насамперед її світоглядно-ідейної та емоційної складових. Про це вже зазначалося у дослідженнях, присвячених аналізу історичної та історіософської спрямованості творчості Т. Шевченка [1; 5; 6; 24; 26]. У цьому зв'язку О. Забужко, ніби повторюючи думку П. Куліша, який у надгробному слові назвав поета "нашим першим істориком", зазначила: "Т. Шевченко був першим і достатньо фахово підготовленим українським істориком, який відновив тяглість української історії і опонував як офіційній великодержавній історіографії, так і малоросійській позаісторичній свідомості" [6, с. 104].

Унікальне місце творів художньої літератури та образотворчого мистецтва у джерельній базі історіографії та історіософії зумовлюється особливостями художнього осмислення історичних подій та фактів на емоційно-чуттєвому рівні, яке не передбачає документально точного їх відображення. Мова йде про сприйняття, осягнення та оцінку поетом або художником історичної минувшини чи сучасності через призму власної і суспільної свідомості, характерної для епохи, в якій жив і творив митець. Для письменника художнє осмислення історичних фактів і сюжетів є особливим різновидом історичної думки, специфічним засобом мистецького та історико-психологічного пізнання людини і суспільства минулого з висоти своєї епохи.

Історичні знання, погляди та свідомість Т. Шевченка складалися в умовах класичного історизму першої половини і середини XIX ст., який він трансформував у художній історизм, виявляючи неповторний інтерес до знакових подій і ключових явищ української та світової історії. Документалізм літературних і художніх його творів: поем, поезії, драм, повістей, картин, гравюр, а також щоденника та листів базувався на різноманітних фактах життя, джерельних свідченнях, на пам'ятках усної народної творчості, на історичних думах і піснях, переказах і легендах про козаків, Запорозьку січ, козацькі вольності, на знаннях з античної, вітчизняної та зарубіжної історії. Наприклад, М. Грушевський, досліджуючи деякі твори поета, переконливо довів уплив "Літопису Самовидця" на історичне підґрунтя поеми "І мертвим, і живим, і

ненарожденним землякам моїм”. Потужну роль у формуванні історичної і джерелознавчої культури Т. Шевченка відіграли його участь разом з М. Костомаровим, П. Кулішем, М. Гулаком, О. Маркевичем та ін. у Кирило-Мефодіївському товаристві, робота разом з М. Максимовичем, М. Іванишевим, В. Антоновичем, О. Левицьким та ін. у Київській археографічній комісії, осмислення загадок історії, закодованих у старожитностях, літописах, пам’ятниках, архітектурі тощо. Великий вплив на Т. Шевченка справила світова літературна та мистецька класика, твори Дж. Г. Байрона, А. Міцкевича, В. Скотта, В. Шекспіра та ін.

Звернення Т. Шевченка до історичної проблематики було виявом його природної зацікавленості історією свого народу, з якою він пов’язував і своє особисте життя, а також реакцією на історіописання деяких польських та придворних російських істориків В. Татіщева, М. Карамзіна, М. Погодіна та ін., які заперечували самодостатність українського народу, замовчували окремішність його історії, відповіддю на ідеї “української приреченості”, які пропагувала частина російських та польських діячів.

Сучасний історіограф має в своєму розпорядженні багатющий пласт інтелектуальної спадщини Траса Шевченка, включаючи Зібрання творів в шести томах [19; 20; 21; 22], а також документальні та тематичні збірники, художні альбоми, але не варто забувати, що багато творів утрачено, понищено, спотворено. Руйнівні наслідки для цієї спадщини залишили царська і радянська цензури, на що вже звертали увагу дослідники. Негативний слід справляли й заідеологізовані коментарі, якими супроводжувалось видання творів та альбомів у радянські часи, коли офіційна пропаганда докладала чимало зусиль, у тому числі й багатьох дослідників, для створення ідеологічного міфу про Т. Шевченка як революціонера-демократа, інтернаціоналіста, матеріаліста та атеїста, що сформувався під “благотворним впливом російських революціонерів”. Ці та інші чинники призвели до спотворення історичних поглядів поета, приписування йому класового підходу, непримиренності в боротьбі з “буржуазним націоналізмом”. Разом з цим Т. Шевченку висувалися й деякі зауваги на кшталт: “дав однобічну оцінку”, “не розумів прогресивних реформ і політики Петра І, Катерини ІІ” тощо. Ось чому необхідне як відновлення автентичності спадщини Т. Шевченка, продовження пошуку втрачених творів, так і корінне оновлення їх інтерпретації та коментарів.

Нині мало хто сумнівається в тому, що творчість Т. Шевченка, його історіософія, світоглядна позиція та відстоювані ним національні орієнтири і духовні цінності справили глибокий вплив на становлення української історичної науки, формування Київської і Львівської історичних шкіл, пов’язаних з іменами В. Антоновича та М. Грушевського, на створення останнім наукової схеми української історії та появу на її основі “Історії України-Руси”, праць М. Аркаса, Д. Дорошенка, І. Крип’якевича, І. Огієнка, О. Оглоблина, Д. Яворницького та ін. Осмислюючи роль творчої спадщини Т. Шевченка як історіографічного та історіософського джерела, приходимо до висновку, що професійний дослідник зацікавиться не стільки самими подіями і постатями, які в ній відображені, скільки їх інтерпретацією. З погляду джерелознавства, творчий спадок мислителя можна класифікувати за двома великими групами джерел: 1) писемні; 2) зображальні. Інформаційний потенціал обох груп визначається тим, що в них закодовані нічим не замінимі відомості про рівень, характер і зміст історичних знань не лише митця, його історіософські підходи до історії, але й стан історичної свідомості та культури тогочасного суспільства. Писемні джерела, в свою чергу, можна досліджувати за іншими критеріями: а) за жанрами і видами творчості; б) за конкретним змістом творів, їх наближеністю до реальних історичних подій; в) за тематикою інформаційного потенціалу. У першому

випадку мова йде щонайменше про поетичні та прозові твори, драми. Найбільшу історіографічну цінність мають поеми на історичну тематику: “Іван Підкова”, “Сон”, “Кавказ”, “Великий льох”, “Тарасова ніч”, “Гайдамаки”, “Гамалія”, “Царі”, “Іржавець” та ін. Остання, наприклад, містить художнє осмислення подій в Україні після драматичної битви під Полтавою 1709 р. і зруйнування Петром І Чортомлицької Січі, коли особливо відчувався брак єдності серед українців та їх провідників. (У Іржавецькому храмі й досі плаче Божа Матір “та за козаками”). Антимосковськими настроями проникнута поема “Сліпий” (“А москалі і світ Божий / В путо закували”). Принагідно зазначимо, що в примітках (“Приписах”) до поеми “Гайдамаки” фігурують деякі джерела з історії Польщі, як, наприклад, “Энциклопедический лексикон”, том 5. Барская конфедерация и “Historja Krolewstwa Polskiego g.s. Bandtke, tom 2”. В поемах останніх років “Неофіти” та “Марія” майстерно синтезовано минуле і сучасність. Причому, поема “Неофіти”, яка на перший погляд, присвячена римській історії, була алегорією на Російську імперію, де, як і в часи Нерона, практикувались переслідування та репресії за політичні переконання. В основі драми “Микита Гайдай” події Визвольної війни українського народу середини XVII ст. під проводом Б. Хмельницького.

Із шевченкових повістей часів заслання довідуємось, що йому були відомі імена античних істориків Геродота, Тіта Лівія, Плутарха, італійського історика Дж. Вазарі, англійських Дж. Гілліса та Е. Гіббона, польського Й. Лелевеля, французького Ж. Мішо – автора “Історії хрестових походів” та ін. Цікаві погляди на повсякденність викладені у біографічній повісті “Художник”, а повісті “Музикант”, “Нещасний”, “Княгиня”, “Наймичка” блискуче відбивають соціокультурні процеси епохи, в них зроблені екскурси в минуле з майстерними історичними паралелями. Важливу історіографічну інформацію можна почерпнути з джерел особового походження, зокрема з Автобіографії [21, с. 191–193]. Велику джерельну цінність має Щоденник Т. Шевченка, названий Журналом. Його нотатки охоплюють з перервами порівняно короткий період – з червня 1852 до 1858 р., але це не формальна фіксація подій з життя поета, а глибокі роздуми над пережитим. Вони теж засвідчують неослабний інтерес автора як до історії України, її долі, так і до зарубіжної історії. У Щоденнику зафіксовані деякі фрагменти з листів, зокрема до П. Куліша з вдячністю за його “Записки о Южной Руси”. “Я эту книгу, – пише Т. Шевченко, – скоро наизусть буду читать” і додає, що це “бриллиант в современной исторической литературе” [21]. Не оминув автор Щоденника й деякі сни (Увісні бачив Пантелеймона Куліша, Миколу Костомарова, Семена Артемовського та ін.).

Заслуговують уваги й авторські передмови, зокрема до поеми “Гайдамаки”, до нездійсненого видання “Кобзаря”, в якій зазначається: “москалі кричать о единой славянской литературе, а не хотять і заглянути, що робиться у слов’ян! Чи розібрали вони хоч одну книжку польську, чеську, сербську або хоч і нашу? Бо і ми таки, слава Богу, не німці! Не розібрали” [21, с. 207].

Історіографічну цінність мають записи народної творчості й археологічні та краєзнавчі нотатки стосовно унікальних старожитностей Переяслава, Лубен, Хорола, Миргорода, Чернігова тощо, зроблені в період 1845 – початку 1847 рр., коли Т. Шевченко працював на посаді співробітника Київської археографічної комісії [21, с. 213–219].

Окремої уваги заслуговує джерельна вартість епістолярію поета. На сьогодні виявлено і оприлюднено 2376 приватних, 15 офіційних та 4 колективних листи Тараса Шевченка до різних осіб, які увійшли до Повного зібрання творів [21, с. 11–56]. Вони охоплюють широкий спектр проблем, зміст частини яких є безпосередньою складовою історіографічного процесу, і засвідчує його підвищений інтерес до історії. У березні 1844 р. тридцятирічний Тарас просить С. Бурачка надіслати йому “Историю” Маркевича, а в листі до Осипа

Бодянського уже з Оренбурга благає надіслати йому Кониського (мається на увазі “Історію Русів”). У листах до М. Лазаревського просить подякувати П. Кулішеві за “Записки о Южной Руси”, а листі 1857 р. у листі до самого П. Куліша висловлює подяку за “Чорну раду”. У листі з Орської фортеці (1848) до Ф. Лазаревського цікавиться, чи передали йому “Историю” Устрялова. З листа до П. Корольова (1842) довідуємось: “Лежу оце і читаю “Старину”, добра книжка, спасибі вам і Срезнєвському”. У листі до А. Козачковського (1854) Т. Шевченко прохає надіслати “Слово о полку Ігоревім” у перекладі М. Максимовича. (Водночас висловлює своє ставлення до опублікованого перекладу “Слова…” Н. Гербелем з рисунками: “бодай би він сказився зі своєю книжкою і рисунками”.

Варті уваги думки шевченкового епістолярію, його поезії щодо рідної мови як складової історії народу, його величі (“І возвеличимо на диво і розум наш, і наш язик”). У листі до брата Микити він просить писати йому не по-московському, а по-нашому і наводить слова “Бо москалі чужі люди, тяжко з ними жити; немає з ким поплакати, ні поговорити” (1839). Згодом у листі до Г. Тарновського (1843) Т. Шевченко пояснює, чому написав по-московському: “Щоб не казали москалі, що я їх язика не знаю”.

Що ж стосується графіки та малярських творів: картин, портретів, офортів, гравюр, чорнових ескізів, то багато з них теж проникнуті конкретними сюжетами із української та зарубіжної історії, особливо ті, що виконувалися за завданням Київської археографічної комісії. Джерельно-історіографічну вартість має збірка “Живописна Україна”, про задум її створення він поділився у листі до О. Бодянського, моделюючи проект у трьох книгах, остання з яких всеціло присвячувалась історії. До “Живописної України” увійшли такі шедеври як: “Аскольдова могила”, “Почаївська лавра”, “Видубицький монастир”, “Богданова церква у Суботові”, “Вознесенський собор у Переяславі”, “Судня рада” та ін. Уже самі назви засвідчують великий діапазон пам’яток української історії і культури, увічнених митцем. Частина з них не уціліла, не збереглася, не дійшла до наших днів, що робить шевченківські твори унікальним джерелом їх відтворення. Важливий пласт історіографічної інформації несуть портрети видатних діячів української культури, знакових істориків: М. Максимовича, М. Лазаревського, П. Куліша та ін., створені Шевченком-художником, а також його автопортрет. Зберігся ескіз картини “Вмираючий Мазепа”, біля ліжка якого стоїть засмучений Карл XII. Відбиваючи особливості художнього стилю епохи, віддзеркалюючи специфіку мистецької школи, до якої належав митець, художні твори акумулюють у собі індивідуальність його творчого методу, неповторність способу осмислення історичного минулого. Наприклад, в основу малюнку “Смерть Олега, князя древлянського” покладено документальний сюжет із Іпатіївського літопису про вбивство князя Олега його рідним братом Ярополком за намови воєводи Свенельда у 977 році. Картина “Смерть Богдана Хмельницького” відображає передачу гетьманом булави своєму синові Юрію, яку тримає на підносі дружина гетьмана – Ганна Золотаренко, а за церемонією спостерігають козаки з найближчого оточення: одні стоять з опущеними головами, інші вносять до кімнати регалії козацького війська: прапори, бунчуки, тулумбаси. Обабіч смертельно хворого гетьмана в дорогих кріслах сидять митрополит та боярин. Не менш глибокий зміст закладено в картині “Дари в Чигирині 1649 року”, присвяченій міжнародному визнанню тріумфу перемоги українського козацтва в битвах під Збаражем і Зборовом, укладанню історичної Зборівської угоди, що зафіксувала утвердження на карті світу Української козацької держави.

Окрім загального огляду історичного спрямування спадщини Т. Шевченка вважаємо доцільним торкнутися творів, які безпосередньо відображають його

розуміння найважливіших подій, явищ, процесів, постатей, цілих періодів української та світової історії. Насамперед, це корінне питання історії народу – його походження. Т. Шевченко синтезував тогочасні історичні уявлення про давність українського народу і переконливо доводив самобутність його історії і культури, відмінність від своїх сусідів за походженням, політичним, господарським і культурним життям, що згодом науково обґрунтував М. Грушевський в капітальній "Історії України-Руси". Поет відстоював українськість історичної та духовної спадщини Києво-Руської держави, що засвідчує відстеження ним полеміки щодо прав українців на цю спадщину. Зрозумілими йому були аргументи М. Максимовича про те, що "Слово о полку Ігоревім" написане мовою, якою користувалися київські князі, літописець Нестор та інші мислителі, тобто давньоукраїнською, яка лягла в основу церковно-слов'янської мови, а та, в свою, чергу, у XVII–XVIII ст. була трансформована у великоруську. Т. Шевченко не сприймав схеми М. Погодіна, за якою батьківщиною українського племені було Прикарпаття і звідки, мовляв, воно після татарської навали прийшло на київські землі.

Виняткову історіографічну цінність мають твори Т. Шевченка, присвячені козацько-гетьманській добі, Запорозькій Січі, Визвольній війні українського народу середини ХУІІ ст., наслідкам Полтавської битви ("Іржавець"). С. Задорожна схильна вбачати у творчості поета своєрідний козакоцентризм як українського феномену [7, с. 36–37]. Він дав блискучий зразок ставлення до козацької звитяги, до постатей провідників козацько-селянських повстань, гетьманів Української козацької держави. За його баченням, Максим Залізняк, Іван Гонта "святі месники", Тарас Трясило, Северин Наливайко, Яків Остряниця – символи незламного духу, втілення патріотичних ідей; гетьмани Петро Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Петро Дорошенко, Павло Полуботок, Іван Мазепа – державні мужі. Водночас він не категоричний у своїх оцінках, далекий від ідеалізації цих постатей, справедливо дорікаючи, наприклад, Б. Хмельницькому за союз із Олексієм Михайловичем: "Олексіїв друже", "Ой Богдане! Нерозумний сину! ("Розрита могила", "Великий льох" та ін.) У вірші "Стоїть в селі Суботові" бачимо пряме звинувачення Б. Хмельницькому: "Занапастив єси вбогу сироту Украйну", але водночас читаємо: "великий муже", "козачий розумний батько". Натомість безкомпромісним було ставлення Т. Шевченка як до відкритих кривдників української нації, ущемлювачів її вольностей (Петро І у нього – "лютий кат України", а Катерина ІІ – "лютий ворог України", "голодна вовчиця", "люд закріпостила", Микола І – "цар проклятий", "аспид неситий", "медвідь", що власноручно додав до вироку поету: "Під якнайсуворіший нагляд із забороною писати й малювати"), так і проти лицемірів, удаваних "друзів".

Для новітньої української історіографії, яка дедалі повніше інтегрується у світовий історіографічний простір, повчальним є геополітичний вимір шевченкового трактування історії України через світовий вимір, розгляд українсько-європейських, українсько-польських, українсько-турецьких та українсько-московських взаємин, підвищену зацікавленість античною історією, європейським середньовіччям, сходознавством. З цього погляду кредом можуть слугувати його слова, які стали хрестоматійними: "Учітеся, читайте, і чужому научайтесь, й свого не цурайтесь". П. Гончарук, проаналізувавши понад 200 поетичних та драматичних творів Т. Шевченка, цілком справедливо підкреслив, що він виявився глибоким знавцем та геніальним інтерпретатором світової історії [3, с. 196]. Запорукою цього було те, що поет, як уже зазначалося, досить предметно був знайомий з античною, біблійною та середньовічною історією, історією слов'янських народів, свідченням чого є фігурування в його творах знакових імен світової історії, зокрема Перикл – один із фундаторів афінської

демократії, Давид – другий цар Ізраїлю, Ірод – цар Іудеї, Нерон Клавдій Цезар – римський імператор, Сарданапал – ассірійський цар, Христофор Колумб – великий мореплавець, Б. Франклін і Дж. Вашингтон – видатні державні діячі США, Наполеон І Бонапарт і Наполеон ІІІ – імператори Франції, Ст. Баторій – король Речі Посполитої, та ін. Він різко критикував імператора Наполеона ІІІ (вірш "Слава") за ліквідацію республіканського ладу у Франції, називаючи його політику "злодійською" і несправедливою. У поемі "Капітанша" згадуються події європейської історії першої третини XIX ст., "Священний союз", такі діячі як імператор Наполеон І Бонапарт, австрійський канцлер К. Меттерніх, пруський фельдмаршал Г-Л. Блюхер та ін., чия діяльність вела до обмеження імперських зазіхань Росії в Європі.

Чимало фактів з історії Стародавньої Греції та Стародавнього Риму Т. Шевченко використовує для певних аналогій з українською минувшиною, для паралелей з відсутністю свобод і прав українців у Московській державі, для поглибленого розуміння історичних зв'язків давньої України з елінами, які з IX–VIII ст. проживали в Північному Причорномор'ї, Приазов'ї та Криму, а їх цивілізаційні надбання невіддільні з праісторією України. В поемі "Неофіти" поет, змальовуючи жорстоке правління імператора Стародавнього Риму Нерона Кладія Цезаря, проводить аналогію з російським імператором Миколою І із застосуванням наступних характеристик: "О, Нероне! Нероне лютий!.../ А ти собака! Людоїд, /Деспот скажений". Поема "І мертвим, і живим.." нагадує про Люція Юлія Брута, що сприяв поваленню з трону етруського царя Тарквінія Гордого і встановленню республіканського ладу в Римі, про організацію Марком Юнієм Брутом вбивства імператора Юлія Цезаря і сприяв розвитку демократичних інституцій. Поет засуджував антихристиянську діяльність римського намісника в Іудеї Понтія Пілата, яка спричинилася до політичної деспотії та злиденності древньоєврейського народу ("Колись дурною головою").

Значне місце в творчості Т. Шевченка відведено історії і культурі давньоєврейського народу, організації влади в Іудейському царстві, ставлення до бідних верств населення, поширення християнства ("Саул", "Царі", "Псалми Давидові", "Відьма" та ін.). Автор засуджує жорстокість царя Ізраїлю Саула, викриває аморальність єврейського царя Давида, розвінчує злочини царя Ірода, закликає людей боротися за християнські цінності, за волю, свободу і справедливість. Твори Кобзаря засвідчують його обізнаність з історією християнства, негативне ставлення до його розколу на католицьку та православну церкву не з мотивів віри, а корисних інтересів.

Творчість Т. Шевченка підтверджує, що в історичній пам'яті українського народу особливе місце посідає шведсько-російська війна і контроверсійне сприйняття в суспільстві виступу гетьмана Івана Мазепи на боці Карла XII. У низці поезій ("Іржавець" та ін.) поет неоднозначний в оцінці гетьмана, але він рішуче не сприймає роз'єднаність козацької старшини і гостро засуджує каральні акції російського царизму, жорстокість помсти щодо українського козацтва, варварський розгром Запорозької Січі у 1709 р., кровава різня і спалення Батурина.

У повісті "Прогулка с удовольствием и не без морали" міститься згадка про те, що "мои покойные предки ни чуть не уступили любой европейской нации, а в 1768 году Варфоломеевскую ночь и даже первую французскую революцию перещеголяли". Не оминув поет своєю творчістю боротьбу українського козацтва проти Османської імперії і Кримського ханства, його участь у російсько-турецьких війнах 1787–1791 та 1853–1856 рр., взятті Очакова 1788 р. (вірші "Москалева криниця", "Мій боже, знову лихо!", "Слава").

Підвищений інтерес поета простежується у ставленні до історії взаємин українського і молдавського народів, його співчуття молдаванам, які опинилися

під турецьким пануванням, заклик “брататися з нами, козаками”. Поет був не байдужим до поневолених народів Кавказу, свідченням чого є однойменна поема, в якій, з одного боку, гнівно засуджується варварська експансія царської Росії під прикриттям “захисту цивілізації, православ’я та християнства” на Північному Кавказі, а з другого, підтримується справедлива боротьба горців. Т. Шевченку було відомо, що підкорення російським царизмом кавказьких народів супроводжувалось насиллям, жорстокістю по відношенню до місцевих мешканців та опором з їх боку російській армії. “Лягло костьми / Людей муштрованих чимало / А сльоз, а крові напоїть / Всіх імператорів би стало”. Не випадково, політика стосовно неросійських народів назва “московською отрутою”.

Можна солідаризуватися з думкою І. Дзюби про те, що Т. Шевченко одним із перших у Європі рішуче виступив проти рутинного поділу народів на великі і малі, історичні та неісторичні, цивілізовані та нецивілізовані, закликаючи до боротьби: “Борітеся – поборете, Вам Бог помагає! За вас правда, за вас слава і воля святая!” [5, с. 34].

Велику питому вагу в творчості Т. Шевченка посідають історичні аспекти слов’янських народів, насамперед польського і російського, а також чехів, словаків, сербів, хорватів та ін. Важливу інформацію з історіографії Польщі містить листування з польськими інтелектуалами З. Сераковським, І. Станкевичем, Б. Залеським та ін. [2] Як справедливо зазначає В. Яременко, Шевченкові рецепції історії Польщі та Росії тісно пов’язані із історією України і в цьому особливість його порівняльної історіософії [26, с. 183]. “Ляхи були – усе взяли, /Кров повипивали, /А москалі і світ Божий /В путо закували”. Поет виявляв велику зацікавленість ситуацією в Польщі на тлі зародження українського козацтва. В “Гайдамаках” він з’ясовує мотиви і обставини появи магнатсько-аристократичної республіки, її перетворення в шляхетську державу, вказує на реформаторську діяльність Понятовського Станіслава II, Августа з метою зміцнення держави. Не оминув поет долі Барської конфедерації (1768 р.), жорстокість політики шляхти стосовно селянських мас, яка спричинила Коліївщину. Він солідаризувався з національно-визвольним рухом поляків у період після трьох поділів Польщі, вивчав історію польського повстання 1830–1831 рр., Галицьке і Краківське повстання 1840 р., цікавився діяльністю польських революційних нелегальних організацій, які діяли на Правобережжі України, борячись за відновлення незалежності Речі Посполитої.

У “Мертвим і живим…” знаходимо: “Доборолась Україна /Гірше ляха свої діти /Її розпинають”. У “Розритій могилі” читаємо: “І могили мої милі /Москаль розриває /Нехай риє, розкопує, /Не своє шукає…” І. Дзюба вважає, що підвищена зацікавленість польським аспектом зумовлювалась не лише українсько-польськими взаєминами, але й несправедливістю імперської політики щодо поляків, “отруєних католицизмом”, і названих “зрадниками” слов’янства. Водночас у вірші “Полякам” поет звертається до часів, які передували Унії 1596 р.: “…Братались з вольними ляхами /Пишались вольними степами”. В основі вірша “Сичі” лежить антифеодальний рух польських і українських селян у Галичині 1846 р., використаний австрійським урядом проти для придушення національно-визвольної боротьби шляхти. Поет однозначно закликав до національної єдності як неодмінної умови визволення, здобуття волі й справедливості.

Із симпатією ставився поет і до історії інших слов’янських народів, які зазнавали національного гноблення. Він виявляв великий інтерес до фольклору південних слов’ян, зокрема сербів і хорватів (“Подражаніє сербському”), до творчості видатного сербського діяча Вука Караджича, активного борця за визволення з турецького ярма. У вірші “Перебендя” згадується пісня Сербина –

представника південних слов'ян, які солідаризувалися із східними і західними побратимами у боротьбі із зовнішніми ворогами. В українських народних піснях, у тому числі в тих, що увійшли до збірки М. Максимовича і з якими був знайомий Тарас ("Ой, сербине, сербиночку, сватай мене, дівчиночку"), ононім "сербин" засвідчує близькість південних слов'ян до української традиційної культури. Високо оцінював Т. Шевченко лідерів визвольного руху чехів і словаків – Яна Гуса, Яна Жижки, Павла Шафарика, Вацлава Ганки, Яна Коллара та ін. Ян Гус у поемі "Єретик" названий "славним", великим мучеником", "чехом святим". Автор обурювався спаленням Гуса на вогнищі за критику римського папи і боротьбу проти німецької експансії, за збереження Чехії як держави. Особливо тепло відгукувався Т. Шевченко про просвітницьку діяльність чеської інтелігенції, роль її провідників П. Шафарика, В. Галки, Я. Коллара у відстоюванні самобутності національної культури. "Слава тобі Шафарику, /Вовіки і віки, /Що звів єси в одно море /Слав'янськії ріки!", – читаємо в "Єретику". Як відомо, П. Шафарик визнавав самобутність і окремішність кожного слов'янського народу, самодостатність його мови, включаючи й українську, він рішуче викривав облудність суджень деяких західних діячів про те, ніби слов'яни не здатні до самостійного державного і культурного життя.

Захоплюючись ідеєю слов'янського братства ("щоб усі слов'яни стали добрими братами"), Т. Шевченко водночас досить критично ставився російського слов'янофільства, яке відстоювало особливий, відмінний від західної цивілізації шлях розвитку історії та культури слов'янських народів. Неприйнятними для поета були заклики російських слов'янофілів підкоритися лідерству російського царя.

Шевченкознавці звертають увагу на те, що в текстах поета майже не вживається етнонім "Росія" (лише в поемі "Неофіти" і то в іронічному значенні: "Росії тоді й на світі не було"), натомість найчастіше зустрічаємо назви "Московщина", "москаль". Для Т. Шевченка Росія – самодержавна імперія, що штучно запозичила собі назву від християнської Руси-України, намагаючись ототожнити релігійну та етнічну спільність під вивіскою "самодержавие-православие-народность" і поширити її на українців. Як і А. Міцкевич, Т. Шевченко поставив питання, чи можливий російський народ поза імперією і її загарбницької політики. На Кримську війну поет відгукнувся наступними словами: "Мій Боже милий, знову лихо!... /Було так любо, було тихо, /Аж гульк!... Ізнову потекла /Мужицька кров! Кати вінчанні /Мов пси голодні за маслак, /Гризуться знову".

На завершення зазначимо, що творчість Т. Шевченка, кожен його твір дихає історією, випромінює історичну і національну пам'ять ("Тії слави козацької повік не забудем!"), утверджує суспільний оптимізм, надію на власні сили українського народу, віру у майбутнє ("Встане правда! Встане воля!" ("Кавказ"); "Встане Україна. І розвіє тьму неволі, світ кривди засвітить" ("Стоїть в селі Суботові…" та ін.). Хоч у деяких творах історичного спрямування присутня міфологічна складова, але це природно, адже народний міф як форма осмислення історії існує з давніх часів й живить українську і світову історичну думку.

Отже, творча спадщина Т. Шевченка – це невичерпна криниця народної мудрості, берегиня національної та історичної пам'яті українського та інших народів, а його історичні рецепції залишаються актуальними й сьогодні, оскільки ґрунтувалися на прогностичних надбаннях тогочасної науки і власній візії тісної взаємодії української та світової історії. Цим рецепція, викладеним здебільшого в художній формі, належить вагомий внесок у несучі конструкції всієї будівлі модерної історіософії та історіографії. Літературні та мистецькі твори інтелектуала є винятково важливим історичним та історіографічним джерелом, оскільки в них закодована цінна інформація про історичні погляди автора та їх

колосальний вплив як на розвиток української історичної науки, формування її національних традицій, так і на сприйняття в Україні зарубіжної історії. Ця творчість надихала мудрістю, будила дух багатьох поколінь українців і сьогодні продовжує підносити національну свідомість, в т.ч. й істориків нової генерації. Автор докторської дисертації "Політична поезія Шевченка 1844–1847 рр." І. Франко підкреслював, що поеми Т. Шевченка закладають "основи історичної мудрості, яка в нього набагато глибша і вільніша, ніж у сучасних йому істориків". З історичного минулого він вибудовував перспективу майбутнього України, визначав її місце у світі та відносини з іншими народами. Не випадково народне прислів'я наставляє: "Хто Шевченка прочитав, той мудрішим став". Подальші дослідження Шевченкового спадку покликані ще більше заглибитись в історіографічний та історіософський пласт невичерпної мудрості Великого Українця, який отримав світове визнання.

Список використаних джерел

1. *Барабаш Ю.* Тарас Шевченко: імператив України. Історіо- й націософська парадигма. – К., 2004. – 181 с. 2. *Вервес Г. Д.* Т. Г. Шевченко і Польща. – К.: Дніпро, 1964. – 192 с. 3. *Гончарук П. С.* Відображення питань світової історії у творчій спадщині Т. Г. Шевченка // Вісн. держ. академії керівних кадрів культури і мистецтва. – К.: Міленіум, 2011. – № 4. – С. 195–202. 4. *Грабович Г.* Поет як міфотворець. Семантика символів у творчості Тараса Шевченка. – К.: Критика, 1998. – 206 с. 5. *Дзюба І.* Тарас Шевченко. Життя і творчість. Вид. 2-е. – К.: ВД "КМА", 2008. – 718 с. 6. *Забужко О.* Шевченків міф України: Спроба філософського аналізу. 4-е вид. – К.: Факт, 2009. – 148 с. 7. *Задорожна С.* Козакоцентризм як вияв суб'єктивізму художнього мислення Тараса Шевченка // Шевченкозннавчі студії. Зб. наук. праць. – Вип. 11. – К., 2009. – С. 36–39. 8. *Історичні* погляди Тараса Шевченка. – К.: Наукова думка, 1964. – 244 с. 9. *Калакура Я. С.* Спадщина Тараса Шевченка як історіографічне джерело // Вісн. Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. – Сер. Історія. – К., 1997. – Вип. 38. – С. 2–13. 10. *Мазуркевич О. Р.* Творча спадщина Т. Г. Шевченка – гостра зброя в боротьбі протии українського буржуазного націоналізму. – К., 1963. – 32 с. 11. *Марголлис Ю. Д.* Исторические взгляды Т. Г. Шевченко. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1964. – 294 с. 12. *Марченко М.* Історичне минуле українського народу в творчості Т. Г. Шевченка. – К., 1957. – 141 с. 13. *Марченко М. І.* Українська історіографія (З давніх часів до середини XII ст.) – К., 1959. – 222 с. 14. *Назаренко І. Д.* Суспільно-політичні, філософські, естетичні та атеїстичні погляди Т. Шевченка. – Вид. 2-ге, доп. – К.: Художн. літер., 1964. – 400 с. 15. *Погребенник В.* Історичні й філософські акорди поезії Тараса Шевченка // Українська література в загальноосвітній школі. – 2008. – № 2. – С. 2–5. 16. *Світленко С. І.* Історія України в історіософському вимірі "Кобзаря" Т. Г. Шевченка // Світ модерної України кінця XVIII – початку XX століття : збірник наукових праць. – Д.: Герда, 2007. – С. 242–259. 17. *Тези* про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954 рр.). Схвалені ЦК КПРС. – К., 1954. – С. 4. – 27 с. 18. *Тихомир В. П.* Постать Богдана Хмельницького у творчості Т. Г. Шевченка // Вісник ДАКККівМ, 2010. – № 1. – С. 125–129; 19. *Шевченко Т. Г.* Зібр. тв. У 6 т. – К.: Наукова думка, 2001–2003. – Т. 1: Поезії. – 784 с.; Т. 2: Поезії. – 784 с.; Т. 3: Драматичні твори. Повісті. – 592 с. 20. *Шевченко Т. Г.* Повісті // Зібр. тв. у 6 т. – К.: Наукова думка, 2003: Т. 4.: Повісті. – 600 с. 21. *Шевченко Т. Г.* Щоденник. Автобіографія // Зібр. тв. у 6 т. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 5. – 493 с. 22. *Шевченко Т. Г.* Листи // Зібр. тв. у 6 т. – Т. 6. – К., 2003. – 632 с. 23. *Цвілюк С.* Історична мудрість Великого Кобзаря. – Одеса: Маяк, 2008. – 312 с. 24. *Яременко В.* До проблеми історіософії Тараса Шевченка: методологічні підходи // Слово і час, 2007. – № 3. – С. 19–27. 25. *Яременко В. І.* Про історизм поеми "Москалева криниця" / До проблеми історіософії Т. Г. Шевченка 1993. – № 4. – С. 14–26. 26. *Яременко В. І.* Світова історія у творчій спадщині Тараса Шевченка: спроба історіософського прочитання // Укр. істор. журн., 2007. – № 5. – С. 174–188.

Ярослав Калакура

УКРАИНСКАЯ И ЗАРУБЕЖНАЯ ИСТОРИОГРАФИИ В РЕЦЕПЦИЯХ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО

Освещаются современные подходы к созиданию исторических рецепций Тараса Шевченко, формирования его историософских взглядов на украинскую и мировую историю, сфокусированных в интеллектуальном сокровище ху-

дожника, показано его источниковое значение для украинской и зарубежной историографий. Анализируется историографический потенциал литературного и художественного творчества поэта, его писем и дневника, показано его влияния на приумножение исторических знаний и формирование нового образа исторической науки в контексте художественного восприятия.

Ключевые слова: Т. Шевченко, рецепция, историография, украинская история, зарубежная история, историософия, историографические источники, историографический процесс, художественный историзм.

Yaroslav Kalakura

UKRAINIAN AND FOREIGN HISTORIOGRAPHY IN RECEPTION OF TARAS SHEVCHENKO

They highlight contemporary approaches to the creation of historical receptions of Taras Shevchenko, the formation of his views on Ukrainian historiosophical and world history, focused in intellectual treasure of the artist, it shows the value of the source for Ukrainian and foreign historiography. They analyze historiographical potential of literary and artistic creativity of the poet, his letters and diary, showing its effect on the multiplication of historical knowledge and the formation of a new way of historical science in the context of artistic perception.

Key words: Shevchenko, reception, historiography, Ukrainian history, foreign history, historiosophy historiographical sources, historiographical process, artistic historicism.

УДК 94 (477)

Юрій Свідерський, Наталія Романишин

ШЕВЧЕНКО – ІСТОРИК

У статті, виходячи з постулату визначення історії як колективної пам'яті народу та її націотворчої функції, розглядаються історичні погляди Тараса Шевченка. Виявляється його нонконформізм в умовах реакційної політики імператора Миколи II та аналізуються ті поезії, які впливали на перетворення малоросів в українців. Стверджується, що "Кобзар" був чи не єдиним легальним підручником з історії України в радянські часи, який суперечив панівним офіційним оцінкам минулих подій та персоналій.

Ключові слова: Тарас Шевченко, історія, "Кобзар", національна пам'ять, поезія.

Творчості Тараса Шевченка та його особі присвячені десятки тисяч публікацій, сотні монографій, виникла ціла галузь знань – "шевченкознавство".

Аналіз його творів в силу їхнього величезного впливу на уми читачів, формування світоглядних установок, зазнавав коливань залежно від політичної та ідеологічної кон'юнктури. Можливо, саме тому проблема "Шевченко-історик" не мала такого широкого і всебічного аналізу, як інші види й напрямки його діяльності [6; 20, с. 71–72]. Адже історичні погляди й оцінки Т. Шевченка часто йшли всупереч офіційним. Винятком було лише західноукраїнське шевченкознавство, яке творило культ "Великого Тараса" в Галичині. Тільки в Івана Франка знаходимо більше півсотні публікацій про Т. Шевченка [4, с. 63]. Але відділені російсько-австрійським, а згодом – польсько-радянським кордонами, ці публікації не доходили до читача на Великій Україні [3; 15]. Прикладом може бути робота Богдана Лепкого "Про життя і творчість Тараса Шевченка", задумана як вступ до п'ятитомного видання творів Кобзаря і надрукована у 1919 році [12]. Ця робота на довгі десятиліття була вилучена з наукового обігу, оскільки належала перу забороненого автора.

В останнє двадцятиліття в незалежній Україні творчість Тараса Шевченка почала вивчатись без офіційного впливу чужих держав [1; 2; 8; 9; 17]. Наскільки твори Т. Шевченка є політично актуальними, свідчать сьогоднішні події в Україні. Серед документів, виявлених у резиденції поплічника В. Януковича – генерального прокурора В. Пшонки, є матеріали про плановані прокуратурою заходи щодо недопущення перетворення Євромайдану у центр відзначення двохсотліття від дня народження Т. Шевченка [22]. Показовим є і той факт, що мітинги євромайданівців у східних областях України відбувалися біля пам'ятників Т. Шевченку, а мітинги проросійських сепаратистів – біля пам'ятників Лєніну.

Історія, як відомо, наука, що вивчає минулий досвід людства. Проте історія – це ще й колективна пам'ять народу, важливий компонент націотворення. Власне у цьому контексті й піде далі мова про Тараса Шевченка як історика. Слід відзначити, що Т. Шевченко був не лише істориком, але й вчителем історії України для кількох поколінь українців, що проживали в царській Росії, а згодом в оновленій Російській імперії під назвою СРСР. Твори Т. Шевченка в роки радянської влади були чи не єдиним легальним підручником історії України, який суперечив панівним офіційним оцінкам минулих подій та персоналій.

Нонконформізм Т. Шевченка, його “незручність” для офіційної ідеології яскраво демонструє поема “Кавказ”, у якій автор їдко висміює великодержавну ідею про цивілізаторську просвітницьку роль Росії на Кавказі:

Просвітились! та ще й хочем
Других просвітити,
Сонце правди показати
Сліпим, бачиш, дітям!..
Все покажем! тілько дайте
Себе в руки взяти.
Як і тюрми мурувати,
Кайдани кувати,
Як і носить!.. [19, с. 261].

Підкорення Росією більш як півсотні кавказьких етносів тривало майже сто років, починаючи з другої половини XVIII ст. В 1784 р. у передгір’ях Кавказького хребта була споруджена фортеця з промовистою назвою Владикавказ, а в 1818 р. – форт Ґрозний. Особистий ворог Т. Шевченка російський імператор Миколай I у 1829 р. поставив перед генералом Іваном Паскевичем завдання про “остаточне умиротворення горців або винищення непокірних” [18, с. 340].

Той неситим оком
За край світа зазирає, –
Чи нема країни,
Щоб загарбать… [19, с. 188]

У часи Т. Шевченка російська армія вела запеклу війну із загонами північнокавказьких народів, що їх росіяни називали “горцами”, яких очолював аварець Шаміль. У 40-х роках XIX ст.. він створив на східному, прикаспійському Кавказі централізовану політичну організацію – імамат, яка об’єднувала народи сучасного Дагестану.

Велика російська армія, не пристосована до умов війни в горах, зазнавала значних втрат: “Лягло костьми Людей муштрованих чимало” [19, с. 262]. На Кавказі загинули десятки тисяч солдатів та офіцерів російської армії, серед них і близький друг Т. Шевченка граф Яків де Бальмен. Не маючи змоги підкорити волелюбних кавказців у бою, російська армія грабувала майно й, передусім, головне багатство горян – худобу, спалювала їхні села, поля та ліси:

Ми християне; храми, школи,
Усе добро, сам Бог у нас!
Нам тілько сакля очі коле:
Чого вона стоїть у вас,
Не нами дана; чом ми вам
Чурек же ваш та вам не кинем,
Як тій собаці! чом ви нам
Платить за сонце не повинні!.. [19, с. 263].

Щойно у 1859 році Шаміля захопили у полон і вивезли до Росії. Спочатку він перебував на засланні у російській Калузі, а в шістдесятих роках XIX ст. – у Києві. Тут і відбулось його знайомство з твором Тараса Шевченка. Очевидці згадують, що нерідко у коляску, в якій Шаміль їздив вулицями Києва, студенти кидали листівки з поемою “Кавказ”.

Слід зауважити, що й після полону Шаміля війна на Кавказі не припинилась. Опір росіянам чинили черкеси на Західному, причорноморському Кавказі. Їхня доля була сумною. Геноцид черкеського народу завершився масовою еміграцією з батьківщини в Османську імперію у 60–70 рр. XIX ст.

Російська громадськість у першій половині та середині XIX ст. багато дискутувала на тему Кавказької війни. “Горці” часто з’являлись на сторінках

російської літератури, як, наприклад, в Олександра Грибоєдова, Олександра Пушкіна, Михайла Лермонтова чи Льва Толстого. Причому їх нерідко романтично зображали благородними волелюбними дикунами. І все ж на довгий час в Російській імперії встановився щодо них образ ворога-розбійника і фанатика-мусульманина [7, с. 143]. Із такими поглядами дисонувало співчутливе бачення Кавказької війни Т. Шевченком:

І вам слава, сині гори,
Кригою окуті.
І вам, лицарі великі,
Богом не забуті.
Борітеся – поборете,
Вам Бог помагає!
За вас правда, за вас слава
І воля святая! [19, с. 262].

Варто відзначити, що й тут Шевченко-поет виявився пророком. Депортація Й. Сталіним чеченців, інгушів, карачаївців та балкарців і зовсім недавні російсько-чеченські війни підтверджують глибоке розуміння поетом суті протистояння на Кавказі.

Якщо в поемі "Кавказ" Т. Шевченко виступає не лише як поет, а й публіцист і, вживаючи сучасну термінологію – політолог, то у висвітленні козацького минулого України та Гайдамаччини він – глибокий вдумливий історик. Вже перші рецензенти "Кобзаря" оцінили його твори не тільки як подію великого літературного значення. Вони побачили людину, яка має власні небуденні історичні погляди. В червневому випуску журналу "Маяк" за 1840 рік П. Корсаков відмітив, що вірші Шевченка є своєрідним, неповторним доповненням до спеціальних історичних творів, присвячених Україні [16, с. 168]. У 1843 році співробітник "Москвітяніна" Ф. Кітченко заявив: "Поема п. Шевченка "Гайдамаки" є дорогоцінним подарунком не тільки для літератури російської, але й для конкретної історії Росії" [16, с. 169].

"Тарасова ніч", "До Основ'яненка" й "Іван Підкова" – це перші історико-патріотичні твори Т. Шевченка. В них, за словами С. Єфремова, "поет платить ще велику подать художньому романтизму та оспіванню минулому України під впливом загального напряму в тодішньому письменстві та специфічних обставин українського життя тих часів" [цит. за 12, с. 233]. Молодий поет не вдовольняється мрійливою тугою за минулим свого народу. Він зараз-таки в перших творах прагне до історичної програми, пробує в давні мінорні акорди наших пісень включити нові, оптимістичні звуки. В його пам'яті живе ще Бантиш-Каменський, "Історія Русів", "Українські мелодії" М. Маркевича, але перед ним дзвенять вже якісь нові мелодії історичних просторів. Це його власне добро, його питомий поетичний доробок, бо, як знову слушно зауважує С. Єфремов, у Петербурзі не було тоді нікого, хто б глибше і ясніше дивився на минуле й сучасне України.

В основі твору "Тарасова ніч" лежить історична подія – вдала нічна вилазка козаків 25 травня 1630 року під час козацького повстання, очоленого гетьманом нереєстрових козаків Тарасом Федоровичем, якого називали Трясилом. Повстання Трясила на якийсь час пригальмувало польську колонізацію Лівобережжя. У вірші Т. Шевченко із симпатією згадує й інших керівників козацьких війн проти Речі Посполитої – Северина Наливайка-Кравчину й Павла Бута – Павлюка.

Поезія "До Основ'яненка" написана під враженням від історичного нарису Григорія Квітки-Основ'яненка "Головатый. Материалы для истории Малороссии"(1839). На зв'язок поезії з нарисом Г. Квітки вказували рядки вірша у першому виданні "Кобзаря" 1840 року:

Наш завзятий Головатий
Не вмре, не загине… [19, с. 556].

Поема “Іван Підкова” не випадково розпочинається історико-ліричним вступом:

Було колись – в Україні
Ревіли гармати;
Було колись – запорожці
Вміли панувати.
Панували, добували
І славу, і волю [19, с. 51].

У ньому ідеться про козацького ватажка, що виділявся серед січовиків незвичайною фізичною силою, розумом та сильною волею. У 1577 р. Іван Підкова на чолі козацького війська захопив Ясси і став господарем Молдови. Підступно полонений поляками, він був страчений у Львові і став одним із перших козацьких ватажків-мучеників. Його ім’я стало легендарним в Україні, розглядалося як символ мужності й відваги.

Через рік після “Кобзаря” виходять друком “Гайдамаки” – найбільша Шевченкова поема. Ідеться в ній про важливі події в історії України – гайдамаччину і, зокрема, найбільше гайдамацьке повстання – Коліївщину 1768 р. На думку І. Крип’якевича, Т. Шевченко виніс із своєї батьківщини, Звенигородщини, де живі були ще спомини про козаччину, де співали думи про Хмельницького, де ще доживали віку очевидці Коліївщини, глибокі традиції боротьби за волю. “Шевченко інстинктивно зрозумів минуле, що дозволяло йому мати свій власний погляд на давні часи і події” [10, с. 266].

Безумовно, історичні пісні й думи, народні перекази були одними з основних джерел історичних знань Т. Шевченка. Однак, на наш погляд, не тільки інстинктивне розуміння, властиве геніям, а й знання історичних творів того часу, робили з поета глибокого знавця історії України.

Перш за все, слід відзначити вплив на формування історичних поглядів Шевченка “Історії Русів” – твору, що з’явився на рубежі XVIII і XIX сторіч і тривалий час через невідповідність офіційним поглядам поширювався Україною в рукописному варіанті. Вперше він вийшов друком у Москві лише у 1846 році як історичне джерело. За жанром ця робота, власне, не є науковою працею, фахівці називають її “історико-політичним памфлетом”, написаним у традиціях козацьких літописів. Невідомий автор “Історії Русів” подає картину історичного розвитку України від найдавніших часів до 1769 року. Основна увага приділена Козаччині, Хмельниччині та історії Гетьманщини. В основі історичної концепції твору лежать ідеї автономізму, республіканства, протесту проти національного поневолення. “Історія Русів” справила величезний вплив на ряд видатних письменників не лише українських, а й російських. Історико-літературні твори Є. Гребінки, І. Срезневського, М. Гоголя, А. Метлинського, М. Костомарова, П. Куліша створені під безпосереднім впливом цього твору. В “Історії Малоросії” М. Маркевича вона майже вся переказана. Але найбільший вплив мала “Історія Русів” на формування національно-історичних поглядів Т. Шевченка. “Ніщо, окрім Біблії, – відзначав М. Драгоманов, – не мало такої сили над системою думок Шевченка, як ця “Исторія Русовъ” у 1844–1845 рр.” [14, с. 27].

На той час російською мовою було видано історичні праці Миколи Бантиш-Каменського “Историческое описание возникшей в Польше унии” (1805 р.), яка й досі не втратила свого наукового значення, та чотиритомна “История Малой России” його сина Дмитра Бантиш-Каменського (1822 р.). З польських історико-літературних пам’яток відомі були мемуарні записи Вероніки Кребсової, уродженої Младанович, та пісняра Павла Младановича – дітей уманського

польського губернатора, убитого гайдамаками в 1768 році. Діти Младановича, Вероніка і Павло, були врятовані Гонтою під виглядом охрещених, тобто переведених з католиків у православні. Відома була також записка уніата Тучабського, що збереглась у бібліотеці уманської базиліянської школи. Дослідники припускають, що ці історико-літературні пам'ятки могли послужити поетові як джерело для написання вступної частини поеми – "Інтродукції" [16, с. 192].

Поема "Гайдамаки", як і багато інших творів історичного змісту, написаних Шевченком, – підкреслює М. Марченко, – відзначається не тільки силою своєї художньої майстерності, а й правдивим в своїй основі зображенням минулого, якщо не вважати деяких відхилень від історичної точності, властивих художникові. Силою свого історизму поема "Гайдамаки" була настільки переконлива, що читачі протягом більш як півстоліття після виходу її в світ – аж до появи окремих наукових праць з цієї проблеми – уявляли собі селянсько-козацьке повстання Коліївщини саме таким, яким подав його поет-революціонер Шевченко [13, с. 180].

У "Передмові" до поеми Шевченко писав: "Про те, що діялось на Україні 1768 року, розказую так, як чув од старих людей; надрукованого і критикованого нічого не читав, бо, здається, і нема нічого" [19, с. 116]. Судячи з цього висловлювання, можна сказати, що згадані нами вище літературні джерела "Гайдамаків" були використані Шевченком лише як допоміжні. Основним джерелом для нього послужила народна творчість та історична народна традиція, що збереглася за життя поета, особливо на Правобережжі. Поет вказав на головне джерело своєї поеми так:

Бувало, в неділю, закривши Мінею,
По чарці з сусідом випивши тієї,
Батько діда просить, щоб той розказав
Про Коліївщину, як колись бувало,
Як Залізняк, Гонта ляхів покарав.
Столітні очі, як зорі сіяли,
А слово за словом сміялось, лилось:
Як ляхи конали, як Сміла горіла…
Сусіди од страху, од жаху німіли.
І мені, малому, не раз довелось
За титаря плакать. І ніхто не бачив,
Що мала дитина у куточку плаче.
Спасибі, дідусю, що ти заховав
В голові столітній тут славу козачу:
Я її онукам тепер розказав [Епілог].

У 1845 році в Одесі вийшла книжка А. О. Скальковського – чиновника канцелярії новоросійського і бессарабського генерал-губернатора – "Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии". А. Скальковський в дусі російської офіційної науки заперечував масовий характер руху гайдамаків і розглядав його як виступи злочинних елементів, що не мають нічого спільного з інтересами історичного прогресу. Народний рух він подавав як "натовпи, що озброїлись просто для розбою і грабунку задля одної лише користі… Такого роду були події відомі під назвою Коліївщини і Уманської різанини, що були у 1768 році" [16, с. 196].

"Гайдамаки не воины –
Розбойники, воры.

Пятно в нашей истории…" – цитує його Т. Шевченко у поемі "Холодний яр", що безпосередньо примикає до "Гайдамаків" й продовжує:

Брешеш, людоморе!

За святую правду-волю
Розбойник не стане,
Не розкує закований
У ваші кайдани
Народ темний…” [19, с. 273].

Як бачимо, не лише колишнє України турбує поета, а сучасне тяжке становище народу і цілого краю, яке він побачив в Україні, перебуваючи тут три літа (1843-1845 рр.). Повстання 1768 року виступає тільки як приклад минулого для боротьби за волю. Шевченко запитує у своїх земляків:

Де ж ти дівся, в Яр глибокий
Протоптаний шляху?
Чи сам заріс темним лісом
Чи то засадили
Нові кати? Щоб до тебе
Люди не ходили
На пораду: що їм діять
З добрими панами,
Людоїдами лихими,
З новими ляхами? [19, с. 272].

Під “новими ляхами”, тобто новими загарбниками, поет розуміє сучасну йому російську адміністрацію. А звертання до давнини звучить як заклик до сьогоднішньої боротьби за волю.

Дворянську російську історіографію Т. Шевченко загалом висміював. З цього приводу дослідники наводять такий факт. Коли Шевченко працював деякий час у Київській археологічній комісії і збирав для неї матеріали, він у 1845–1846 рр. проживав у Переяславі в А. Козачковського. Тут поет часто зустрічався з широким колом своїх друзів і знайомих. Поет довго мовчав і не втручався в загальну бесіду. Якось учасники всі гуртом звернулись до Шевченка, щоб він висловив свої погляди. Як свідчить один із учасників цього гуртка, Шевченко висловився так: “Та й обридли ви мені з вашою історією і географією. Подивіться, на віщо похожа ваша історія, що в ній написано: “Был такой-то царь, поправил государство, финансы, администрацию и умер, завещавши государство своему наследнику. Новый государь застал государство в крайне разоренном состоянии; но старанием и непрестанными заботами поправил дела государства, обогатил казну, учредил суд правый и умер, благословляемый народом…Новый государь застал государство в крайне бедственном положении и т.д.” [16, с. 174].

На відміну від сучасної йому історіографії з її царями та полководцями, Т. Шевченко у “Кобзарі” 37 разів згадує І. Гонту, 35 – М. Залізняка і 28 – Б. Хмельницького. Причому, за підрахунками шевченкознавців останній п’ять разів згадується у позитивному плані, одинадцять – у негативному і дванадцять скоріше у нейтральному [11, с. 45].

У вірші “Стоїть в селі Суботові” Шевченко дає історичну оцінку українсько-московській угоді 1654 року. Для нього умови з Москвою, які сформувались за Переяславським договором – це церква-домовина, гріб України. Б. Хмельницький думав, що в тій церкві будуть молитися москалі й українці, ділячись спільним добром, а вийшло зовсім не так:

Ото церков Богданова.
Там-то він молився,
Щоб москаль добром і лихом
З козаком ділився.
Мир душі твоїй, Богдане!
Не так воно стало;
Москалики, що заздріли,

То все очухрали [19, с. 246].

Але Шевченко вірить, що та церква-домовина, тобто Переяславський договір, розвалиться і що з-під неї встане вільна, самостійна Україна, яка розвіє тьму неволі, засвітить світ правди. Це провідна ідея, ключ, як вважає Б. Лепкий, яким можна відчинити містичний твір Шевченка "Великий льох" [12, с. 61]. "Три жіночі душі (відданиця, дівчина й дитина) покутують за те, що погрішилися супроти самостійної України. Перша тим, що з повними відрами перейшла дорогу Хмельницькому до Переяслава, друга – що напоїла коня царя Петра І, а третя, що всміхнулася, коли Дніпром пливла золочена галера цариці Катерини. Три душі – це гріх трьох поколінь українського простонароддя" [12, с. 62]. Ці, у трактуванні Т. Шевченка, гріхи українського народу прямо суперечили оцінкам російсько-радянської історіографії про роль Переяславської ради в історії України, про антимосковське повстання І. Мазепи й Полтавську битву та про російську колонізацію Запорожжя часів Катерини II.

Однозначно негативно Т. Шевченко оцінює зруйнування Запорозької Січі і повернення кріпосного права у 1783 р. імператрицею Катериною II в поемі "Невольник", де козаки:

І розказують, і плачуть,
Як Січ руйнували,
Як москалі срібло, злото
І свічі забрали
У Покрові…
І як степи запорозькі
Тоді поділили
І панам на Україні
Люд закріпостили [19, с. 230].

Варте уваги Шевченкове порівняння польського й російського панування на Україні:

Ляхи були – усе взяли,
Кров повипивали!..
А москалі і світ божий
В пута закували [19, с. 230].

Знамените Шевченкове: "Це той П е р в и й, що розпинав Нашу Україну, А В т о р а я доконала Вдову сиротину" варто було б і зараз ставити як епіграф перед демонстрацією російських художніх фільмів на українських телеканалах, де глорифікуються постаті Петра І й Катерини II.

О царю поганий,
Царю проклятий, лукавий,
Аспиде неситий!
Що ти зробив з козаками?
Болота засипав
Благородними костями;
Поставив столицю
На їх трупах катованих! [19, с. 198].

Шевченко-історик проявляється концептуальним баченням вітчизняної минувшини й у поезії "Чигрине, Чигрине…". Озираючись на часи Козаччини поет запитує:

За що ж боролись ми з ляхами?
За що ж ми різались з ордами?
За що скородили списами
Московські ребра??..[19, с. 178].

Тут чітко бачимо три етапи боротьби із зовнішньополітичними ворогами України: татарською загрозою, польською та російською. Згодом видатний

історик козаччини Д. Яворницький у своїх творах науково довів та обґрунтував ці періоди козацького протистояння з ордами, поляками і росіянами [21, Т. 1, с. 7, Т. 3, с. 373].

Історична тематика пронизує творчість Т. Шевченка не лише як поета, а й як художника. Т. Шевченко у серії офортів "Живописна Україна" (1844 р.) вперше в українській станковій графіці поставив за мету показати картини сучасного життя народу у зв'язку з його історичним минулим. Серія задумувалась як періодичне видання і мала розвивати три жанрово-тематичні лінії: українські краєвиди, народний побут та історичні події. Т. Шевченкові вдалося випустити шість офортів: "Дари в Чигирині 1649 року", "Старости", "Судна рада", "Казка", "У Києві", "Видубицький монастир у Києві". Вони стали, на думку спеціалістів, одним із найвидатніших явищ української художньої культури і не мають аналогів у мистецтві слов'янських народів [5, Т.4, с. 412].

Для нас особливо цікавим є твір "Дари в Чигирині 1649 року". На картині зображені посли трьох держав: Московського царства, Туреччини й Речі Посполитої з подарунками у передпокоях замку Б. Хмельницького. Звертає на себе увагу дарунок московського царя – горностаєва мантія – що була, як відомо, ознакою королівської гідності її власника. Таким чином, Шевченко підкреслює суверенітет Гетьманщини й статус незалежного суверенного володаря – Б. Хмельницького.

У 1845 р., після закінчення Петербурзької академії мистецтв, Т. Шевченко приїздить до Києва і влаштовується художником Київської археографічної комісії, що давало йому можливість подорожувати Україною. Його завданням було точне відображення архітектурних об'єктів. Серед акварельних малюнків художника того часу твори на історичну тематику – "Богданові руїни в Суботові", "Богданова церква в Суботові", "Козацькі хрести" та інші. Творчість Т. Шевченка неабияк вплинула на зростання уваги тодішніх художників до України. В українському мистецтві працювали його послідовники – Л. Жемчужников, І. Соколов, К. Трутовський. Останній згодом ілюстрував Шевченкові "Гайдамаки" та "Невольник".

Як бачимо, навіть далеко не повний огляд художніх творів Т. Шевченка як історика, засвідчує відмінне знання поетом вітчизняної минувшини. Т. Шевченко не лише знав факти з історії рідного краю, він одним із перших українських інтелектуалів нового часу інтерпретував їх з української позиції, сміливо протиставляючи український погляд великоросійському імперському.

Тарас Шевченко був популяризатором, доступним і вдумливим учителем історії України з найдавніших часів. Від поетичного перекладу плачу Ярославни із "Слова о полку Ігоревім" до глибоких та влучних оцінок сучасних йому подій. Історичні погляди Т. Шевченка, його характеристики явищ і персоналій вітчизняної минувшини не лише відіграли величезну роль в націотворенні українців, а й лишаються актуальними до нині.

Список використаних джерел

1. *Барабаш Ю.* Історіософія Т. Шевченка / Ю. Барабаш // Слово і час. – 2004. – № 3. – С. 15–37. 2. *Головченко Т.* Поетика національно-історичної істини / Т. Головченко // Вітчизна. – 2003. – №3–4. – С. 132–136. 3. *Джерела* історичних відомостей Шевченка. Історичні поеми. / Пояснив Николишин Д. – Коломия, 1921. 4. *Дубина М.* Шевченко і Західна Україна. / М. Дубина – К.: Вид-во Київського унів-ту, 1969. – С. 154. 5. *Енциклопедія* історії України. – Т. 4. – К.: Наукова думка, 2007. 6. *Історичні* погляди Т. Г. Шевченка / АН УРСР. Ін-т історії; Редкол.: І. О. Гуржій (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1964. – 244 с. 7. *Каппелер Андреас.* Росія як поліетнічна імперія. – Львів: Вид-во УКУ, 2005. – 358 с. 8. *Козак С.* Історіософські концепції Шевченка / С. Козак // Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції. – К., 1998. – С. 24–37. 9. *Король В.* Історія України в житті та творчості Т. Г. Шевченка / В. Король // Історія в школі. – 2004. – № 3. – С. 1–9. 10. *Крип'якевич І. П.* Історія України / Відп. ред. Ф. П. Шевченко – Львів: Світ 1990. – 520 с. 11. *Лемко Ілько.* Над "Кобзарем" з

калькулятором в руках. / І. Лемко // Політика і культура. – 2000. – №3. – С. 45–46. 12. *Лепкий Б.* Про життя і творчість Тараса Шевченка / Б. Лепкий. – К.: Університетське видавництво “Пульсари”, 2005. – 140 с. 13. *Марченко М. І.* Історичне минуле українського народу в творчості Т. Г. Шевченка / М. І. Марченко. – К.: Радянська школа, 1957. 14. *Міщуков О.* “Історія Русів” у творчості Т. Шевченка / О. Міщуков // Українська література в загальноосвітній школі. – 1999. – № 6. – С. 26–29. 15. *Романишин О.* Історичні погляди Т. Г. Шевченка / О. Романишин. – Визвольний шлях. – 1989. – № 4. – С. 400–414. 16. *Симоненко Р. Г.* Тарас Шевченко та його доба / Симоненко Р. Г., Берестенко В. А. У 3 томах. – Т. ІІІ. – Харків: “Фоліо”, 2013. – 527 с. 17. *Сохань П.* Т. Г. Шевченко і українська національна ідея в історичній національній думці другої половини ХІХ ст. / П. Сохань // Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції. – К., 1998. – С. 54–60. 18. *Фадеев А. В.* Россия и Кавказ в первой трети XIX в. Москва 1960. 19. *Шевченко Тарас.* Кобзар. – К.: Радянська школа, 1986. – 608 с. 20. *Шевченкіана* ДОУНБ. Документальна колекція. – Дніпропетровськ, 2013. 21. *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків: У 3-х т. – Т. 1–3. – Львів: Світ, 1992. – 456 с. 22. *http*://www.pravda.com.ua/articles/2014/03/28/ 7020627/view_print

Юрий Свидерский, Наталья Романишин

ШЕВЧЕНКО – ИСТОРИК

В статье, исходя из утверждения об истории как коллективной памяти народа и ее нациообразующей функции, рассмотрены исторические взгляды Т. Шевченко. Показан его нонконформизм в условиях реакционной политики николаевской эпохи, проанализированы сочинения поэта, которые влияли на формирование самосознания украинцев. Утверждается, что “Кобзарь” выполнял функции внецензурного учебника истории Украины в советские времена, поскольку во многом противоречил официозу.

Ключевые слова: Тарас Шевченко, история, “Кобзарь”, национальная память, поэзия.

Yuriy Sviderskyi, Nataliya Romanyshyn

SHEVCHENKO – HISTORIAN

The article, based on the postulate that history is a collective memory of the people and its function of nation creation, considered historical views of Taras Shevchenko. It showed his non-conformism in terms of the reactionary policies of Emperor Nicholas II and analyzes those poems that influenced the transformation of Ukrainians. It is alleged that “Kobzar” was the only legal textbook on the history of Ukraine during the Soviet era, which contradicted the prevailing official estimates of past events and personalities.

Key words: Taras Shevchenko, history, “Kobzar”, national memory, poetry.

УДК 94 (477)

Алла Киридон

ОБРАЗ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА ЯК ДУХОВНА ДОМІНАНТА УКРАЇНСТВА

Пропонована наукова розвідка фокусується в парадигмі студій пам'яті (основним об'єктом яких є колективна пам'ять). Розглянуто категорійний апарат, який слугує опорою в побудові контекстуального викладу (поняття семіотика, образ, код, соціокультурний код). Проаналізовано позиціонування постаті Т. Шевченка в масовій свідомості. Увиразнено зміни образу на різних етапах історичного розвитку.

Ключові слова: Тарас Шевченко, код, культурна пам'ять, семіотика.

Потреба ідентифікації будь-якої нації активізує проблему національного самопізнання. Ще 1954 р. в еміграції Є. Маланюк висловив дійсно неперехідну за значенням тезу: "Може, найважливішим з наших завдань, як національної спільноти, було, є і буде: пізнати себе" [19, с. 148]. Цей процес увиразнюють постаті-орієнтири. Духовним орієнтиром української нації височить постать Тараса Шевченка. "Велетенське явище нашої культури й новітньої історії нашого народу, явище, що його ототожнюємо з прізвищем Шевченка, є занадто велике і складне, щоб по-старому підходити до нього з примітивними засобами святочної лірики з вчорашньої просвітянської традиції. Височина цієї постаті, виростаючи на очах покоління все вище й вище, змушує одночасно й нас до постійного зросту, вимагає від нас постійного напруження духа, постійного зарядження духовною енергією. І може, саме в цім корениться найглибша таємниця цього єдиного в своїм роді поета, що являє собою ніби мікрокосмос нації, що стається її серцем і душею, вулканічним джерелом її життєвих сил, врешті, її судьбою, її призначенням", – так писав про Кобзаря Є. Маланюк [20].

У статті ми не ставили за мету реконструювати образ Тараса Шевченка в усій повноті викладу, а вбачали за доцільне акцентувати увагу лише на окремих сегментах проблеми, увиразнивши кілька основних позицій:

– поняття образ, семіотика, код, соціокультурний код;
– позиціонування постаті Т. Шевченка в масовій свідомості;
– увиразнення образу на різних етапах історичного розвитку.

Пропонована наукова розвідка фокусується в парадигмі студій пам'яті (основним об'єктом яких є колективна пам'ять). Побіжно нагадаємо, що традиційна історія концентрує увагу головно на документах, що фіксують перебіг подій та фактів; історична антропологія (започаткована відомою французькою школою Анналів в 1960-х рр.) в центр досліджень поставила людину з її переживаннями, побутом та ін. Природу колективної пам'яті, її еволюціонування, зміни тощо вивчають студії пам'яті, які сформувалися як окремий напрям в 1970-х рр., а в Україні процес активного становлення припадає на початок XXI ст. [Детальніше див.: 16]. Варто зауважити, що колективну пам'ять зазвичай розглядають як вимір цілісного (узагальненого) суспільства. Між тим, свідомі того, що суспільство не є однорідним (гомогенним), воно диференційоване, а відтак – й формування колективного образу буде обумовлене відповідним форматом групи та природою її колективної пам'яті, а в узагальненому вигляді "колективний образ" використовується лише як умовний теоретичний конструкт. Для повноти осягнення важливою видається контекстуалізація творення (конструювання / реконструювання / відтворення) образу.

Образ розглядаємо як особливу символічну форму передачі й актуалізації культурних смислів у культурній пам'яті сучасників і нащадків того чи іншого діяча. Образ не є фіксованим раз і назавжди. Він фіксується й реконструюється конкретними людьми (з власними уподобаннями, різними настроями, пріоритетами, цінностями, ідеалами, інтелектом, соціально значущим життєвим досвідом тощо), в конкретний період/час, за конкретних обставин, під впливом соціальних настроїв. Як зауважував К. Гірц, "людська думка у всіх відношеннях соціальна: соціальна за своїм походженням, соціальна за своїми функціями, соціальна за своїми формами, соціальна за своїм застосуванням" [10, с. 414]. При цьому необхідно враховувати, що "історія – це предмет конструкції, місце якої утворює не гомогенний і порожній час, а час, наповнений теперішністю [Jetztzeit]" [7, с. 209–210].

Російська дослідниця Л. Фадєєва акцентує увагу на тому, що колективна пам'ять обумовлена певними соціальними рамками. Відтак образи, уявлення, асоціації однієї соціальної верстви можуть суттєво відрізнятися від ментальних утворень інших з огляду на різний життєвий досвід, варіанти особистих доль, психологічну складову різних спільнот. Конкретна епоха може створювати цілісну масову ідеологію й міфологію, систему ціннісних орієнтацій і колективних образів. Певний історичний час (епоха) отримує своє якісне наповнення та символічне значення. Осягнення епохи (відтак і образів) сучасниками, як правило, відрізняється від тих уявлень, які фіксуються в колективній пам'яті як сукупність стійких компонентів, здатних змінюватися під впливом нових яскравих подій радикальних процесів, соціальних змін. Образ епохи та сучасників трансформується, коригується в колективній пам'яті залежно від змін повсякдення [29, с. 159]. Деформація національно-культурних традицій відповідно впливає на духовно-ціннісні пріоритети, інтелектуальні преференції, формує ментальні стереотипи, які продукують відповідну модель образу чи його інтерпретації.

Особлива роль в формуванні образу епохи належить історикові, на чому наголошував В. Беньямін: "Історик…схоплює ту констеляцію, в яку вступила його власна епоха з цілком певною попередньою епохою. Так він обґрунтовує поняття сучасності як "теперішності" [Jetztzeit], в яку вкраплені уламки месіанського часу" [7, с. 303]. Важливу роль відіграє "чуттєва революція" – відмирання культурних кодексів і ритуалів, призначених упорядковувати й каналізувати екстремальні почуття [29, с. 506–598].

Осмислення проблем "образу", "символу", "коду" вимагає використання семіотичного підходу. Семіотика – це теорія знаків та знакових систем. Семіо́тика, або семіоло́гія (від грец. Σημειωτικός – такий, що має ознаки від грец. σημεῖον – знак, ознака, грец. σῆμα – знак) – наука, яка досліджує способи передачі інформації, властивості знаків та знакових систем в людському суспільстві (головним чином природні та штучні мови, а також деякі явища культури, системи міфів, ритуалів), природі (комунікація у тваринному світі) або в самій людині (зорове та слухове сприйняття тощо). Семіотична сутність закладена в природі людини, яка здатна використовувати знаки або коди.

Термін код з'явився вперше в техніці зв'язку (телеграфний код, код Морзе), математиці, кібернетиці, генетиці (генетичний код). Застосовуючи структурні методи, коди культури намагався виявити М. Фуко. Виходячи із ідей М. Фуко, мистецтво мови зводиться до способу "подати знак", тобто позначити якусь річ та розташувати навколо неї знаки [32, с. 79].

Розібратися у складному переплетенні системних факторів та рольових функцій окремих індивідів у символічному просторі "історії пам'яті" допомагає звертання до символічних (культуральних) кодів. У дослідженні використовуємо поняття "соціокультурний код" – як своєрідний смислово-образний стрижень,

навколо якого має розгортатися розвиток культури в цивілізаційному вимірі. При цьому ми свідомі того, що а) соціокультурний простір є плюралістичним не тільки з позицій візуально-вербальної кодової різноманітності, але й множинності регіональних особливостей та практик, що послуговуються власними протоколами кодів; б) коди соціокультурного простору є полісемантичними. В основі виділення кодів лежить ментальна операція. Сила культурних кодів – у творенні нових смислів і структуруванні наукових полів, у переведенні "невидимого" у значуще на фундаменті відносної автономії культури [22, с. 49].

Методологія дослідження потребує актуалізації праць Р. Барта [4; 5], М. Бахтіна [6], Ю. Габермаса [33], Г. Гадамера, У. Еко [34], Ю. Лотмана [17], П. Рікера [25], М. Фуко [32] та ін.

Існує варіативність системи кодування. Так, за способами кодування інформації увиразнюють вербальні, вербально-графічні, візуальні, візуально-образні, візуально-інформативні коди, які потребують адекватного прочитання й інтерпретації.

Доцільним також видається диференціювання кодів за критеріями візуальності/вербальності та графічності/інформативності/образності. Співвідношення візуальності / вербальності дозволяє описати форму й спосіб репрезентації коду, тоді як співвідношення графічності / інформативності / образності – оцінити його зміст. За цими критеріями образ Т. Шевченка є полікодовим утворенням, що містить вербально-графічний, візуально-образний, візуально-інформативний коди. Візуально-образні та візуально-інформативні коди є кодами передрозуміння. Найпоширенішим кодом є вербально-графічний, призначений для передачі текстової інформації. До основних елементів візуального коду належать зображення об'єктів, колір, просторове розташування тощо. До візуально-образного коду відносимо малюнки, фотографії, відео тощо. Взаємодія цих кодів підпорядкована своїй логіці, й залежно від репрезентованої інформації відбувається взаємодоповнюваність кодів.

Важливою є думка Р. Барта, який зауважував, що текст та зображення сприймаються по-різному: "на відміну від непоступливого аутизму фото, письмо завжди містить у собі достатньо можливостей для опосередкування і осягнення; його терапевтична функція є невіддільною від присутнього у письмі дару трансцедентування будь-якого конкретного тіла і знаходження його вже у трансцедентному вигляді" [5, с. 197]. Спочатку читається зображення, а призначення тексту полягає в актуалізації різних метафоричних значень одних і тих же елементів, що утворюють образ.

Герменевтика соціокультурного простору стає зрозумілішою при дослідженні "ключових слів", які особливо важливі й показові для окремовзятої культури" [8, с. 35], адже вони призначені бути транслятором "ядерних цінностей культури" (термін Г. Вежбицької). На її думку, обґрунтувати приналежність певного слова до ключового можна, встановивши, що слово, про яке йдеться, належить до загальновживаних, а не периферійних слів; воно використовується в якійсь одній семантичній сфері; знаходиться в центрі цілого фразеологічного сімейства; спроможне сказати про дану культуру щось суттєве та нетривіальне [8, с. 36–37].

Універсальність постаті-коду досягається завдяки високій упізнаваності, що дозволяє швидко корелювати знак і значення, тим самим відтворюючи об'єктивний зміст інформації. Як правило, увиразнюють кілька ключових знаків-символів найважливіших носіїв інформації щодо Т. Шевченка: пам'ятник (слугує невербальним кодом), "Кобзар", Україна, пророк. Персоніфіковані знаки кодують константні риси особистості (або умовної особистості), або можуть транслювати й певні риси її зовнішності, наприклад, людина в смушевій шапці, в

краватці тощо. Додатковими засобами кодування виступають емоційно-піднесені складові – патріотичні почуття, Канів, незалежність, український рушник тощо.

Ставлення до постаті Т. Шевченка в соціологічних опитуваннях фіксує відкритий тезаурус кодів. Влітку 2003 р. напередодні дня незалежності популярний журнал "Кореспондент" оприлюднив наслідки соціологічного опитування, проведеного компанією Gfk-USM "Українські опитування і дослідження ринку" з метою дізнатися, кого нація сьогодні вважає за своїх героїв – за "найвидатніших українців усіх часів" [28]. Першу позицію обіймає Тарас Шевченко – 58,3 % (другу – Б. Хмельницький – 26,5 %, третю – брати Клички – 22,3 %, четверту – Леся Українка – 17,8 %, п'яту – Михайло Грушевський – 13,8 %, шосту – Іван Мазепа – 12,0 %). Відтак можна констатувати "самоочевидне незмінне значення Т. Шевченка як універсально-символічної постаті для цілої української модерної й постмодерної історії" [14, с. 32].

У червні – липні 2009 року фахівці Інституту соціальної та політичної психології вдруге дослідили питання становлення національної та державницької свідомості наших громадян, провівши опитування "Україна-2009: національні символи, соціальна напруженість, електоральні виміри". Цікавими виявилися результати опитування ставлення українців до персоналій, які символізують країну – вони не збіглися з голосуванням під час телевізійного проекту "Великі українці": якщо в телепроекті "Великі українці" переміг Ярослав Мудрий, то у зазначеному дослідженні – з великим відривом Тарас Шевченко – (49,6 %), далі – Леся Українка (33,6 %), Богдан Хмельницький (30,5 %), Ярослав Мудрий і Володимир Великий, далі – брати Клички (21 %) [6].

Нове опитування проводилось соцгрупою "Рейтинг" 5–14 травня 2012 р. (опитано 2000 респондентів; див.: ВГОЛОС. – 2012. 28.05). Абсолютна більшість опитаних українців назвали серед найвидатніших українців усіх часів Тараса Шевченка (58,7 %). Доповнили трійку лідерів Леся Українка (22,5 %) та Богдан Хмельницький (20,1 %). Опитування засвідчило, що постать Тараса Шевченка однаково визнається у всіх вікових групах, як у селах, так і містах. Найчастіше Т. Шевченко називався на Заході, частіше серед жінок. Лесю Українку частіше називали в селах, на Заході, Півночі та Сході, частіше серед жінок. Богдана Хмельницького частіше називали в містах, частіше чоловіки. Його постать більше визнавалась мешканцями Центральної, Північної та Східної України, найменше – на Заході. Івана Франка найчастіше називали на Заході, більше в селах, частіше старші люди, ніж молодь.

Вшановують Тараса Шевченка й за кордоном. Наприклад, пам'ятник Т. Шевченку відкрито 16 жовтня 2005 р. у Сиракузах (шт. Нью-Йорк). Поета зображено молодим, у руках він тримає свій "Кобзар", на ногах у нього кайдани. Постать Т. Шевченка у бронзі спорудив відомий американський скульптор Б. Декстер при активній співпраці з архітектором В. Бутенком із Сиракуз. 2010 р. опубліковано Пропам'ятну книгу з нагоди цієї події під заголовком "Борітеся – поборете!" [15].

В Угорщині 11 липня 2007 року, у мальовничому сквері, який прилягає до греко-католицької церкви Святого Флоріана, президенти України та Угорщини Віктор Ющенко та Ласло Шойом урочисто відкрили пам'ятник Кобзареві у Будапешті (Львівського скульптора Івана Микитюка, автора 3-метрової монументальної скульптури молодого Тараса Шевченка з бронзи, що сидить, схилившись у задумі на мармуровому підніжку). 23 березня 2013 р у Будапешті з'явилася площа Тараса Шевченка. Її урочисте відкриття відбулося у престижному районі угорської столиці неподалік Міністерства закордонних справ Угорщини. Площу хотіли назвати іншим ім'ям, однак український осередок цього району Будапешта переконав мерію у недоцільності такого кроку [23].

Імпозантний пам'ятник Т. Шевченку на величному постаменті відкрито в Оттаві 26 червня 2011 р. Це також робота скульптора Л. Молодожанина. Поруч із постаттю молодого Поета – три композиції: "Гайдамаки", "Катерина з немовлятком", "Бандурист". На відкриття пам'ятника з'їхалося багато шанувальників Поета та українства загалом. Відзначали водночас двадцятиліття Незалежності Української держави та 120-річчя українських поселень у Канаді [15].

Однак окрім шанобливого ставлення до постаті Т. Шевченка, на жаль, зустрічаються й свідчення байдужості або навіть актів вандалізму щодо пам'ятника Кобзареві. Так, у ніч з 20 на 21 жовтня 2011 р. з центральної площі м. Стаханова на Луганщині невідомі викрали пам'ятник Тарасові Шевченку (бюст Тараса Шевченка). Вандали розпиляли скульптуру на шматки і відвезли в невідомому напрямку [24].

Пам'ятник Шевченку зникав також у січні 2012 року на Львівщині (село Сопошин Жовківського району – зник з території колишнього колгоспу). Пам'ятник був встановлений 40 років тому, його автор – скульптор Володимир Одрехівський.

У квітні 2012 р. невідомі вкрали бронзові дошки з пам'ятника Тарасові Шевченку у центрі Дніпропетровська [27].

Наведені приклади є свідченням несприйняття образу або нерозуміння постаті Т. Шевченка. На думку Івана Дзюби, "шевченкофобія – це прихована (а інколи й неприхована) форма українофобії" [12, с. 3].

Поза тим, використання образу Тараса Шевченка для формулювання інтересів у культурі пам'яті та політиці пам'яті з боку політиків, письменників, митців і науковців має в Україні давню традицію. "Уже для багатьох поколінь українців Тарас Шевченко означає так багато, що сама собою створюється ілюзія його всеприсутності, всезрозумілості та всезнання про нього. Кажу: ілюзія, бо до справжніх всеприсутності, всезрозумілості та всезнання завжди було і буде далеко", – зауважує І. Дзюба [11, с. 5].

Так, аналізуючи розвиток національної ідеї, О. Забужко звертається до образу Т. Шевченка, зазначаючи: вибір між *gente* і *natione,* почавши від "покоління 1847 р." – від Шевченка й "братчиків", – стає для українського інтелігента моральним вибором (доти вибору як такого не було, і "шлях Гоголя" – інтеграція в панівну культуру засобом ущеплення в неї, "перекладу" на систему її кодів власне українських, "субстанційно" притаманних особистості культурних смислів – видавався єдино можливим і самозрозумілим). Моральна валідність Шевченкового свідомого вибору на користь *gente*, вибору, у силу первісно демократичного характеру українського націоналізму, водночас і народницького, і національного, стверджена була трагічною долею самого Шевченка та наступною героїзацією його образу в українській свідомості; це класичний зразок вознесення національної ідеї в ранг ідеалу: ціною самопожертви пасіонарного героя [13, с. 106–107].

Про дуалістичний характер інтерпретації українським громадянством Шевченкової місії І. Франко писав: "Годі здумати собі повнішого контрасту, як те розуміння Шевченка на Лівобережній Україні, якого речником був і Драгоманов, а те, як бачимо, хоч і без такого глибокого і систематичного викладу, в Галичині. Там Шевченко важний головно як протест проти кріпацтва, проти заскорузлості та кастового егоїзму в суспільстві, а тут як речник національних ідей, як поет, що обняв душею всю Україну, оживив її минувшину і п'ятнував тих, що мучили й мучають її" [31].

Про сприйняття образу Т. Шевченка в буремні роки революції Є. Маланюк писав: "Справді, людям мого покоління, незалежно від того, чи були вони т. зв. "мартівськими" українцями, чи з дитинства чули вірші Шевченка з уст батьків, –

образ поета, що відкрився на тлі [19]17 року, викликав, перш за все, образ вибуху, вулкану, Везувія... образ підземного полум'я самої нашої землі, що раптом прорвало якісь віковічні надмогильні плити і стрельнуло ввись, і розіллялося вогненним морем, і зарокотало пломінною карою, запалюючи й пропалюючи наскрізь" [20].

За радянських часів Шевченка вважали "революціонером-демократом". Його біографія слугувала унаочненню соціальної несправедливості (пекло кріпацтва) та суворого ставлення до інакомислячих (засудження і заслання) у царській імперії. Його навчання в Академії мистецтв у Петербурзі та дружбу з російськими митцями й інтелігенцією розглядали як історію братання двох слов'янських народів. "Меншого" українського брата "старший" російський брат мав повсякчас підтримувати у його розвитку в сферах культури та науки [1]. Характеризуючи створення образу за радянської доби, О. Забужко зазначила, що в радянській культурі канонізовані українські класики першого ряду мусили конче бути "революціонерами-демократами", матеріалістами й атеїстами, – релігійно-філософські пошуки екзистенційного характеру були так само несумісні з їхньою "виробничою характеристикою", як коли б вони були живими й обіймали посади секретарів ЦК КПУ з ідеології. Бути класиком у тій культурі в певному сенсі й означало – бути в посмерті таким довічним "секретарем з ідеології". І головною функцією істориків філософії, літератури, мистецтва і т.д. було забезпечувати видатних небіжчиків на цій посаді надійними виробничими характеристиками [14, с. 97].

У незалежній Україні переваги набув інший спосіб прочитання Шевченка, що його поширювала патріотична інтелігенція. Поет ставав борцем проти російського царизму за незалежність України, за що і був засланий. Наголошувалося й на тому, що образ поета звільнено від совєтських фальсифікацій. Долю Шевченка пропонували вважати зразком стражденного шляху, що його українській нації довелося пройти до незалежності. Шевченка ототожнили з нацією: "Мало кому із найбільших геніїв судилося стати символом своєї нації і своєї країни. (…) Тарас Шевченко – це Україна", – пише літературознавець та шістдесятник Іван Дзюба, який з 1992 до 1994 року був міністром культури України [Цит. за: 1].

У серпні 2010 року під час урочистого відкриття музею Шевченка у Каневі після реконструкції тодішня заступниця Голови Адміністрації Президента Г. Герман закликала "культивувати молодого, модерного, дуже освіченого чоловіка, бо на старого діда в кожусі ми вже надивилися". Наголошувалося й на тому, що Шевченко був "елітним поетом", "франтом", у якого "закохувалися всі петербурзькі дами". Г. Герман описала українців як "стильну європейську націю", і висловилася, що саме Шевченко був першим таким українцем [1]. До речі, саме таким – молодим інтелектуалом – (усупереч існуючій традиції) зобразив Тараса Шевченка світової слави канадський скульптор українського походження Л. Молодожанин (гранітно-бронзовий пам'ятник Т. Шевченку в центрі Вашингтона урочисто було відкрито 27 червня 1964 р.).

Нині суспільство розуміє, що пошанування пам'яті Тараса Шевченка в радянські часи було засобом ідеологічного закріпачення особи, творчої спадщини, зрештою, закріпачення всього, що пов'язувалося з озброєним Пророком України, – зазначає Р. Лубківський. "Шевченколюбіє" Системи було показушним, а шевченкознавство – наукове та образотворче – штампувалося за матрицями, стереотипами та схемами. І "такий" Шевченко викликає у багатьох інтелігентів бажання "переформатувати" його таким чином, щоб на перший план вийшла "креативність" генія. Звідси – всілякі перформації, шевченкоманії, невтомні пошуки "родзинок" у побуті та у приватному житті генія [18].

Новий, неканонічний погляд на Шевченка, сформулював, зокрема, Ю. Андрухович. В есеї “Shevchenko is OK” Ю. Андрухович об’єднує різні сучасні уявлення про поета в шість груп і завдяки цій класифікації дистанціюється від часто емоційно навантажених поглядів на “правильний” образ Шевченка: Шевченко комуністичний; Шевченко націоналістичний; Шевченко християнський; Шевченко атеїстичний; Шевченко дисидентський; Шевченко анархічний [2].

Політики згадують Шевченка переважно з суто політичних міркувань. Вони затверджують рішення та планують заходи, скасувати які не просто: це наприклад, реконструкція музеїв або спорудження пам’ятників. Щоб заявити про свої інтереси, політики використовують традиційно важливі дати та місця вшанування пам’яті Шевченка [1].

Шевченка розуміємо настільки, наскільки розуміємо себе – свій час і Україну в нім. І наша доба, як і кожна попередня, прагне наблизитися до розуміння Шевченка, формуючи образ поета. Шевченко – нескорений. Шевченко – безжальний. Шевченко – велемудрий. Шевченко – милосердний. Шевченко – самотній. Шевченко – вільний. Кожне наступне, хронологічно після-шенченківське, покоління “нащадків пізніх” за цими морально-якісними та світоглядно-сутнісними присудками, напористо вдивляючись у поетичні рядки чи риторично приховані підтексти щойно перевиданих сторінок вічного “Кобзаря”, як у найправдивіше дзеркало національного відображення, намагається упізнати перш за все себе. І хоча сама дзеркальна поверхня Шевченкового поетичного духослову вже упродовж півтора століття залишається незмінною, проте оптичний ефект від скерованих на неї рецептивних променів є доволі різнозначущий та інколи вкрай несподіваний [9].

Шевченко як явище велике й вічно живе – невичерпний, нескінченний і незупинний, – констатує І. Дзюба. – Волею історії його ототожнено з Україною, і разом з її буттям триває Шевченкове, вбираючи в себе нові дні й новий досвід народу, озиваючись до нових болів і дум, стаючи до нових скрижалей долі, приймаючи на себе наші провини та злостиві рахунки недругів [11, с. 5].

Образ Т. Шевченка ще з XIX ст. актуалізувався в найскладніші періоди українства. Так, ще на початку XX ст., виступаючи на традиційнім всенароднім березневім святі, Іван Франко звертався до своїх сучасників: “...Подумаймо, наскільки ближче ми до здійснення наших національних ідеалів, Шевченкових ідеалів, ніж був він сам?” І по короткій хвилі відповів: “Наша нація як була, так є розмежована кордонами і в своїм нутрі розділена суперечностями; величезний процент її синів, що вигодувані її хлібом, цураються її, заперечують її існуванню і залюбки пруться туди, де їх ніхто не просить і не потребує, де з них сміються, де ними погорджують, хоч і користуються їх геростратовими услугами” [30, с. 314].

Сьогодні ми знову є свідками неповторного, загальнонаціонального наближення до Шевченка – майданівського. Саме Шевченкова присутність на Євромайдані столиці нашої держави, на майданах усіх областей України засвідчує: Шевченко – зі своїм народом не як символ, не як хрестоматійний “текст”, а як жива, пульсуюча вогненна сила. Змінна, незгасна, животворна [18].

За влучним висловом Є. Сверстюка: “Та пуповина, якою Шевченко зв’язаний з Україною, стала його єством, й розірвати її неможливо” [26, с. 351–352]. Константою є те, що “в духовному житті функцію життєзабезпечення для українського суспільства чинить насамперед Тарас Шевченко – його поезія, його образ, його постать. Він – один із наріжних каменів нашої національної будови” [11, с. 5]. Образ Тараса Шевченка постає духовною домінантою українства.

Список використаних джерел

1. *Альварт Є.* Тарас Шевченко у культурній пам'яті та політиці історії сучасної України / Єнні Альварт. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://historians.in.ua/index.php/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/240–yenni-alvart-taras-shevchenko-u-kulturi-pamiati-ta-polityts-istorii-suchasnoi-ukrainy 2. *Андрухович Ю.* Shevchenko is OK // Андрухович Ю. Диявол ховається в сирі. Вибрані спроби 1999–2005 років. Вид. друге, випр. – К., 2007. – С. 141–158. 3. *Арьес Ф.* Человек перед лицом смерти / Пер. с фр. / Ф. Арьес. – М.: Изд группа "Прогресс-Академия", 1992. – С. 506–598. 4. *Барт Р.* Избранные работы: Семиотика. Поэтика / Р. Барт; [пер. с фр. сост., общ. ред. и вступ. ст. Косикова Г. К. – М.: Прогресс, 1989. – 616 с. 5. *Барт Р.* Camera lucida. Комментарий к фотографии; [пер. з фр. Рыклина М. / Р. Барт.– М.: Ад Маргинем Пресс, 2011. – 272 с. 6. *Бахтин М. М.* Эстетика словесного творчества / [сост. С. Г. Бочаров; текст подгот. Г. С. Бернштейн и Л. В. Дерюгина; примеч. С. С. Аверинцева и С. Г. Бочарова / Михаил Бахтин. – М.: Искусство, 1979. – 424 с. 7. *Беньямін В.* Про поняття історії / Вальтер Беньямін // Беньямін В. Щодо критики насильства: статті та есеї. – К.: Грані-Т, 2012. – С. 288–307. 8. *Вежбицкая А.* Понимание культур через посредство ключевых слов / А. Вежбицкая; [пер. с англ. А. Д. Шмелёва]. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 288 с. 9. *Гарасим Я.* "Огнисті інвективи" Шевченкових "вольних дум" / Ярослав Гарасим. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://philology.lnu.edu.ua/shevchenko_200.php#harasym_invektyvy 10. *Гирц К.* Интерпретация культур; пер. с англ. / К. Гирц. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. – 560 с. 11. *Дзюба І.* Тарас Шевченко: Життя і творчість. – 2-ге вид., доопрац. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2008. –718 с. 12. *Дзюба І.* Шевченкофобія у сучасній Україні / Іван Дзюба. – К.: Вид-во: Києво-Могилянська академія, 2006. – 60 с. 13. *Забужко О.* Філософія української національної ідеї та європейський контекст: франківський період / Оксана Забужко. – К.: Факт, 2006. – 156 с. – (Сер. "Висока полиця"). 14. *Забужко О.* Notre Dame D'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій / Оксана Забужко. – 3-є вид., випр. – К.: Факт, 2007. – 640 с. 15. *Зорівчак Р.* Тарас Шевченко як символ українства в англомовному світі. До 150-річчя з часу відходу у вічність / Роксолана Зорівчак. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lingua.lnu.edu.ua/Foreign_Philology/Foreign_Philology/Foreign_Philology_123/articles/Zorivchak.pdf 16. *Киридон А.* Студії пам'яті в Україні: основні тенденції історіографії / Алла Киридон // Студії пам'яті в Україні: Історіографічний дискурс. Бібліографічний покажчик. – К.: ДП НВЦ "Пріоритети", 2013. – С. 5–48. 17. *Лотман Ю. М.* Внутри мыслящих миров. – Человек – Текст – Семиосфера – История / Ю. М. Лотман. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 42 с. 18. *Лубківський Роман* Як Шевченко боровся з радянською системою // День. – 2–14. – 7 березня. – № 42. 19. *Маланюк Є.* Нариси з історії нашої культури / Євген Маланюк // Дніпро. – 1991. – № 1. – С. 148–177. 20. *Маланюк Є.* Шлях до Шевченка // Український тиждень. – 2010. – 12 березня. 21. *Миколюк О.* Герб, гімн і прапор / Оксана Миколюк // День. – 2009. – № 147. – 21 серпня. 22. *Нагорна Л.* Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії / Лариса Нагорна. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 328 с. 23. *Плоскіна В.* У Будапешті з'явилася площа Тараса Шевченка / Василь Плоскіна. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.radiosvoboda.org/content/article/24939469.html 24. *Прокуратуру* просять знайти викрадачів пам'ятника Шевченку / Zaxid.Net. – 2011. – 23 грудня / http://zaxid.net/home/showSingleNews.) 25. *Рикер П.* Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике / П. Рикер. – М.: Медиум, 1995. – 416 с. 26. *Сверстюк Є.* Рік високого сонця // Сверстюк Є. На святі надій: Вибране / Євген Сверстюк.– К.: Наша віра, 1999. – С. 321–369. 27. *У Дніпропетровську* вандали пошкодили пам'ятник Шевченку // Захід NET. – 17 квітня 2012 р. 28. Українські опитування і дослідження ринку // Кореспондент. – 2003. – 19 серпня. – № 32 (71). – С. 52. 29. *Фадеева Л. А.* Образ викторианской эпохи в коллективной памяти англичан // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории / Л. П. Репина, В. И. Уколова. – М.: ИВИ РАН, 1999. – Вып. 1. – С. 159–169. 30. *Франко І.* На роковини Т. Г. Шевченка / Іван Франко // Шевченкознавчі студії / Упор. М. Гнатюк. – Львів: Світ, 2005. – С. 311–319. 31. *Франко І.* Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова / Іван Франко // Франко І. Зібр. тв.: У 50 т. – К.: Наук. думка. – Т. 45. – С. 423–438. 32. *Фуко М.* Слова и вещи: Археология гуманитарных наук / М. Фуко. – М.: Прогресс, 1977. – 488 с. 33. *Хабермас Ю.* Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас; пер. с нем. под ред. Д. В. Скляднева, послесл. Б. В. Маркова. – СПб. : Наука, 2000. – 380 с. 34. *Эко У.* Отсутствующая структура. Введение в семиологию / У. Эко; [пер. А. Г. Погоняйло и В. Г. Резник]. – ТОО ТК "Петрополис", 1998. – 432 с.

Алла Киридон

ОБРАЗ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО КАК СОЦИОКУЛЬТУРНЫЙ КОД НАЦИИ

Предлагаемое исследование фокусируется в парадигме студий памяти (основным объектом которых является коллективная память). Рассмотрен категориальный аппарат, который служит опорой в построении контекстуального изложения (понятие семиотика, образ, код, социокультурный код). Проанализировано позиционирование образа Т. Шевченко в массовом сознании. Акцентировано внимание на изменении образа на различных этапах исторического развития.

Ключевые слова: Тарас Шевченко, код, культурная память, семиотика.

Alla Kyrydon

IMAGE OF TARAS SHEVCHENKO AS SOCIOCULTURAL CODE OF NATION

This research is focused in the paradigm of studios memory (the main object of which is the collective memory. Considered the categorical apparatus which is the scaffolding construction of a contextual exposition (semiotics concept, image, code, sociocultural code). Analyzed the image of positioning Shevchenko in the mass consciousness. Main attention is focused on the change in image at different stages of historical development.

Key words: Taras Shevchenko, code, cultural memory, semiotics.

УДК 94 (477) (092)

Омелян Пріцак

ШЕВЧЕНКО-ПРОРОК

У статті автор простежує становлення поета, філософа Т. Г. Шевченка. Автор розмірковує про те, коли і чому Шевченко-художник почав писати вірші й коли він відкрив, що властиве йому покликання не живопис, а поезія.

Ключові слова: національна гідність, Шевченко-художник, “Три літа”.

Розділ I

1

У Вільні Т. Шевченко здобув два досвіди: по-перше, ступив на шлях професійного вишколу – пройшов науку під керівництвом справжніх малярів, а по-друге, відкрив людську гідність у собі й вперше зустрівся з національною проблемою, що опісля переродилася в нього у концепцію національної гідності.

Взимку 1829–1830 р. у Вільні перебував відомий маляр-портретист Франческо Лампі, в якого пані віденського вищого світу замовляли свої портрети. Серед них була і Софія, жінка Павла Енгельгардта, власника Шевченка, яка, знаючи про малярський талант Тараса, вирішила використати нагоду і виховати собі власного портретиста. Тараса трохи причепурили і наказали ходити на лекції. Отже шістнадцятилітній Шевченко мав змогу дістати основи малярства від майстра світової слави. Він мусив справити позитивне враження на Лампі, бо той перед від’їздом до Відня поручив Тараса своєму віленському колезі Янові Рустемові (1762–1835). За походженням вірменин зі Стамбула, він був відомим професором малюнку Віленського університету [1–3]. Отого вчителя, у якого Тарас працював до кінця свого перебування у Вільні, він пізніше, на вигнанні, прихильно згадував у листі (від 10 лютого 1855 р.) до свого польського друга Бронислава Залєського:

“Ти питаєш мене, чи можеш узяти пензель і палітру: на це відповідати Тобі й радити досить мені тяжко, бо я давно Твоїх рисунків не бачив, і тепер можу Тобі те тілько сказати, що мовляв колись учням своїм старий Рустем, професор рисування при бувшому віленському університеті: “Шість років рисуй і шість місяців малюй, і будеш мистцем”. І я вважаю раду його за слушну: взагалі недобре передчасно за фарби братись. Перша умова малярства – рисунок і круглота, друга – колорит. Не здобувши твердості в рисунку, братися за фарби – це все одно, що вночі шляху шукати” [4, с. 110–111].

Портрет і рисунок, вивчені Шевченком у Вільні, лишилися до кінця його життя найбільш досконалим виявом мистецької творчості.

Але на час його перебування у Вільні припадає ще важливіший (з точки зору нашої теми) здобуток Шевченка. Як багато поколінь студентів перед ним і після нього, він – тоді шістнадцяти-сімнадцятилітній – щоб вивчити чужу країну і культуру, заприязнився з дівчиною-полькою Ядвигою (Дзюня, Дуня) Гусіковською (Gąsikowska). Вона походила з Варшави, але по смерті батьків жила в тітки у Вільні. Хоч Дуня працювала швачкою, вона була грамотною і цікавилась тодішнім бурхливим культурно-політичним рухом студентства. А це були дуже вагомі роки польського національного відродження. Вільно – батьківщина Адама Міцкевича – лише кілька років тому пережила страшний розгром. Членів товариства філоматів і філаретів заарештували та вивезли отой

цвіт молоді углиб Росії. Міцкевич мусив покинути свій край. Але тепер вибухнуло повстання у Варшаві, й вся молодь Вільна була охоплена системою агітаційної сітки. Дзюня за традицією польської жінки відмовилася вживати іншої мови як польської. Це ж змусило Тараса вивчити польську мову, що опісля дуже йому придалося. Під керуванням Дзюні він зачитувався творами Міцкевича та польською революційною літературою. Вони простудіювали разом також деякі писання історика й публіциста Йоахима Лелевеля.

Дзюня була бідною, як і Тарас, але – це тільки тепер стало йому ясно – вона мала основну людську цінність: волю. Вона не була кріпачкою, вона була вільною. "Я [тоді] уперше прийшов до думки, – так опісля розповідав Шевченко своєму другові-добродієві маляреві Іванові Сошенкові, – чому і нам, нещасним кріпакам, не бути такими ж людьми, як і інші свобідні верстви" [2, с. 51–52]. Детронізація царя Миколи I як польського короля зробила перший прорив у властивому для кріпака, яким був Шевченко, пресекулярному міфі православного і династичного легалізму. Він зрозумів, що цар – це чужий сатрап, і що Росія – це поневолювач народів. Тарас уперше почув і збагнув лозунг польських повстанців "За нашу і вашу свободу" і опісля застосував його до української дійсності [3, с. 91].

Тарас на все життя зберіг добру пам'ять про Дзюню. У своєму "Журналі" 5 вересня 1857 р. він записав: "Уві сні бачив церкву святої Анни в Вільні та любу Дуню, чорнобриву Гусіковську, як молилась у цій церкві" [4, с. 1184 1. 127].

2

Санкт-Петербург 30-х та початку 40-х років XIX ст. був ще справжнім культурним та інтелектуальним центром великої імперії, що притягав творчі енергії. Трагічна доля невдалих революціонерів-декабристів (із 1825 р.) ще залишалася свіжою в пам'яті: не було, мабуть, родини серед аристократичного Санкт-Петербурга, член якої не був би або розстріляний або засланий на Сибір. Творчість Пушкіна, що тільки недавно загинув у безглуздому двобої, як і сміх Гоголя були й надалі темами столичних салонів.

До столиці "слов'янської" імперії дійшов у той час рух чеського слов'янофільства Вацлава Ганки, Павла Шафарика та Яна Коллара. У своїй початковій стадії він викликав захоплення, правдиве співчуття, зацікавлення усіма слов'янськими мовами й літературами, словом – він тоді ще не був використаний царською бюрократією і ще не здегенерувався, як це сталося пізніше, до концепції злиття в обіймаючій всіх слов'ян російській тиранії.

Не дивно, що магія імперської столиці притягала й чужих митців та науковців усіх родів, які надіялися зробити там велику кар'єру. Ми побачимо відмінність і велич Шевченка. Замість того, щоб робити особисту кар'єру, він використав Петербург як арену для виходу України як діючого чинника на ній. І це зробив він свідомо, як побачимо нижче, – жертвуючи своєю блискучою кар'єрою художника.

Ми не знаємо, як пройшов перший рік Тараса у Петербурзі (1831), як він давав собі раду з чужою йому російською мовою, відмінними звичаями та чужим оточенням [5, с. 9]. Наші все ще досить скупі інформації починаються тільки з другого року перебування Шевченка в імперській столиці. Тоді його власник законтрактував Шевченка на чотири роки (1832–1836) до "живописних дел цехового мастера" Василя Ширяєва [6, с. 10; 7, с. 10–12]. Дмитро Антонович слушно звернув увагу на те, що Ширяєв, про якого тепер відомо, що він був випускником Арзамаської художньої школи академіка О. Ступіна і вчився в рисувальному класі Товариства заохочування художників у Петербурзі, з легкої руки пізнішого Шевченка-академіста часто недооцінюється шевченкознавцями як митець-декоратор. Д. Антонович пише:

“[Майстерня Ширяєва] об’єднувала і майстерство артиста і техніка-маляра, як це було в старі часи добрих мистецьких традицій, в часи фрескістів і декораційних майстрів, часи, коли такі майстри, як Рафель, не вважали для себе за пониження розписувати орнаментами лоджії Ватикану. Отже, майстерня Ширяєва була мистецько-декоративною майстернею, що компонувала розписи стін та плафонів, виготовляла трафарети й виконувала саме малювання. З автобіографічної повісті Шевченка знаємо, що “для всіх орнаментів та арабесків, що оздоблюють плафон Великого Театру, рисунки” зробив Шевченко. З іншого її місця довідуємося, що іноді проекти орнаменту робив Шевченко, а сам Ширяєв з тих проектів витинав трафарет. Розуміється, під час більших замовлень, Ширяєв мусив наймати для технічної допомоги і простих малярів [...]. Пізніше Шевченко звисока називає Ширяєва “цеховим майстром”, і в цьому терміні “цеховий” чується певна погорда, мовляв – “ремісник”. Треба мати на увазі, що саме в добу академізму в артистів було звичаєм відмежовуватися від ремества, проводити різницю між артистом і ремісником, між мистецтвом і ремеством, і ознакою хорошого тону для артиста було цуратися ремества і погорджувати ним” [8, с. 61–62; 9, с. 389].

Крім тієї практики у прикладному мистецтві Шевченко дістав у Ширяєва посмак історії мистецтва та художнього читання.

Справа в тому, що Ширяєв дозволив йому читати свій примірник багатотомної енциклопедії античного світу та його мистецтва. Це був російський переклад твору Жана-Жака Бартелемі “Подорож Анахарсиса Молодшого по Греції”.

Ширяєв мав свояків і знайомих студентів Академії мистецтв. Вони в його домі періодично влаштовували скромні літературні вечірки. Один з них, портретист Іван Зайцев (1805–1890), був сином кріпака з України. Він залюбки читав на тих вечорах уголос поезії Василя Жуковського та Олександра Пушкіна. Ось що пише Зайцев про це у своїх спогадах:

“Я нерідко бував у Ширяєва, і ми розмовляли вечорами, іноді я в нього читав і декламував твори Пушкіна і Жуковського. В той час у сусідній кімнаті, біля розчинених дверей, завжди стояли двоє хлопчиків, років шістнадцяти-сімнадцяти, учні хазяїна, які були в нього на побігеньках [...] Все, що я читав, хлопчики слухали дуже уважно. Чому ж, запитають добрі люди, я розповідаю так докладно про якихось хлопчиків? Тому, відповім я, що один з них став згодом улюбленим малоросійським поетом, – то був Тарас Шевченко” [2, с. 59].

Так виглядало впровадження Тараса у російську літературу та у мистецьке читання. Іван Сошенко (1807–1876), студент Академії мистецтв, на сім років старший земляк Тараса (родом з Богуслава), зустрів його у липні 1835 р. [10, с. 38; 11, с. 41–43] у Літньому Саду. Він заопікувався талановитим хлопцем і велів своєму новому знайомому прийти до нього на квартиру та принести свої рисунки. Ось що пише про ті відвідини Шевченко у своїй автобіографічній повісті “Художник”:

“У неділю ранком я [Сошенко] повернувся з цілонічної своєї прогулянки, й у коридорі перед дверима свого помешкання зустрів мене мій новий знайомий [Шевченко], та вже не в пістрьовому брудному халаті, а в чомусь подібному до сюртука рудуватої барви, з великим згортком паперу в руках. Я привітався з ним і простягнув йому руку. Він кинувся до руки й хотів її поцілувати. Я висмикнув руку, мене засоромила його рабська улесливість. Я мовчки ввійшов до хати, а він зостався в коридорі. Я скинув сюртук, одяг блузу, закурив цигарку, а його все ще немає. Я вийшов у коридор, дивлюся – приятеля мого наче й не було; я зійшов униз, питаю двірника: чи не бачив такого й такого? – Бачив, каже, малого з паперами в руці, – вибіг на вулицю. Я на вулицю – і слід замело. Мені стало

сумно, наче я втратив щось мені дороге. Нудився я до найближчої неділі й ніяк не міг збагнута, яка була причина наглої втечі мого приятеля.

Діждавшись неділі, я [...] пішов до Літнього Саду [...] Я туди, а приятель мій уже тутечки. Побачивши мене, він покинув рисувати й почервонів аж по вуха, наче дитина, що її піймали, як краде солодке... Як умів, приголубив я свого приятеля і, коли він опритомнів, запитав його, чому він утік із коридору. – Ви на мене розсердились, і я злякався, – відповів він" [12, с. 142; 4, с. 13].

Зустріч з Сошенком була вирішальною у дальшому житті Шевченка. Сошенко не тільки заопікувався краянином, але через деякий час увів його до "малоросійської мафії" столиці. У той час жило там чимало людей з України, що навіть займали високі становища в імперській системі, особливо в наукових та мистецьких колах. Душею їх був письменник Євген Гребінка [11, с. 46–47]. У його домі відбувалися літературні вечори, в яких брала участь "сметанка" інтелектуальної еліти столиці. Як побачимо, через деякий час Гребінка познайомив Шевченка з впливовими земляками у мистецькому світі. Це були в першу чергу Василь Григорович (1786–1865) із Пирятина, історик мистецтва, секретар Товариства заохочування художників у Петербурзі та конференс-секретар Імператорської Академії мистецтв.

Назване Товариство, засноване у 1820 р., буде відігравати велику роль в житті Шевченка. Уже 4 жовтня 1835 р. комітет того Товариства за підписом Григоровича та інших друзів Гребінки – професора скульптури і віце-президента Академії мистецтв графа Федора Толстого (1783–1873), віолончеліста графа Матвія Вієльгорського (1794–1866) – видав такий документ: "Після розгляду рисунків посторонного ученика Шевченка, Комітет признав їх гідними похвали і рішив мати на оці його на будучий час" [6, с. 9].

Незважаючи на його статус кріпака, Шевченкові дозволили відвідувати курси мистецьких класів товариства. Так Шевченко, все ще кріпак, увійшов до мистецьких класів академічного стилю. З того часу (1835–1837) збереглося декілька рисунків Шевченка, виконаних тушшю, на задані теми відтворити драматичні історичні епізоди. Цікаво, що Шевченко, крім (тоді обов'язкових) тем з історії стародавньої Греції та Риму, вибрав дві – з минулого України: смерть князя Олега Святославича Деревлянського (у 977 р.) і смерть Богдана Хмельницького (1657 р.). Як бачимо, тут уже народжується Тарасова історична свідомість та сенс пропорції: одна тема взята з княжої доби, а друга з козацької [13, с. 5, 8].

Восени 1836 р. повернувся з тріумфом з Італії до Петербурга Карл Брюллов (1799–1852), найкращий в імперії майстер жанрових картин, щоб очолити професуру в Академії мистецтв. Він був потомком знімченої лінії французьких гугенотів. Його величезне полотно в академічному класичному стилі "Останній день Помпеї" принесло йому надзвичайну славу та загальне визнання. Провідний поет столиці Василь Жуковський (1783–1852), що був одночасно виховником престолонаслідника (пізнішого царя Олександра II, 1855–1881), охрестив Брюллова "Карлом Великим". Оцей "придомок" ужив Шевченко у своїй автобіографічній повісті "Художник".

Карл Брюллов був всебічно розвинутим митцем: він цікавився музикою, поезією, театром. Незабаром після переїзду до Петербурга він став одним з членів тріумвірату "несамовитих романтиків"; два інші були – видатний оперний композитор Михайло Глінка (1804–1857) та модний тоді письменник (українського роду) Нестор Кукольник (1809–1868).

Іван Сошенко, опікун Тараса, зразу став учнем славетного і модного професора, і через нього Брюллов познайомився зі шкільними рисунками Тараса та з однією його поемою [14, с. 102]. Вони йому настільки заімпонували [15, с. 12], що вже у 1837 р. великий Брюллов дозволив кріпакові Шевченкові

відвідувати свою мистецьку майстерню. Зразу 21 лютого 1837 р. комітет Товариства заохочення художників признав першу допомогу “молодому художникові” Шевченкові [15, с. 12; 16, с. 13].

Для кріпака Шевченка це було сповнення найбільш сміливої мрії: найславніший маляр імперії зробив його своїм учнем, а опісля ще й своїм повіреним. На деякий час Брюллов навіть запросив його мешкати в себе. “Хуткий перехід, – писав Шевченко опісля у своєму “Журналі” (1 липня 1857), – із горища мугиря-маляра до пишної майстерні найбільшого живописця нашого століття! Самому тепер не віриться, а дійсно так було. Я з брудного горища, я, нікчемний замазура, на крилах перелетів до чарівних зал Академії мистецтв” [4, с. 43; 17, с. 45–46].

Тепер недовго Шевченко залишався кріпаком. Знову здійснення фантастичної казки! Уже 22 квітня 1838 р. Брюллов разом з академіком Академії мистецтв Олексієм Венеціановим (1780–1847), українцем грецького походження, приятелем Сошенка, графом Вієльгорським і поетом Жуковським добилися Тарасової свободи: Брюллов намалював портрет Жуковського, що був проданий на лотереї, влаштованій Вієльгорським, царській родині за 2500 карбованців – ціна, яку призначив за Тараса його власник [4, с. 252, 259; 18, с. 13–16].

3

Немає сумніву, що для Шевченка було великим щастям дістати такого авторитетного учителя-протектора, яким був, безперечно, Брюллов. Але незважаючи на всю його прихильність до Шевченка, своєю величчю він тяжів над ним. Він же був майже Бог! “Карло Павлович (Брюллов), – писав Тарас, – для мене занадто великий і, не вважаючи на його добрість та ласкавість, мені іноді здається, що я самотній” [12, с. 177]. Сошенко – щира душа, але він був на сім років старшим від Тараса, а крім того людиною, що нічим не захоплюється. Поза тим він був добродій Тараса, що збільшувало дистанцію між ними. А Шевченко потребував і прагнув мати приятеля-однолітка, який міг би допомогти йому увійти у спосіб життя вільних людей. Друга, який порадив би йому, як поладнувати щоденні справи, як одягатися, як поводитися в товаристві, як пожартувати, забавитися і т. д. Таким сердечним другом Тараса став у січні 1839 року Вільгельм-Василь (“Віля”) Штернберг (1818–1845), талановитий художник німецького роду [9, с. 390]. Хоч він народився і виховався у Петербурзі, під час своєї мистецької подорожі захопився красою України і на все життя з нею зв’язався. “Ой коли б скоріше вже приїздив Штернберг! – писав Шевченко. – Я, й не бачивши, полюбив його” [12, с. 177]. Тарасова інтуїція справдилася.

“Я так тішуся, – писав далі Тарас, – Штернберг, якого я так давно й нетерпляче дожидав, нарешті приїхав. Та як ізненацька, неждано-негадано! Я злякався й довго своїм очам не вірив, думав, чи це не примара? Саме в той час я компонував ескіз: “Єзекіїль на полі, засіяному кістками”. Це було вночі, десь у годині другій. Я поринув у “Єзекіїля” й забув замкнути двері на ключ. Але ось двері відчиняються, й у хутрі, в теплій шапці з’являється людська постать. Я спершу злякався, і сам не знаю як промовив: “Штернберг!” “Штернберг”, – одповів він мені, і я, не давши йому й хутра скинути, кинувся його цілувати, а він мені відповідати тим самим. Довго ми мовчки один на одного милувалися, аж він згадав, що біля воріт жде візник, і пішов до нього, а я до двірника – просити, щоб приніс речі до хати. Вже впоравшись, ми перевели дух. Дивно! Мені здавалося, що я зустрів давно знайомого...” [12, с. 177–178].

Штернберг, як вище сказано, народився і виріс у Петербурзі. Тут жили його свояки, сім’я чиновника Олександра Шмідта (1794–1862) [9, с. 390]. З ними познайомив Штернберг свого друга Тараса [12, с. 182–183], а також ще з двома іншими німецькими сім’ями – інспектора студентів Петербурзького університету

Олександра фон Фіцтум Екштедта (1804–1873) [9, с. 306] та живописця і ливарника Карла Йоахіма (1805–1859) [19, с. 265]. Деякий час Шевченко кожен кінець тижня проводив у названих сім'ях: субота була днем Йоахімів, а неділя належала Фіцтумам і Шмідтам. Шевченко, що тужив за родинним життям, мав тепер нагоду ближче запізнатися з родинним життям культурних німецьких сімей, вивчати їх спосіб життя, дістати впровадження до німецької культури. "Я завжди, – писав Шевченко, – виходжу від них немов чистіший і добріший" [12, с. 183]. Або: "У Фіцтума натішились ми квінтетом Бетговена і сонатою Моцарта, в якій виконував соло вславлений Бем, і на першу годину вночі повернулися додому" [12, с. 184].

Шевченко і Штернберг разом жили, разом працювали, разом відвідували музеї, театри, влаштовували літературні читання, ходили до ресторанів, робили закупи. Дві дуже барвисті картини з тих часів подав Шевченко у своїх повістях, одну в "Прогульці", а другу в "Художнику". Ось перша:

" [...] ми з покійним Штернбергом за останні гроші купили собі просту робочу лампу, принесли її в нашу келію і серед білого дня засвітили, поставили серед стола і, як маленькі діти, захоплювалися нашим придбанням. Після першого захоплення Штернберг взяв книгу і сів з одної сторони лампи, а я взяв якусь роботу і сів з другої сторони лампи. Так ми просиділи з огнем весь день до п'ятої години вечора, тоді пішли в Академію і розтрубили усьому натурному класові про своє безцінне надбання" [12, с. 294].

Другий випадок: "Справив я собі на свята нове вбрання та з англійської баї пальто, таке саміське, як у Штернберга, щоб таки недурно Шмідти звали нас Кастором та Поллуксом; а на весну думаємо замовити собі шинелі з камльоту" [12, с. 184].

Але найбільшою заслугою Штернберга, з точки зору української інтелектуальної історії, було відкриття для Шевченка мистецької краси України. Шевченко-академіст досі ідентифікував мистецтво з відтворенням драматичних епізодів класичної історії та портретом. Але дамо знову слово Шевченкові:

"Другого дня вранці Штернберг узяв свій портфель, і ми вирушили до Карла Павловича [Брюллова]. Карло Павлович був захоплений вашою (цебто українською), – як він висловився одноманітно-різноманітною батьківщиною й вдумливими земляками вашими, що їх так прегарно і правдиво змалював Штернберг. Як багато рисунків та яке все прекрасне! На маленькому клаптику сірого крамничного паперу проведена поземна лінія; на першому плані вітряк, пара волів біля возу, запаленого мішками; все це не нарисоване, а тільки зазначене, але що за краса! Очей не можна відвести. Або в тіні розлогої верби, край самого берега, біленька, соломою вкрита хатка – вся відбилася в воді, як у дзеркалі. Під хаткою бабуся, а по воді качки плавають – от і вся картина, та яка повна, жива картина і таких картин або, краще сказати, повних життя нарисів повний портфель, у Штернберга! Чудовий, незрівнянний Штернберг! Недурно поцілував його Карло Павлович" [12, с. 18].

Штернберг прикрасив перше видання "Кобзаря" прекрасним малюнком сліпого старого українського кобзаря з хлопцем; Тарас же присвятив своєму другові драматичного "Івана Підкову". Прощаючись з ним, Тарас присвятив своєму "Вілі" пізньою весною 1840 р. прекрасний чотиривірш: "Поїдеш далеко..." Можна сміливо ризикнути гіпотезою, що власне оті змістовні мистецькі рисунки Штернберга дали стимул до Шевченкової "Живописної України" (1844).

4

Після від'їзду Штернберга з Петербурга Шевченко дістав (на пропозицію інспектора Фіцтума) нового співмешканця. Ним був студент університету

історик Леопард Демський. На відміну від темпераментного Штернберга, це був "скромний, дуже освічений, до того ж бідний молодий поляк. Він цілий день перебуває в авдиторії, а ввечорі вчить мене французької мови й читає зо мною Гіббона". Ще коли Шевченко жив зі Штернбергом, він вирішив "взятися за французьку мову: це необхідно", – писав він. Але спроби, які він тоді робив, були безуспішні. Безпосереднім стимулом для того наміру було те, що Брюллов мав у своїй бібліотеці класичний твір англійського історика Едварда Гіббона (1737–1794) "Історія занепаду й руйнування Римської імперії" у французькому перекладі. А Шевченко прагнув ознайомитися з тим твором. "Я не можу дивитися на нього [переклад Гіббона] байдуже" [12, с. 185, 198–199; 3, с. 164–186]. Очевидно, Шевченко мав щастя, що Демський, фаховий історик, ще й зацікавлений історіософією, читав разом з ним і коментував оту перлину світової історіографії.

Зацікавлення французькою мовою у Шевченка було серйозне. Він використовував своє знайомство з молдаванином Олександром Ельканом (1802–1868), перекладачем Головного управління шляхів. "Зо мною, – писав Шевченко, – він [Елькан] інакше й не говорить, як по-французькому, за що я йому дуже вдячний, бо це для мене добра практика" [12, с. 203].

Після смерті Демського Шевченко, поховавши свого друга, передав польському парохові місцевого костьолу св. Станіслава о. Посаді книжки небіжчика історичного та юридичного змісту; зате залишив собі книжки, писані французькою мовою [12, с. 232].

Демський, хворий на туберкульоз, працював невтомно, студіюючи і заробляючи на хліб. "Сердешний Демський, він і в голову собі не кладе, який він хворий; він так щиро захоплюється своїм майбутнім, як може захоплюватися тільки повний сили юнак. Він – щасливий, коли мрію можна звати щастям..." Він вірив, що "коли й не перевищить, у рідній історії свого божка Лелевеля, то принаймні зрівняється з ним; що майбутня його дисертація дасть йому всі засоби, щоб здійснилися його блискучі надії, а втім бідолаха кашляє кров'ю і намагається це затаїти від мене. О, Боже мій, чого б я не дав, щоб його палкі бажання здійснилися!" [12, с. 210]. Йоахим Лелевель (1786–1861) був тоді провідним польським істориком та демократичним діячем, а разом з тим одним з організаторів польського листопадового повстання. У 1815–1824 рр. він був професором Віленського університету. Серед тодішніх його слухачів був Адам Міцкевич. Через Демського Шевченко ознайомився з історіософічними й політичними концепціями Лелевеля, що тільки посилило Шевченкову українську національну ідентичність.

5

Через Гребінку і Брюллова нововизволений Шевченко увіходить в салони найвищого інтелігентного товариства столиці. Переглядаючи списки гостей, запрошених брати участь у товариських та літературно мистецьких вечорах, можна ствердити, що молодий художник і поет Шевченко не тільки що був там бажаним гостем, але й атракцією салонів. Із збережених списків гостей подається тут для прикладу вибір учасників двох таких вечорів. У вечорі 27 квітня 1840 р. в домі російського поета й перекладача Олексія Струговщикова (1808–1878) брали участь такі особи [2, с. 13]: Петро Басін (1783–1877), професор живопису Академії мистецтв; Віссаріон Бєлінський (1811–1848), провідний літературний критик; Карло Брюллов і його брат Олександр (1798–1877), професор архітектури Академії мистецтв; Іван Віталі (1794–1855), визначний скульптор; генерал барон Павло Вревський (1805–1855); Михайло Гедеонов (1814-185?), цензор драматичних творів; Михайло Глінка (1804–1857), видатний оперний композитор; Едуард Губер (1814–1847), російський поет і перекладач; Павло

Каменський (1810–1875), російський белетрист і цензор; брати Кукольники (українського роду): Нестор (1809–1869), російський поет і драматург, Павло – історик і етнограф (1795–1884); Андрій Лоді (1812–1870), артист-тенор; Микола Маркевич (1804–1860), український поет, етнограф і історик; князь Володимир Одоєвський (1803–1869), російський письменник і теоретик музикознавства; Іван Панаєв (1812–1862), російський фейлетоніст; Микола Рамазанов (1815–1867), російський скульптор; граф Володимир Сологуб (1804–1882), російський письменник; Дмитро Струйський (1806–1856), російський поет і музичний критик; Іван Сосницький (1794–1877), визначний російський актор; граф Федір Толстой (1783–1873), скульптор, віце-президент Академії мистецтв; поет Тарас Шевченко; Сильвестр Щедрін (1791–1850), художник-пейзажист; Яків Яненко (1800–1852), художник-портретист.

На вечорі вищеназваного українського поета й історика Миколи Маркевича – 9 травня 1840 р. були, крім багатьох названих у попередньому списку та Шевченка, ще й такі учасники [2, с. 72–73]: Фадей Булгарін (1785–1859), журналіст, видавець газети “Северная Пчела”; поміщик Григорій Галаган (1819–1888), етнограф, пізніший знайомий Шевченка; Микола Греч (1787–1867), російський філолог і журналіст; Олександр Дрейшток (1818–1869), піаніст і композитор; генерал Іван Корбеня (1800–?), пізніший знайомий Шевченка; Петро Корсаков (1790–1844), перекладач і цензор (пропустив “Кобзаря”); Карл Маєр (1799–1862), піаніст і композитор, учитель Глінки; Олександр Никитенко (1805–1877), професор російської словесності університету, мемуарист, редактор “Журнала Министерства народного просвещения” і цензор; Микола Полєвой (1796–1846), письменник, історик, журналіст і критик (Шевченко ілюстрував його “Історію”); Микола Рігельман (1817–1888), чиновник канцелярії київського генерал-губернатора, пізніше товариш Шевченка; Осип Сеньковський (1800–1858), орієнталіст і визначний російський журналіст (“Барон Брамбеус”; польського роду), редактор “Библиотеки для чтения”; поміщики Тарновські з Лівобережної України, пізніше господарі Шевченка; граф Павло (Том) Толстой, флігель-ад’ютант; граф Олексій Шереметьєв, чиновник Міністерства внутрішніх справ; Карл Штер (1824–1889), німецький гість, музика-скрипаль.

Ми бачимо, що вже два роки після викупу з кріпацтва, 26-літнього Шевченка трактували як рівного собі у найвищих колах Петербурга, зокрема в інтелектуальних. Серед його нових знайомих бачимо поетів, художників усіх галузей, музиків, вокалістів, митців сцени, журналістів, письменників, вчених-професорів, військовиків, бюрократів. Між ними чимало з титулованої аристократії.

Не дивно, що коли 18 квітня 1840 р. вийшов у світ “Кобзар” Тараса Шевченка, поява оцієї невеличкої книжки (114 або 115 сторінок) у Петербурзі, незважаючи на те, що писана не по-російськи, а “малоросійською” мовою, була сенсаційною літературною появою. На неї зразу звернули увагу рецензенти, що знали вже нового автора особисто. Усі найголовніші столичні журнали та літературні органи надрукували рецензії [20, с. 8–9]. У своїй дуже почитній “Библиотеке для чтения” Осип Сеньковський вважав, що Шевченко – це перший справжній поет після смерті Пушкіна; професор Плетньов у заснованому Пушкіним аристократичному “Современнике” уважав, що “Кобзар” єдина гідна уваги літературна поява місяця. Обширну, прихильну для автора і його народу оцінку книжки дав професор Корсаков, що був офіційним цензором “Кобзаря” у консервативному слов’янофільському “Маяке”. Булгарін зареагував у “Северной Пчеле”, а сам великий Віссаріон Бєлінський подав свої думки відносно тієї небуденної літературної появи двічі, коротше (без підпису) в “Отечественных записках” і обширніше, за підписом у 1842 р. вже з нагоди появи “Гайдамаків” у своїй відомій статті в тому самому журналі. Відгуки появилися ще в

Литературной газете, “Литературном прибавлении к журналу Министерства народного просвещения” та в “Сыне отечества”.

Завданням цієї студії не є входити в аналіз рецензій. Були похвальні, були й негативні. Але якщо були застереження, то не відносно таланту поета, а його рішення при такому великому таланті писати “малоросійською” мовою (особливо Бєлінський). Головне, що появу “Кобзаря” не зігнорували, а поставилися до твору як до важливої літературної появи. Тут варто ще раз зацитувати Сеньковського, відомого за його безжальне перо: “Якою мовою він [Шевченко] не писав би, він поет. Він вміє відчувати і висказувати свої почування ловким віршом; на кожному його творі лежить печать поезії, що йде прямо до серця”.

6

Ми не знаємо точної дати знайомства Шевченка з Гребінкою, одначе це мусило мати місце не пізніше липня 1836 р. [11, с. 46–47; 19, с. 168–169]. Хоч Євген Гребінка (1812–1848) був всього на два роки старший, він – людина вільна (полтавський поміщик), випускник славного Ніжинського ліцею і молодший товариш Гоголя – почав друкуватися російською і українською мовами ще в 1831 р. і, прибувши до Петербурга три роки пізніше (1834), виявив великий товариський талант: зразу зумів згуртувати біля себе інтелектуально цікавих людей імперської столиці. Хоч його талант як поета був обмежений, він дістав добру освіту, мав уже досвід записування українського фольклору, зібрав собі добру бібліотеку, зокрема україністики, і був добре обізнаний з тогочасною російською та українською літературами.

Не можна переоцінити значення зустрічі молодого Шевченка з Гребінкою. Саме від Гребінки Шевченко вперше дізнався, що українська народна пісня, яка була улюбленою невідступною товаришкою його життя, є у великій пошані у літераторів: вони записують її, друкують і вивчають так, як твори поетів. Він міг у Гребінки ознайомитися з друкованими збірками українських пісень, виданими Миколою Цертелєвим у Петербурзі (1819), та з двома збірками Михайла Максимовича, що вийшли у Москві (1827, 1834).

У Гребінки Шевченко відкрив, що існує друкована оригінальна література мовою народних пісень. Гребінка дав Тарасові прочитати “Енеїду” Котляревського та твори інших українських авторів, особливо харківських романтиків, у першу чергу Григорія Квітки-Основ’яненка. Також завдяки Гребінці Шевченкові дісталася в руки “Історія Малої Росії” (Москва, 1822) Дмитра Бантиша-Каменського, з якої він дізнався, що Україна має свою історію. Шевченкова історична свідомість остаточно окреслилася у 1839 р., коли він дістав можливість ознайомитися з рукописною “Історією Русів”, яку привіз до Петербурга поет, етнограф і історик Микола Маркевич (1804–1860), з яким познайомив Шевченка друг Гребінки Петро Мартос (1811–1863), той самий, який за намовою того ж Гребінки у 1840 р. фінансував перше видання “Кобзаря”.

“Історія Русів”, або, як її називав Шевченко, “Літопис Кониського”, залишилася назавжди головним джерелом його історичних відомостей про минуле України; крім того, цей твір формував його історіософічні погляди. Але “Історія Русів” не була літописом, як і не була твором архиєпископа Георгія Кониського (1717–1795). Це був добре замаскований (писаний у двох площинах: зовнішньо лояльний до імперії, а внутрішньо – самостійницький) колективний твір членів українського таємного товариства, що був створений між 1815 та 1828 роками. Його автори, нащадки козацької старшини, що діяли як у Петербурзі, так і на території колишньої Гетьманщини, розглядали минуле своєї батьківщини як незалежної нації. В дусі ідей західноєвропейського просвітництва автори “Історії Русів” робили натиск на документацію (правдиву

та підроблену). Вони розглядали минуле своєї батьківщини (Русів) як незалежну західноєвропейського типу націю, яка, будучи суверенною державою, забезпечила свій нейтралітет політичними договірними союзами з сусідами та міжнародними договорами [21, с. 198–210].

Коли Пушкін, Костомаров й інші захоплювалися "романтичними" образами минулого України, змальованого у тому творі, Шевченко зрозумів основну суть і ідеологію "Історії Русів" і блискуче її розвинув, головно в поемах циклу "Три літа".

Багато художніх стимулів для тем, образів і деталей Шевченко у своїх ранніх творах завдячував власне Гребінці, але все те пройшло через горнило його творчого духу. Шевченко присвятив одну зі своїх восьми поем, надрукованих у *"Кобзарі"* 1840 р., власне Гребінці, в подяку – як слушно зауважує Павло Филипович – за стимул до теми [22, с. 97–98]. Але яка велика різниця між "українським бардом" Гребінки і "Перебендею" Шевченка!

"*Кобзар*" 1840 р. звертає на себе увагу стриманістю, рідкісною для першої збірки поетів. Там вміщено всього вісім поем. Зате кожна з них – повноцінна перлина. Тобто, хтось з досвідчених літераторів з добрим естетично-поетичним смаком зробив вибір. З інформацій поданих у спогадах Петра Мартоса [2, с. 67–70], а також беручи до уваги факт, що саме Гребінка подав рукопис "*Кобзаря*" до цензури [23, с. 24], можна припустити, що такою особою був не хто іншій як Євген Гребінка. Не помилимося, коли ствердимо, що саме Гребінці судилося відіграти почесну роль баби-повитухи великої української літератури.

Можливо, що шевченкознавці переоцінюють Тараса Шевченка як носія українського фольклору країни його дитинства. Хоч Тарас, без сумніву, як губка, вбирав у себе все, що чув у своєму довкіллі, він мав, коли його насильно вирвали з батьківщини, всього чотирнадцять років. Спроможності юнака його віку, а також його тодішнього оточення в селах Моринці й Кирилівка були все-таки обмежені. Мені здається, що не менш важливим (а може й більш важливим) джерелом "народності" Шевченка була його захоплююча і наполеглива праця над собою в бібліотеці гостинного дому його ментора Євгена Гребінки у Петербурзі в 1836–1840 роках. Там Тарас мав змогу вивчати великі збірки як творів українського фольклору, так і твори тодішніх романтичних українських, польських та російських авторів. Це і були Тарасові "університети". Як довів Павло Филипович (1895–1937), у творах Гребінки та Шевченка того часу було багато спільних тем, спільних шаблонів та спільних джерел [22, с. 76–109]. Хоч геній Тараса скоро оформився в його творчій візії, яку я окреслюю як чотиривимірну [23], все-таки без стимулів Гребінки, мабуть, не було б спроможності йому, генієві, реалізуватися.

Розділ II

1

Коли і чому Шевченко-художник почав писати вірші й коли він відкрив, що його властиве покликання не малярство, а поезія? На жаль, Шевченко не дав у своїх писаннях точної відповіді на оці два центральні запитання. Одначе його свідчення, а також деякі інформації його сучасників дають змогу подати приблизні відповіді.

Почну від першою запитання.

У своєму зізнанні під час слідства у справі Кирило-Мефодіївського братства 21 квітня 1847 р. Шевченко вказав, що вірші любив з дитинства, а писати почав у 1837 р. [23, с. 117]. І дійсно, з інформацій російського журналіста і письменника Івана Панаєва (1812–1862) відомо, що власне у 1837 р. він уперше зустрівся з Шевченком на літературному вечорі в Євгена Гребінки [2, с. 63]. Тоді Шевченко написав уже кілька віршів, які, як твердить Панаєв, не увійшли до його збірки

“Кобзар” з 1840 р. [24, с. 103]. Аполлон Мокрицький (1810–1870), художник, учень Брюллова і приятель Шевченка, що взяв на себе ініціативу залучити Брюллова для справи визволення Тараса від кріпацтва, зазначив у своєму “Щоденнику”, що в середу 31 березня 1837 р. він показав Брюллову вірш Шевченка. Брюллов був ним “дуже задоволений і, побачивши в ньому думки, й почуття молодого чоловіка, вирішив витягти його з податного (кріпацького) стану” [2, с. 60–62].

З цього бачимо, що в березні 1837 р. Шевченко вже писав вірші, яких не стидався показувати знайомим і знавцям.

Але своє мистецтво він осягнув не зразу. В автобіографії поета з 1860 р., зредагованій Паньком Кулішем, вказується таке: “Українська муза довго цуралася мого смаку” [25, с. 259]. В автобіографії поета сказано, що у Літньому Саду він “почав робити етюди у віршованому мистецтві”. Поза тим в обох версіях стверджується, що з тих багатьох вправ поет надрукував лише баладу “Причинна” [25].

Відповідь на перше запитання: Шевченко почав вправлятися у віршуванні під враженням своєї зустрічі з українськими творами у Гребінки (липень 1836 р.). За звичкою художника, він почав робити собі власні поетичні етюди і приблизно по двох роках виробив свій поетичний стиль. Зі своїми пробними віршами він виступив уперше вже десь у березні 1837 р. Один продукт Шевченкових поетичних вправ, правда досить вдалий, але все-таки відкинутий поетом, – це недавно відкритий вірш “Нудно мені, тяжко – що маю робити” [26, с. 198–220].

Своє мистецтво як ліричний поет Тарас осягнув дуже скоро, уже у 1838–1839 рр. Тоді ж він створив свій перший приватний літературний маніфест “На вічну пам’ять Котляревському” та вирішив (1839) друкувати збірку своїх творів під назвою “Кобзар”.

2

1839–1841 роки були переломними в житті Шевченка. Його давня мрія стати художником здійснилася. Тараса прийняли на студії до Академії мистецтв столиці, й він став улюбленим учнем професора Карла Брюллова, найкращого тодішнього маляра імперії. За свої шкільні мистецькі праці Шевченко дістав у тому часі три срібні медалі [27], а також став “пансіонером” (стипендіатом) Товариства заохочування художників [28].

Але сталося інакше. Випустивши у світ свого первістка “Кобзаря”, Шевченко потрапив у полон нових поетичних творчих візій, у першу чергу візії трагічної Коліївщини (1768), яка вросла в його підсвідомість пристрасними оповіданнями його діда Івана, учасника тих кривавих подій, ще коли хлопчик Тарас жив у вужчій батьківщині. Оті візії гайдамаків почалися у поета, власне, десь у березні 1839 р., коли він жив на квартирі свого маестро Брюллова [25, с. 43]. 7 квітня 1841 р. Шевченко мав уже закінчену поему-епопею “Гайдамаки” і написав тоді свій вступ-присвяту проф. Василеві Григоровичеві у пам’ять другої річниці з дня викупу його з кріпацтва (22 квітня 1838 р.), в якому Григорович, конференц-секретар Академії мистецтв і приятель поета Жуковського, грав одну з головних ролей. 11 листопада того ж 1841 р. Шевченко здав рукопис своїх “Гайдамаків” до Петербурзького цензурного комітету, а дозвіл на друк він одержав уже за два з половиною тижні (29 листопада) [26, с. 38]. Важливо те, що до свого твору Шевченко додав “по мові передмову”, яка була уже маніфестом нової української літератури [27]. Це був своєрідний і вагомий маніфест: тепер поезія поета щораз сильніше домагається від нього своїх виключних прав. Вона і національна і загальнолюдська. Почалася тяжка боротьба художника з поетом.

У своїй доповіді на Конференції Тисячоліття, виголошеній у Венеції восени 1988 р., Юрій Лотман із Тарту (Естонія) зайнявся особливою роллю поета в

інтелектуальній історії Петербурзької імперії часів Пушкіна. На базі обширного доказового матеріалу він встановив, що тоді витворилася дихотомія *художник versus поет.* Художник, навіть найвищого класу майстер, залишався ремісником, якому за його твір платили грішми. Зате поет, натхненник муз, був одержимий творець, а не ремісник. Він вказував шлях майбутнього і заслуговував на аплодисменти, визнання і пошану. Тому йому не можна було платити гонорару. Творча поезія – без ціни.

Але нововідкрита і успішна творчість Тараса в галузі поезії щораз сильніше домагалася своїх виключних прав. Ота боротьба художника з поетом спричинила кризу у 1841–1842 рр. Шевченко тоді занедбав свою науку в Академії мистецтв, втратив стипендію [28], фізично хворів і майже нічого не творив, крім деяких російськомовних експериментів. У 1843 р. ота затяжна боротьба закінчилася перемогою поета. Коли 15 років пізніше поет в очікуванні обіцяного звільнення із заслання почав 12 червня 1857 р. писати "Щоденник", уже 1 липня він записав враження про своє покликання стати поетом (в 1839 р.):

"Дивне, одначе, це всемогутнє покликання. Я добре знав, що живопис – моя майбутня професія, мій хліб насущний, та замість того, щоб вивчити її глибокі таїнства та ще й під проводом такого вчителя, яким був безсмертний Брюллов, я компонував вірші, за які мені ніхто й шага не заплатив і які врешті позбавили мене волі та які, не дивлячись на всемогутню нелюдську заборону, я все-таки нишком ліплю і навіть подумую іноді про те, щоб надрукувати [...] Справді, дивне це невгамовне покликання!" [25, с. 43–44].

У російському оригіналі щоденника Шевченко вживає слово "призвание". Отим терміном, що був у російській мові 18–19 ст. калькою двох німецьких слів *Beruf* та *Ruf Gottes au die Menschen* [29], російські романтики передавали концепцію покликання у двох варіантах: покликання поета і покликання пророка.

Покликання художника Шевченка стати поетом, що почалося у березні 1839 р., завершилося у 1843 р.

3

У січні 1843 р. Шевченко вирішив побачити Україну, як про це він написав одному із своїх майбутніх господарів – Григорієві Тарновському (25 січня 1843 р.) [4, с. 23], але міг покинути Петербург тільки 15 травня, діставши відпустку від Академії мистецтв [30, с. 45].

Основна ціль Шевченка не була відвідати Кирилівку, село свого дитинства, але познайомитися зі своїми читачами, українською інтелігентною верствою колишньої Малоросії, себто із поміщиками Чернігівської та Полтавської губерній, нащадками козацької старшини. Крім того він планував відвідати новостворений університет у Києві, а також побачити деякі історичні та родинні місця.

Провідником Шевченка по Чернігівщині був власне Григорій Тарновський (1788–1853), власник села Качанівки, бо, як Шевченко писав у цитованому листі: "... в мене і на Україні, кроме вас, нема пристановища" [4, с. 23]. Цей висококультурний приятель Гоголя, Глінки і Максимовича зібрав цінну бібліотеку і створив велику картинну галерею, де якийсь час мав працювати Шевченко [9, с. 255].

По Полтавській губернії супроводжував Тараса його уже нам відомий друг із Петербурга Євген Гребінка (власник хутора Убіжище).

У той час центральними товарисько-культурними подіями для інтелігенції Малоросії були піврічні "бали" пані генеральші Тетяни Волховської (1763–1853) в Мойсівці на Полтавщині (11 січня день народження господині, 29 червня – день народження небіжчика-мужа) [31; 4, с. 69].

Інша атракція – це т. зв. “контрактові ярмарки” у Києві (Шевченко побував там на початку 1844 р. [25, с. 78; 19, с. 289]), а також славні ярмарки Лівобережжя, головно Іллінський у Ромнах (від 5 липня до 2 серпня). На названому ярмарку, одному з найбільших ярмарків імперії, що славився торгівлею тканинами і кіньми, Шевченко побував 24 липня 1845 р. і мав нагоду, між іншим, бачити там харківського актора Карпа Соленика (1811–1851) в “Москалеві-чарівникові” Івана Котляревського [19, с. 78, 79].

Шевченко ні разу не побував на Слобідській Україні, але від самого початку своїх літературних занять він був у заочному знайомстві з основними діячами харківського романтизму, особливо з прозаїком Григорієм Квіткою-Основ’яненком (1778–1843), через посередництво Гребінки ще з 1838 р. [32, с. 9–11], з поетом Амвросієм Метлинським (1814–1870) із 1842 р. Здається, що Шевченко не мав безпосереднього контакту з поетом-романтиком Левком Боровиковським (1808–1889) [9, с. 84].

Гребінка привіз і впровадив Тараса уперше до Мойсівки на червневий бал 1843 р. Поява поета викликала там великий ентузіазм. Було там біля двохсот осіб, які зустріли його урочисто, як свого національного поета. “Багато гарненьких жінок, – пише один очевидець, – читали йому напам’ять уривки з його творів, і він особливо хвалив чистоту полтавської говірки” [2, с. 89–91].

Назву тут кількох таких читачів, що з ними Шевченко зустрівся в Мойсівці та які відіграли пізніше важливу роль у його творчому житті.

Олександр Афанасьєв-Чужбинський (1816–1875), як і Гребінка, випускник Ніжинської гімназії, був письмеником і етнографом. В той час він займався польською поезією, і в його домі в Ісківцях (осінь 1843 р.) вони разом читали третю частину “Дзядів” Адама Міцкевича, де найсильніше розвинута концепція національного пророка [2, с. 91].

Платон Лукашевич (1806–1887) був сином друга Григорія Сковороди, Якима [12, с. 18–49] – фольклорист, що особливо цікавився Західною Україною. Він видав у 1836 р. у Петербурзі свою збірку “Малороссийские и червонорусские народные думы и песни” і листувався з Іваном Вагилевичем, одним із львівської “Руської Трійці”. Це, власне, у Лукашевичевій Березані Шевченко уперше читав “Русалку Дністрову”, видану, як відомо, – у Будапешті у 1837 р. [19, с. 369]. Опісля Шевченко відвідав місця Богдана Хмельницького: Суботів і Чигирин. Під враженням побачених руїн, а також розмов з Лукашевичем Тарас Шевченко, досі романтичний Кобзар минулого, у тій же Березані написав 9 жовтня 1843 р. свій перший національно-громадсько-політичний твір “Розрита могила” [33].

Інший випускник Ніжинської гімназії, один з власників села Березова Рудка – це Віктор Закревський [19] (1807–1858), організатор і “генеральний старшина” (прізвисько Мочиморденко) [4, с. 353] товариства “Мочимордів”. Це був своєрідний орден, типова реакція проти усієї тієї фальші провінційного панського життя під владою деспота [34, с. 89]. Одначе члени того товариства, яке обрало Шевченка своїм “гетьманом” [4, с. 353], не обмежувалися товариськими пирами [35]. Вони, усі високоосвічені, віддавалися літературним, науковим та мистецьким справам. Дискутували про важливі проблеми та приводили в дію спільні творчі плани. Заступником “гетьмана”, себто “генеральним, обозним”, став поет та історик, автор п’ятитомної “Історії Малоросії” Микола Маркевич (1804–1860), якого Олександр Оглоблін слушно назвав “одним з найкультурніших людей тогочасної України” [35, с. 41]. “Військовим осаулом” був граф Яків де Бальмен (“Дибайло” [4, с. 353], 1813–1845), теж випускник Ніжинської гімназії, офіцер, художник. Разом із своїм свояком художником Михайлом Башиловим (1821–1870) вони виконали у першій половині 1844 р. кожен по 39 ілюстрацій до рукописного “Кобзаря” Шевченка [36, с. 117; 19, с. 56–59]. Цікаво, що текст того “Кобзаря”, який

Закревський одержав 20 липня 1844 р. для передачі Шевченкові, був переписаний латинським алфавітом, бо мав бути виданий в Західній Європі, щоб бути доступним для польськомовної еміграції з України, в основному в Парижі, Як відомо, Шевченко під впливом вістки про смерть друга Якова, який ще 1842 р. цікавився історією України і незадовго до свого останнього кавказького походу відвідав. 7 квітня 1845 р. історика Аполлона Скальковського (1808–1899; щоб оглянути архів Запорозької Січі [37, с. 163]), завершив 18 листопада 1845 р. у Переяславі нову версію свого шедевру політичної поезії "Кавказ" [37, с. 165–166].

Олексій Капніст [19, с. 277] (1796–1869), син письменника і українського політичного діяча Василя (1758–1823, відомого своєю місією до короля Пруссії в українській справі у 1791 р.), був декабристом і якийсь час ув'язненим у Петропавлівській фортеці. Шевченко бував у його маєтку с. Ковалівці, де виконував художні завдання. Капніст увів Тараса в сім'ю колишнього військового генерал-губернатора Малоросії (і б. віце-короля Саксонії) князя Миколи Рєпніна-Волконського (1778–1845), покровителя української справи в імперії. Сам князь Микола був одружений з внучкою останнього гетьмана України (1750–1764) Кирила Розумовського, у резиденції князя Рєпніна, Яготині (на Лівобережній Київщині) [38] злилися дві традиції – українських автономістів, людей "старої Малоросії" (князь Микола пізніше був похований у славному Тустинському монастирі), та декабристів, борців за свободу людини на імперському рівні (брат Миколи був засланий як декабрист). Можна сміливо сказати, що це був останній осередок української автономістичної думки старого типу. Для недавнього кріпака Шевченка це було незвичайне переживання. Князь Микола, що виводив свій рід від Рюрика, трактував його як рівного собі, навіть як сина [4, с. 51], а його дочка княжна Варвара (1808–1891), сама письменниця, стала його другом і опікуном на все життя, а головне в часи Тарасового заслання його правдивим ангелом-хоронителем [39]. У княжни Варвари жили талановиті сестри Псьол – Олександра (1817–1887) – українська поетеса [4, с. 48, 315] та Глафира (1823–1886) – українська художниця [4, с. 48, 52]. Вони познайомилися з Шевченком у Яготині також 1843 р. і залишилися на все життя поклонницями його таланту, сердечними друзями, дискутантами та кореспондентами [32, с. 71]. До кола тих висококультурних українських жінок, що були натхненницями Тараса-поета, треба ще зарахувати, і то в першу чергу, мабуть, єдину любов його життя – Ганну Закревську, нар. Заславську (1822–1857), жінку Платна, брата Віктора [19, с. 227–228], яку Тарас увіковічнив у своєму олійному полотні (1843 р.) і якій він присвятив свою рідкісну в його творчості любовну поему [40]. З нею поет зустрівся уперше в Мойсівці того ж 1843 р. Взагалі, можна без перебільшення сказати, що "відкриття" Шевченком висококультурних та талановитих українських жінок у 1843 р. заповнило прогалину у поетовій візії українського народу як повної національної одиниці й чимало спричинилося до того, що 1843 рік став переломним в його житті і творчості, але про те пізніше.

У тому ж переломному 1843 р. (у червні) Шевченко відвідав Київ та його університет, що тільки недавно в 1841 р. переїхав у свій власний величний, як на ті часи, будинок проекту архітектора Беретті. Завдяки невтомній енергії та візії біолога, етнографа та творця української академічної історіографії Михайла Максимовича (1804–1873) [41], що став першим ректором нового університету, Київський університет, заснований в 1834 р. на місці зліквідованого Віленського університету, вже в часи першого Шевченкового відвідання його ставав головним науковим та інтелектуальним центром України, поволі, але впевнено випихаючи свого "старшого брата" Харківський університет (заснований у 1805 р.) на друге місце.

Шевченкові було приємно побачити Максимовича, видавця українських народних пісень (1827, 1834), які були важливим джерелом для його поетичного натхнення, і з яким Тарас познайомився ще у домі Гребінки (1836 р., див. вище). Тоді ж Тарас стрінувся уперше ще й з Паньком (Пантелеймоном) Кулішем (1819–1897), тим "самозванчим" аристократом духу, але все-таки талановитим естетом, всебічним письменником, поетом, істориком та фольклористом, а перш усього людиною великого, хоч не раз змінливого темпераменту та з унікальною на ті часи візією великої української літератури. Вплив Куліша на Тараса був унікальним. Шевченко боровся проти автократичного й аристократичного Панька, який єдиний відважився критикувати його поезії, але все-таки признавав авторитет Куліша у справах естетики поетичного слова [42]. П'ять історичних місць в Україні особливо цікавили Шевченка, і він їх відвідував двічі, у 1843 та 1845 рр.: острів Хортиця, де колись була Запорозька Січ; Суботів і Чигирин, зв'язані з особою та ділами Богдана Хмельницького; Батурин – столиця гетьманів XVII–XVIII ст. [37, с. 41]; "Межигірський Спас" (біля Києва), де згідно з легендою, в яку вірив Шевченко, закінчив своє життя улюблений герой Тараса фастівський полковник Семен Палій (помер 1710 р.), та Холодний Яр (урочище в лісів Чигиринському повіті) [9, с. 323], із Мотрониним монастирем, де у 1768 р. збиралися гайдамаки.

У поворотній дорозі до Петербурга Шевченко затримався в лютому 1844 р. в Москві, де зустрівся з двома великими людьми, що стали його друзями на все життя. Першим був Осип Бодянський (1808–1877) [43, с. 34–44; 4, с. 29, 30], визначний славіст-філолог, видавець давніх текстів. Власне у домі Бодянського побачив Тарас щойно відкритий Михайлом Погодіним рукопис "Літопису" Самійла Величка, найдокладніше джерело козацької історії, що ним до своєї смерті поет буде зачитуватися [44, с. 61–88]. Другий друг, колишній кріпак, як і Тарас, це знаменитий актор Михайло Щепкін (1788–1863), грою якого та "Записками артиста" Шевченко захоплювався та сердечно любив [45].

Під впливом пережитого поетом в Україні та отих зустрічей у Москві Шевченко написав 19 лютого 1844 р. ще у Москві свій рефлективний твір "Чигрине,Чигрине..." а 8 липня 1844 р., вже у Петербурзі, він створив один з найбільших шедеврів світової літератури – "Сон" ("У всякого своя доля").

4

Друга подорож Шевченка по Україні (березень 1845 – арешт 17 квітня 1847 р.), яку по-мистецьки недавно (у 1985 р.) відтворив Петро Жур у своїй "Думі про огонь" [9, с. 116–118], ще більше скріпила зв'язок поета з читачами; і його виключне становище в колах української культурної еліти було тепер поза всяким сумнівом.

Оця подорож також поширила його безпосереднє знання батьківщини ще на Волинь (особливо Берестечко, місце битви 1651 р. [19, с. 64], колишній культурний осередок Острог, Луцьк, Кременець та Почаївський монастир), на батьківщину Котляревського – Полтавщину, та ще на Поділля (Кам'янець-Подільський) [37, с. 276–278]. Шевченко також відбув "прощу" до Ніжинської гімназії, що видала стільки українських талантів.

Але він постійно повертався до Чигирина, вітчизни Богдана, де на могилах біля чигиринських шляхів знаходив ще справжніх кобзарів, слухав їхні пісні, обмінювався з ними думками та розмовами.

Власне це не була подорож. 22 березня 1845 р. Шевченко дістав у своїй Академії звання "вільного ("некласного") художника" [46, с. 66] і тепер думав влаштуватися на постійно в Києві. Я не буду тут займатися його діями як співробітника "Тимчасової київської археографічної комісії" [4, с. 303–311]; знайомством (16 квітня 1846 р.) та дружбою з визначним істориком Миколою

Костомаровим (1818–1885) [2, с. 133–134, 138–140, 145–146], участю Тараса у діях Кирило-Мефодіївського братства [46, с. 88–132] та про іншу діяльність тепер посталої "української трійці" (Шевченко, Куліш, Костомаров), бо в основному я кінчаю свою розповідь початком 1846 року.

Друга зустріч поета з Україною та її провідними людьми, старшою і молодшою генераціями лівобережного освіченого панства, "людьми, що були при кермі українського громадсько-політичного і культурного життя", що повірили у його спеціальну місію і прийняли як свого провідника і національного поета, зробила надзвичайне, потрясаюче враження на Тараса. Він жив у небувалому творчому піднесенні, до інтенсивності якого вже більше ніколи не повернувся. Між жовтнем і груднем 1845 р. написав 15 творів, серед них велику частину своїх найсильніших суспільно-політичних творів. Ось їх перелік: "Не завидуй багатому" (Миргород, 4 жовтня), "Не женися на багатій" (там же, 4 жовтня), "Єретик" (Мар'їнське, 10 жовтня), "Сліпий" (там же, 16 жовтня), "Великий льох" (Миргород, жовтень), "Стоїть в селі Суботові..." (Мар'їнське, 21 жовтня), "Наймичка" (Переяслав, 13 листопада), "Кавказ" (там же, 18 листопада), "І мертвим, і живим..." (В'юнище, 14 грудня), "Холодний Яр" (там же, 17 грудня), "Псалми Давидові" (там же, 19 грудня), "Маленькій Мар'яні" (там же, 20 грудня), "Минають дні, минають ночі..." (там же, 21 грудня), "Три літа" (там же, 22 грудня), "Заповіт" (Переяслав, 25 грудня) [47, с. 258–354]. Опісля слідувала семимісячна перерва. Наступний твір "Лілея" [47, с. 355–357] був написаний Шевченком у Києві аж 25 липня 1846 р.

Вже із самого переліку назв творів та їх дат і місця написання видно, що Миргород і село Мар'їнське (Мар'янське), яке розташоване біля нього, та Переяслав із селом В'юнище діляться славою місць найкращого натхнення поета. Мар'їнське належало поміщикові Олександрові Лук'яновичеві (1802–1879), що запросив поета малювати портрети своєї сім'ї і створив для того сприятливі обставини. Поет жив в окремому приміщенні, де у вільний час міг залишатися, читаючи книжки із багатої бібліотеки власника. Лук'янович, майор у відставці, цікавився громадськими справами; він згодом став миргородським повітовим маршалом (1847–1855). Брат його жінки Іван Шимков (Шимко; 1802–1836) був визначним декабристом і членом Товариства з'єднаних слов'ян [35, с. 41–42]. Атмосфера того дому і сусідських (про яких зараз нижче) сприяла натхненню поета і остаточному його переходові на гуманістичні, суспільно-політичні теми.

Власником В'юнища був гостинний поміщик і власник цікавої бібліотеки, переслідуваний режимом Степан Самойлов (1773–185?) [9, с. 193; 37, с. 170–177], що щиро піклувався Тарасом, і коли поет захворів у кінці жовтня 1845 р., він передав його під опіку свого приятеля – лікаря і викладача медицини в Переяславській семінарії Андрія Козачковського (1812–1889) [2, с. 308]. Козачковський виявився конгеніальним поетові, у них зав'язалася досмертна дружба (див. присвяту до "Давно те діялось") [40, с. 63–67]. Козачковський допомагав пізніше засланому поетові та зібрав велику колекцію Шевченкових малюнків.

5

Шевченко виразно оцінив роки 1843–1845 як особливі у його творчості. Десь при кінці 1845 р. і на початку 1846 р. у Козачковського в Переяславі, після видужання з важкої недуги він склав великого формату і гарно технічно виконаний альбом своїх творів, якому і дав назву "Три літа", себто роки 1843, 1844 і 1845. У цей збірник увійшло 23 твори на загальноукраїнські суспільно-політичні теми, з яких найраніший (9 жовтня 1843 р.) – це "Розрита могила", а найпізніший (з 25 грудня 1845 р.) – "Заповіт".

Альбом "Три літа" відкриває Шевченків малюнок пророка [48], на зворотній сторінці – автопортрет (властиво автошарж) Шевченка, а потім після заголовної

картки, де, як у більшості заголовків у тім альбомі, букви виконані в стилі урочистого каліграфічного півуставу сімнадцятого століття, на сторінці третій поміщено епіграф із Старого Завіту (церковнослов'янською мовою), названий поетом як "Молитва Ієремії пророка":

Отцы наши согрѢшиша, і нѢсть ихъ,
Мы же беззаконія ихъ подяхомъ.
Рабы обладаша нами, избавляющаго
НѢсть оть руку ихъ.
Князи въ рукахъ ихъ повѢшены быша,
СтарѢишины не прославышася.
Избранніи плачь подяша, и юноши
В кладъ изнемогаша.
И старцы отъ вратъ оскудѢша, избранніи
оть пѢсней своихъ умолкоша [48, с. 8].

Тут ідеться про плач Єремії, глава 5, вірші 7, 8, 12–14. Пророк, що ізбавляє свій поневолений народ – це найвища тема романтичної поезії. У часи Шевченка пророк – це віщий поет [47, с. 204–218]. Такий "профетизм" найсильніше виявився у творчості Адама Міцкевича, особливо у третій частині його "Дзядів". Це, мабуть, не випадково, що Шевченко в домі Афанасьєва-Чужбинського в Ісківцях власне ще у 1843 р., під час першої своєї подорожі по Україні прочитував цей твір.

І так само не випадково, що тепер Шевченко зібрав свої твори нового типу в альбомі з багатомовним заголовком "Три літа", вибравши для нього титульний портрет пророка, очевидно Єремії, та епіграму із п'ятої глави його плачу.

Там подана трагічна ситуація євреїв, що за гріхи батьків попали під зверхніх чужинців. Оті ж колишні раби тепер володіють євреями. Князі їхні повішені, старшини на мають визнання, молодші забрані на примусові роботи, а вибрані поети-пророки замовкли.

Очевидно ситуація ассирійської неволі євреїв тепер повторилася на Україні з українцями-козаками після ліквідації Гетьманщини. Тільки слово поета-пророка може спасти його нарід. Після тяжкої хвороби виздоровілий поет Шевченко приймає на переломі 1845–1846 років рішення. Так, як у 1843 р., після чотирирічного вагання, боротьби між своїми двома покликаннями він вирішив замінити палітру художника на перо національного поета, так тепер, три роки пізніше, він зрозумів, що його завдання далеко вище: він усвідомив собі, що він не тільки поет, він – натхненний провідник, він – пророк, Єремія України [49, с. 185–189, 234–247]. Тому він вмістив після портрета Єремії та його слів свій автопортрет, за яким слідують його, Тарасові слова – об'явлення, з яким він звертається до свого занімілого народу, щоб його розбудити, надихнути до визвольної дії.

Його об'явлення – це, власне, "Три літа".

Ось так Шевченко-пророк – народився.

Список використаних джерел

1. *Повне* видання творів Тараса Шевченка у 14 томах. – Чікаго: Видавництво Миколи Денисюка. 1958–1963. (Тут у тексті цитується: Твори. – Вид. Денисюка. – Т. 11. – С. 48–52. 2. *Спогади* про Тараса Шевченка, упорядкували Василь Бородін та Микола Павлюк. – Київ, 1982, цитується: Спогади. – С. 51 (спогади Михайла Чалого, 1816–1907). 3. *Jędrzejewicz J.* Noce ukraińskie, albo rodowód geniusza. – Варшава, 1970. – С. 86–87. 4. *Тарас Шевченко.* Повне зібрання творів. У 6 т. / Ред. Микола Гудзій. – Київ, 1964 (цитується: Твори. – Ред. Гудзій). – Т. 6. – С. 110 = укр. пер. Твори. – Вид. Денисюка. – Т. 10. – С. 110–111. 5. *Шевченко Т.* Документи та матеріали до біографії (1814–1861) // За ред. Євгена Кирилюка. – Київ, 1982. (Цитується: Документи). – Ч. 7. – С. 9. 6. *Документи*. – Ч. 9. – С. 10. 7. *Документи.* – ЧЧ. 10, 11. – С. 10–12. 8. *Твори.* – Вид. Денисюка. – Т. 11. – С. 61–62. 9. *Шевченківський* словник. У 2 Т. / За ред. Євгена Кирилюка. – Київ, 1976–1977. – Т. 2. 10. *Спогади*

Сошенка у записі Петра Лебединцева (1819–1896). – Спогади. – С. 38; дещо відмінний запис у Сави Чалого (1816–1907). – Спогади. – С. 52. 11. *Зайцев П.* Життя Тараса Шевченка. – Нью-Йорк, 1955. – С. 41–43. 12. *Твори.* – Ред. Гудзій. – Т. 4. – С. 142; *Твори.* – Вид. Денисюка. – Т. 6. – С. 13. 13. *Тарас Шевченко.* Мистецька спадщина у чотирьох томах / За ред. Василя Касіяна. – Київ, 1961–1963. – Т. 1, Ч. 1. 14. *Петро Жур.* – Шевченківський Петербург. – К., 1972. – С. 102. 15. *Документи.* – Ч. 13. – С. 12. 16. *Документи*. – ЧЧ. 15, 16. – С. 13. 17. *Твори.* – Вид. Денисюка. – Т. 9. – С. 45–46. 18. *Документи*. – ЧЧ. 18–24. – С. 13–16. 19. *Шевченківський* словник. У 2 Т. / За ред. Євгена Кирилюка. – Київ, 1976–1977. – Т. 1. 20. *Шевченко Т. Г.* Бібліографія літератури про житія і творчість, 1839–1959 / За ред. Євгена Кирилюка, у 2 томах. – Київ, 1963. – Т. 1. – С. 8–9. 21. *Пріцак О.* Місце Липинського в українській інтелектуальній історії // Сучасність. – 1983. – Ч. 1–2. – С. 198–210. 22. *Филипович П.* Література, статті, розвідки, огляди. – Нью-Йорк, 1971. – С. 97–98. 23. *Документи*. – Ч. 49. – С. 24. 24. *Панаев И. И.* Литературные воспоминания. – Москва, 1950. 25. *Твори.* – Ред. Гудзій. – Т. 5. – С. 259. 26. *Бородін В.* Над текстами Т. Г. Шевченка. – Київ, 1971. 27. *Документи*. – Ч. 38. – С. 20; ЧЧ. 59, 60. – С. 27; Ч. 74. – С. 35. 28. *Документи*. – Ч. 37. – С. 20; Ч. 62. – С. 28. 29. *Vasmer M.* Russisches etymologisches Wörterbuch. – Т. 2, Heidelberg, 1955. – 8. 432. 30. *Документи*. – Ч. 100. – С. 45. 31. *Спогади*. – С. 78, 81–83, 87–90 (спогади А. Козачковського). 32. *Листи* до Т. Г. Шевченка 1840–1861 / За ред. Євгена Кирилюка. – Київ, 1962. – С. 9–11. 33. *Лист* Шевченка до княжної Варвари // Твори. Ред. Гудзій. – Т. 6. – С. 51. 34. *Франко І.* Твори в двадцяти томах. – Т. 17, ред. Д. Копиця. – Київ, 1955. – С. 89. 35. *Оглоблин О.* Проблема українських зв'язків Шевченка // Український історик. – 1973. – Ч. 3–4. 36. *Документи*. – Ч. 229. – С. 117. 37. *Жур П.* Дума про огонь. – Київ, 1985. – С. 163. 38. *Білецький Л.* Тарас Шевченко в Яготині. – Аугсбург: УВАН, 1949. 39. *Возняк М.* Шевченко й княжна Рєпніна. – Львів, 1925. 40. *"Г. З."* Твори. – Ред. Гудзій. – Т. 2. – С. 110–111. Її портрет див. Спадщина. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 87. Див. ще: *Івакін Ю.* Коментар до "Кобзаря" Шевченка. Поезії 1847–1861 рр. – Київ, 1968. – С. 103–105. 41. *Марков П.* М. О. Максимович – видатний історик XIX ст. – Київ, 1973. 42. *Луцький Ю.* Panteleimon Kulish: A sketch of His Life and Times. – Boulder, 1983. 43. *Полотай А.* Шевченко і Бодянський // Радянське літературтознавство. – Київ, 1965. – Ч. 8. – С. 34–44. 44. *Дзира Я.* Тарас Шевченко і українські літописи XVII–XVIII ст. // Історичні погляди Т. Г. Шевченка. – Київ, 1964. – С. 61–88. 45. *Волошин І.* Т. Г. Шевченко і М. Щепкін. – Київ, 1963. 46. *Документи*. – Ч. 42. – С. 66. 47. *Твори.* – Ред. Гудзій. – Т. 1. – С. 258–354. 48. *Шевченко Т.* Три літа, Автографи поезій 1843–1845 років / Видав Євген Шабліовський. – Київ, 1966. 49. *Франко І.* Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Т. 35. – Київ. – 1982.

Омелян Прицак

ШЕВЧЕНКО-ПРОРОК

В статье автор прослеживает становление поэта, философа Т. Г. Шевченко. Автор размышляет о том, когда и почему Шевченко-художник начал писать стихи и когда он открыл, что присущее ему призвание не живопись, а поэзия.

Ключевые слова: национальное достоинство, Шевченко-художник, "Три года".

Omelyan Pritsak

SHEVCHENKO-PROPHET

The author traces the emergence of the poet, philosopher Taras Shevchenko. The author reflects on how, when, and why Shevchenko artist began writing poetry and when he discovered that his calling is not inherent in painting and poetry.

Key words: national dignity, Shevchenko-artist, "Try lita".

УДК 94 (438)

Ірина Федорів

ТВОРЧА СПАДЩИНА ТАРАСА ШЕВЧЕНКА У КОНТЕКСТІ СЛАВІСТИЧНИХ РЕФЛЕКСІЙ

У статті авторка аналізує славістичну тематику у творчій спадщині Т. Шевченка. Акцентується увага на таких дискусійних питаннях в українській історіографії як слов'янофільство і Т. Шевченко, участь поета в Кирило-Мефодіївському братстві та його концептуальне бачення вирішення слов'янського питання в історичних реаліях XIX ст. Розглядається вплив митця на всеслов'янську аудиторію.

Ключові слова: Тарас Шевченко, славістика, слов'янофільство, Кирило-Мефодіївське братство, поетична спадщина.

Творчість Тараса Шевченка, як явище багатогранне й невичерпне, давно стала важливим складником духовності українського народу. І, мабуть, недостатньо лише вивчати її, важливо жити нею, черпаючи нові сили й надії. Ставлячи собі запитання: чи розуміємо поета сьогодні по-справжньому й глибоко? Чи бачимо в ньому Україну, себе? Чи виконуємо його Заповіт?, – мимоволі, звертаєшся до спадщини Кобзаря.

Волею Бога він народився в Україні й разом з буттям нашої держави продовжується з нею, вбираючи в себе нові дні й досвід народу. Так, поет продовжується в часі, в історії, і нам ще йти і йти до його осягнення. Можна сказати, що ми на вічному шляху до Шевченка...

Напередодні святкування 200-ліття від дня народження Кобзаря, він знову приходить у наш день. Та цього не достатньо. Ми теж повинні йти до нього, в його час. І щоб краще зрозуміти Т. Шевченка як нашого сучасника, треба осягнути митця передусім як людину XIX століття. Лише так ми наблизимо розуміння його феномену.

Для цього треба добре знати не лише самого Т. Шевченка, а й його епоху, увесь спектр поглядів й інтересів тієї доби, що разом й створювало ту історичну реальність, в якій геніальний поет був самим собою.

Болісне реагування поета на трагічні історичні події мало благодатну мету: через співпереживання драматичного минулого – до пробудження національної свідомості, до морального очищення та оздоровлення духу. Тому, вважає Т. Шевченко, вину за невільництво й руїну слід бачити насамперед у власних політичних помилках, у переродженні української душі, у чварах, яничарстві, в зраді свого народу. Шевченкове слово неодноразово звучало в Україні для того, щоб розбудити національний дух, вселити у свідомість народу віру в кращу долю країни.

Тема "Шевченко і славістика", яка є об'єктом публікації – широка й різнопланова, охоплює принаймні три основні проблеми. Перша – це обізнаність поета зі слов'янознавчою проблематикою в контексті світової історії, літератури й культури, її вплив на його творчість та її еволюцію. Друга – типологічні відмінності, аналогії й паралелі між творчістю Т. Шевченка й слов'янською в різних культурах, типологічні співвідношення, що зумовлені дією спільних закономірностей і чинників суспільного розвитку слов'ян. Третя – шляхи поета до всеслов'янської аудиторії, осмислення його значення як особистості, як українця, освоєння творчої спадщини Т. Шевченка слов'янськими народами, переклад, сприйняття та інтерпретація його творів у різних слов'янських країнах. Безумовно, що через з'ясування цих та багатьох інших аспектів, й пролягає шлях до розкриття світової величі митця. Підкреслимо, що авторка статті не претендує

на вичерпне дослідження цієї теми, яка буде проаналізована лише тією мірою, наскільки це можливо зробити в рамках однієї публікації.

В українській історіографії ті чи інші аспекти окресленої проблеми традиційно досліджували І. Франко [1–5], Г. Вервес [6], В. Житник [7], Є. Кирилюк [8–9], М. Павлюк [10] тощо. В новітній українській науковій думці тема представлена низкою публікацій І. Дзюби [11–14], В. Яременка [15–16], В. Звольського [17], С. Єрмоленка, А. Мойсієнка, Л. Гнатюка [18], О. Забужко [19], Ю. Барабаша [20], Д. Наливайка [21] та ін., у котрих бачимо новий погляд на такі дискусійні питання як Т. Шевченко і слов'янофільство, роль діяча в Кирило-Мефодіївському братстві, слов'янознавча проблематика у творчості поета.

Український романтизм, від якого невіддільний ранній Т. Шевченко, був специфічною складовою частиною слов'янського відродження (яке відбувалося в контексті європейських національних рухів – так званої "доби націй" – після Великої французької революції та наполеонівських воєн). Скажімо, чеські та словацькі дослідники виразно наголошують на зв'язку між ними, а деякі вважають "Енеїду" І. Котляревського першим явищем усього слов'янського відродження взагалі. Особливо вагомою була діяльність П. Шафарика, який глибоко симпатизував Україні й своїми поглядами впливав на ставлення до неї в усьому слов'янському і не тільки слов'янському світі, доклав зусиль до того, щоб слов'яни усвідомили вагу своєї батьківщини і пізнавали самих себе [11, с. 35].

У XIX ст. багато дослідників обговорювали тему Т. Шевченко і слов'янофіли. Висловлювалися думки про те, під чиїм впливом зародилися міркування поета про слов'янство: кирило-мефодіївців, декабристів, А. Міцкевича, В. Ганки, Я. Коллара, П. Шафарика, російських слов'янофілів тощо. Проте загалом справа, мабуть, простіша. Хіба у великого поета ідеї народжувалися тільки з прочитаного або почутого, під впливом чужих думок? [11, с. 37].

На думку І. Франка, Т. Шевченко був добре обізнаний з відомою свого часу працею Я. Коллара "Про літературну взаємність між різними племенами та говірками слов'янської нації" (1836) – її переклад російською мовою був надрукований 1838 р. в "Московских ведомостях", а 1840 р. – в "Отечественных записках" (у перекладі І. Срезневського). "З сього другого перекладу, – каже І. Франко, – знав, мабуть, сю розправу й Шевченко, у котрого іменно в р. 1840 бачимо перші проблиски думок про слов'янщину". Далі, І. Франко писав, що й через півстоліття "свідомі українці не перестають бути слов'янофілами в дусі Коллара й Шевченка" [22, с. 50].

Слов'яни у XIX ст. опинилися в становищі так званих "неісторичних народів". Т. Шевченка хвилювало, що жоден слов'янських народ (в певному розумінні й російський) не мав тоді умов для свого вільного й повноцінного розвитку. Він особливо переймався тим, що це було значною мірою зумовлено попереднім історичним розбратом між самими слов'янами [16, с. 62]. Відтак, обставини життя поета та популярна тоді концепція слов'янофільства, стимулювали до вивчення передусім історії слов'янських народів. Власне слов'янський ракурс може суттєво посприяти з'ясуванню деяких визначальних рис історіософії Т. Шевченка. Погоджуємося із думкою І. Дзюби, що польський аспект у цьому зацікавленні міг бути поштовхом через імперську практику трактування поляків як "зрадників" слов'янства, "отруєних католицизмом" [12, с. 365].

В "Інтродукції" до "Гайдамаків" (1841 р.) Т. Шевченко подав унікальний за лаконізмом та поєднанням в історичному процесі загального і конкретно-індивідуального образ історичної Польщі [23, с. 365]. І хоч він має суб'єктивне забарвлення, у багатьох моментах відповідає тій картині стану Речі Посполитої, яку подають і сучасні історики, саме у ставленні до історії Польщі Т. Шевченко яскраво демонстрував готовність долати поріг історіософського суб'єктивізму

[15, с. 179]. Думка, висловлена в “Передмові”: “нехай житом-пшеницею, як золотом, покрита, не розмежованою останеться навіки од моря і до моря слав’янськая земля” [23, с. 110] – жодним чином не стосується ідеї слов’янської федерації. Збірне поняття “слов’янської землі” тут зовсім не тотожне поняттю “слов’яни, зібрані докупи”. Вказівка на землеробсько-осілий характер слов’янської ойкумени (“покрита житом-пшеницею”) свідчить, що мова йде про природою та історією, чи Богом, визначені території кожного слов’янського народу, на які зазіхати невільно будь-кому, в тому числі й іншому слов’янському народові, як це було в стосунках між поляками, українцями та росіянами [23; 16, с. 62]. Зрештою, коли Т. Шевченко писав у “Передмові по мові”, що слов’яни “одної матері діти” [23, с. 110], він міг мати на увазі відому тоді теорію індоєвропеїзму – ототожнення походження європейських народів і їхніх мов. До цього спонукала й географія майже суцільного розташування слов’янських етносів, про що автор теж згадує. Вислів “діти однієї матері” вживав і славіст О. Бодянський в передмові до видання праць П. Шафарика “Слов’янські старожитності” і “Слов’янське народонаселення”, в яких українці подавалися другим за чисельністю слов’янським народом. Слід зазначити, що із слов’янського масиву Т. Шевченко все ж, виокремлював росіян [16, с. 63].

Водночас, є думки, що образ слов’янських річок, що зливаються в морі слов’янському (із присвяти Шафарикові в поемі “Єретик”, 1845 р.), протиставлявся автором поеми пушкінському образу слов’янських джерел, що зливаються в морі російському, аби воно не обміліло [16, с. 63]. В Шевченковому “слов’янському морі”, – коментує І. Дзюба, – “дух волі і рівності, в ньому немає загрози втрати себе” [13, с. 121], але це далеко не поетичний образ рівноправного об’єднання слов’ян, слов’янської республіканської федерації.

Додамо, що автор поеми прославляє словацького вченого П. Шафарика за те, що він у своїх працях, всупереч офіційній історіографії, показав світу існування українського, білоруського та інших слов’янських замовчуваних народів:

І слав’ян сім’ю велику
Во тьмі і неволі
Перелічив до одного,
Перелічив трупи [24, с. 193].

Шафарикове “слов’янське море” відрізнялося від аналогічного “російського” своєю повнотою, оскільки не заперечувало самодостатності жодного слов’янського народу.

Тарас Шевченко рано помітив у слов’янофільстві оцю тенденцію виключати український народ із слов’янської сім’ї, тобто не визнавати за українським народом права бути окремою і рівноправною з іншими національною одиницею, розчиняти його в “общерусскости”, узурпуючи на користь останньої його історію, культуру, землю:

Кажуть, бачиш, що все-то те
Таки й було наше,
Що вони тілько наймали
Татарам на пашу
Та полякам... [25, с. 227].

Це – саркастичний перифраз версії офіціозної та імперсько-патріотичної історіографії, для якої Україна була всього лиш “окраиной” царської Росії, тимчасово відданою татарам і полякам. Багатовікове самобутнє історичне і культурне життя України, її боротьба за свободу ігнорувалися. При цьому вдавалися, зокрема, до хитрого маніпулювання етнонімами “Україна” та “Малоросія”. Слов’янофіли не сприймали слів “українець” і “Україна” як самоназви представника народу та назви країни, бо заперечували і той народ, і ту країну у власній якості.

Це не були невинні лінгвістичні вправи, лексичні відміни – це було принципове питання, надто для Т. Шевченка, оскільки і його зусиллями слово "Україна" поновлювалось і остаточно утверджувалось як самоназва народу й землі. За слов'янофільською ж термінологією стояла ухильність і нещирість їхньої позиції щодо України: великодушно похваляючи "южное племя русского народа", вони фактично відмовляли йому в праві на власний національно-політичний і культурний розвиток (і навіть на власне ім'я!), що особливо виявилося наприкінці 50-х років XIX ст. і стало однією з головних причин остаточного розриву Т. Шевченка із слов'янофілами [11, с. 39].

Варто наголосити, що в Російській імперії слов'янофільство від початку набуло відмінного від західного трактування. Дослідники цього терміну нараховують не менше чотирьох наукових визначень. О. Герцен писав, що російські слов'янофіли забули, що серед інших народів слов'янська ідея пов'язувалася з націоналізмом і була "воланням задавленого чужинецьким ігом народу" [16, с. 65].

Творчість Т. Шевченка підтверджує, що поет розумів: слов'янофільство і панславізм перероджувався в панполонізм і, особливо, панрусизм. Не випадково, що він, за спогадами М. Костомарова, до єднання з росіянами ставився "задирливо і нетолерантно". Позиція поета збігалася з твердженням представників інших "неісторичних народів" [16, с. 65].

Творча спадщина Т. Шевченка свідчить, що поняття братерства мають передусім християнську наповненість [16, с. 66]. Саме такий підхід властивий поету і в поглядах на польську історію, в якій його увагу привернули передусім сторінки, що пов'язані з ігноруванням суб'єктами історичного процесу християнських цінностей та негативними наслідками скоєних "історичних гріхів" [15, с. 181].

Російська імперія була для Т. Шевченка яскравим історичним прикладом того, як за допомогою усталеної самодержавної форми устрою й поставленої на служіння цьому самодержавству церкви можна досягти абсолютно деспотичних методів управління людьми: "А москалі і світ Божий // В путо закували" (поема "Сліпий") [26]. Для нього це була імперія, яка зі своїх першопочатків використовувала, на відміну від західної традиції, християнство для ототожнення релігійної спільності з етнічною ("ідея християнського народу") і далі послідовно використовувала православ'я для того, щоб перешкодити неминучій етнічній самоідентифікації східних слов'ян (відома формула "самодержавие – православие – народность"). Уважне прочитання Шевченкових текстів переконливо показує, що він не поділяв пануючих тоді концепцій історії Росії таких учених, як М. Карамзін, М. Погодін чи С. Соловйов, особливо стосовно її першооснов [15, с. 183]. Можливо, поет мав свою, доволі струнку систему поглядів на історію Росії.

Велика частина знаменитого "Посланіє" (1845 р.) є апеляцією до тих, хто захоплювався панславізмом: "А ви претеся на чужину // Шукати доброго добра... // Братерства братнього!"; І Коллара читаєте // З усієї сили, // І Шафарика, і Ганку, // І в слав'янофіли // Так і претесь... І всі мови // Слав'янського люду – // Всі знаєте. А своєї // Дастьбі... Колись будем // І по-своєму глаголать... " [27, с. 245, 246]. Тож на підставі цих слів, можемо говорити про інший різновид українського, власне вже малоросійського слов'янофільства. Вчене і "вільнодумне" панство щедро дарувало свою любов далеким братам, а власного народу взагалі не хотіло знати, обходилося високомовною риторикою. Особливо обурювало Т. Шевченка те, що ці патріоти слов'янства умудрялися поєднати свій благородний патріотизм та "широку освіченість" із зневажанням рідної, української мови [11, с. 39]. Шукання "братерства братнього" – найв'їдливіша сатира на слов'янофілів. Поняття "слов'янське братство", яким спекулювали

російські слов'янофіли, після солдатчини по суті зникає із лексикону Т. Шевченка. Натомість з'являється, пронизаний іронією, вислів "слов'янська братія" [16, с. 67].

Різко критикуються російські слов'янофіли й у передмові до нездійсненого видання "Кобзаря", ще в березні 1847 р., в якій: "Великая туга осіла мою душу. Чую, а іноді і читаю: ляхи дрюкують, чехи, серби, болгаре, чорногори, москалі – всі дрюкують, а в нас анітелень, неначе всім заціпило". І далі – на адресу московських "журналістів": "Кричать о единой славянской литературе, а не хотять і заглянуть, що робиться у слов'ян!" [28, с. 312].

Тяглість до антитоталітарного та антиімперського спрямування, а також "христоцентризм" помітні й в поемі Т. Шевченка "Єретик" (перший художній твір у світовій літературі, присвячений реформатору) [24]. Ян Гус близький Т. Шевченку насамперед тому, що жив як Ісус Христос, а не конфесійними догмами. Поет не любив ні ксьонзів, ні попів, але любив Ісуса. У Гусові він бачив поборника істинного Христа, а не "борця проти католицизму з позицій, мовляв, близьких православ'ю, як це намагалися подати деякі російські слов'янофільські автори" [12, с. 369].

Співзвучність із слов'янофільськими мотивами є й в поясненні причин слов'янського розбрату: посіяли його "ксьондзи, єзуїти"... Але й тут є суттєва різниця: Т. Шевченко засуджував експансію Ватикану та підступність його слуг, але його зовсім не цікавило – на відміну від слов'янофілів, для яких саме це було головним, – протиставлення католицизму і православ'я під тим оглядом, що він не відповідає слов'янському духові, а православ'я є природним для слов'ян. Але що характерне для Шевченка: одразу за "ксьондзами, єзуїтами" він називає панство як дві ворожі народові сили, пов'язані одним інтересом. Згодом, у перші роки заслання, він у поезії "Полякам" висловить цю думку з граничною чіткістю: "Неситії ксьондзи, магнати // Нас порізнили, розвели" [29, с. 295].

На прикладі Шевченкових екскурсів у польсько-українське минуле бачимо, що в його історіософії мотив національної самокритики та вказівки на альтернативність історичного процесу невіддільні від прагнення зрозуміти його суб'єктів. Простий розв'язок "гайдамаки – не воины – разбойники, воры", а конфедерати або шляхта – душогуби, його не влаштовувала. Для Т. Шевченка, як людини, що переймалася самоідентифікацією українців, основною опозиційною формулою в рамках архетипу "своє – чуже" могла бути тільки бінарна структура "Україна – Москва". Але один із суб'єктів цієї бінарної структури був подвоєний, – "Україна – Москва // Польща" [15, с. 180].

Поразка в Коліївщині стала повчальним уроком для українського селянства й козацтва, певним чином розплатою за ілюзії щодо російського царату. Вже під час написання "Гайдамаків", Т. Шевченко розумів, як царизм грав на ворогуванні поляків і українців й ніяким чином не сприяв визволенню їх від економічного панування шляхти. На ґрунті цього розуміння й відбувається зближення поета з польськими революційними діячами, особливо на засланні [30, с. 80]. З цим дослідники слушно пов'язують і глибокі зміни згодом у звучанні "польських мотивів" шевченківської поезії, в осмисленні польської теми взагалі: в центрі уваги опиняється вже не минуле, а спільність інтересів соціального та національного визволення, пошук платформи для єдності дій у майбутньому [11, с. 44].

Додамо, що в польській літературі ще до написання Шевченкових "Гайдамаків" існував "культ Коліївщини", яку використовували з метою революційної пропаганди. Повстання 1830-х рр. зробило Коліївщину модною серед польських письменників [30, с. 81].

Польська історична тематика частково зумовила появу байки Т. Шевченка "Сичі" [31]. Історичною основою твору було польське повстання в Галичині

1846 р. У ньому автор вибудовує історіософську конструкцію не лише по лінії "гріховна еліта – безверхий простолюд", а й "жертовні верхи – байдужий натовп" [31, с. 344]. Відповідальність еліт за долю країн і народів – наскрізна тема й сутнісна ознака Шевченкової історіософії, у нього часто звучить мотив історичної відповідальності верхів перед "братами незрячими-гречкосіями" [15, с. 180].

Якщо ж говорити про слов'янське питання в ширшому плані, то послання "І мертвим, і живим..." засвідчило корінну відмінність Шевченкового розуміння від слов'янофільського [27]. Коли поет говорив про криваві чвари між братами-слов'янами, він мав на увазі історичні конфлікти, викликані загарбницькими зазіханнями польської шляхти на Україну та пов'язану з цим релігійну ворожнечу [11, с. 44]. У цьому творі, своє гостре викриття фальшивої ідеалізації історії України, надто гетьманства, він розкриває в контексті загальної саркастичної характеристики слов'янофільської моди. Дуже точно і справедливо визначає Т. Шевченко її панську природу і книжне, теоретичне походження – на відміну від свого народного розуміння України. Поет не приховує іронії і щодо захоплення панів-українофілів (чи то українських слов'янофілів) проблемами зарубіжних слов'ян. Справді: "так бідкаються клопотами далеких братів.... наче в себе немає клопотів; так їм співчувають, що й свого реального становища не бачать". До речі, в посланні "І мертвим, і живим..." поет висміює рабське копіювання "німецького показу" нашої історії в контексті мови саме про слов'янофілів [27]. Чи випадково це? Кпини з німця дали привід закидати Шевченкові якщо не ксенофобію, то щось близьке до неї. В такому дусі інколи висловлювався М. Драгоманов. Очевидно, це не так, можна говорити хіба що про деяку нечіткість окремих Шевченкових висловлювань з цього приводу [11, с. 43].

Геніальна формула Т. Шевченка: "В своїй хаті своя правда, і сила, і воля" теж зустрічала в різні часи нерозуміння. Інколи її тлумачили в слов'янофільському дусі, інколи ж сприймали як заперечення загальнолюдського суспільного ідеалу й критерію, закидаючи Шевченкові відрубність. Але зовсім не хуторянську відрубність від світової цивілізації та загальнолюдських понять мав на увазі Т. Шевченко! Навпаки, він говорив про рівноправну причетність кожного народу до світу людства. Тарас Шевченко виступав за те, щоб і українці, й інші слов'яни стали поруч з усіма провідними народами. Це й було, на думку поета, метою відродження і визволення слов'янських народів, їхнього добровільного об'єднання, – а зовсім не якась гегемонія слов'янства, особлива місія в світі, тим більше під проводом царизму.

Таким чином, у всьому цьому – корінна особливість позиції Т. Шевченка у слов'янському питанні, що відрізняла його і від західних слов'янських будителів, і від російських слов'янофілів, і від українофілів та навіть кирило-мефодіївських братчиків. А тема слов'янства з'явилася в його творчості ще до знайомства з майбутніми організаторами братства. Шевченкове слов'янське почуття можна назвати народним – на відміну від слов'янофільського і панславістського, в яких є більш або менш помітний елемент книжності, теоретичної сконструйованості, політичної навмисності й перебільшеності.

Із славістичними поглядами Т. Шевченка безпосередньо пов'язане питання його участі у Кирило-Мефодіїському братстві й концептуального бачення ним майбутньої долі слов'янських народів. У цьому зв'язку є багато стереотипів, шаблонів і поверховості у трактуванні проблеми. Образ Т. Шевченка як кирило-мефодіївця має бути переглянутий на підставі об'єктивного аналізу історичних джерел. Зрештою, з'ясування стосунків Т. Шевченка з братчиками, важливе й з метою уникнення можливих спекуляцій його авторитетом в сучасних ідеологічних і політичних концепціях навколо історичної долі слов'янських народів. Як констатує І. Лосєв, "сучасна Росія переживає своєрідний ренесанс

слов'янофільства зразка XIX – початку XX ст., і це неослов'янофільство є імперською зброєю одноразового використання – задля інкорпорації України до складу російського державного тіла" [32, с. 106]. Зрештою, ми всі є свідками подій, що відбуваються на разі в Україні.

Вперше про зв'язок історіософії Т. Шевченка та його участі в Кирило-Мефодіївському братстві писав біограф О. Кониський. На його думку, ідеї "всеслов'янського братолюбія", поет черпав від О. Бодянського та власного знання історії рідного краю [16, с. 61]. Як відомо, слідчі органи не довели членства Т. Шевченка у Кирило-Мефодіївському братстві [11, с. 41].

Головний програмовий документ Кирило-Мефодіївського братства – "Книга буття українського народу". Нагадуючи "Книги народу польського і пілігримства польського" А. Міцкевича, він є, проте, цілком самостійним документом національно-політичної думки. Деякі дослідники приписували її авторство Т. Шевченкові, більшість вважає, що написав її М. Костомаров (як він сам і свідчив під час розслідування), можливо, не без участі інших братчиків (щодо форми і міри цієї участі існують різні припущення) та не без впливу Т. Шевченка на окремі моменти змісту [11, с. 36].

У всякому разі, поряд з думками, близькими до типових слов'янофільських кліше (ідеалізація "слов'янського племені", його минулого; опора на християнство, але, правда, без вивищення православ'я над католицизмом і протестантизмом і з поверненням йому, мовляв, первісного людяно справедливого змісту, спотвореного панством і вищим духовенством, – це те, чого не було у слов'янофілів), це ідеї, зовсім неприйнятні "класичному" слов'янофільству, ідеї демократичні й об'єктивно революційні на той час – близькі Т. Шевченкові або власне "шевченківські". Це – ідеї соціальної рівності та політичної свободи, гостре засудження самодержавства і панства, експлуатації, закріпачення України, слова гніву на адресу Петра I та Катерини II за поневолення України та й взагалі на адресу царизму; схвальна згадка про декабристів; ідея федеративної республіки. Уславлення козацької традиції теж мало об'єктивно демократичний і прогресивний зміст (попри деяку ідеалізацію й ігнорування соціальних суперечностей), – оскільки мало антикріпосницьку спрямованість (зокрема, вперту боротьбу царату проти козацтва і ліквідацію Запорозької Січі слушно пояснювалось страхом перед духом волі народної і тим, що Січ і козацтво стали останнім оплотом сил, які протистояли закріпаченню). У "Книзі буття українського народу" з пафосом звучить ідея національної і політичної суверенності України. А майбутня слов'янська федерація мислиться як братерське співжиття народів "нерозділимо і незмістимо", тобто без роз'єднання, але й без злиття, без втрати незалежності: у Союзі Слов'янськім Речей Посполитих (республік), без пана і без холопа [11, с. 37]. Ця програма була однією з найрадикальніших у тогочасній Європі й не мала собі рівних у слов'янському світі.

Помилявся й Іван Франко, коли стверджував, що "Єретик" писався під впливом Товариства і в ньому "уперше і найкраще сформульовано ідею слов'янської федерації" [5, с. 278].

Можна допустити, що Т. Шевченко не лише вважав гіпотетичну слов'янську федерацію утопією, але й, як висловлювався М. Чернишевський у полеміці з М. Костомаровим на цю тему, "шкідливою для всієї Європи і, зокрема згубною для кожного зі слов'янських племен" [13, с. 122]. Та й кому, як не Т. Шевченку, що зазнавав нападів за вірність "діалекту", було не знати, що мовно-асиміляційні процеси відбуваються швидше між спорідненими мовами, а особливо, якщо вони містяться в єдиному політичному просторі.

У матеріалах справи проти Т. Шевченка немає свідчень про дискусії поета з іншими братчиками щодо федерації, але є факти його активних суперечок про

минуле і майбутнє України, що вважалося набагато крамольнішим. Якщо розмови й велися, то задля декларування дійсної "історіографічної" рівноправності всіх слов'ян і перемоги над панрусизмом і панполонізмом [16, с. 66]. Т. Шевченку не могла не імпонувати теза про "повернення слов'янськими народами їх самостійності і моральної свободи".

Організатори Кирило-Мефодіївського товариства хотіли поширювати християнські ідеї і просвітництво серед народу. Це засвідчує проект Статуту й інші матеріали. Т. Шевченко підтримував ці плани, але власну просвітницьку ідею він трактує в цілком оригінальному ключі: просвітитися, в християнському сенсі цього слова, має передусім українська еліта, яка загубила визвольну, національну і соціальну ідеї:

Не дуріте самі себе,
Учітесь, читайте,
І чужому научайтесь,
Й свого не цурайтесь [27, с. 248].

Ці слова із "Посланія" адресувалися саме українській еліті. Автор закликає освічену верству передусім клопотатися не проблемами інших народів, зокрема російського ("а на москалів не вважайте..."), а молитися Богу та працювати "во ім'я матері нашої України безталанної" [27]. Прикметно, що в передмові використовується не звичний штамп спільної слов'янської материзни, а йдеться про слов'ян, що залишилися "щирими синами матерей своїх, і славу добрую стяжали". Відповідно відпала так звана "сімейна" лексика щодо слов'ян, яка є властивою документам в справі братства, й досі побутує на пострадянському просторі [16, с. 69].

Тарас Шевченко не поділяв основних ідей Кирило-Мефодіївського братства, оскільки вважав їх далекими від реальних потреб України. Згадаймо авторський вердикт свого зв'язку з братчиками:

Дурний свій розум проклинаю,
Що дався дурням одурить,
В калюжі волю утопить [33, с. 273].

Можливо, Т. Шевченко волю цінував більше за ідейні постулати? І. Дзюба так пояснює ці слова: "тут бачимо відлуння тієї колізії, що існувала в стосунках Шевченка з друзями на свободі: він не дуже схильний був гратися в романтичний ритуал таємного товариства, бачив свою місію інакшою..." [12, с. 440].

Безумовно, що славістична тематика у спадщині Т. Шевченка безпосередньо пов'язана з низкою творчих і дружніх стосунків митця з відомими діячами слов'янських країн. На початку статті ми наголошували, що важливими тут є принаймні два аспекти: обізнаність поета зі слов'янознавчою проблематикою та освоєння творчої спадщини Т. Шевченка слов'янськими народами; переклад, сприйняття та інтерпретація його творів у різних слов'янських країнах.

Твори Т. Шевченка з'явилися в час, коли в Європі захоплювалися фольклорно-романтичними темами. Відомо, що романтичний напрям у поезії слов'янських народів був дуже популярний, і Шевченкові балади сприймалися на цьому ґрунті, трансформувалися, так само як і загальноєвропейські романтичні мотиви набували українського колориту саме в творчості поета [18, с. 105].

У слов'янській рецепції мовотворчості Т. Шевченка важливо виокремити такий аспект як сприймання поетичних текстів поета як естетичних феноменів, цінність яких засвідчують міжслов'янські мовнолітературні зв'язки, зокрема численні переклади творів поета іншими слов'янськими мовами. Мовотворчість Т. Шевченка привернула увагу сучасників поета насамперед відкриттям українського світу, далеко не знаного в широкому культурному просторі

слов'янства: вона відразу стала ознакою, мірилом української ідентичності як через осмислення історії народу, специфіки його мови, так і через відтворення природних умов його життя [18, с. 100].

Спільні для слов'янських літератур мотиви національного самоусвідомлення, пошуків загальнолюдських ідеалів, оспівування свободи і піднесення людської гідності набували в поетичному мововираженні Т. Шевченка таких переконливо знакових для тодішньої суспільної свідомості довершених естетичних форм, що викликали бажання перекладачів-інтерпретаторів Шевченкової творчості відтворити їх, трансформуючи засобами інших слов'янських мов.

Перші переклади Шевченкових поезій у слов'янському світі з'явилися ще за життя поета. У 1856–1860-х роках російськомовні інтерпретації окремих віршів Т. Шевченка друкують журнали "Современник", "Русское слово", "Библиотека для чтения", "Народное чтение" та ін. У десятому числі "Современника" за 1858 р. О. Плещеєв під заголовком "Стихотворение Шевченко" публікує переклад поезії "Минають дні, минають ночі", яка побачила світ в оригіналі лише 1861 р. Показово, що в оригінальній творчості О. Плещеєва дослідники простежують мотиви, спільні з Шевченковими [10, с. 199].

Навчаючись в Академії мистецтв, Т. Шевченко мав знайомих з-поміж поляків, як-от Р. Подберезький-Друцький, Ф. Гусаковський, Р. Жуковський. Тарас Григорович захоплювався поезією А. Міцкевича, робив спробу перекладати її; знав твори польських поетів т. зв. "української школи" (А. Мальчевського, Ю. Залеського, С. Ґощинського та ін.), що особливо помітно в його ранніх працях на історичну тему [30, с. 80]. Відомо, що поет високо оцінював поему Ю. Залеського "Przenajswietsza rodzina", яку І. Франко назвав "найчистішим хрусталем фантазії" [9, с. 51]. Упродовж життя Т. Шевченко листувався із польським поетом, частина епістолярію опублікована [34–35].

На засланні й після нього підтримував дружні взаємини зі З. Сераковським, Е. Желіговським, Л. Турно, Я. Станевичем, П. Круневичем, Л. Балінським, Й. Огризком [36, с. 130]. У 1860 р. у польському виданні "Kuijer Wileński" опубліковано ліричні вірші "Чого ти ходиш на могилу?", "Нащо мені женитися?", "Ой по горі роман цвіте" у перекладі Л. Совінського. 1860 рік ознаменований і першим перекладним книжковим виданням Шевченкових творів. М. Гербель, який ще 1856 р. у журналі "Библиотека для чтения" опублікував переклад "Думки" ("Нащо мені чорні брови?"), тепер виступає упорядником і одним із перекладачів "Кобзаря" (разом з М. Михайловим, О. Плещеєвим, М. Курочкіним, М. Бергом та ін.) [18, с. 105].

На початку 1860-х років твори Т. Шевченка публікуються в польськомовних інтерпретаціях Л. Совінського, А. Хаємського, А. Гожалчинського. Л. Совінський видає окремою книгою поему "Гайдамаки" (1861). У 1863 р. виходить Шевченків "Кобзар" у перекладі В. Сирокомлі [18, с. 106].

Давню традицію має й чехословацька Шевченкіана. Поет був добре обізнаний з діяльністю чеського й словацького поета й ученого Я. Коллара, чеськими філологами і поетами, діячами національного відродження В. Ганкою, Й. Коларжом, яких згадував у своїх творах. Він особливо цінував у їхній діяльності поєднання наукових, літературних і просвітницьких інтересів з громадсько-політичними процесами, пов'язаними з національним відродженням слов'ян [37, с. 224]. У свою чергу, названі діячі, поширювали й популяризували твори українського митця. Так, наприклад, у архіві В. Ганки зберігаються списки Шевченкових творів "Думи мої, думи мої, лихо мені з вами!", "Перебендя", "Іван Підкова". Й. Коларж переклав послання "Шафарикові" [38, с. 341]. У 1860 р. чеський дослідник Й. Первольф знайомить читачів часопису "Obrazy zivota" з перекладом поеми "Іван Підкова", публікує також статтю "Тарас Григорович

Шевченко – поет малоросійський”, у якій, зокрема, подає уривки з “Перебенді”, “До Основ’яненка” та ін. [18, с. 105].

На сторінках чеської періодики з’являється ряд ліричних творів поета, а також уривки з поем. Зокрема, вступ до поеми “Єретик” у перекладі И. Фріча друкує журнал “Zvony” (1863), річник “Kvety” (1865–1866) публікує “Тополю” (у перекладі Е. Ваври), фрагменти з “Гайдамаків” (без зазначення імені перекладача) [18, с. 106].

Окремим питанням є стосунки Т. Шевченка і П. Шафарика. За сприяння О. Бодянського, який у 1837–1838 рр. стажувався у Празі в П. Шафарика, Т. Шевченко познайомився з творами чеського вченого “Славянские древности”, “Славянское народописание”, котрі поглибили симпатії українського поета до чеського народу, власне надихнули на створення поеми “Єретик” і вступу до неї, як посвяти П. Шафарику [7, с. 48]. Той факт, що Т. Шевченко серед багатьох чеських будителів особливе місце виділяв саме П. Шафарику, показує, як глибоко розбирався він у слов’янському питанні. Власне тему впливу творчості Т. Шевченка на П. Шафарика, і навпаки, досліджував свого часу П. Кирилюк [8, с. 77–88]. Сучасна чеська критика відзначає, що в світовому письменстві нема творів, у яких з такою художньою силою і психологічною глибиною возвеличено образи визначних чеських патріотів Я. Гуса і П. Шафарика, як це зробив Т. Шевченко [38, с. 340].

У Болгарії найвідчутніше вплив спадщини Т. Шевченка проявився в період піднесення національно-визвольного руху проти осман (60–70-і рр. XIX ст.). Це пояснювалося характером суспільно-політичного і художньо-естетичного розвитку болгарського народу на тому історичному етапі, особливостями процесу відродження його культури. З’явилися переклади Шевченкових творів болгарською мовою. Увагу Р. Жинзифова і П. Славейкова, відомих культурних діячів, привернули, насамперед, твори Т. Шевченка баладно-романтичного характеру, пов’язані з фольклорною традицією, написані за мотивами народних пісень, переказів і легенд [39, с. 79]. Так, Р. Жинзифов у своїй праці “Новоболгарська збірка” вмістив “Тополю”, “Утоплену”, а пізніше опублікував переклади “Причинни”, уривки з поеми “Єретик” – “Посланіє славному П. Шафарикові”. П. Славейков переклав уривки з творів “Причинна”, “Перебендя”, “Минають дні, минають ночі”, “Думи мої, думи мої, лихо мені з вами!”, “Тополя”. Вплив Т. Шевченка відчутний і в творчості Л. Каравелова, Ц. Гинчева, П. Іванова, А. Пюскюлієва, Т. Влайкова, Ц. Церковського, Х. Максимова та ін. [39, с. 80].

Високу оцінку Шевченкової поезії знаходимо в монографії болгарського славіста С. Русакиєва. Він, зокрема, наводить такий показовий факт з історії культивування Шевченкового слова в Болгарії: у 70-х роках XIX ст. відомий літератор І. Блисков на сторінках редагованої ним учительської газети, поряд із педагогічними статтями, розташовував художні твори і серед них, як зразок “природної”, “невимученої” поезії, “як взірець віршування” опублікував уривок з “Посланія...” Шевченка – “Учітеся, брати мої...” у перекладі Л. Каравелова (“Учете се, мили птички”). Дослідник робить висновок: “У нашій літературі 70-х років уже були свої відомі твори; крім того, у Болгарії знали в перекладі ряд визначних російських, західноєвропейських та античних поетів. Проте І. Блисков вважав найкращим зразком твори Т. Шевченка. Це ще одне свідчення того, який близький болгарам Шевченко, як високо оцінюють вони народність і чудову форму його поезії” [18, с. 101–102].

Проблему “Російська література і Т. Шевченко” шевченкознавство досліджує в біографічному (російська лектура Т. Шевченка, його особисті контакти з російськими письменниками) й творчому аспектах (вплив російської літератури на Шевченкову творчість і світогляд; вплив літературної спадщини Т. Шевченка

на російську літературу; російські переклади творів поета, образ Тараса Григоровича в художній російській літературі) [40, с. 174].

У газеті "Московский вестник" від 1 квітня 1860 р. зазначалось: "Тепер ви на кожному кроці зустрінете в нас людей, які захоплюються п. Шевченком, вчаться навіть по-малоросійському для того тільки, щоб прочитати його вірші". Зрештою, окремі періодичні видання, такі як "Slovenski glasnik" (1860), "Dziennik Literacki" (1861), друкували поезії Т. Шевченка в оригіналі латинкою [18, с. 106].

В останні десятиріччя XIX ст. творчість поета збагачується новими перекладами на всьому слов'янському просторі. У 1872 р. польськомовний "Kobziarz" (переклад В. Сирокомлі) перевидано у Варшаві, а 1883 р. – у Львові. 1874 р. у Москві виходить російськомовна збірка "Из Кобзаря", що містить 15 поезій у перекладі М. Чмирьова. У 1887 р. хорватський поет і дослідник А. Харамбашич друкує у своєму перекладі вісім Шевченкових творів (побачили світ окремим виданням "Pjesnicke pripovijesti" з розлогою статтею про життя і творчість поета). З'являються переклади словацькою, серболужицькою мовами [18, с. 10].

Отже, наприкінці XIX–XX ст., поряд з виданнями творів Т. Шевченка, підготовленими колективами перекладачів, маємо низку видань з одноосібним авторством перекладів, у яких засвідчено перехід до якісно нового осмислення індивідуальної творчості поета, що сприяє адекватному збереженню стилістики оригіналу. Так, у 1900 р. вибрані поезії Т. Шевченка ("Výbor básní") виходять у Празі з передмовою авторки перекладів Р. Єсенської. Словенський поет і перекладач Й. Абрам у 1907–1908 рр. видає у своєму перекладі двотомний "Kobzar", з поемою "Гайдамаки" у другому томі. Польською мовою в перекладі С. Твердохліба з'являються "Wiersze wybrane" (1913), в перекладі Е. Виломовського – "Trzy poematy" (1930). 1933 р. виходить російськомовний "Кобзарь" у перекладі А. Колтоновського, а через рік – у перекладі Ф. Сологуба, перевиданий 1935 р. і в скороченому вигляді – 1939 р. Відомий болгарський поет Д. Методієв до 150-річного ювілею Т. Шевченка (1964) здійснив повне видання "Кобзаря". Власними перекладними виданнями Шевченкової поезії заявили про себе Ю. Кокавець (словацькою мовою – "Dumy moje...", 1959), С. Шалі (словенською мовою – "Zbirka: Lirika", 1976), Я. Кабічек (чеською мовою – "Bílé mraky, cemá mracna" ("Білі хмари, чорні тучі", 1977)) [18, с. 107].

І ще низка знакових імен у слов'янських літературах, як, наприклад, болгари Л. Стоянов, К. Зиданов, А. Тодоров, Б. Райнов, Д. Методієв чи поляки Я. Івашкевич, Ч. Ястшембець-Козловський, Б. Жиранік, К. Вежинський, В. Слободнік, вписали свої сторінки в історію перекладної шевченкіани.

Процес входження Т. Шевченка в європейську, зокрема, слов'янську культуру підлягає загальним закономірностям літературного спілкування. Водночас його ускладнювала феноменальна своєрідність поезії Т. Шевченка, яка вимагає часу й зусиль для пізнання її художнього світу. Відтак, ставлення до поета і його творчості не було однаковим.

Загалом зацікавлення Т. Шевченком у слов'янських країнах було активнішим, а сприймання його творів глибшим, ніж у Західній Європі та інших реґіонах. Пояснюється це не тільки мовною і культурною близькістю, а й тим, що слов'янські народи перебували в соціально-історичному становищі, подібному до становища українського народу, втративши свою державно-національну незалежність [41, с. 5].

Слід зазначити, що виходу Т. Шевченка на європейську арену сприяли українські вчені, письменники й громадські діячі, насамперед О. Бодянський, І. Срезневський, І. Франко, М. Драгоманов, С. Подолинський та ін.

Популярність Т. Шевченка серед слов'янських народів, повага до нього, вплив його творчості на розвиток польської, болгарської, чеської, словацької,

хорватської та інших літератур стають з кожним десятиріччям усе глибшими. Твори Т. Шевченка користуються величезною популярністю, дослідники ґрунтовно вивчають поетову спадщину, друкують про неї численні розвідки.

Один із аспектів Шевченкового розуміння призначеності історичного знання – це знакові події й факти слов'янської історії, що вводять історичний матеріал у загальносвітовий культурний контекст та відповідно допомагають увиразнювати ключові ідеї, надавати їм позачасової спрямованості. Тому й з'явилися поеми "Єретик", "Гайдамаки", "Холодний Яр", "Сичі", "Гамалія", "Кавказ", "Іван Підкова", "Тарасова ніч", "Царі" [23–24; 42–47; 31; 48–49;] та інші, в яких створено поетичну візію великих історичних драм, вписуючи їх у масштабні історіософські та світоглядні рефлексії. Народну пам'ять про ці події Т. Шевченко протиставляв "пам'яті" офіціозно-історіографічній, і в цьому полягала його національна відповідальність, загострена опосередкованою "особистою" причетністю через свій рід, земляків.

Погоджуємося з думкою низки істориків, що Т. Шевченко не причетний ні світоглядом, ні творчістю з ідеєю слов'янської федерації. Провідною тезою організаторів Кирило-Мефодіївського братства був український месіанізм стосовно інших слов'янських народів, базований на історії України. Він пронизує всю "Книгу буття українського народу", простежується у вилучених зошитах М. Гулака на історико-правову тематику, рукописах М. Костомарова, записках В. Білозерського, поемі "Україна" П. Куліша. Творча спадщина ж Т. Шевченка ілюструє мотиви світового покликання кожного з народів. Не повчання інших народів, а так зване "збагачувальне місіонерство". Т. Шевченко був противником месіанізму будь-якого народу і будь-якої релігії стосовно інших етнічних спільнот і віросповідань. Про це із силою свого неповторного таланту поет заявив у "Кавказі" (1845 р.).

Сприймаємо Т. Шевченка передусім як поета, літератора, художника. Проте вражає, як у нього за багатьма художніми образами можна прочитати відомі в історіографії прикметні історичні факти, окремі історіософські дискурси світової, у тому числі й слов'янської історії. І це вже постає перед нами Шевченко-історик.

Хочу завершити пророчими словами Кобзаря, досі актуальними для слов'янських народів:

І вам слава, сині гори,
Кригою окуті.
І вам, лицарі великі,
Богом не забуті.
Борітеся – поборете!
Вам бог помагає!
За вас правда,
за вас слава
І воля святая!

Список використаних джерел

1. *Франко І.* Ще в справі "Гуса" / І. Франко // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 28.: Літературно-критичні праці (1890–1892). – К.: Наукова думка, 1980. – С. 129–131. 2. *Франко І.* Тарас Шевченко / І. Франко // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 28.: Літературно-критичні праці (1890–1892). – К.: Наукова думка, 1980. – С. 112–122. 3. *Франко І.* Шевченко героєм польської революційної легенди / І. Франко // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 29.: Літературно-критичні праці (1893–1895). – К.: Наукова думка, 1981. – С. 210–248. 4. *Франко І.* Рецензія на чеські переклади творів Тараса Шевченка / І. Франко // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 29.: Літературно-критичні праці (1893–1895). – К.: Наукова думка, 1981. – С. 492–544. 5. *Франко І.* Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. / І. Франко // Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 41. – К.: Наукова думка, 1984 р. – С. 194–470. 6. *Вервес Г.* Тарас Шевченко і

польська культура / Г. Вервес // Шевченко і світ. Збірник / Упор. Д. С. Наливайко. – К.: Дніпро, 1989. – С. 9–46. 7. *Житник В*. Тарас Шевченко чеською та словацькою мовами / В. Житник // Шевченко і світ. Збірник / Упор. Д. С. Наливайко. – К.: Дніпро, 1989. – С. 47– 86. 8. *Шевченко* і Шафарик // Кирилюк Є. П. Шевченкознавчі та славістичні дослідження. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 77–88. 9. *Шевченко* і слов'янські народи // Кирилюк Є. П. Шевченкознавчі та славістичні дослідження. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 30–76. 10. *Павлюк М*. Провідні ідейні тенденції в ранніх перекладах творів Шевченка на російську мову / М. Павлюк // Збірник праць восьмої наукової шевченківської конференції. – К., 1960. – С. 199–219. 11. *Дзюба І., Жулинський М*. Переднє слово "На вічному шляху до Шевченка" / І. Дзюба, М. Жулинський // Тарас Шевченко. Зібрання творів: У 6 т. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 1: Поезія 1837–1847. – С. 9–66. 12. *Дзюба І.* Тарас Шевченко / І. Дзюба. – К.: Видавничий дім "Альтернативи", 2005. – 704 с. 13. *Дзюба І.* У всякого своя доля (епізод із стосунків Шевченка зі слов'янофілами). Літературно-критичний нарис. / І. Дзюба. – К.: Радянський письменник, 1989. – 371 с. 14. *Дзюба І.* Шевченкові "гайдамаки": з відстані часу / І. Дзюба // Сучасність. – 2004. – № 6. – С. 67–92. 15. *Яременко В*. Світова історія у творчій спадщині Тараса Шевченка: спроба історіософського прочитання / В. Яременко // Український історичний журнал. – 2007. – № 5. – С. 174–188. 16. *Яременко В*. Тарас Шевченко та Кирило-Мефодіївське братство: долання стереотипів / В. Яременко // Київська старовина. – 2007. – № 2. – С. 59–77. 17. *Звольський В*. Минуле українського народу та його значення у поетичній творчості Тараса Шевченка / В. Звольський // Сучасність. – 2006. – № 3. – С. 66–91. 18. *Єрмоленко С*., *Мойсієнко А., Гнатюк Л.* Мовотворчість Тараса Шевченка в слов'янській рецепції XIX–XXI ст. / С. Єрмоленко, А. Мойсієнко, Л. Гнатюк // Мовознавство. – 2013. – № 2–3. – С. 100–112. 19. *Забужко О*. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу / О. Забужко. – К.: Абрис, 1997. – 144 с. 20. *Барабаш Ю.* Тарас Шевченко: імператив України. Історіо- й націософська парадигма / Ю. Барабаш. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2004. – 181 с. 21. *Наливайко Д*. Історія і міфологія у Шевченка (у контексті європейського романтизму) / Д. Наливайко // Тарас Шевченко і європейська культура. – К., Черкаси, 2000. – С. 19–25. 22. *Франко І*. Літературне відродження Полудневої Русі і Ян Коллар / І. Франко // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 29.: Літературно-критичні праці (1893–1895). – К.: Наукова думка, 1981. – С. 40–50. 23. *Шевченко Т*. Гайдамаки / Т. Шевченко // Тарас Шевченко. Кобзар. – К.: Дніпро, 1967. – С. 54–110. 24. *Шевченко Т*. Єретик / Т. Шевченко // Тарас Шевченко. Кобзар. – К.: Дніпро, 1967. – С. 192–200. 25. *Шевченко Т.* Стоїть в селі Суботові / Т. Шевченко // Тарас Шевченко. Кобзар. – К.: Дніпро, 1967. – С. 226–227. 26. *Шевченко Т*. Сліпий / Т. Шевченко // Тарас Шевченко. Кобзар. – К.: Дніпро, 1967. – С. 201–215. 27. *Шевченко Т*. І мертвим, і живим, і ненародженним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє / Т. Шевченко // Тарас Шевченко. Кобзар. – К.: Дніпро, 1967. – С. 244–249. 28. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 6 т. – Т. 6. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1964. – 643 с. 29. *Шевченко Т*. Полякам / Т. Шевченко // Тарас Шевченко. Кобзар. – К.: Дніпро, 1967. – С. 295. 30. *Дзюба І*. Шевченкові "гайдамаки": з відстані часу / І. Дзюба // Сучасність. – 2004. – № 6. – С. 67–92. 31. *Шевченко Т.* Сичі / Т. Шевченко // Тарас Шевченко. Кобзар. – К.: Дніпро, 1967. – С. 342–351. 32. *Лосєв І.* Україна в контексті російського "неослов'янофільства" / І. Лосєв // Сучасність. – 1999. – № 5. – С. 106–111. 33. *Шевченко Т.* В неволі тяжко, хоча й волі / Т. Шевченко // Тарас Шевченко. Кобзар. – К.: Дніпро, 1967. – С. 273. 34. *Вибрані* листи // Тарас Шевченко. Твори в п'яти томах. – Т. 5. Щоденник. Вибрані листи. – К.: Дніпро, 1971. – С. 227–449. 35. *Франко І.* Листи Шевченка до Бр. Залеського // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 28.: Літературно-критичні праці (1890–1892). – К.: Наукова думка, 1980. – С. 61–72. 36. *Польська* література і Т. Г. Шевченка // Шевченківський словник. У 2 т. – Т. 2. – К.: Головна редакція УРЕ, 1977. – С. 129–132. 37. *Слов'янофіли*, слов'янське питання і Т. Г. Шевченко // Шевченківський словник. У 2 т. – Т. 2. – К.: Головна редакція УРЕ, 1977. – С. 222–225. 38. *Чеська* література і Т. Г. Шевченко // Шевченківський словник. У 2 Т. – Т. 2. – К.: Головна редакція УРЕ, 1977. – С. 340–343. 39. *Болгарська* література і Т. Г. Шевченко // Шевченківський словник. У 2 т. – Т. 1. – К.: Головна редакція УРЕ, 1976. – С. 79–82. 40. *Російська* література і Т. Г. Шевченко // Шевченківський словник. У 2 т. – Т. 2. – К.: Головна редакція УРЕ, 1977. – С. 173–180. 41. *Шевченко* і світ. Збірник / Упор. Д. С. Наливайко. – К.: Дніпро, 1989. – 316 с. 42. *Шевченко Т.* Тарасова ніч / Т. Шевченко // Тарас Шевченко. Кобзар. – К.: Дніпро, 1967. – С. 35–37. 43. *Шевченко Т*. Перебендя / Т. Шевченко // Тарас Шевченко. Кобзар. – К.: Дніпро, 1967. – С. 40–41. 44. *Шевченко Т*. Гамалія / Т. Шевченко // Тарас Шевченко. Кобзар. – К.: Дніпро, 1967. – С. 150–155. 45. *Шевченко Т*. Холодний яр / Т. Шевченко // Тарас Шевченко. Кобзар. – К.: Дніпро, 1967. – С. 249–250. 46. *Шевченко Т*. Кавказ / Т. Шевченко // Тарас Шевченко. Кобзар. – К.: Дніпро, 1967. – С. 240–248. 47. *Шевченко Т*. Царі / Т. Шевченко // Тарас Шевченко. Кобзар. – К.: Дніпро, 1967. – С. 319–323. 48. *Шевченко Т*. Гамалія /

Т. Шевченко // Тарас Шевченко. Кобзар. – К.: Дніпро, 1967. – С. 150–332. 49. *Шевченко Т.* Іван Підкова / Т. Шевченко // Тарас Шевченко. Кобзар. – К.: Дніпро, 1967. – С. 50–345.

Ирина Федорив

ТВОРЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО В КОНТЕКСТЕ СЛАВИСТИЧЕСКИХ РЕФЛЕКСИЙ

В статье автор анализирует славистическую тематику в творческом наследии Т. Шевченко. Акцентируется внимание на таких дискуссионных вопросах в украинской историографии как славянофильство и Т. Шевченко, участие поэта в Кирилло-Мефодиевском братстве и его концептуальное видение решения славянского вопроса в исторических реалиях XIX в. Рассматривается влияние художника на всеславянскую аудиторию.

Ключевые слова: Тарас Шевченко, славистика, славянофильство, Кирилло-Мефодиевское братство, поэтическое наследие.

Iryna Fedoriv

THE ARTISTIC HERITAGE OF TARAS SHEVCHENKO IN THE CONTEXT OF SLAVIC REFLECTIONS

In this article the author examines Slavic themes in the creative legacy of Taras Shevchenko. Attention is focused on such controversial issues in the Ukrainian historiography as Slavophiles studies and Shevchenko, participation of the poet in the Cyril and Methodius Brotherhood and his conceptual vision of solving the Slavic issue in Slavic historical realities of the nineteenth century. The influence of the artist on the Slavic audience is investigated.

Key words: Taras Shevchenko, Slavonic studies, Slavophiles studies, Cyril and Methodius Brotherhood, poetic heritage.

УДК 82 (477) (092)

Володимир Кравець

ГЕНДЕРНА ТА ШЛЮБНО-СІМЕЙНА ТЕМАТИКА У ТВОРЧОСТІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Стаття присвячена аналізу творів великого Кобзаря, що розкривають проблеми гендеру в коханні, шлюбно-сімейних стосунках, питання жіночого виховання, підготовки жінки-матері, її важкої долі в період царату, ставлення до виховання дітей в сім'ї.

Ключові слова: гендер, кохання, жінка, жіноча освіта, матір, сім'я, сімейне виховання, шлюб.

Шукаючи шляхи майбутнього становлення Батьківщини як духовної спільноти, Т. Шевченко звертався не тільки до маскулінних коренів козацької державності, а й до фемінних родових традицій, поступово усвідомлюючи необхідність гармонійного поєднання "козацької" і "селянської" України. Зображаючи чоловічий світ, поет підносить минулу козацьку славу. Але водночас відчуває "синівську" провину за сучасні йому поневіряння і випробовування "матері-України". Поряд із заглибленням у маскулінно-козацьку тематику, Т. Шевченко не оминає увагою і фемінінний, селянський світ України. Звертаючись до селянської теми у прозі, малярстві й у поезії митець створив низку жіночих образів, які, аналізовані системно та з урахуванням хронології появи, мають важливе значення для розуміння гендерної ідентичності митця, особливостей та еволюції його гендерного світогляду.

У своїх ідеальних інтенціях Т. Шевченко, на думку Н. Зборовської, звертається до природної жіночності, що символізує чисту ідеальну чутливість, не зіпсовану цивілізацією. Уся його поезія ґрунтується на ній. Тому поет співає, плаче, ридає, репрезентуючи різні афективні стани фемінінної душі. Поет також звертається до дівчат, посилає їм свої твори, надіється, що вони єдині його "зрозуміють" ("Марина", "Катерина"), тобто відчують серцем. Уся його поезія прагне вберегти таку природну чуттєвість перед загрозою цивілізаційного "ґвалту" [6, с. 54].

Звеличуючи жіночність, Т. Шевченко творить образ Богоматері, матріархалізує християнство. Усі Шевченкові покритки йдуть шляхом піднесення до цього образу – образу Богоматері. А національний ідеал виражається в єдності духовно сильної матері й праведного сина. "Тобто у Шевченка виявляє себе романтична аристократична символізація, що відсилає до сина Національного, який творить себе для України як батьківське Велике Слово. Така символізація передбачає наближення образу поета до Христа" [4, с. 65]. Т. Шевченко розхитує дуалізм традиційного класичного мислення, що виходить з християнської доктрини, а саме, коли за чоловіком мислиться духовна сутність, а за жінкою – гріховна, тілесна. Т. Шевченко переводить християнський міф в жіночу перспективу "тіла" і чуття. Це обумовлює вагомішу постать Богоматері, ніж Богочоловіка [7, с. 55].

Ідейна позиція ліричного героя Т. Шевченка виявляється у співчутті до жінки-нації-України, що потерпає від наруги й потребує чоловічого захисту. Отже, глобально у Шевченка роль чоловіка (батька) наділена владою на соціальному й націєтворчому рівнях, у той час як роль жінки (матері, дівчини) – роль жертви. Така гендерна позиція Т. Шевченка – типова для патріархальної картини світу – і зумовлює в поезіях митця розмежування гендерних ролей: пріоритет жінки в родинній сфері за умови умовності присутності або цілковитої відсутності батька й абсолютне домінування чоловіка у сфері соціальній (у громадянсько-політичних поезіях типу "Кавказ", "Послання…" і ліричний герой, і адресати

його гнівних інвектив – чоловіки). Отже, можна говорити про чітке розмежування "сфери впливу": у родині головує жінка, у державі – чоловік. Іншими словами, у художньому світі Т. Шевченка жінка, як і нація (Україна), є материнськими (часом сакральними) суб'єктами, які потребують захисту чоловічого суб'єкта (Української держави), який має подолати ворожий, загарбницький чоловічий суб'єкт (імперську державу).

Зазіхання останньої на беззахисний материнський український суб'єкт метафорично втілено в мотивах інцесту. Згідно з патріархальною ідеологією, відповідальність за катастрофу українського світу у творчості Т. Шевченка, зумовлену руйнацією родини як стрижня духовного і соціального життя, покладено не тільки на чоловіків, не спроможних утворити сильну державу, а й на жінок, які, якщо згадати слушне спостереження О. Забужко щодо специфіки колоніальної культури [5], потерпають від подвійного тиску – імперського та патріархального. Звідси концептуальний для Т. Шевченка образ жінки (України) – жертви, яка винна без вини. Такими зображені ледь не всі поетові героїні, починаючи від дівчини-причинної ("Чи винна ж голубка, що голуба любить? / Чи винен той голуб, що сокіл убив?"), Катерини (однойменна поема) до Лукії ("Відьма"), Княжни (однойменна поема). Оспівування безневинної жінки-жертви в поезії Т. Шевченка можна інтерпретувати як спокуту чоловічої колоніальної слабкості.

Тарас Шевченко створив яскраві, неповторні жіночі образи. Вони й досі хвилюють читача, примушують замислитися, вчать, перш за все, бути Людиною. Справжня Людина ніколи не примусить страждати, не бажатиме зла іншому. І, звичайно, кожним рядком своєї поезії Т. Шевченко закликає: "Люди! Бережіть жінок! Даруйте їм любов і щастя! Адже вони цього варті…". Коло сюжетів, у які Т. Шевченко вводить жіночі образи, типологічно досить обмежене. На наш погляд, у творчості поета можна умовно виділити ряд сюжетно-тематичних схем, у яких фігурують жіночі образи: 1) тема зведення селянської дівчини ("Причинна", "Катерина", "Наймичка", "Утоплена"); 2) нещастя дівчини-сироти ("Думка", "Марина", "Якби мені черевики", "Утоплена"); 3) гармонійна краса жінки-матері ("Слепая", "Сова", "Відьма", "Княгиня"); 4) образ Божої Матері як втілення вищої справедливості ("Марія", "Неофіти"). Окрему увагу автор приділяє постатям героїнь, зраджених, зведених у результаті несправедливості, розчахнутості світу, у тому числі й фемінно-маскулінної. "Покритництво", – стверджує Ю. Барабаш, – постає в Шевченка у трьох аспектах: у соціальному – як одне з потворних породжень колоніального кріпосництва, знак його – і ширше, кріпосницької імперії в цілому – аморальності, духовного каліцтва; в аспекті екзистенційному – як свідчення глобальної недосконалості світобудови й людської природи, невлаштованості "існування в світі"; нарешті, у третьому аспекті, психологічному, ба психоаналітичному, тісно пов'язаному з двома попередніми, "покритництво" це скрайня форма "антилюбові-перверсії", вияв темних процесів у людському несвідомому, через що мотив покритки часто-густо переплітається з мотивами згвалтування, інцесту" ("Сліпа", "Відьма") [1, с. 80].

Перші героїні Т. Г. Шевченка – нещасні, сплюндровані жінки: Катерина, Оксана, Марина, Ганна. Згадаймо "Причинну", "Тополю", "Лілею" – це все жінки без щастя і долі. Правда, серед них пізніше з'явиться і бунтарка, яка підпалить панський маєток і помститься за свою ганьбу. Але таких було мало. Більшість дівчат Шевченкового часу ставали жертвами поміщицької розпусти, часто накладали на себе руки. Назви його творів: "Відьма", "Сова", "Сліпа", "Мар'яна-черниця" – не випадкові: саме наймичками, відьмами, совами, сліпими, черницями були жінки в тодішньому суспільстві. Кожна жінка-жертва для поета рідна: "моя се мати і сестра, моя се відьма, щоб ви знали…". До речі, архетип

ясновидиці у Тараса Шевченка займає прикметне місце. Це відьми, знахарки, віщунки, які володіють особливими дарами, вміннями і знаннями. Визначальним є те, що – на противагу патріархальній традиції – вони не критикуються, не засуджуються. Наприклад, Відьма з однойменної поеми – позитивна героїня, яка молиться Богу, научає дівчат, лікує болящих, ділиться з убогими останніми крихтами. Шевченкові поеми кличуть до помсти тим, хто топтав жіночу честь, гідність і щастя.

Великий Кобзар писав і жартівливі поезії (на жаль, їх дуже мало) про веселу життєрадісну українську жінку, наприклад, "Утоптала стежечку". Шевченкові героїні вміють не тільки терпіти страждання, а й мститися своїм поневолювачам: Оксана, божеволіючи, підпалює палати свого кривдника; Марина вбиває ножем пана, який знівечив її молодість; відьма горить гнівом, ненавистю до розпусника-пана. Тарас Григорович бачив у жінці передусім духовну красу, обожнював материнство, уславлював вірність і щирість, але не прощав аморальності й жорстокості.

Історія зберегла імена жінок, які полонили серце Тараса. Не завжди почуття поета лишали слід у поезії. Але ж і сказати, що жінки і світлі почуття до них не відіграли значної ролі в житті й творчості Шевченка – це, значить, погрішити проти істини. Першим сильним почуттям Тараса було його дитяче кохання до Оксани Коваленко. Її особиста трагічна доля стала трагедією його серця. У віршах, присвячених Оксані, "Мені тринадцятий минало", "Ми вкупочці росли", "Не молилася за мене", створених на засланні, доторкаємося до особисто пережитого Шевченком.

Кохання до вільної дівчини, чорнобрової Дуні Гусиківської, розбилося об пута кріпацтва. Будучи студентом Академії мистецтв у Петербурзі, Шевченко переживає захоплення Амалією Клоберг, дівчиною-натурницею, яку вивів під ім'ям Паші в повісті "Художник". Закохане серце Варвари Рєпніної, дочки російського державного діяча, відчуло великий поетичний талант Шевченка. Княжна першою назвала його генієм, нехтуючи людськими забобонами, сміливо простягла руку через соціальну безодню між нею і поетом. Чи соціальна нерівність, чи відсутність справжнього почуття з боку Шевченка стали на шляху до поєднання його долі з долею В. Рєпніної? Ця таємниця назавжди схована в їхніх серцях. Але вже той факт, що Шевченко подарував їй свій автопортрет, присвятив поему російською мовою "Тризна", є свідченням глибокої симпатії до цієї неординарної жінки. Згодом вона стала близьким другом, сестрою і сумлінням поета.

Земний світ для великого Кобзаря – це світ "широкий та веселий, ясний та глибокий". І цей світ неможливий без кохання. Духовному ідеалові поета відповідає вірне, щире кохання. Уже в ранніх балладах Шевченко оспівав таке кохання, над яким невладна навіть смерть: "Єсть серце єдине, серденько дівоче, що плаче, сміється, і мре, й оживає, святим духом серед ночі понад ним витає" [11, т. 1, с. 95]. Все життя поет згадував своє перше кохання, Оксану Коваленко, "чужу чорноброву", згадував щастя вже від того, "як побачить диво – твою красоту". У найжорстокіших умовах царської солдатчини він писав: "Ми вкупочці колись росли, маленькими собі любились, а матері на нас дивились та говорили, що колись одружимо їх" [11, т. 2, с. 200].

Кохання у Шевченка – не палка пристрасть, воно цнотливе і ніжне. Не гарячі обійми, а саме невинний поцілунок на тлі такої самої осяяної сонцем і невинної природи. "Наче сонце засіяло", – каже він про поцілунок дівчини у вірші "Мені тринадцятий минало". Воно трепетне, невибагливе та щире. Його моральність має витоки в релігії. Але шевченківський ідеал кохання передбачає й інші риси: при зовнішній скромності і стриманості, це кохання – велике і справжнє, сповнене внутрішньої сили, воно передбачає однолюбство та вірність на все

життя, і цінується більше за останнє. Можна згадати балади його раннього періоду творчості. “Причинна” дівчина блукає в гаю, виглядаючи козаченька молодого, що торік покинув, і гине, залоскотана русалками, в ім’я кохання. А козак, що повернувся: “кличе її та цілує... Ні, вже не поможе! “За що ж вони розлучили мене із тобою?” . Зареготавсь, розігнався – та в дуб головою!”. У поезії “Зацвіла в долині червона калина” поет говорить про рай у серці, зображаючи єднання закоханих: “Козак молоденький; цілує, вітає, і йдуть по долині і йдучи співають. Як діточок двоє, під тую калину прийшли, посідали і поцілувались” [11, т. 2, с. 189].

Кохання – щастя, доводить Шевченко, його відсутність – велике горе. Розбещеність, зрада – те, що перетворює кохання з “раю” на “пекло”. Зрада заслуговує жорстокого покарання: наприклад, героя поезії “Коло гаю в чистім полі” Івана отруюють дівчата за те, що “лицявся то з тією, то з другою любо”. Біль і туга звучать у рядках поезії “І широкую долину”, побудованої у формі спогадів розлученої долею пари. Не вітри шматують тополю – це образ дівчини, створеної для кохання, яку кривдить доля (“Не тополю високую...”). “Невесело на світі жить, коли нема кого любить”, – визнає героїня вірша “Ой, одна я, одна”. Отже, можна підбити підсумок: Шевченко високо цінував кохання, але справжнє, ідеалом якого були однолюбство, відданість, незрадливість і щирість, а також цнотлива невинність і чистота стосунків, що роблять його гідним оспівування. Саме таке кохання, як сонце, осяює людські життя.

Основою суспільної структури і злагоди для Т. Шевченка є сім’я, до якої він часто звертається у творчості, за якою тужив у реальному житті. У світлі ґендерного аналізу це може бути потрактовано як гармонійне поєднання фемінного і маскулінного начал, чоловічого і жіночого у родині, “активно-козацького” і “пасивно-селянського” у єдиній нації. Поетове бачення злагодженої родини – це презентація засадничих передумов розвитку гармонійної нації, це увиразнення національної ідеї. За присутності у поезії ідентифікацій автора з різними ґендерними ролями, звернення до чоловічих і жіночих образів, можна зробити висновок про множинність ідентичностей поета, що сходять до андрогенного образу творця, батька нації, заснованої на поєднанні фемінного і маскулінного, рівновазі кращих традицій “козацької” і “селянської” України, що опирається на гармонійну (ґендерно-збалансовану) сім’ю.

Шевченко надавав виняткового значення сім’ї. Відомо з біографії поета, як пристрасно бажав він створити свою сім’ю, яку радість він відчував, зустрічаючи хорошу сім’ю. Відомо, з другого боку, й те, як обурювався він з людей, що дивились на сім’ю, як на примусовий атрибут, існування якого є лише умовною необхідністю, формою дотримання “пристойності” і тільки. Шевченко в кількох творах зупиняється на огидних явищах розладу в поміщицьких сім’ях. У повісті “Нещасний” чоловік і жінка протистоять один одному; батько майже не знає своїх дітей, віддавши їх на “піклування” мачухи. Він навіть не знає, що син його був хворий на віспу і з вини “батьків” осліп. Батько не виявляє ніякої протидії агресивним заходам своєї другої дружини до дівчинки і хлопчика, його дітей від першої дружини. У повісті “Варнак” зображено “сім’ю” графа, глава якої перебуває в Італії, а графиня, порядкуючи в маєтку, раз у раз налаштовує сина проти батька. Шевченко вигукує: “...який добрий моральний приклад міг бачити хлопчик у сімейному житті своїх батьків? Раніше він часто, бувало, запитував у своєї ніжної матері: чи скоро приїде татусь? На що мати йому відповідала, що його татусь негідник і що... вона його в дім не пустить” [11, т. 3, с. 143].

Тарас Шевченко – гнівний борець проти соціальної несправедливості, а жіночі понівечені долі – яскраві аргументи. Поет стверджує, що лише воля може подарувати жінці щастя. Як приклад – образ Оксани із поеми “Гайдамаки”. Вона пройшла через тяжкі випробування – вбивство батька, полон, – але все ж таки

отримала омріяне щастя. Оксана вийшла заміж за коханого чоловіка, гайдамаку Ярему, бо ці молоді люди – вільні, вони – господарі своєї долі. Для Т. Г. Шевченка жіноча недоля була згустком болю, що запікся в його серці. Кріпацька неволя – це доля рідної матері, яку передчасно "у могилу нужда та праця положила" доля сестер Катрі, Ярини, Марії – голубок молодих, у яких "коси в наймах побіліють", це трагічна доля його першої трепетної любові – Оксани Коваленко, доля всіх нещасних жінок, що "німі на панщину ідуть і діточок своїх ведуть". Т. Г. Шевченко гнівно виступав проти жіночого безправ'я. Він ніби зібрав воєдино у своєму зболеному серці страждання поневолених жінок усіх епох і схвильовано розповів про них цілому світові.

Жіноча доля для нього не тільки була соціальною, а й особистою трагедією. А доля жінки в кріпосницькому суспільстві була справді трагічною. Хто тільки над нею не знущався?! На панщині вона працювала однаково з чоловіками, вдома виконувала всю хатню роботу, народжувала, годувала і виховувала дітей. А скільки жінок ставали жертвами поміщицької розпусти, скільки наклало на себе руки! І тут на захист потоптаних жіночих прав встав гнівний Шевченко. Він зібрав воєдино всі страждання закріпачених жінок всіх епох і голосно розказав про них цілому світові. Його жіночі образи – це насамперед невигойна, найболючіша рана кріпацтва. Згадаймо назви його творів про жінок: "Наймичка", "Відьма", "Сова", "Сліпа", "Мар'яна-черниця". Ці назви не випадкові. Саме наймичками, відьмами, совами, сліпими, черницями були жінки в тодішньому суспільстві. Шевченкові поеми кликали до помсти над тими, хто топтав жіночу честь, гідність і щастя. А хіба тільки поеми? А балади: "Причинна", "Тополя", "Русалка", "Утоплена", "Лілея" та інші? У кожній з них своя, окрема історія нещасливого кохання, нещасливого з вини соціальних умов. Кожна з них – це прокляття тим, хто загубив жіночу долю, знівечив красу, спаплюжив гідність.

А лірика? В ній сотні жіночих образів. І в більшості з них йдеться про загублене кохання, страчене чи скалічене назавжди життя дівчини або молодиці. Образи Шевченкових дівчат та жінок не лише багатостраждальні, а й, як правило, високоморальні. І найбільша заслуга Шевченка в тому, що він підніс жінку-кріпачку, жінку-матір на найвищий п'єдестал чистоти, глибини і вірності почуттів, моральної краси і материнської величі. Мати з дитиною завжди для Шевченка були світлими образами уособленням краси, ніжності й благородства. Змальовуючи страждання матері-наймички, поет захоплюється святими материнськими почуттями, її подвижницькою працею і відданістю дітям, чим започаткував культ жінки-матері. У пізніших поезіях цю ідею він висловив так: "У нашім раї на землі нічого кращого немає, як тая мати молодая з своїм дитяточком малим... І перед нею помолюся, мов перед образом святим..." [11, т. 2, с. 190]. Шевченко не мислив собі сім'ї без дітей. Жінка, яка виходить заміж, повинна готуватися стати матір'ю, бо бути матір'ю – щастя, бо жінка-мати – це велика суспільна справа. Для жінки – велике щастя народити і виховати дитину. "Такого полум'яного культу материнства, – писав М. Рильський, – такого апофеозу жіночого кохання і жіночої муки не знайти, мабуть, ні в одного з поетів світу. Нещасний в особистому житті, Шевченко найвищу і найчистішу красу світу бачив у жінці, в матері". [9]. Шевченко віддає пошану і повагу жінці-матері, яка гідно виконує свої материнські обов'язки, оточуючи ласкою і піклуванням своїх дітей. Духом глибокої поваги до матері перейнято багато творів Т. Г. Шевченка.

Образ матері може бути як конкретним (мати, яка опікується господарством), так і узагальненим (мати-Україна, котра володіє родом, землею, Україною). Для того, щоб стати матір'ю, жінці недостатньо пройти через фізичний акт народження дитини. Не усвідомивши материнства, вона залишається дочкою, що переймається чоловіком, але не бере на себе соціальної відповідальності матері,

дружини. Як наприклад, Титарівна, яка позбавляє життя свого сина внаслідок спілкування з Микитою. Отже, часто дочка не переходить у соціальний статус матері, бо не одружується й відмовляється від дитини (“Катерина”), або ж убиває її (“Утоплена”). Утім, як і син у Т. Шевченка може і повинен стати батьком, так і дочка (у тому числі покритка) повинна стати матір’ю, пройшовши шлях духовного очищення любов’ю (“Наймичка”, “Марія”).

Любов матері – це найсвятіше почуття. Там, де поет говорить про матір, про самовіддану материнську любов, невгамовну її печаль, – його слово набуває виняткової сили. Любов дітей до батьків, до матері оспівана Шевченком з гарячим почуттям. У поезії Т. Г. Шевченка образ матері та її найвідповідальнішого ставлення до дитини знайшов яскраве художнє втілення. Важко назвати іншого такого письменника, який присвятив би стільки місця в своїй творчості цій темі. І що особливо знаменне? Саме те, що материнське почуття у Шевченка показано як високо людяне, високо благородне почуття, властиве простим людям і шановане трудовим народом. Не в поміщицькому, не в аристократичному середовищі знаходить Шевченко образи жінок, які свято виконують свій материнський обов’язок, там їх майже неможливо знайти. Він ганьбить матерів, які зневажливо ставляться до своїх материнських обов’язків. Водночас він показує, що сім’я, в якій між подружжям немає злагоди, де батьки розбещені багатством, легким життям, не можуть дати дітям гідного виховання (повісті “Нещасний”, “Варнак”). Тарас Шевченко ганьбить матерів, які зневажливо ставляться до своїх материнських обов’язків. Найчастіше це аристократки, які дітей збувають на няньок, а самі поринають у світське життя (повість “Прогулянка із задоволенням і не без моралі”). В очах Кобзаря мати, яка не виконує свого материнського обов’язку, гідна всілякого засудження: вона злочинниця перед суспільством, вона викликає огиду, не тільки моральну, а й фізичну. Т. Шевченко з великим презирством говорить про тих матерів, які народжують дітей і святий обов’язок їх виховання доручають або найманим гувернанткам, або ж неграмотним сільським жінкам, він називає їх “амфібіями, бездушними автоматами”.

Тарас Шевченко розпочинає критику материнства, яке досі в його поезії служило безперечною сакральною цінністю. Фактично, він розмежовує материнство біологічне і материнство культурно-виховне, і ця ідея стає на цей час важливою складовою його культурно-просвітницької ідеології. Він, зокрема, показує повне банкрутство інституції біологічної матері на прикладі світських красунь. Він критикує їх у “Музиканті”, “Княгині”, цілий трактат проти красунь подає в “Художнику”. Великосвітська жінка, пише він, – “дама з великого світу, а головне – красуня. Красуні стає ніяково, коли хто-небудь запитає в неї про здоров’я її дітей”. Такою, наприклад, постає в повісті “Музикант” Софія Самійлівна, котра віддає своїх дітей на виховання дружині свого управителя. “Тут серце матері сховалось під себелюбством світської красуні”, – резюмує оповідач. Подібна графиня в повісті “Варнак”: “розпещена колишніми успіхами на арені світського життя, вона любила справляти бенкети, де, розуміється, була першою між провінціалками; читала італійські та французькі новели й більше нічого не робила”. У “Прогулянці …” мати віддає доньку на виховання “брудній сільській бабі. А ніжна матуся шнурується собі та присмалює кучерики навіть над потилицею, і більше ні про що не дбає, констатує оповідач. Світська пані часто діє проти волі власної дитини, як, наприклад, у повісті “Княгиня”, де мати конче хоче видати власну доньку за князя й відкидає думку про зятя-хуторянина. Проста жінка-наймичка не втримується від коментарів щодо цього, згадуючи трагедію, якою обернулося таке заміжжя: “А все мати! Всьому причиною була вона, рідна мати! Забаглося їй, мовляв, свою дочку єдину бачити княгинею!” – каже вона.

Материнські почуття жінок з народу описує Тарас Шевченко в поемі “Сон”. Молода мати змушена жати пшеницю на панщині і, щоб не залишати дитя без нагляду, вона бере його с собою в поле; бідна вдова відшукує можливість віддати сина в школу, щоб він здобув кращу долю; обдурена дівчина підкидає своє дитя заможним людям, а сама йде до них наймичкою, щоб усе життя бути поблизу своєї дитини. Змальовуючи образ матері, її відданість дітям, силу її любові, Тарас Шевченко підводить до думки, що мати – це перша природна вихователька своєї дитини. Заслуговує на всебічну пошану та мати, яка любить своїх дітей людською любов’ю і по-людському піклується про них, про їх майбутнє. Образ такої матері благородний, він прекрасний і в етичному, і в естетичному розумінні.

Дуже гостро звучить проблема материнства в його поезіях про дівчат-покриток. Суворим був народний закон щодо дівочої неслави. Молоді жінки з обрізаними косами, вічним соромом, із безталанними вже від народження дітьми... Тільки легенди, балади, перекази, пісні доносили нам правду про їхнє гірке материнство. А ще Шевченкова проникліва поезія. У поемі “Наймичка” митець простежує, як складається доля бідної дівчини, позбавленої права на щасливе материнство. Поет її не засуджує, його серце сповнене глибокого жалю до цієї скривдженої жінки. Він наголошує, що її дитина – то плід великого почуття. І не її вина, що своє щире, безоглядне кохання вона подарувала негідній людині. Задля своєрідної, можливо не досить свідомої, “реабілітації” останньої у суспільстві Т. Шевченко у своїх творах втілює її в образі Пречистої Діви Марії, за що і звинувачується клерикалами у відкритому святотатстві. Особливої критики поет зазнав за твір “Марія”, у якому Богородиця представлена селянською жінкою-покриткою, що вважалось вкрай недопустимим, хоча якщо розібратись, то нічого богохульного у творі немає.

Проте, навіть у благопристойних сім’ях початкове сімейне виховання має обов’язково доповнюватись суспільним вихованням. “Я погано вірю у виховання найдоброчесніших матерів, тим більше, якщо в них єдине дитя”, – висловлює своє міркування Т. Г. Шевченко. Особливо турбували його у таких випадках зайва опіка, безмежна сліпа любов, що часто проростали егоїзмом, себелюбством, жорстокістю в юних душах. Діти ж, залишені на волю стихійного сімейного виховання, можуть бути надалі відкинуті суспільством. До того ж сімейне виховання не може замінити собою виховання суспільного. Щоб виростало покоління, підготовлене до дорослого життя, здатне розкрити закладений у ньому потенціал здібностей і талантів, сімейне виховання має далі доповнюватися суспільним. В повісті “Музикант” письменник порівнює двох сестер, які потрапили у різні умови виховання. Дві дівчинки-сестри, Ліза і Наталя (повість “Музикант”), вступили в життя з різними перспективами на майбутнє і стали різними.

Хвилював поета і стан жіночої освіти, коли більшість дівчат із селянських родин взагалі не вчилися, а дівчат-дворянок у привілейованих закладах вчили тільки світських манер, не розвивали їхній розум, духовність. Т. Г. Шевченко як гуманіст захищає рівність хлопців і дівчат у навчанні, стоїть за надання жінці повноцінної освіти. Позбавлення дівчат права здобувати освіту не витримує ніякої критики. Це, вважає Шевченко, само собою очевидне і не потребує особливих доказів. Тільки небагато хто цього не розуміє – чи внаслідок свого неуцтва, чи внаслідок своєї реакційності.

У повісті “Капітанша” є таке місце: “...приятель мій ...почав мені доводити, що грамотність, надто в жінках, особливо шкодить благополуччю людства...”. Він казав: “Я сподіваюся, і не без підстав, що я буду цілком щасливий з моєю дружиною, і саме тому, що вона неписьменна!”. Авторською, безсумнівно, є відповідь таким ретроградним поглядам: “Ти – можливо, але цього не можна

сказати про багатьох, і я перший не скажу про себе” [11, т. 3, с. 388]. Шевченко хоче бачити жінок освіченими, такими, які жадають знань, люблять книги, цікавляться мистецтвом. Він відмовляється визнати культурною жінкою особу, виведену ним у повісті “Прогулянка із задоволенням і не без моралі” під ім’ям кузини, саме тому, що в ній не видно ніяких слідів освіти. Її міркування характеризуються порожнечею, її розмови про літературу – не що інше, як базікання.

Основні настанови Шевченка в питанні жіночої освіти накреслені в його творах. Він обстоює серйозну розумову освіту жінок, висловлюється проти однобічного розвитку у дівчат безплідної мрійливості, вимагає для них реальних знань, трудових умінь і навичок, знання життя і людей, наполягаючи при цьому на їх правильному естетичному вихованні. Шевченко засуджує таке виховання, коли дівчину перетворюють на іграшку, для якої “дзеркало стало єдиним супутником її жалюгідного самотнього життя”. Автор звинувачує насамперед батьків, які часто псують свою гарну від природи дочку, не дбають про добру серйозну освіту її, і з моральної пустоти виростає, за словами Шевченка, бездушна лялька, автомат, гіпсова фігура, амфібія.

Переважна більшість героїнь, про яких ідеться з симпатією в повістях Шевченка, – або освічені, або навчаються грамоти й читають книжки. Читають, скажімо, Катруся в “Княгині”, Варочка в “Капітанші”, вчиться читати дівчина Паша у повісті “Художник”. Читання книжок взагалі стає важливим ціннісним критерієм і для самого Шевченка.

Через роки, через усю творчість проніс Т. Г. Шевченко у своєму серці біль родинних трагедій, розповідаючи про них у своїх поезіях. І якщо у перших його творах ми бачимо гармонійну родину в образі хати із садком, то пізніше цей образ здобуває значення не лише символу родинного гнізда, а й духовного дому, що його людина будує, як “рай”, який, зрештою, залишається у вічності. Цей “рай” і є омріяна поетом “сім’я вольна, нова”, про яку він говорив у своєму “Заповіті”. В цій сім’ї братам треба обійнятися, тоді й “мати усміхнеться, заплакана мати. Благословить дітей своїх”. Немає сумніву, що мова йде про матір усього нашого роду.

Мотив катастрофи родинного / суспільного життя у Шевченковій поезії часто розгортається через образ жінки-жертви, як правило, матері (“Катерина”, “Сова”, “Відьма” та ін.), що провокує його архетипну проекцію на трагедію України як жертви зовнішньої наруги (“Сон”, “Великий льох” тощо) або внутрішньої зради (“Розрита могила”, “І мертвим, і живим, і ненародженним…”). Однак очевидним є пріоритет в образній системі його поезій образу матері порівняно з образом батька, що, як і поширений мотив інцесту, може бути пояснений крізь призму гендеру. В узагальненні специфіки концепту родини в поезіях Кобзаря В. Шевчук характеризує образи батька та матері в їх окремих семантичних аспектах так: батько – “носій і оберігач честі родини; творець родини”, а мати – “голова родини, виховує дітей, дбає про їхню моральність; оберігач родини” [10, с. 221]. Випливає висновок про рівноправність батька і матері як очільників родини, оберігачів її добробуту в уявленні Т. Шевченка. Однак навіть за критерієм частотності образ матері як осердя родини значно переважає образ батька. Так, у переважній більшості поем та балад митця – “Утоплена”, “Слепая”, “Сова”, “Русалка”, “Марія” тощо – моделюється родина з центральною материнською постаттю.

Взагалі, ідея превалювання жінки над чоловіком, пошана до неї суттєво вирізняє українців з-поміж їхніх сусідів – слов’ян і неслов’ян, що підтверджується Збручанським ідолом, археологічними даними, а також усім комплексом фольклорно-етнографічних матеріалів архаїчного походження. Календарна обрядовість, особливо весняного і літнього циклу, значно

обмежувала участь чоловіків у ритуальних дійствах, виконанні обрядових пісень. У сфері родинних стосунків жінці також належала першість. Так, головною фігурою українського традиційного весілля була мати нареченої (російського – батько). Кульмінація весілля – посад молодих – в українців відбувавсь в оселі молодої (в росіян – молодого). До слова, на Україні донька, наречена, жінка була наділена значно більшими правами, у тому числі правом вибирати партнера. Підсумовуючи, потрібно сказати, що така "жіночність" архаїчної культури сприяла розвитку ключових рис української релігійної обрядовості, а саме – становленню культу Богородиці, ідеалізації подружнього життя, обожненню сім'ї, звеличуванню жінки-матері.

Список використаних джерел

1. *Барабаш Ю.* "…Людей і господа любить" (Любов як ментальна й поетична константа творчості Тараса Шевченка) / Юрій Барабаш // Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка / упорядник Н. Чамата. – К.: Наукова думка, 2008. – С. 185–212. 2. *Гончар Ю.* Сердечний рай / Гендерні аспекти художнього світу Тараса Шевченка / Юлія Гончар. – Черкаси, 2009. – 184 с. 3. *Гончар Ю.* Творчість Тараса Шевченка у світлі гендерного аналізу / Юлія Гончар. – Збірник праць Всеукраїнської (37-ї) наукової конференції, Черкаси, 22–24 квітня 2009 року. – Черкаси, 2009. – С. 72–78. 4. *Грабович Г.* Шевченко як міфотворець: семантика символів у творчості поета / Григорій Грабович. – К.: Радянський письменник, 1991 – 212 с. 5. *Забужко О.* Жінка – автор у колоніальній культурі, або Знадоби до української міфології / Оксана Забужко. Хроніки від фортінбраса. Вибрана есеїстка 90-х років. – К.: Факт, 2001. – С. 152–192. 6. *Зборовська Н.* Код української літератури: проект психоісторії новітньої української літератури: монографія. – К. : Академвидав, 2006. 7. *Зборовська Н.* Феміністичні роздуми: на карнавалі мертвих поцілунків / Ніла Зборовська. – Львів: Літопис, 1999. – 336 с. 8. *Пахаренко В.* Начерк Шевченкової етики – Черкаси: Брама-України, 2007. – 208 с. 9. *Рильський М.* Твори в десяти томах. – Т. ІІІ. – К.: Наукова думка, 1956. – 255 с. 10. *Шевчук В.* Родина // Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка / Ю. Барабаш, О. Боронь, І. Дзюба та ін. – К.: Наукова думка, 2008. – С. 213–232. 11. *Шевченко Т.* Твори в п'яти томах. – К.: Дніпро, 1978–1979.

Владимир Кравец

ГЕНДЕРНАЯ И БРАЧНО-СЕМЕЙНАЯ ТЕМАТИКА В ТВОРЧЕСТВЕ Т. Г. ШЕВЧЕНКО

Статья посвящена анализу сочинений великого Кобзаря, раскрывающих гендерные проблемы в любви, брачно-семейных отношениях, вопросы женского воспитания, подготовки женщины-матери, ее тяжелой судьбы в царской России, отношения к воспитанию детей в семье и женскому образованию.

Ключевые слова: гендер, любовь, женщина, брак, семья, женское образование, семейное воспитание, мать.

Volodymyr Kravets

GENDER AND MATRIMONIAL ASPECTS IN THE WORKS OF T. H. SHEVCHENKO

The article deals with the analysis of the works of the great Kobzar, which disclose gender problems of love, family relations, questions of female education, preparation of a woman-mother, her difficult destiny in imperial Russia, reference to children upbringing in family and to female education.

Key words: gender, love, woman, marriage, family, female education, family education, mother.

УДК 94 (477)

Ярослав Секо

ПОСТАТЬ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА І ШІСТДЕСЯТНИКИ (У КОНТЕКСТІ СВЯТКУВАННЯ 150-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ПОЕТА)

У статті проаналізовано діяльність шістдесятників у контексті відзначення 150-річного ювілею від дня народження Тараса Шевченка.

Ключові слова: шістдесятники, український національний рух, пам'ятник Т. Шевченку в Києві, 22 травня, Тарасова Могила.

Як не крути, а будь-яка міфологізація починається з ювілеїв, магія яких незбагненно спонукає до перегляду усталених інтерпретацій, породжуючи нові формули та коди прочитання. У 1964 р. громадськість УРСР відзначала 150-річний ювілей від дня народження Тараса Шевченка. На державному рівні проводилися заходи за участю української інтелігенції, їх колег з інших союзних республік та іноземних гостей. Лекторії, концерти, виставки, екскурсії, сувеніри – усе свідчило про важливість дати. Та попри цю інтенсивність, невелика група молодих митців, шістдесятників за сучасною термінологією, виявилася невдоволеною якістю та змістовим наповненням заходів, а головне – запропонованим образом Кобзаря.

Відторгнення від цієї інтерпретації визначалося не мистецькими розбіжностями, а суспільно-політичним змістом, який наповнював образ Кобзаря. Провладний Шевченко поставав одним із провісників комуністичної доби, тоді як для шістдесятників Шевченко мислився "національним пророком" – першим у пантеоні великих українців. Тому 1964, шевченківський, рік став для шістдесятників роком самовизначення та остаточного розриву із пуповиною радянської мистецької й ідеологічної традиції. Зіткнення з офіційною ідеологією навколо постаті поета, спонукало молодих митців сформувати власну шевченківську традицію, у межах якої українське шістдесятництво постало самобутнім явищем національного руху.

Розмаїття і конкурентність шевченкових інтерпретацій – явище не нове. Воно виникає зі значущості шевченкового слова й чину для українства в політичному або етнічному сенсі, для тих хто проживає в Україні та за її межами, для "мертвих і живих, і ненароджених". За висловом академіка І. Дзюби, "кожна доба заново прочитує Шевченка" [1, с. 690]. Відповідно, кожен достойний український письменник, працівник культури, громадянин, кожен, хто відчуває себе українцем, – шукаючи опертя і натхнення, визначаючи своє місце в житті, свій обов'язок перед рідним народом, незмінно відчував потребу осмислити Шевченка для себе, для своєї особистої долі та для свого громадянського діяння. І всякий недруг українського народу, коли хотів розтлити його душу чи оволодіти серцем, – незмінно стикався з Шевченком і намагався накласти на нього свою руку, перефарбувати його, спотворити, зробити "своїм". Або ж "зревізувати", підтасувати "компромат" на рівні всякого цинізму й нікчемності" [1, с. 690].

У 1964 р. українськими шістдесятниками було закладено власну шевченкіану, а, відтак, визначено генетичний код власного покоління. Без Шевченка шістдесятництво в Україні відбулося б як суспільно-політичний рух (ефект "XX з'їзду КПРС"), але без нього не перетворилося б на українське мистецьке явище, і, відповідно, український суспільно-політичний рух.

Нове осмислення образу й творчості Шевченка, відображене у змінах повсякденних практик шістдесятників, хоча й прив'язані в статті до 1964 р., не можуть тлумачитися виключно хронологічно. Окремі ритуали, думки народжувалися до і після цього року. Але саме в зрізі шевченківського ювілею вони набувають необхідної значущості.

Із дискусії щодо Шевченка виросла україністика. Шевченко – це метатекст, не засвоївши який не станеш українцем. Шевченко – духовна скрепа, що з'єднала шістдесятників із попередніми поколіннями українських мистецьких і громадських діячів. У есеї "На дев'яте березня" (1967), Є. Сверстюк писав: "Не ідеалізуймо й не обожнюймо Шевченка. Але пам'ятаймо, що він душа нашого народу. Ті, хто обминув його, втратили себе і не залишили після себе навіть перегною "на нашій не своїй землі". Ті, хто приймав його заповіт любови й безоглядної боротьби до останку, ті стали сіллю землі, живим утіленням національної чести, гідності, громадської поведінки. Без їхньої науки ми не могли б бути людьми. Шевченко своєю пророчою пристрастю внутрішньо розкріпачував людей і вчив їх бути людьми" [2, с. 219].

Шевченко не належав до заборонених історичних діячів, але на його особистості та творчості тяжіло клеймо цензури. Напевно, не страшно померти невідомим. Страшно залишитися навічно відцензурованим. Офіційне радянське літературознавство приклало чимало зусиль для закріплення в суспільній свідомомсті однієї з традицій шевченкознавства, в якій Кобзар поставав борцем із царизмом, за соціальні права. Абсолютизація соціального моменту, й відверте ігнорування національного – її характерна риса. Повністю відкидати цей підхід з методологічного боку не доводиться. На думку О. Забужко, "жодну з дотеперішніх, часто взаємовиключних, "ідеологізуючих" інтерпретацій Шевченкової спадщини не випадає скинути з рахунку як абсолютно безпідставну" [3, с. 8]. Бо "насправді" в "Кобзарі" якраз є "і те, і інше, і третє, і десяте" *одночасно*" [3, с. 9].

Шістдесятники не відкинули здоровий глузд "офіційного шевченкознавства", але розширили обрії шевченкіани, та можливості її застосування. Це добре ілюструє процитована теза О. Забужко, виведена із думок... шістдесятника І. Світличного. Мова йде про те, що вірні своєму "юному ідеалізму, який просвітлює, підносить, єднає" [4, с. 25], шістдесятники спробували "відбронзувати" і відкрити Шевченка [5, с. 77].

Важлива роль у цьому належала малопомітному факту зміщення часу святкування пам'яті Кобзаря з "традиційних" 9–10 березня на 22 травня. Того дня 1861 р. відбулося перепоховання тіла Кобзаря на канівській Чернечій горі. До символічного змісту цього дійства і породженої ним традиції повернуся згодом. Наразі відзначу, що шістдесятники відкинули не березневе святкування як таке, а – його тогочасний контекст. "Офіційний" Шевченко поставав у березневі дні борцем за права селян, гнівним обвинувачем царизму. Гіпотетично можна припустити. що "березневі іди" дозволяли робити Шевченка "зручним" для влади. Традиційні для українських широт о цій порі погодно-кліматичні умови дозволяли "закрити" Шевченка в просторих мистецьких палацах, залах шкіл, державних установ і заводів, а, головне – обмежити "паломництво" на Чернечу гору.

Останнє мало важливу соціальну функцію. На думку С. Єкельчика, могила Т. Шевченка в останній третині XIX ст. відігравала роль важливого символу в національній семіотичній системі, і в такий спосіб сприяла зміцненню національної свідомості та єдності. По-перше, вона втілила міфологічне уявлення про націю як товариство рівних братів і сестер зі спільним "батьком". По-друге, Шевченкову могилу цілком навмисне й свідомо перетворено на "національну святиню", адже протиставлення індивідуальної вмирущості вічному життю нації

– один із основоположних складників психологічних підвалин національної ідентичності [6, с. 51].

Зазначена функція не втратила актуальності в 1960-х рр., бо нація, за часто вживаним визначенням Е. Ренана "щоденний плебісцит", що вимагає повторення "винайдених традицій" (Е. Гобсбаум) кожним наступним поколінням. "Шевченкова могила, – продовжу цитування С. Єкельчика, – створена й "означена" українофілами як символ у 1860–1880-х роках, стала в Російській імперії місцем народження нового українського політичного націоналізму" [6, с. 71]. По суті, дослідник підтверджує думку Б. Андерсона, про визначальну роль секулярних паломництв для формування націй як "уявлених спільнот" [7, с. 78].

У 1960–1980-х рр. маршрут шевченкового паломництва вимушено роздвоївся між київським пам'ятником Кобзарю та канівською могилою. Пам'ятник став місцем основного паломництва для національно свідомих українців, тоді як могила, з розташованим поряд музеєм-заповідником, виконували лише роль "туристичної принади, дедалі більше підупадаючи як національна святиня" [6, с. 72]. У часи, коли пропаганда націоналістичної ідеї жорстоко придушувалася, Шевченкова могила втратила більшу частину свого "українського" символічного сенсу. В семіотичній системі "радянського соціалістичного суспільства", вона відігравала допоміжну роль [6, с. 72]. Погоджуючись із дослідником в цілому, зауважу, що паломництво до київського пам'ятника в силу різних причин перейняло функцію місця поклоніння, але зберегло зв'язок із своїм попередником через дату – 22 травня, яка завжди містично переносила учасників на канівські кручі. Схоже заміщення властиве різним релігійним системам. Так, священним обов'язком мусульман є здійснення хаджу. Однак, не можливість його здійснювати щоразу під час молитви, змушує правовірних здійснювати намаз, зорієнтовуючи себе в напрямку Мекки. Щодо нової ролі канівської могили в 1960 – 1980-х рр., то можна вважати, що вона стала одним із центрів формування "українського радянського патріотизму", який у дечому співпадав із національним проектом шістдесятників, але переважно виступав прямим конкурентом.

Свідчення важливості 22 травня знаходимо в есе Є. Сверстюка "Остання сльоза" (1971): "... Був похоронний траур, а потім на 2 місяці спочинок Тарасові Шевченкові. Тоді він, вільний від ударів і скорбот, що лягають на тіло, вільний від ваги тіла, знову ожив у дивовижному тріюмфальному травневому поході. З участю самого народу поет повернувся на Україну. Щоб під приводом поховання труни Шевченкової заснувати біля Канева першу національну святиню, його труну повезли, понесли на Україну, як труну короля..." [8, с. 95].

Світлана Кириченко вважала, що "найбільшою небезпекою для влади в "22 травні" було усвідомлення його внутрішнього українсько-російського протистояння, закладене в самому факті посмертного повернення поета з російської чужини, неволі на Батьківщину. В інших тогочасних акціях воно так виразно не прочитувалось" [9, с. 859].

За свідченням І. Дзюби, щорічне відзначення 22 травня спершу знаменувало лише той драматичний факт, що жагуче Шевченкове бажання оселитися на рідній землі могло здійснитися лише в такій сакральній формі. Народ повернув собі свого пророка. Але згодом, у міру посилення радянським режимом русифікації, і одночасної фальсифікації образу і творчості Шевченка, – 22 травня стало символом протесту проти антиукраїнської політики, символом боротьби за справжнього Шевченка і водночас символом самоствердження України. Упродовж багатьох років у день 22 травня влада мобілізувала свої сили для вистеження і залякування "українських буржуазних націоналістів". І впродовж багатьох років українська громадськість робила того дня новий крок у своєму національному самоусвідомленні" [1, с. 685].

Шістдесятники бачили Шевченка іншим. У 1963 р. в журналі “Дніпро” була опублікована стаття Є. Сверстюка про Шевченка з провідною тезою – “Шевченко як поет народився в процесі опору середовищу” [5, с. 70]. Звідси прагнення “взірвати” офіційну шевченківську традицію з середини. Прикладом цього є літературознавча розвідка І. Дзюби “Шевченко і Петефі”, опублікована в Братіславі 1965 р. Використовуючи праці радянських авторитетів, зокрема, А. Луначарського, молодий критик вивів Шевченка з-під методологічних обмежень офіційного літературознавства. Аби уникнути прямих звинувачень в “українському буржуазному націоналізмі”, І. Дзюба порівняв творчість Шевченка з творчістю угорського національного героя Ш. Петефі. Останній у радянській історіографії цілком легально розглядався “національним героєм”. Легко знайшовши точки перетину творчості, спільні теми, критик підсумував: “Головний, вирішальний момент цієї схожості полягав у тому, що як і в Угорщині, так і в Україні проблеми соціального визволення органічно переплелися з проблемами національного визволення і зрослися в одне велике історичне завдання, в те, що Ф. Енгельс назвав “неминучою боротьбою кожного народу за своє національне буття”. Тому і в поезіях Шевченка та Петефі, як мало в кого з найбільших поетів, так нерозривно зрослися мотиви національних і соціальних змагань; тому “воля” – головна ідея їх творчості – означала заразом і соціальну, і національну волю, і народне порядкування” [10, с. 14].

Висновки Дзюби аж ніяк не можна назвати революційними, але їх звучання в тогочасному контексті було ознакою повернення до здорового глузду. Втім, до такого прийняття/прочитання Шевченка офіційне літературознавство було не готове.

Логічне запитання: чим “національне” прочитання Шевченка не влаштовувало партію? Річ у тому, що “соціальне” прочитання Шевченка дуже добре вписувалося в марксистське (сталінське) тлумачення нації як “стійкої спільності людей, що історично склалася, виникла на базі спільності мови, території, економічного життя і психічного складу, який проявляється у спільності культури” [11, с. 45]. Не відкидаючи економічного детермінізму, шістдесятники прагнули нового єднання на нематеріальній основі, і знаходили їх у духовному світі шевченківської творчості. Таким чином, національне сприйняття Шевченка дозволяло долати дегуманізований простір марксизму, виявляючи в ньому (вкотре підкреслюю, не відкидаючи соціальної складової) “людське обличчя”. А це – класичний ревізіонізм! Не випадково, у праці І. Дзюби “Шевченко і Петефі” уважний читач помітить схожість методології з “Інтернаціоналізм чи русифікація?” – протиставлення ленінської і сталінської моделі.

А, відтак, Шевченко 1964 р. – ревізіоніст. Шістдесятники переглянули Шевченка, і знайшли у нього відповіді на актуальні проблеми свого часу – русифікацію, національне приниження, екзистенцію тощо. І хоча згодом політичне шістдесятництво будуватиметься на протиставлені Сталіну Леніна, все ж, його моральною, гуманістичною основою буде Шевченко. А такий Шевченко – вище Леніна.

Пошук нового/справжнього Шевченка розпочався з неприйняття офіційного святкування 150-річного шевченківського ювілею. Про його рівень і змістове наповнення можна судити на прикладі заходів у Тернопільській області. Так, у “Звіті про проведену роботу по підготовці і відзначенню 150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка в Тернопільській області” відзначалося: “Головним змістом всієї роботи по відзначенню ювілею була мобілізація трудящих на виконання завдань семирічного плану, рішень Пленумів ЦК КПРС, висвітлення життя радянських людей, життя, про яке мріяв Кобзар” [12, арк. 44]. Залучення людей до святкування відбувалося по-ударному за допомогою різноманітних

форм. Так, у обласному огляді-конкурсі сільської художньої самодіяльності на рівні сіл взяло участь 45 184 особи, на районному рівні – 10 511, обласному рівні – 3 709. 169 осіб у складі творчих колективів мали представити область на республіканському рівні. У області було проведено 3280 виставок книг, 985 читацьких конференцій, 1460 літературних вечорів, 1538 бібліографічних оглядів. Із шевченківськими програмами в області й за її межами гастролювали обласний музично-драматичний театр ім. Т. Шевченка, обласна філармонія, капела бандуристів Струсівського будинку культури тощо. У обласній виставці образотворчого мистецтва взяло участь понад 100 народних умільців та художників професіоналів, а їх роботи мало змогу оцінити понад 7000 громадян. Виставку краєзнавчого музею відвідало 18 687 трудящих. По лінії товариства "Знання" у 1963 і 1964 рр. прочитано 4309 лекцій, проведено 3418 тематичних вечорів. У області було організоване масове розповсюдження творів Шевченка: магазинами облкниготоргу продано 10 тисяч примірників "Кобзаря", 450 комплектів повної збірки творів Шевченка. В 1078 школах області проводилися ювілейні вечори, книжкові виставки, екскурсії, обладнані кутки Т. Шевченка тощо [12, арк. 45].

Масовість і розмах свят створювали разючий контраст із пропонованим загалу змістом. "Чиновницький" Шевченко поставав служителем партійних завдань, тоді як шістдесятники прагнули бачити в ньому вище втілення української ідентичності, символ морального опору владі. Настрої молоді щодо офіційного святкування добре передають щоденникові записи Л. Танюка. 10 січня 1964 р. він записав: "Не знаю, що це буде, але, очевидно, прийнято рішення зробити з Шевченка Корнійчука. І в інституті, і в міністерстві, і в театрі – всі затаївши подих готуються до 150-річчя Шевченка. Але робиться це на такому державному рівні, що й уже не збагнеш, кого святкують, – Шевченка чи Хрущова з томиком Шевченка у руці. Є цілий список творів, строф і рядків з "Кобзаря", яких уживати в жодному разі не можна. Під страхом звільнення з роботи чи вигнання з партії. Газети друкують про Шевченка таке пісне й "промовисто-чиновницьке", що сором бере" [13, с. 7]. Запис за 3 лютого доповнює загальне враження: "Ці свята плануються як вельми політичні, міжнародний рівень – пішло на цензурування віршів Шевченка, на творення образу Шевченка – інтернаціоналіста, комуніста й стахановця. Боляче слухати й читати всю цю ахінею..." [13, с. 12].

Отож, не випадково, виступаючи на офіційних березневих заходах, шістдесятники намагалися подати загалу нове бачення Кобзаря. Дисонанс викликав настороженість у чиновників від культури. У якості прикладу розглянемо план-конспект доповіді В. Чорновола у березні 1964 р. на шевченківському вечорі на будівництві Київської ГЕС. Шевченко постає як народний поет, "найбільший народний поет з усіх, яких знала всесвітня література" [14, с. 52]. Через всю його творчість "червоною ниткою проходить трепетна любов до зганьбленого й зневаженого рідного краю" [14, с. 53]. Молодий журналіст розкрив ті сторінки творчості Кобзаря, які в умовах радянської України, з її псевдоінтернаціоналізмом, не могли уникнути різночитання. Коли В. Чорновіл пише, що Шевченко прямо й недвозначно проклинав Росію як "тюрму-народів", засуджував Хмельницького за Переяславський договір, "не дозував, як нині, на "позитивне" і "негативне" діяльність катів України Петра І та Катерини ІІ"; коли Шевченко прославляв Дорошенка і Мазепу, не оминав сором'язливо ті моменти в українській історії, коли ми "скородили списами московські ребра", то мав на увазі не лише історичний екскурс, але – проекцію на сучасність. Читаємо: "Його (Шевченка – Я. С.) політичні поезії адресуються і в сьогодення, як гнівна засторога

“розпинателям народним, грядущим тиранам”, а також “рабам з кокардою на лобі, лакеям в золотій оздобі” і всім тим, що “серцем голі догола” [14, с. 55].

Невдоволеність рівнем і масштабом організованих владою шевченківських святкувань, спонукало молодих діячів до реалізації власних проектів. Так, у Львові вечір присвячений дню народженню Шевченка відбувся в невеликому Театрі юного глядача, з надзвичайно бідним сценарієм. У відповідь члени Клубу творчої молоді “Пролісок” невдовзі провели альтернативний вечір власними силами в приміщенні Палацу культури профтехосвіти. Слово про поета виголосив Б. Горинь, а романси на слова Кобзаря звучали у виконанні М. Процев’ят та М. Галій. Поезію читав А. Козак. Закінчився вечір “Заповітом” [15, с. 18; 16, с. 89].

Перешкоди з боку влади лише посилили потребу в альтернативних дійствах. 17 березня 1964 р. проректор Київського університету власноруч розбив розміщений у вестибюлі головного корпусу шевченківський вітраж, виконаний А. Горською, О. Заливахою, Л. Семикіною. На думку С. Білоконя, “Це був не тільки мистецький твір на тему, а щось більше – згусток революційної ідеології” [17, с. 102]. Каркас, на якому кріпилося скло, митці зробили підкреслено грубим, як грати. Постать Шевченка, котрий за тими гратами пригортав чи сестру, чи Україну, доповнював текст: “Возвеличу малих отих рабів німих, а на сторожі коло них поставлю слово” [17, с. 102].

Інтерпретація роботи в бюро Київської області при правлінні Спілки художників України (13 квітня 1964 р.) була вбивчою для митців: “в образах вітража немає й найменшої спроби показати Шевченка радянського світогляду” [18, с. 270]. У підсумку Л. Семикіну і А. Горську виключили зі Спілки художників. Цікаво, що обгрунтування “антирадянськості” твору здійснено через звинувачення авторів в ухиляння у манеру середньовічної ікони – “вітраж дає грубо спотворений, архаїзований в дусі середньовічної ікони образ Т. Г. Шевченка, який нічого не має спільного з образом великого революціонера-демократа” [18, с. 269].

Критика звернула увагу на форму роботи, стилістику. Однак, здається, автори таки творили власну іконографію Шевченка, аби утвердити його у статусі національного пророка. Принаймні до цього схиляє інтерпретація Р. Корогодським шевченківської теми в творчості О. Заливахи: “До образу Шевченка мистець повертається вже на новому оберті творчості – не тематично-сюжетного, а мітологічно-символічного, точніше монументально-іконописного, осмислення. Це і портрет Тараса, композиційно й колористично витлумачений так, що мимоволі хочеться промовити перший рядок Господньої молитви. Поет весь у молитві. У молитві за Україну. Над ним – Пресвята Богородиця в образі Київської Оранти. Її звернення до Неба неначе має прихистити духовного звитяжця України” [18, с. 415].

Загальний підсумок березневих святкувань виявився не втішним. “Шевченківські дні пройшли ганебно”, – констатувала в листі до чоловіка В. Дрозда Ірина Жиленко: “Урочистий вечір, на якому виступали здебільшого гімнасти і штукарі, мітинг на три хвилини біля пам’ятника (до того парк було оточено міліцією, “сторонніх” не пропускали!). В Каневі не можна було цілий день і близько підійти до пам’ятника. Від самого підніжжя він був оточений. Наші хотіли покласти на могилу калину. Це їм вдалося тільки пізно ввечері. Річ у тім, що мав приїхати Скаба (секретар ЦК КПУ з ідеології. – Я. С.) класти вінок. Через те на всій дорозі до Канева через кожні десять кроків стояв мільтон. Отак! Безприкладний в історії фарс! Із півсотні студентів прорвалися у вхідні двері Оперного театру, але до зали їх не пустили. Тому вони співали у вестибюлі “Думи мої” і “Заповіт”, поки на сцені під набундюченим портретом Шевченка вигинали свої торси акробати” [19, с. 274].

У травні 1964 р. молодь організовувала поїздки в Канів на святкування пам'яті Кобзаря. Про одну з них, здійснену студентами-медиками 16 травня читаємо в спогадах М. Плахотнюка. Звернемо увагу на зміст, який вкладався окремими людьми в, здавалося б, опрацьовані форми. М. Плахотнюк пригадав такі деталі: "Була подана команда, щоб до восьмої ранку ніхто не сходив з корабля. Але Люба Панченко забажала зійти на берег раніше. Їй, художниці, дуже кортіло приступити до здійснення задуманого етюду, на якому вона спробує зупинити мить сходу сонця на Чернечій горі. Про її намір почули ще кілька наших товаришів. І ось ми окремим гуртом зійшли на берег <...> Незабаром ми мовчки підносилися на Гору по дерев'яних сходах. Раптом усім відкрився пам'ятник Шевченку! Наш гурт поквапився до Шевченкової могили. Оберемок червоної калини, що ми принесли, поклали на могилу, довго стояли мовчки. Тоді не прийнято було молитися вголос. Один Вільямін (Михальчук – Я. С.) знехтував приписами комсомолу. Він ступив на Чернечу гору босими ногами, перехрестився і промовив уголос слова молитви: "Хай святиться ім'я Твоє, нехай прийде царство Твоє, нехай буде воля твоя..." І, як продовження молитви, додав: "Тарасе-батьку наш, настане день, коли вся Україна босими ногами приходитиме до тебе на прощу [20, с. 109]. Таке відвідування могили не мало нічого спільного з туризмом чи пізнавальною екскурсією. До могили Тараса приїжджали не туристи, а – апологети.

Цікавою кількома "супутніми" моментами виявилася канівська поїздка в травні 1964 р. для львів'ян. По дорозі автобус зупинили представники КДБ, аби затримати М. Гориня, І. Геля та М. Зваричевську, щодо яких була інформація про перевезення самвидаву. Але вдовольнившись І. Гелем, дозволили продовжувати подорож. Головною метою львів'ян була не тільки участь у офіційних заходах, а – покладання до підніжжя пам'ятника Шевченку латунного вінка, оздобленого символічними 150-ма лавровими листками, та написом на стрічці: "Великому сину України Тарасу Шевченку в 150-ті роковини його народження – вдячні галичани" [21, с. 19]. Реалізувати задум виявилося складно. Про труднощі читаємо в спогадах учасника акції Григорія Лупія: "Швиденько розпакували вінок і стали в кінець рядів, що вишикувалися з вінками від будинку музею до підніжжя могили. Наш вінок відразу засяяв на сонці і привернув загальну увагу. Перед нами тримали добру сотню великих із живих квітів, а ми несли невеликий віночок із золотистої латуні і гордовито замикали урочисту процесію. Та як тільки колона рушила з місця, до нас підійшли троє мужчин у цивільному і почали розпитувати, хто ми і звідкілля прибули, чому вчора не здали вінок до музею для перевірки та реєстрації згідно правил. Ми спокійно пояснювали і продовжували йти в колоні, не погоджуючись виходити" [15, с. 20].

Лише втручання відомих митців М. Стельмаха та В. Касьяна, дозволили галичанам завершити місію. Після повернення у Львів на "паломників" чекали "проробки" від секретаря обкому компартії В. Маланчука. Учасниця поїздки О. Курницька-Іванчук, яка працювала у Львівській консерваторії секретарем ректора М. Колесси, згадувала слова останнього: "Дуже добре, що ви їздили до Канева і шануєте Шевченка, але я мушу дати вам догану" [16, с. 93].

Приїжджаючи в Канів та ритуалізуючи свої дії, молоді люди, тим самим, забезпечували формування "уявленої спільноти" в термінах Б. Андерсона, де Шевченку відводилася роль національного міфу, символу, звичаю. Через постать Кобзаря відбувалося формування стійкої традиції пізнання української історії, ментальності, і, врешті, національної ідеї. Такий ритуалізований Шевченко ставав ключовим елементом ініціації українців, схильних до активного вияву власної національної ідентичності. У вужчому контексті, ці поїздки відіграли ключову роль у формуванні шістдесятників як спільноти.

Втім, найяскравішим символом розходжень у шевченковому питанні стали щорічні зібрання 22 травня в Києві біля пам'ятника Шевченка. На переконання Є. Сверстюка, "Боротьба за Шевченка" розгорталася кожного року 22 червня біля пам'ятника поетові в Києві. Саме поліційне дійство збуджувало в молоді інтерес до Шевченка більше, ніж університетські лекції" [2, с. 13].

Згідно спогаду учасника руху Я. Дзири, традиція відзначення 22 травня започаткована студентами Київського університету імені Т. Шевченка ще в п'ятдесятих [20, с. 296]. Але лише в наступному десятилітті вона перетворилася зі стихійного квітопокладання на усвідомлену акцію нонконформізму. Зверну увагу, що традиція збиратися біля пам'ятників поетів, і читати власні вірші була характерною для шістдесятників. Знамениті московські зустрічі на "Маяковке", отримали український аналог у зібраннях 22 травня. Але якщо перші відбувалися щотижня, а відтак мали утилітарний характер, то щорічні українські відображали намір ритуалізувати життєвий триб київських шістдесятників.

Вирішальна роль у становленні традиції щорічних зібрань біля пам'ятника Кобзареві належала Клубу творчої молоді "Сучасник", члени якого вперше зібралися у 1962 р. Через рік відбувся перший Шевченківський вечір під відкритим небом. Відкриваючи дійство, представник обкому комсомолу О. Клушин відзначив: "...У цей день Україна поховала свого сина на Чернечій горі. Хай же наше зібрання 22 травня стане доброю традицією" [20, с. 300]. Зустрічі перетворилися на традицію, яка не обмежилася інституційними межами КТМу. Після його закриття, нові представники інтелігенції приходили 22 травня до пам'ятника Кобзарю. Піком цих зібрань став 1967 р., який завершився втручанням міліції.

Організаторами зустрічі 1964 р. виступили Є. Сверстюк, Б. Рябокляч, М. Плахотнюк. Ініціатива не знайшла підтримки у владних коридорах. Секретар обкому комсомолу Л. Пустовойтенко був категоричним: "Ушановувати пам'ять Шевченка 22 травня – це образа великого російського народу" [20, с. 304]. Попри застереження обкому свято відбулося. Епізоди-враження від нього збереглися у С. Кириченко: "... Простір від входу в сквер і в усі боки від пам'ятника запруджено людьми. Натовп рухається, переливається. Виглядають знайомих, вітають одне одного. Купчаться співочі гурти, зринає пісня... Бачу, як Оксана Яківна (Мешко – Я. С.) щось наказує Михайлові Гуцеві. Він піднімається на сходи постаменту, змахує диригентським жестом... Поряд із ним стають Леопольд Ященко, Василь Лилик. Утрьох заспівують. З розрізнених гуртів голоси зливаються в злагоджене ціле. Поривно, могутньо лине в небо "Заповіт" [9, с. 858]. Невдоволення влади проявилося в нагінках окремим учасникам заходу та звільненням із роботи лаборантки Українського науково-дослідного інституту педагогіки Віри Гриценко (Лісова). Завідувач відділу О. Дзеверін був відвертим – за те, що клала квіти 22-го до пам'ятника [9, с. 859].

Шевченківська тематика прозвучала в самвидаві 1964 р. У вересні його каналами почав поширюватися памфлет "З приводу процесу над Погружальським", у якому невдоволення митців шевченківським питанням прозвучало відкрито: "Показовий той факт, що бібліотека була підпалена 24 травня, в час Шевченківських свят. Це надає події особливого зловісного характеру. Може не всі знають, як багато робилося протягом 1963–1964 рр. для того, щоб у тих святкуваннях не було нічого Шевченківського. Зовні Тараса ніби славлять. Бо що ж інакше робити з ним? Насправді ж йде велика шалена війна з Шевченком. Його найбільші політичні поезії ("Осії XIV, "І мертвим і живим...", "Розрита могила") замовчуються. Є спеціальна вказівка суворо наглядати за шевченківськими концертами й вечорами, щоб вони проходили на рівні гопака, а то, не дай Боже, випливе щире слово Кобзаря, пробудить в когось думку про Україну, про "нашу, не свою землю". А скільки в журналах і газетах було

цензурою знято матеріалів-статей, віршів про Шевченка, в яких сексоти побачили “натяки” на сучасне становище України” [22, с. 104].

Шевченківський експеримент шістдесятників виявився успішним. Процес “відгородження” Шевченка від офіційного образу, здійснений молодими українськими митцями, дозволив їм опертися на міцну національну традицію, й відбутися в якості самобутнього культурно-мистецького й суспільно-політичного явища. Шевченко шістдесятників постав велетом духу, зачинателем і втіленням українського руху, бунтівником та ревізіоністом. Водночас, глибоко засвоєні ритуальні практики щодо вшанування пам’яті поета стали елементом колективної пам’яті покоління, спільним досвідом, який знайшов відображення в подальшій діяльності. Зокрема, така важлива для шістдесятників у 1989 р. акція як перенесення тлінних залишків загиблих у кубинському таборі В. Стуса, Ю. Литвина, О. Тихого не може бути зрозумілою без звернення до відповідної шевченківської практики – відзначення 22 травня.

Список використаних джерел

1. *Дзюба І.* Тарас Шевченко. Життя і творчість / Іван Дзюба. – К.: Києво-Могилянська академія, 2008. – 720 с. 2. *Сверстюк Є.* Шевченко понад часом. Есеї / Євген Сверстюк. – Луцьк, Київ: ВМА “Терен”, ТОВ Видавничий дім “Києво-Могилянської академії”, 2011. – 280 с. 3. *Забужко О.* Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу / Оксана Забужко. – К.: Факт, 2006. – 148 с. 4. *Сверстюк Є.* Блудні сини України / Євген Сверстюк. – К.: Знання, 1993. – 256 с. 5. *Ми* вибрали життя. Розмова з Євгеном Сверстюком // Бунт покоління: Розмови з українськими інтелектуалами записали й прокоментували Богуміла Бердиховська та Оля Гнатюк. – К.: Дух і літера, 2004. – С. 33–90. 6. *Єкельчик С.* Українофіли: світ українських патріотів другої половини XIX ст. / Сергій Єкельчик. – К.: КІС, 2010. – 272 с. 7. *Андерсон Б.* Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Бенедикт Андерсон. – К.: Критика, 2001. – 272 с. 8. *Сверстюк Є.* Остання сльоза / Євген Сверстюк // Широке море України. Документи самвидаву з України. – Париж, Балтимор, 1972. – С. 86–96. 9. *Кириченко С.* Люди не зі страху. Українська сага: Спогади / Світлана Кириченко / Перед. сл. Ю. Бадзя. – Київ: Смолоскип, 2013. – 920 с. 10. *Дзюба І.* З криниці літ: у 3-х т. – Т. 2. Шевченко і світ; Естетика і культурологія / Іван Дзюба. – К.: Києво-Могилянська академія, 2006. – 976 с. 11. *Касьянов Г.* Сучасні теорії нації та націоналізму / Георгій Касьянов. – К.: Либідь, 1999. – 351 с. 12. *Звіт* про проведену роботу по підготовці і відзначенню 150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка в Тернопільській області // Державний архів Тернопільської області. – Ф. 1788. “Управління культури тернопільського облвиконкому”. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 44–51. 13. *Танюк Л.* Лінія життя: з щоденників: У 2-х т. – Т. 1.: 1964–1970 / Лесь Танюк. – Харків: Фоліо, 2004. – 557 с. 14. *Чорновіл В.* Великий народний поет (Доповідь на Шевченківському вечорі на будівництві Київської ГЕС – план-конспект / Вячеслав Чорновіл // Чорновіл В. Твори: у 10-ти т. – Т. 1. Літературознавство. Критика. Журналістика / Упоряд. Валентина Чорновіл. – К.: Смолоскип, 2002. – С. 49–57. 15. *Ільницький М.* Літературний Львів і шістдесятництво / Микола Ільницький // У вирі шістдесятницького руху: Погляд з відстані часу / Ідея та упоряд. В. Квітневого. – Львів: Каменяр, 2003. – С. 5–34. 16. *Процев’ят М.* Сила патріотичного піднесення шістдесятництва / Марія Процев’ят // У вирі шістдесятницького руху: Погляд з відстані часу / Ідея та упоряд. В. Квітневого. – Львів: Каменяр, 2003.– С. 84–94. 17. *Білокінь С.* На зламах епохи: Спогади історика / Сергій Білокінь. – Біла Церква: Видавець Пшонківський О. В., 2005. – 336 с. 18. *Корогодський Р.* Брама світла: Шістдесятники / Роман Корогодський. – Львів: видавництво українського католицького університету, 2009. – 656 с. 19. *Жиленко І.* Homo feriens. Спогади / Ірина Жиленко. – К.: Смолоскип, 2011. – 816 с. 20. *Плахотнюк М.* Коловорот: Статті, спогади, документи / Микола Плахотнюк / Упор. В. Чорновіл. – К.: Смолоскип, 2012. – 510 с. 21. *Квітневий В.* Лицарі національного відродження / Володимир Квітневий // У вирі шістдесятницького руху: Погляд з відстані часу / Ідея та упоряд. В. Квітневого. – Львів: Каменяр, 2003. – С. 56–71. 22. *З приводу* процесу над Погружальським // Одержимість. Інтерв’ю Юрія Зайцева з Ігорем Калинцем. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2002. – С. 98–106.

Ярослав Сэко

ФИГУРА ТАРАСА ШЕВЧЕНКО И ШЕСТИДЕСЯТНИКИ (В КОНТЕКСТЕ ПРАЗДНОВАНИЯ 150-ЛЕТИЯ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ ПОЭТА)

В статье проанализирована деятельность шестидесятников в контексте празднования 150-летнего юбилея со дня рождения Тараса Шевченко.

Ключевые слова: шестидесятники, украинское национальное движение, памятник Т. Шевченко в Киеве, 22 мая, Тарасова Могила.

Yaroslav Seko

PERSONALITY OF TARAS SHEVCHENKO AND DISSIDENTS OF 60TH (IN THE CONTEXT CELEBRATION OF THE 150TH ANNIVERSARY OF HIS BIRTH)

The article analyzes the activities of dissident of 60th in the context of marking the 150th Anniversary of the birth of Taras Shevchenko.

Key words: dissidents of 60th, Ukrainian national movement, a monument to Taras Shevchenko in Kiev, May 22, Taras's barrow.

СТУДІЇ

УДК 94 (477)

Юрій Макар

ТРАГІЧНЕ СЕМИДЕСЯТИЛІТТЯ

У матеріалі, підготовленому на основі архівних джерел і спогадів очевидців розкрита трагедія українців Холмщини навесні 1944 р.

Ключові слова: трагедія українців, Холмщина, свідчення, показання очевидців, Сагринь, Турковичі, Новосілки, Городославичі.

Сімдесят років тому відбулася жорстока розправа з ні в чому невинними українцями Холмщини. У березні-травні 1944 р. в тодішньому Грубешівському повіті Люблинського воєводства знищено 52 українських села, разом з їх жителями. Що ж стало приводом до такої, нічим не виправданої розправи, і хто її вчинив? Впродовж усіх десятиліть нас намагаються переконати, що це була відплатна акція за розправу з етнічними поляками на Волині влітку 1943 р. Відразу зауважимо. Те, що сталося тоді з поляками, ніхто не оправдовує. Проте, не підлягає оправданню й те, що сталося і українцями на захід від Бугу, який тепер є прикордонною рікою українсько-польського поєднання.

Дискусії, з приводу взаємної трагедії обох народів під час Другої світової війни тривають обабіч кордону і на науковому, і якщо умісно так сказати, у міжлюдському вимірі. Зближенню позицій обох сторін з цього приводу заважають стереотипи минулого. Впродовж століть українці і поляки були не просто сусідніми народами, але в багатьох випадках спільно проживали на тих самих теренах. До таких теренів відносилися: Волинь, Галичина, Лемківщина, Холмщина, Підляшшя, Полісся. Хто, коли і як мігрував – то широка, цікава проблема, як вимагає окремого дослідження. Між іншим, з цього приводу стосовно Холмщини ще наприкінці XIX ст. здійснив цікаву розвідку видатний польський етнолог Оскар Кольберг, який не лише описав побут і культуру тамтешнього руського люду (українців), але й показав міграцію поляків на схід [1].

На превеликий жаль для українців, впродовж століть у взаєминах з сусідами вони завжди виступали слабшою стороною, послідовно втрачали власні етнічні землі, свій національний облік, зрештою не спромоглися створити власної національної державності. В результаті все це призвело до того, що діється тепер в Україні. З позицій сьогодення не доводиться вболівати з приводу втрат у минулому. Варто подбати про надійне збереження наявного.

Відсутність своєї державності впродовж століть спричинилась до вироблення в українців почуття нижчої власної вартості у порівнянні з сусідніми народами (і не лише з ними). Однак, жага її здобути змушувала їх постійно вести боротьбу за неї. Сусідні народи, які спромоглися створити свої держави, цілком зрозуміло, не були зацікавлені у виникненні поруч з собою міцної Української держави. Більше того, багаті українські землі були постійним об’єктом зазіхань з їх боку, а самих їх власників намагались використовувати як звичайну робочу силу, позбавлену будь-яких національно-політичних, релігійних й усіх інших прав. Українці ж постійно піднімалися на боротьбу за відвоювання відібраних прав,

чим заслужили на клеймо різунів, які невідомо звідки звалилися на голови добропорядних сусідів.

Така в загальних рисах склалася ситуація на українських землях до початку минулого століття, коли українцями лише з третьої спроби вдалося здобути незалежність, але, як виявилося дуже примарну.

Що ж до конкретно українсько-польських взаємин, особливо на між – людському рівні, то пік антагонізму припав на Другу світову війну. Оскільки з того приводу написано і сказано надзвичайно багато обабіч кордону і, як годиться, із взаємними звинуваченнями у причиненні кривди протилежною стороною, хотілося б глянути крізь документи і спогади людей на дуже конкретний факт – події весни 1944 р. у Грубешівському повіті історичної Холмщини. Три роки тому Редколегія Часопису люб'язно опублікувала добірку документів з Фонду Володимира Кубійовича у Бібліотеці та Архівах Канади, підготовлену мною спільно з доцентом Віталієм Макаром, яка стосується власне тих трагічних подій [2]. Підібрані документи – це свідчення очевидців нелюдської розправи загонів польського збройного підпілля з українськими селянами з єдиною метою – раз і назавжди позбутися автохтонного українського елементу на його ж історичній батьківщині. Жахи весни 1944 р. стали завершальним етапом багаторічних зусиль польської влади ігнорувати наявність у своїй державі громадян непольської національності. А, коли спроба не вдалася, знайшлися інші методи.

Український тижневик у Польщі "Наше слово" нинішньої весни опублікував п'ять статей, підготовлених на згаданих матеріалах, з залученням деяких публікацій, а також власних спогадів [3]. Оскільки на Тернопіллі осіла значна кількість депортованих з Польщі протягом 1944–1946 рр. українців, у тому й зі згаданого регіону, то можливо було б цікаво тим, хто ще живий, їх нащадкам, як, зрештою, усім небайдужим до долі власного народу, ознайомитися з тими матеріалами, опрацьованими й для Часопису "Україна–Європа–Світ". Готуючи матеріали, автор намагався їх систематизувати так, щоб не просто відтворити в людській пам'яті гіркоту трагедії, яка сталася з тисячами невинних людей, але й можливо ніколи в майбутньому не допустити повторення подібного між двома народами, котрі в минулому мали й сторінки добросусідських взаємин.

Отже, мною обрано для ілюстрації трагедії весни 1944 р. загибель чотирьох українських сіл і двох нелюдських розправ, вчинених на тому самому місці протягом короткого часу, так би мовити, на міжсільському терені. Насамперед йдеться про найжахливішу розправу над жителями села Сагринь і мешканцями сусідніх сіл, які там шукали порятунку. Далі мова про сусідні Турковичі – один з найважливіших духовних центрів холмщаків, а також мої рідні Новосілки. Окремо виділено велике українське село Городославичі. Його ніколи не спалили, але трагедія мешканців виявилася ще важчою, про що йдеться у відповідному нарисі. Останній матеріал присвячений двом трагедіям на узліссі між селами Потуржин, Витків і Верешин.

Сагринь – втілення трагедії українців в Польщі

Сумна доля колись великого, гарного українського села на Холмщині, що на півдороги між Грубешевом і Тишівцями, справді стала втіленням трагедії українського люду під час Другої світової війни, замешкалого на теренах Польської держави. 10 березня 1944 р. тут загинуло, за різними даними, від 700 до понад 1000 мешканців самого Сагриня і навколишніх сіл, які шукали порятунку там від неминучої смерті у своїх рідних селах.

Загалом кажучи, Друга світова війна залишила по собі важкий, кривавий слід у свідомості переважної більшості народів Європи. Не кажучи про широкі масштабні військові дії, від яких по різних боках фронтів страждали мільйони

європейців, в пам'яті народів закарбувалися назавжди конкретні факти безглуздого знищення міст і сіл, разом з їх мешканцями.

Власне таким поселенням, знищеним дотла разом з мешканцями, став Сагринь. Щоправда, його трагедія не була якимось поодиноким випадком. Палали й інші села багатостраждальної Холмщини, а за ними й Надсяння, Лемківщини, Підляшшя… Але кількість загиблих у Сагрині у рази перевищує кількість жертв в інших місцевостях. Про трагедію Сагриня багато написано і сказано в Україні, Польщі, на Заході. На превеликий жаль, навіть під час наукових українсько-польських дискусій науковці здебільшого бачать ті кривди, яких їх народові заподіяла протилежна сторона, але намагаються не зауважувати кривд, заподіяних їх стороною протилежній. Автор пропонованого матеріалу свідомо не вдається до дискусії – хто розпочав першим, хто кому завдав більшої шкоди, бо це нічого не дасть.

Оскільки саме тепер минає 70 років трагедії Сагриня, як зрештою, ще понад півсотні сіл тодішнього Грубешівського повіту, то мені хотілося б проілюструвати події 10 березня 1944 р. в Сагрині свідченнями очевидців того прояву етнічного геноциду стосовно автохтонів Холмської землі. Свідченнями, почерпнутими з фонду Володимира Кубійовича, який зберігається у державному архіві Канади в Оттаві. Тепер установа носить назву Бібліотека і Архіви Канади (Library and Archives Canada). У справах фонду зберігаються протоколи, складені на підставі зізнань очевидців трагічних подій весни 1944 р. в Грубешівському Українському допомоговому комітеті (УДК) [4].

Отже, переді мною низка зізнань тих, хто пережив страхіття Сагриня. Візьмемо до рук перших два з них. Вони належать священикам Василеві Ляшенкові [5] та Михайлові Скабові [6]. Отець Василь у той час був настоятелем православного храму в Сагрині. Свої зізнання склав у Грубешівському УДК 13 березня, тобто через кілька діб після страхітливої, нічим не виправданої розправи над вірянами його приходу. Ось що повідомив духівник у своєму зізнанні: "Дня 9.3.1944 р. о год. 16 польські бандити спалили село Мяке та вбили людей. В Сагрині люди пильнувалися до год. 2 над ранком, потім багато пішло спати, думаючи, що вже не буде нападу. Я рівно ж пішов спати з родиною. Збудили мене стріли, я вибіг на двір і побачив, що в повітрі літали запальні кулі й було чути стрілянину… Я вбіг до помешкання та сказав родині та присутнім 3 жінкам та 1 мужчині, щоб втікали до пивниці". А далі отець Василь повідомив, що нападники знайшли криївку, змусили всіх вийти з неї. Він якимось чином врятувався, почав шукати дружину з донькою, які не були в пивниці. Йому довелося чути команди керівників нападників. Село палало… Люди гинули. Дружину і доню отець знайшов наступного ранку, про що повідомив у своєму зізнанні: "Мою дружину здибав я під сагринецьким лісом задушену, а потім перестрілену в голову. Дитину рівно ж вбито та переломано одну руку" (тут і в інших місцях цитування дослівні, без правок).

Інший духівник, отець Михайло Скаб, склав свої зізнання у формі рапорту до Холмської консистарої 18 березня. В ньому він спробував подати якісь узагальнення трагедії. Зокрема, він зазначив, що 10 березня о четвертій годині ранку на Сагринь напав великий польський загін, близько 500 осіб. І далі: "Обступивши ціле село довкола, з віддалі 200 м запальними кулями запалили ціле село, крім одної невеличкої колонії, що має 20 хат. Село боронилося пів години, однак коли повстав в селі огонь, зробилось велике замішання і оборона мусила відступати, бо мала всього 60 крісів, а бандити біля 50 скорострілів, крім яких 450 крісів". Далі священик повідомляє, що підпалили церкву, приходські будинки та оселі селян. А парафія налічувала понад 300 господарств, з яких під час нападу згоріло 280. По гарячих слідах отець підрахував, що "в Сагрині загинуло від 600 до 700 людей" і навіть зазначив, що корінних мешканців села

протягом перших днів після розправи встигли поховати понад 200, а також близько 300 з тих, хто шукав порятунку в Сагрині. За його даними, "до Сагриня з'їздилися на ніч задля безпеки люди з М'ягкого, Пасіки, Теребіня, Модриня, Майдану, так що кожної ночі Сагринь був все чужинцями [тобто жителями з навколишніх сіл. – *Ю. М.*] переповнений. Кілько їх загинуло, ще не знати".

Серед свідчень очевидців того прояву геноциду холмської людності є показання тих, хто дивом залишився живим – чоловіків, жінок і навіть дітей. Ось що сказала 14 березня в Грубешівському УДК 15-літня Ніна Войтович [7]: "Коли почали стріляти і палити село, то ми почали втікати… Втікали ми в сторону ліса, до Теребіня. Ми вже були близько ліса і побачили, що ми окружені… ми почали проситися, щоб нас не били. Мама пізнала 5 поляків і почала їх просити: "Ой що я тобі винна, пане Марцоля?..." Тоді цей Марцоля застрілив маму… тато зачав тікати, за татом побіг Марцоля і інші. Ми зачали плакати над мамою, тоді прийшли до нас двох… і повели нас до ліса… А потім один сказав до другого: "А пусьцьми їх, а тамтим повєми, же забіте". І вернулися, а ми пішли до Грубешева, через Модринську колонію, Модринець, Черничин. До сьогодні тато не вернув".

21 квітня зізнання в Грубешівському УДК склала мешканка Сагриня Анастасія Шуфель [8], яка також розпочала свою розповідь від четвертої години ранку 10 березня. У своєму зізнанні вона розповіла про трагедію своєї родини, яка сховалася у схроні біля хати. Нападники змусили вийти з нього усіх, хто там переховувався – батька і маму Анастасії, родича чоловіка, сусіда, комірницю, 80-літню бабусю з дворічною онучкою і саму Анастасію з 12-літньою донькою. Коли всі вийшли зі схрону, "бандити стрілили в мойого батька, який скоро сконав, потім в мою маму. Після мами вбили кузина мого чоловіка, а сусід спів втікти.

Тепер приступили до моєї дівчини, яка кинулась мені на шию, просила простити їй все. Цілувала мене, просила прощати батька. Ще раз звернулася до бандитів і просила помилування. На цей раз дістала кулю в шию. Я кинулась її рятувати, але бандити стріляли в мене. Дістала я три кулі, дві в рамя, одну в пальці. Дівчина сконала скоро. Банда думала, що зі мною кінець і кинулася до бабусі. Вбили її, дитини не зачіпали. Коли з нами покінчили, запалили хату й пішли". Пораненій вдалося дістатися схрону. Щоб усунути сліди крові, які залишала, вона "дряпала нігтями землю і засипала їх". Згодом повернулися нападники, "вбили дитину, яка була під опікою бабусі, і добили стареньку бабусю". Отакий підсумок розповіді Анастасії Шуфель.

Ще одне зізнання складене 26 квітня в Грубешівському УДК 28-літньою мешканкою Сагриня Ольгою Шидловською [9]. Її показання, як і багатьох інших очевидців, починаються словами: "дня 10.03.1944 р. рано біля четвертої години побачила я, що село горить і сильно стріляють запальними кулями". А далі вона "зібрала свої діти, Софію, літ 9, Марію, літ 3, Анну, літ 6, і старого батька, літ 69 і сховалися до зовсім знищеного льоху". Звідти очевидиця бачила, як напали на її "сусідку Марію Носаль і вбили її, віддаючи до неї три стріли. Хотіли кинути ще Марію Носаль у вогонь, але один з них сказав, що вона і так згорить. Дитина Марії Носаль – Єфросина, літ 7, почувши, що мати її вже вбита, почала дуже кричати. Була вона в схроні. Бандити підійшли до схрону і наказали вилазити зі сховища, проклинаючи. Вилізло троє: Тимощук Антонина, Євстафій Тимощук і Ліда Тимощук. Всіх їх бандити постріляли. Пізніше трупи їх погоріли, а рештки поростягали свині. В цьому самому схроні було ще 7 чоловік. Бандити наказували, щоб вилазити, але ніхто не показався. Бандити кинули у схрон гранату, яка ранила двох людей. Бандити ще довший час були біля сховища і розмовляли поміж собою. Були певні, що в схроні граната всіх побила… Після цього вийшли на дорогу і приглядалися до нашого льоху, але якось нічого не робили". Як далі зізнала Ольга Шидловська, до них підійшов якийсь зверхник,

облаяв їх брутально й наказав “паліць і біць”, а попередньо “добже шукаць по льохах і схронах”. Він же підпалив хату Шидловських. Серед нападників Шидловська упізнала двох сусідів-колоністів, які також постійно кричали “біць і паліць”. За її словами, у схроні родини Яцюка вбили 15 осіб. Вона зі своєї криївки чула, що там твориться, як “6-літній хлопець просив, щоб його вбили. Казав: “моя мама не жиє, і я не хочу жити”. За проводирів, які б показували місця схованок сагринців нападникам, останні використовували двох місцевих хлопчаків-поляків 14 і 12 років, обіцяючи їм при тому “добру заплату”. Таким чином вивідали ще декілька криївок, вбивши там людей.

Перелік подібних свідчень можна б продовжувати довго, бо в нашому розпорядженні, завдяки наданню копій документів Бібліотекою і Архівами Канади, є чимало. Однак, і наведених прикладів очевидно достатньо. Хотів би лише дещо додати з Архіву моєї родини [10]. В одному із зізнань вище згадувалася сагринська родина Тимощуків. З неї походила Євгенія, яка вийшла заміж за двоюрідного брата мого батька Івана, Ростислава Макара, мешканця села Телятин Томашівського (під час війни – Грубешівського) повіту.

Отже, Євгенія Макар (Тимощук) на початку березня 1944 р. зібралася на декілька днів до Сагриня, щоб погостювати у батьків та, зрештою, у своєї численної родини. Час був дуже неспокійний, що підсилювалося напливом ще з осені минулого року польських біженців з Волині. Про волинські події літа 1943 р. і трагедію тамтешніх поляків читач добре знає. Автор цих рядків ніяким чином не оправдовує дій українського підпілля. Про це дуже багато сказано і написано обабіч кордону. Разом з тим, не підлягає виправданню те, що вчинили польські загони на Холмщині.

Повернемося, однак, до долі Євгенії Макар. На її нещастя, візит до рідного Сагриня коштував їй життя. У самому Сагрині вона не загинула. Проте її стортуровано і залишено повільно в муках помирати. Ще живу її наступного дня доставлено до шпиталю в Грубешеві, де вона через кілька днів померла. Похована, на відміну від своїх родичів і багатьох сагринців та мешканців навколишніх сіл, на міському православному цвинтарі. А її син Олександр, якому заледве виповнився один рік, так і не запам’ятав рідного обличчя.

Мені доводилося неодноразово зустрічатися з митрополитом Української православної (раніше – греко-православної) церкви Канади Андреєм (в миру – Григорій Метюк), який походив з Грубешівщини, там же ніс Слово Боже до вірних. Остання наша зустріч мала місце у Вінніпезі влітку 1983 р. Відбулася тривала розмова про гірку долю наших земляків. Трагедія Сагриня не обійшла і його родини.

Закінчуючи сумну розповідь про те, що сталося з великим, заможним українським селом Сагринем 70 років тому, хотів би низько схилити голову перед невинними жертвами. Нічим не виправдана розправа над автохтонами Холмської землі навесні 1944 р. стосується 52 сіл лише на Грубешівщині. В її результаті позбавили життя не одну тисячу людей. А трагедія Сагриня стала уособленням трагедії усіх холмщаків тієї страхітливої весни.

Турковичі – святе для холмщаків місце

Як священну реліквію зберігаю образок Турковицької Божої Матері, по-іншому – Турковицьку Чудотворну Ікону, придбану моєю покійною матір’ю на одпусті – щорічному величному святі 15 липня. Зберегла вона образок, незважаючи на нескінченні переїзди і переселення 1944-1950 рр., втрату майна і навіть документів. Вже йде другий десяток років, як не стало матері, але реставрована Ікона, хоч і невеликих розмірів, на чільному місці в нашому домі.

Вперше мені з батьком і матір’ю пощастило потрапити на Турковицьке свято в липні 1942 р.. Від наших Новосілок, звідки я родом, навпростець, сільськими

дорогами, відстань до Туркович не перевищувала півтори десятків кілометрів. В моїй дитячій пам'яті тоді закарбувалась не лише велич урочистостей, але й гордість за мій рідний край. На жаль, наступна зустріч з Турковичами відбулась через багато десятиліть і далеко не у святковій атмосфері.

Проте я мав щастя зустрічатися, щоправда далеко від рідного краю, в Канаді, з земляками-холмщаками – людьми різних професій, у тому числі й священиками, доля яких занесла за океан. Найбільш змістовними виявилися мої зустрічі з митрополитом Української православної церкви Канади Андреєм – (Григорієм Метюком) [11], виходцем з Грубешівщини, який мав пряме відношення до Туркович і поблизького Сагриня. До війни він був православним деканом Грубешівського повіту. За часом то співпало з варварською акцією руйнування православних храмів на Холмщині. Отцю Григорію довелося захищати їх від погромів. Зокрема, він розповів про трагедію Турковицького монастиря, яку глибоко переживав протягом усього життя. Владика познайомив мене із тропарем, складеним на честь чудотворного образу Турковицької Божої Матері. Ось його зміст: "О Вселюбляча наша Мати! Ти Ікону Свою в сяйві дивному православним предкам нашим в селі Турковичі явила єси, і сльози над нами, грішними, з пречистого лику Свого гірко пролила єси. Осяй жорстокі серця наші сяйвом любови, щоб ми пролили сльози покаяння й достойні були Царства Небесного!".

Немає потреби описувати тої жахливої трагедії, якої зазнав Турковицький монастир у ході т. зв. Ревіндикаційної акції, про яку розповідав Владика Андрей. Але попереду ще була не менш страхітлива трагедія, бо вона вже охопила усіх мешканців Туркович, розправа над якими тривала 9-10 березня 1944 р. Вона стала своєрідною прелюдією в рази масштабнішої різні мешканців сусіднього Сагриня, бо спочатку запалали Турковичі.

Що ж сталося з Турковичами? За спогадами їх колишньої мешканки Євгенії Шидловської [12], фізичний терор проти турковичан розпочався щонайменше у 1942 р., бо саме тоді "банди почали нападати і вбивати наших людей". Далі очевидиця розповідає, що "в лютому 1943 року був убитий Володимир Войтович, відомий активіст, в'язень польського концтабору Береза-Кортузька. В селі Пасіки [сусідньому. – *Ю. М.*] польські бандити вбили п'ять чоловік родини Боярчуків та три чоловіки Шелепанів, а їхні оселі разом з ними спалили. Йосип Петрук був живцем закопаний біля хати поляка Клоса, що було під лісом". До речі, ті багатостраждальні Пасіки пережили щонайменше три масових погроми – послідовно у 1942, 1943, 1944 рр.

Про напад на Турковичі очевидиця зізнала так: "9 березня польська банда напала на село Турковичі, це було в 1944 році, зранку, о четвертій годині. Пізно вночі бандити повторили свій напад. Село Турковичі було забудовано компактно. З 200 дворів залишилась одна хата. Я втікала в бік річки Гучви, тримаючись жінки з села Вороновичі, яка також тікала з двома дітьми". Далі пані Євгенія розповідає, що з тою жінкою та її дітьми вона, тоді 14-літня дівчинка, добралася до Вакиєва, де та жінка мала родичів. Там вони перебули до ранку наступного дня. Згадує наша очевидиця, що тоді ж горіли сусідні села Сагринь і Маличі, вочевидь разом з їх мешканцями. За її словами, "до ранку в Турковичах все затихло. Як розвиднілося, ми пішли додому. Підійшовши ближче, побачили жахливу картину". Її дитячу свідомість та картина вразила. Образ тої масакри, як вона сказала, стоїть перед її очима постійно. "На сіножаті, – оповідає вона, – лежали два чоловіки з порубаними обличчями, роздягнені до білизни. Один був вусатий, як мій тато. Я стала плачучи кричати: "Таточку!". Але Павло Войтович упізнав у ньому свого дядька Прокопа. Далі з відрубаною головою лежав Антон Лідбович, недалеко від нього лежали застрілені Вербіцькі Олександр і Софія, а також Роман Казимирчук. Багато людей подушилися у сховищах та льохах від диму".

Крім Євгенії Шидловської, подібні показання склали: п'яти роками старша сестра Софія, Семен Новосад – 1905 року народження і Федір Войтович – 1930 року народження. Власне, ці чотири особи склали список загиблих односельців у ті трагічні дні. Вони пригадали і прізвища 56 осіб, вказавши при цьому, що складений ними список, неповний, бо вони не могли згадати інших прізвищ, хоч людей загинуло тієї трагічної ночі значно більше. Цілком очевидно, що точної кількості загиблих ніхто ніколи не встановить, тим більше тепер, по 70-ти роках трагедії. Але, за різними даними, в Турковичах загинуло від 60 до 80 осіб. В наявних списках, взятих з канадських архівів, видно, що серед замучених переважали чоловіки старшого віку, жінки усіх вікових категорій, а також діти.

Про лихоліття Туркович, як і інших сіл Грубешівського повіту, Український допомоговий комітет у Грубешеві, доносив Українському центральному комітетові у Кракові. Зокрема в листі від 11 березня 1944 р. [13], тобто по зовсім гарячих (в прямому розумінні) слідах, бо ще догорали рештки сіл і не були прибрані останки обгорілих людей і тварин, Грубешівський УДК писав до Кракова про те, що сталося в Турковичах, Сагрині, М'якому, Шиховичах та інших селах. Фактично напади на ті села відбувалися або одночасно, або з інтервалом від кількох годин до доби. Саме в ці дні постраждав десяток густонаселених українських сіл.

Паралельно з інформаціями Грубешівського УДК до Кракова, до Холмської православної консисторії надходили повідомлення від настоятелів місцевих храмів. Наприклад, у листі до Холмської консисторії настоятель православної парафії у Модрині отець Микола Камінський [14] повідомляв, що внаслідок одночасних бандитських нападів на М'яке, Сагринь, Турковичі, Теребінь, Моложів, Пасіки, Стрижівку повністю або частково зруйновані храми, а в них, як пише священик, "багато побитих людей". Тобто, напрошується висновок про те, що люди шукали порятунку у храмах. Але вбивць це не зупиняло, бо вони нищили людей разом з храмами.

Тепер мені часто доводиться бувати в місцях мого походження, зустрічатися з місцевими поляками, багатьох з яких знаю особисто. Нормальні люди, нормальні з ними стосунки. Турковичі останній раз відвідав у жовтні минулого року.

Трагедія Новосілок

З лютого до середини травня 1944 р. пройшла хвиля масового терору стосовно українського люду на стародавні Холмській землі, де він проживав споконвіку. В наші дні писати, на тлі тих подій, які відбуваються в Україні та навколо неї, про апогей українсько-польського міжлюдського протистояння, що завершився кривавою різаниною обабіч нинішнього міждержавного кордону, не зовсім просто. Республіка Польща з усіх сил допомагає Україні вирватися із смертельних обіймів ще зовсім недавно "братньої" Росії. Але з історії не викинути сторінок, сповнених в минулому українсько-польським протистоянням, передусім у міжлюдських взаєминах. Хоч, поряд з тим, у нашу спільну історію впродовж століть вписалося чимало сторінок приязні і навіть непідробного братерства в усіх сферах життя.

Ось під таким кутом зору хотілося б розповісти, що 70 років тому трапилося з моїми рідними Новосілками та навколишніми селами. Насамперед бодай коротко про історію Новосілок. Перша письмова згадка про поселення датується 1472 р., а про місцеву православну церкву – 1564 р. 1830 р. вибудувано муровану греко-католицьку (тоді уніатську) церкву [15]. Остання по Першій світовій війні перейшла до римо-католиків, а православну влітку 1938 р. зруйновано. В ній, щоправда, ще в лютому 1935 р. мене охрестили.

Що ж стосується Другої світової війни, то з її початком в Новосілках відкрилася українська народна школа, поновилася православна парафія і нібито на якийсь час місцеві жителі стали почуватися українцями. Проте, як показало

життя, не надовго. Політика гітлерівських окупантів, як рівно ж радянських визволителів, зводилась до підтримки і роздмухування стану напруги між українцями і поляками, що призвело до подій, які впродовж десятиліть доводиться обом сторонам оплакувати, а принагідно одна одну звинувачувати в тому, хто ж винен, що не приносить нікому користі.

1944 рік розпочався з рішучих зусиль польського підпілля будь-яким чином позбутися українців, яких нібито у міжвоєнний час не було, а були лише зрусифіковані поляки. Привід знайшовся – людовбивство поляків на Волині. Цілком зрозуміло – акти винищення людей з обох боків не заслуговують на оправдання. Але, що стосується українців Холмщини, то якби не Волинь, знайшовся б інший привід.

Що ж сталося з моїми Новосілками та іншими навколишніми селами навесні 1944 р.? Щоб відповісти на це питання, дозволю собі зіслатися не лише на власну пам'ять, але й на зізнання кількох людей, складених в Грубешівському Українському допомоговому комітеті і на спогади новосільчанина Євгена Щирби [16], якому зараз 88 років. Проживає він в Луцьку і, на щастя, зберігає, дякувати Богові, здоровий глузд. Отже, Новосілки відносяться до тих півсотні сіл у тодішньому Грубешівському повіті, які фактично перестали існувати. Їх спалили дотла, вимордувавши заодне місцевих жителів. Під час тих нелюдських розправ за різними даними загинуло до 15 тис. осіб. Новосілки входять до числа п'яти-шести сіл, де загинула найбільша кількість людей. За різними підрахунками, за ніч на 2 квітня 1944 р. тут загинуло 120–150 мешканців. На відміну від Сагриня, де загинуло людей у рази більше, бо там захисту шукали мешканці навколишніх сіл, і потрапили під масову різню 10 березня, в Новосілках не було ніякої охорони, а всі загиблі були виключно мешканцями цього села.

Наша родина мешкала на колонії, серед поляків, з якими ми жили в добросусідських стосунках. Але десь за місяць до розправи з мешканцями Новосілок ми – мати, я і молодший брат (батько загинув ще у вересні 1943 року) та родина найстаршого материного брата Юрія Свистуна – перебралися тимчасово до сусіднього Телятина, до батьків мого батька. Тому за трагедією рідного села спостерігали з відстані кількох кілометрів.

На час розправи Новосілки налічували, за даними згаданого Євгена Щирби, 280 родин, очевидно стільки ж хат. Поляки у селі не мешкали, а жили на кількох колоніях. Село простяглося вздовж однієї вулиці, завдовжки у 3 км, з прилягаючими закутками. Про те, що сталося з селом та його мешканцями згодом, 5 травня, у своєму зізнанні в Грубешівському УДК мій дядько Юрій Свистун [17] повідомив, що 2 квітня близько 8-ї години вечора польський загін оточив село і розпочав стрілянину. А далі "ходили від хати до хати і запалювали. Хто показався з людей, вбивали… ходили по сховищах, вишукували і вбивали людей". Нападники "підпалювали будинок і чекали, поки будинок охопить полум'я . При цьому способові палення багато людей згоріло живцем. Скілька осіб є тяжко поранених". При нічим невиправданій варварській розправі над мирними новосільчанами мав місце просто страхітливий випадок. На той час настоятелем місцевої церкви був отець Микола Ґольц, якого я, як учень місцевої української школи, добре знав, бо він навчав нас Закону Божого, а щодня приходив до школи на ранішню молитву, ходив з нами до поблизького лісу, де ми збирали лікарські рослини, водив нас до сповіді і причастя. У тривожні дні початку 1944 р. о. Микола разом з римо-католицьким ксьондзом з поблизького Вишнева і розпорядником панського маєтку об'їжджав навколишні села і колонії, закликаючи українців і поляків до взаємного примирення та недопущення кровопролиття. Проте, 2 квітня кудись зник і ксьондз, і керуючий маєтком, а отця Миколу разом з групою вірних нападники зловили. За свідченням Євгена Щирби, в групі було 14 осіб. Над ними, як він пише,

“жорстоко познущались”. Про їх катування свідчило те, що при віднайдені тіл виявилось, що “окремі з них були пов’язані колючим дротом. Священику відрізали вуха, ніс, бороду. Це робили ревні католики”, – заключає Щирба.

Новосілки палали цілу ніч. Тієї ж ночі горіли сусідні Сушів і Потуржин. Відстань між селами була всього декілька кілометрів. Тож мешканці ще не поруйнованих сіл з острахом спостерігали за розправою, замислюючись над тим, коли ж надійде їх черга… Цілком зрозуміло, що не спав і Телятин, де ми знайшли тимчасовий прихисток. Оскільки дідівська оселя була розташована на високому пагорбі, дотепер місцеві поляки називають його “Макарова ґура”, то нам добре було видно гігантське вогнище, до нас долинали зойки катованих людей, ревіння худоби, яка горіла в хлівах, долітав попіл і гострий запах горілого.

Далі залишатися в Телятині було небезпечно, про що нас повідомляли польські колоністи. До речі, такі взаємні повідомлення про небезпеку були в ті дні звичним явищем. Отже, через день дядько Юрій Свистун вирішив вивести нас через спалені вже Новосілки і сусідні галицькі Ліски до села Гільче, де він мав знайомого вчителя і де вже рятувалися біженці із спалених холмських сіл. Вирушили ми раненько – троє дорослих, четверо дітей, корова, кобила і дві собаки. Трималися здаля від дороги, щоб не потрапити до рук “людей з лісу”. Рухалися дуже поволі. Дорога до Новосілок зайняла більшу частину дня. Те, що ми застали в рідному селі, виглядало на наслідки пекельного шабашу. Перше, що ми побачили, виглядало як якийсь клунок. А виявилось, що це був труп знаної сільської повитухи, баби Тупалихи, застріленої очевидно під час втечі пострілом у спину.

З кожним кроком просування селом відкривалися все нові і нові сліди вчиненого кривавого злочину. Ніяких вулиць чи закутків села не було вже й в помині. Було лише суцільне згарище, яке ще диміло. В буквальному розумінні, валялися обгорілі останки людей і свійських тварин. Запах суцільної гарі вже почав перемішуватись з запахом від розкладу обгорілих останків людей і тварин. На виході з села ми зустріли двох людей дуже похилого віку, якщо мені не зраджує пам’ять – це 90-літні Пільгуї, які сиділи на колоді біля своєї спаленої хати. Дорослі вирішили трохи перепочити. Те, що розповіли дивом уцілілі люди, підтверджувало побачене нами на власні очі, а згодом, через багато років, я прочитав про це у зізнаннях очевидців того лихоліття, які потрапили до Бібліотеки і Архівів Канади в Оттаві та зберігаються у Фонді Володимира Кубійовича – колишнього професора Ягелонського університету в Кракові, а під час війни керівника Українського центрального комітету, там же.

На вечір добралися до Лісок. Там ситуація виглядала подібною, але вже не такою страхітливою як в Новосілках, бо село спалили дещо раніше, та й хати не всі погоріли і менше людей загинуло. Проте, й у тих людей, в яких ми заночували, у всіх житлових і нежитлових приміщеннях покотом спали місцеві погорільці і ті, хто врятувався з Новосілок. Наступного дня наш шлях проліг через ліс до згаданого Гільча.

Що ж до Новосілок, то відразу після їх спалення говорили про знищення не менше 120 їх мешканців. Юрій Свистун у своєму зізнанні вказав, “забитих і попалених є понад 120 осіб”. Євген Щирба пише, що “після тих страшних подій було нараховано 140 загиблих”, а від села, як він зауважив, “одні комини залишалися на місцях помешкань. Де були хліви – спечені тварини, обгорілі дерева, на дорозі розстріляні коні, що вже попоростали [тобто – розпухли. – *Ю. М.*], сморід, чад, копіть. Якщо є пекло, то мабуть воно не таке страшне, як тодішній вигляд мого села”. На все село, невідомо яким чином, уціліло лише 9 будинків, і то на його околицях.

Розповідь про недолю Новосілок підтверджують й очевидці спалених того самого дня Сушева і Потуржина – сушівський сільський вчитель Костянтин Дідух, який мене вчив кілька місяців, інший мешканець того села Кирило Войтович, мешканці Потуржина Марія Ковалів, Констянтин Шутовський [18] та інші.

Село не спалили,… але люди загинули

Українські села тієї скорботної весни 1944 р. палали по всій Холмщині. Ні за що гинули люди. Але були й села, яких не спалили. Серед них виявилося й заможне, гарне українське село Городиславичі, що розкинулось обабіч дороги з Томашева до Грубешева неподалік Лащева. Село мало давню багату історію. Перші достовірні відомості про нього датуються початком XV ст., а перша згадка про церкву – 1564 р. В 1905 р. у Городиславичах збудовано нову муровану церкву замість згорілої дерев'яної [19].

Відтворимо долю Городиславич в основному на спогадах уродженця села Олександра Боровика [20], нинішнього мешканця міста Рівного, голови всеукраїнської громадської організації "Конгрес українців Холмщини і Підляшшя". Пан Олександр з теплотою, а заразом і тугою, згадує свої рідні Городиславичі, які "мали свою молочарню, тартак, два магазини, активно діяла кооператива. Була справжня українська школа", в якій він починав здобувати освіту.

Згадуючи про передвоєнні часи, Олександр Боровик пише, що в його селі "не з'являлися кракуси, не було пацифікації, не відчувалось полонізації". І висловлює припущення: "Здається мені, що в тривожні часи бандитських нападів на українські села наше село вистояло б і його мешканці вберегли́сь би. Але доля розпорядилась по-іншому – в долю нашого села втрутились німці".

Мова про горезвісні переселення, затіяні німецькою окупаційною владою восени 1942 р., які фактично продовжувалися до осені наступного року. То був широкомасштабний план звезення на Холмщину етнічних німців з різних європейських країн, які мали б онімечувати край, а для того потрібно було створити "життєвий простір". Його створення передбачалось здійснити таким чином, щоб заодне поглибити протистояння між поляками та українцями. З цього приводу є й чимало архівних документів, отриманих нами з Бібліотеки і Архівів Канади. На прикладі мешканців багатостраждальних Городиславич можна проілюструвати схему і методи тих переселень.

Процес ретельно описав у своїх спогадах, підготовлених на наше прохання, маю на увазі авторський колектив тритомника "Від депортації до депортації", Олександр Боровик. Його родину, як і інших односельців, переселили до села Буковини, що на Білгорайщині, попередньо виселивши звідти поляків, а до Городиславич заселили німців. Ось як наш очевидець запам'ятав нове місце замешкання: "По селу блукали собаки, бігали кролі. Двері домівок були відкриті. В помешканнях збереглося дещо з домашньої утварі. Відчувалось, що зовсім недавно тут жили люди. Було непривітно і підозріло тихо, від чого ставало важко на душі".

Спокійно переселенці переночували дві ночі, а на третю "почалася стрілянина, запалали хати, над селом стояли крики і зойки людей, усі тікали, хто куди міг". На ранок "відкрилось страшне видовище. Валялись трупи біля догораючих хат. Віра Левчук лежала з розпоротим животом, Йосип Дишник лежав біля хати напівобгорілий". Далі пан Боровик перелічує прізвища своїх загиблих односельців. Внаслідок пацифікаційної акції з боку польської боївки ті з городиславчан, хто залишився живим, розбрелися хто куди. Згодом тільки доходили чутки, хто з них загинув у Жерниках, Лукові, близьких до Городиславич Лащеві і Пинінах тощо.

Після погрому в Буковині родина отця Михайла Боровика, який до того був настоятелем православної церкви Чесного Хреста в рідних Городиславичах,

перебралась до поблизької Біщі, але й тут не було спокою, продовжувались напади, серед білого дня вбили місцевого священика отця Ключа. Тому восени 1943 р. родина перебралася до Терногороду, де було відносно спокійніше. Отець Михайло очолив місцевий храм. Проте й тут спокій не був тривалим, бо десь за два тижні після Хрещенських свят 1944 р. настали, – як згадує наш очевидець, – рокові дні і ночі". Ось що мав на увазі тоді ще малолітній Сашко. Одного дня "мати розпалювала грубу, а ми зі старшою сестрою сиділи за столом і грались сірниковими коробками. Раптом до приміщення увірвались три бандити. Той, що був з сокирою, підняв сестру за волосся і приклав сокиру до шиї. Сестра несамовито заверещала. Другий бандит крикнув: "Idziemy w drugie pokoje, tam potrzebna siekiera". Бандит залишив сестру і пішов у другу кімнату, в якій знаходився мій старший брат Микола і тарногородський священик". Скориставшись миттєвим замішанням мати з двома дітьми втекла і сховалась з ними у напівзасипаному колодязі, де всі троє просиділи цілу ніч, трясучись від холоду й страху. Коли ж вранці повернулися до будинку, то побачили згарище від нього. Брата Миколу попередньо розділи, щоб не втік, а самі нападники нишпорили по інших кімнатах. Однак Микола, хоч і був роздягнений, таки утік.

Родина Боровиків, як пише Олександр, "залишилась під відкритим небом, без будь-яких засобів до існування". Втрачати вже, крім власного життя, було нічого. Тому Боровики вирішили перебратися до рідних Городиславич. Добрались до поблизького Лащева. Але "переконались, що й тут життя не буде, бо кожної ночі були напади". Вирішили, що батько, мати, і найменший син Олександр зупиняться в знайомої у Вульці Пукарівській, а двоє старших дітей у Петра Наума в Пинінах. Додому в Городиславичах не могли йти, бо там була німецька комендатура, а господарство Боровиків займав новий власник – німець.

Кілька тижнів Боровики прожили – частина у Вульці Пукарівській, частина в Пинінах. Наближався Великдень – одне з найбільших християнських свят. Але Великдень 1944 р. виявився для православних холмщаків зовсім не радісно веселим, а навпаки – важко трагічним. Напередодні свята посередині дня "польська банда напала на Пиніни, постріляла багато людей, а потім зібрала тих, котрі залишилися живими" – згадує Олександр Боровик. А його братові Миколі прилюдно відрубали голову. Як згодом родині розповів очевидець тих, м'яко кажучи, подій, мешканець Пинін Леонтій Гмитрук, нападники відрубану голову копали ногами і кричали "Niech się patrzy bydło, jak się gra w piłkę nożną". Миколі Боровику виповнилось 22 роки…

Далі зізнання Олександра Боровика: "А через два дні настала Великодня ніч 1944 р. Саме на цю ніч поляки запланували винищувальну акцію по всіх українських селах, щоб якомога більше завдати болю і страждань. Опівночі постукали у двері, в одну мить схопили батька, а коли мати заступилась, то отримала сильний удар по голові. Виводячи батька, бандити промовляли: "Więcej nie będziesz śpiewać Szcze ne wmerła Ukraina". До лісу було спроваджено 17 чоловіків, катовано і закопано напівживими. Коли почали закопувати, батько крикнув: "Христос воскрес!", усі відгукнулись: "Воістину воскрес!".

"У Великодню ніч оскаженілі католики-християни живцем закопували православних християн. І ті, і ті були визнавцями одного Ісуса Христа", – підсумовує син загиблого 70 років тому священика.

Ганка, жінка в якої знайшла прихисток родина Боровиків, довідалась на ранок, як проходила екзекуція і порадила паніматці, доньці і синові негайно тікати. Але куди? До рідних Городиславич рукою подати, але там німці. Як потім довідались, нападники наступної ночі приходили по решту родини. Збігцям діватись було нікуди. Подались до свого села. Спочатку переховувались у пустих хатах. Потім їх зловив німецький патруль і привів до комендатури. Перекладач пояснив, що їх з матір'ю розстріляють, бо вони не мали права повертатись до

свого села. Але, на щастя, з'явився німецький власник їхнього господарства і, заявивши, що йому потрібні робітники, забрав їх з комендадури. Їм доводилось виконувати різні господарські роботи, а потім ще й "пакувати скрині і різні лантухи, які бауер відсилав до Німеччини. А незабаром зник і сам".

Ось таким був Великдень 1944 р. для українців Городославич… Село не згоріло, але десятки його мешканців втратили життя в інших селах.

Криваве весілля

Використовуючи матеріал з Бібліотеки і Архівів Канади, спогади, які отримали автори тритомника "Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи" від ще живих переселенців 1944–1946 рр. до підрадянської України, або їх нащадків, хочу подати декілька прикладів з того, що довелося пережити моїм землякам під час трагедії 1944 р. і що фактично допомогло депортувати нас з Польщі.

Те, що траплялося кожної ночі, кожного дня, зрештою, кожної години, в одному селі, у кількох селах, в окремо взятій чи багатьох родинах, залишається таємницею у багатьох архівосховищах Польщі, України, Росії і, як би це не виглядало дивним на перший погляд, Канади, США або інших держав, або в нікому не відомих спогадах, записаних окремими людьми, які ніколи ніхто не публікував, автори яких померли, а вони лежали без руху в родичів. Останніми роками доводиться віднаходити такі спогади в родинах колишніх холмщаків, розкиданих по багатьох областях України.

Назва запропонованого матеріалу почерпнута з "Української газети" за 5 лютого 2004 р. Її автор Володимир Грисюк [21], який оповів про розстріл польськими бойовиками українського весілля 12 лютого 1944 року в селі Верешин, власне на його колонії. Це село розташоване у кількох кілометрах від ґмінного тоді села Потуржин, поруч ще одне село – Витків. В одному з матеріалів уже доводилось писати, що тодішня Холмщина була доволі густозаселеним регіоном, відстань між селами часто не перевищувала 2-3 км. Тоді люди мали у сусідніх, особливо поблизьких, селах рідню завдяки, якщо б так сказати, міжсільським шлюбам. В даному випадку йдеться про весілля, яке відбувалося на Верешинській колонії. Отже, на православне свято Трьох Святих, а була це неділя, подружжя Михайла та Марії Михальчуків віддавало заміж доньку Стефанію. Гості з боку молодої зібралися в домі її батьків і, очікуючи на приїзд молодого, щоб "викупити" молоду, частувалися.

Садиба Михальчуків знаходилася під Витківським лісом. Один із гостей, Іван Ходачук сказав, що бачив біля того лісу озброєних людей. Інформація стурбувала присутніх і викликала в них занепокоєння. Але всі були зайняті очікуванням на приїзд молодого, що вимагало певної уваги. Грисюк, наприклад, пригадав, що йому доручили перевезти підводу, якою він приїхав з ріднею, до хати свекра його дядька Петра Момота, щоб звільнити місце для під'їжджаючих підвід з молодим. Він це зробив. За його словами, "вже було чути музику з кортежу молодого, який проїжджав селом". Молодий увійшов зі сватами до хати, розпочалася процедура "викупу" нареченої, щоб після неї їхати до церкви на церемонію вінчання. Нагле хтось убіг до хати і закричав: "Банда!"

Такий сигнал без зайвих пояснень тоді був дуже зрозумілий українцям. Гості з обох сторін – і молодої і молодого – кинулися в паніці тікати, хто куди. "А з лісу, – як пише Володимир Грисюк, – лавою, з криком і пострілами сунуло кілька десятків озброєних бандитів". Вони оточили садибу. Заскочені зненацька люди, організувати оборону, щоб чинити якийсь опір, не змогли. " Впали від бандитських куль, – як пише очевидець, – батьки молодої Марія і Михайло Михальчуки, наречений. Загинули Максим Михальчук, Анатолій Михальчук, Ольга Матвіїшин, Альоша

Панчоха, Петро Мужичук, Борис Луць, Петро Остапишин, Марія Недоріз і ще кілька чоловіків, прізвищ яких я не знаю. Кілька жінок було поранено. Поранених чоловіків бандити добивали пострілами в голову". Його дядькові і тітці та ще деяким гостям вдалося втекти. Що ж до молодої, то вона дивом уціліла. Ось, як про це оповів очевидець: "Закінчивши криваву бійню, нападники зігнали жінок в окреме приміщення і шукали молоду. Але вона встигла скинути весільне вбрання, вдягнула інший одяг, а жінки її не виказали". А нападники, пограбувавши гостей і садибу, "…сіли за столи пиячити". Ось, таким чином, весілля закінчилося кривавою розправою з його учасниками.

Щось подібне про те криваве весілля сказав також десять років тому диктор Львівського телебачення Петро Остапишин [22], уродженець міста Червонограда на Львівщині, батьки якого походили з Верешина. Після тривалих мандрівок, вже підрадянською Україною, вони опинились в Червонограді. Сумну розповідь про весілля Петро записав за спогадами батьків. Його родичі брали участь у тому весіллі. Серед них і дядько автора розповіді, якому тоді ще не було й 20… Загинув на місці. Інші родичі Петра кинулись тікати. "Вони бігли садком, – пише він. – Там куля наздогнала мого діда і він загинув. Бабусю куля поцілила в щоку навиліт, але вона залишилась живою. Мамі – у ногу і спину. Звичайно, від ран мама знепритомніла, але коли через деякий час прийшла до свідомості і розплющила очі, то побачила, як з її батька, а мого діда, бандити знімали кожух, чоботи. Маму і бабусю повезли чужі люди у лікарню. Тим часом нашу хату спалили. Лишилась моя родина з нічим".

Зустрічаються згадки про це трагічне весілля і в показаннях в Грубешівському Українському допомоговому комітеті протягом квітня-травня кривавого 1944 р. жителів середніх Виткова, Потуржина, Сушева.

Готуючи матеріал про криваву весільну трагедію на Верешинській колонії, що під Витківським лісом, натрапив на згадку про подібну трагедію під тим же лісом. Про неї повідомив учитель із зруйнованого дощенту села Сушів ґміни Потуржин, 27-літній Константин Дідух [23]. Свої зізнання 24 квітня 1944 р. в Грубешівському УДК він розпочав з Різдвяних свят, з того часу, коли йому не довелося ані однієї ночі спати в хаті. "Місцем мойого нічлігу, – як він зізнав, – була стодола, хлів або якась солома при стодолі". Вдосвіта "упускав своє дуже вигідне місце спання і дуже скорим кроком біг радий і веселий до хати, що щасливо пройшла ніч. Невиспаний, втомлений до безкрайности йшов до праці".

За таких складних обставин вчитель працював до середини березня. Але 15 березня запалало від нападу сусіднє Жабче, де скупчилося чимало мешканців із інших сіл, які намагалися врятуватися шляхом втечі до поблизьких галицьких сіл під захист загонів Української повстанської армії. До Сушева доносилися постріли з автоматичної зброї, змішані з зойками і криками людей. Як повідомляв Дідух, "прибігли люди з Жабча, дуже перелякані, до мойого села. Багато не хотіли ці люди говорити, тільки кричали переляканим голосом: " втікайте, бо поляки палять, а людей стріляють і ножами ріжуть". Вхопив я малий пакуночок, наладований мною вже давно, й подався дальше, до сусіднього села".

Судячи з подальшої розповіді, село, до якого подався Дідух, було Потуржином. Навпростець туди не було й 2 км. Там він застав багато людей з різних сіл, які збиралися до галицького села Угринова. За його словами, "в кожній хаті було по 5, а навіть 8 родин". Страх перед неминучою розправою з боку польських загонів, які все ближче підходили до села, змусив людей в пошуках порятунку вирушити в дорогу. " Великий обоз людей з кіньми і пішо раненько… вирушив з Потуржина в сторону Галичини, [до] села Угринова", – зізнавав сушівський вчитель. Як він оповів далі, "обоз людей далеко не доїхав, бо тільки до Виткова. Недалеко Виткова є ліс", з якого "вийшла велика банда, добре

озброєна, й почала стріляти до людей, які посувалися в сторону Галичини. Багато людей і коней зістало забитих по тій дорозі”.

Цілком зрозуміло, що серед втікачів “витворилася велика паніка. Люди кричали, плакали й порозбігалися на всі чотири сторони. Дорога покрилася густо людськими і кінськими трупами. Багато зістало тяжко ранених, а бандити підходили від одного до другого і в страшний спосіб добивали ранених. Я мав знова велике щастя, [бо] вдалося мені якимось чудом продертися між живими і побитими, між озброєними і неозброєними до села Угринова”. Ось так закінчив свою трагічну розповідь той, чиє життя протягом тривалого часу вимірювалося щастям прожитої доби, а в кінці стати свідком страхітливої масакри багатьох десятків людей, головна і єдина провина яких полягала у тому, що вони були українцями.

У тому Витківському лісі упродовж попередніх років мені з батьками доводилося неодноразово бувати тому, що там знаходиться Безодня, до якої влітку на богомілля йшло багато людей, і не лише з навколишніх сіл. Мені важко назвати, яке це було храмове свято. Але в поблизькому Потуржині храмовим святом був день Св. Петра і Павла – тобто 12 липня. У моїй свідомості утвердилося переконання, що до Безодні ходили саме у той день. Щодо мешканців Потуржина, то це може й відповідає дійсності. А оскільки моя мати там народилася, то на Петра і Павла ми там бували щороку. Родинна хата матері знаходилася на довгій вулиці (куті), що називалася Майданом, на самому краї села, звідки було зовсім недалеко до Витківського лісу. Безодня являла собою прямокутник, не більше 2м × 3м, обмежений дуже старими дошками, якщо довіряти тому, що зафіксувалося у моїй дитячій пам’яті. За переказами, нібито на цьому місці колись давно стояла церквиця. Вже не пригадую, з яких, за легендою, причин, вона, як тоді казали, “пішла під воду”. З того часу та вода стала чудодійною. І люди туди ходили не лише у святкові дні, а часто й просто для того, щоб цілющою водою вилікувати якісь недуги. Її пили, обмивали нею обличчя, руки. По війні я туди вперше потрапив через 20 років, але того місяця, на жаль, не міг відшукати.

Таким чином, у місцях куди люди, з незапам’ятних часів ходили, щоб віддати шану пам’яті своїм пращурам, напередодні вигнання їх нащадків з рідного краю над ними та їх священною пам’яттю жорстоко поглумились.

Висновок

Нинішні події в Україні та навколо неї поставили питання категорично – бути чи не бути українській державності. На тлі того, що відбувається тепер, трагедія семидесятилітньої давності на невеличкому скравку української етнічної землі ніби відходить у затінок. Але, щонайменше, дві причини змушують над нею замислитися. По-перше, нещирість, м’яко кажучи, Російської Федерації щодо України вимагає не тільки від українців, але й від інших сусідніх народів, зокрема поляків, замислитися над тим, чи варто й надалі вишукувати те, що нас колись роз’єднувало, а можливо розвивати взаємодію у напрямку поєднання. Тим більше, що нинішня Республіка Польща впродовж усіх років незалежності України постійно надає їй допомогу у справі віднайдення належного місця в європейській співдружності, враховуючи й свої власні інтереси.

По-друге, основним фактором усіх проблем нібито незалежної України, як дотепер, залишалася глибока руїна українського суспільства і хисткість внутрішньої політики, яка вибудовувалась далекою від запитів суспільства і потреб держави. Звідси значною мірою і невизнання поляками українців як державотворчого народу. Не беруся давати якихось рецептів щодо стосунків з сусідніми народами, а тим більше повчати їх, як ставитися до нас і нашої спільної минувшини. Але не викликає сумніву, що ми повинні гідно, за прикладом тих же поляків, шанувати власну історію і намагатися порозумітися з

сусідами так, щоб ми взаємно себе поважали, як це сталося у стосунках між поляками і німцями, німцями і французами тощо.

Все те, що я розповів про страхітливі події 70-літньої давнини у місцях мого дитинства, ніяким чином не спрямоване проти польського народу, до якого я відношуся з симпатією. Те, що робить нинішня Польща для знедоленої України, симпатію підсилює. Нинішнього року спливає 75-ліття від початку Другої світової війни, яка завдала горя, рівною мірою українцям і полякам. А мій батько Іван Макар, похований в Потуржині на Холмщині, з 1 вересня 1939 р. захищав Польщу, будучи командиром взводу Польського війська.

Список використаних джерел

1. *Kolberg O.* Chełmskie. Obraz etnograficzny. T. 1–2. – Kraków: Druk. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1890–1891. 2. *Макар Ю., Макар В.* Палали села разом з їх мешканцями (Трагедія українських сіл Холмщини навесні 1944 р.) // Україна – Європа – Світ. Міжнар. зб. наук. праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. –Тернопіль: – В-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – Вип. 6–7. – С. 434–443; вип. 8. – С. 290–309. 3. *Наше* слово. – 2014. – 9 березня; 16 березня; 6 квітня; 13 квітня; 20 квітня. 4. *Library* and Archives Canada (LAC). – Volodymyr Kubijovyć Fonds. – R 6531-0-8-E (Колишня сигнатура MG31. D203). – Volume 25. File 17. 5. *Протокол* зізнань о. Василя Ляшенка // Макар Ю., Горний М., Макар В. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Т. 2. – Чернівці: Букрек, 2014. – С. 692–693. 6. *Рапорт* священика Михайла Скаба // Макар Ю., Горний М., Макар В. Назв. праця. – С. 694–695. 7. *Протокол* зізнань Ніни Войтович // Макар Ю., Горний М., Макар В. Назв. праця. – С. 693–694. 8. *Протокол* зізнань Анастасії Шуфель // Макар Ю., Горний М., Макар В. Назв. праця. – С. 710–712. 9. *Протокол* зізнань Ольги Шидловської // Макар Ю., Горний М., Макар В. Назв. праця. – С. 717–718. 10. *Архів* родини Макарів (невпорядкований). 11. *Архів* родини Макарів (невпорядкований). 12. *Спогад* Євгенії Шидловської // Книга пам'яті. До 60-річчя польсько-українських кривавих подій на Закерзонні / Упор. Вівталій Процюк. – Львів: Сполом, 2004. – С. 310–312. 13. *Library* and Archives Canada (LAC). – R 6531-0-8-E – Volume 25. File 17. 14. *Там само*. 15. *Niedźwiedź J.* Leksykon miejscowości dawnego województwa zamojskiego. – Zamość: Oficyna Wydawnicza "Kresy", 2003. – S. 350–351. 16. *Щирба Є.* Мої рідні Новосілки // Макар Ю., Горний М., Макар В. Назв. праця. – С. 625–635. 17. *Протокол* зізнань Юрія Свистуна // Там само. – С. 737. 18. *LAC.* – Volume 25. File 17. 19. *Niedźwiedź J.* Op.cit. – S. 148–150. 20. *Боровик О.* Серце стискає біль // Макар Ю., Горний М., Макар В. Назв. праця. – С. 287–298. 21. *Грисюк В.* Криваве весілля // Українська газета. – 2004. – 5 лютого. 22. *Петро Остапишин*, диктор Львівського телебачення // Книга пам'яті / Упор. Віталій Процюк. – С. 245–246. 23. *Протокол* зізнань Константина Дідуха // Макар Ю., Горний М., Макар В. Назв. праця. – С. 719–720.

Юрий Макар

ТРАГИЧЕСКОЕ СЕМИДЕСЯТИЛЕТИЕ

В материале, подготовленном на основе архивных материалов и воспоминаний очевидцев, раскрыта трагедия украинцев Холмщины весной 1944 г.

Ключевые слова: трагедия украинцев, Холмщина, свидетельства очевидцев, Сагрынь, Турковичи, Новосилки, Городославичи.

Yuriy Makar

TRAGIC SEVENTIES ANNIVERSARY

The article is based on the archives materials and memories of witnesses and disclosed the tragedy of the Ukrainians of Kholmshchyna on spring 1944.

Key words: the tragedy of Ukrainians, Kholmshchyna, memories of witnesses, Sahryn, Turkovychi, Novosilki, Horodoslavychi.

УДК 94 (477)

Степан Віднянський

ЗАКАРПАТТЯ: ВІД “ЗЕМЛІ БЕЗ ІМЕНІ” ДО ВЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ – КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

Автор прослідкував державотворчі процеси, що відбувалися на території Закарпаття. Увагу зосереджено на особливостях політичного та національно-культурного розвитку у 20–30-х рр. XX ст. та проголошенні автономії Карпатської України у 1938 р. З’ясовується роль видатних діячів краю у цих подіях.

Ключові слова: Закарпаття, державність, автономія, Карпатська Україна, русофільство, А. Волошин.

12 березня 2002 р. Президентом України був виданий Указ про відзначення 70-річчя подій, пов’язаних із проголошенням та збройним захистом Карпатської України. Ураховуючи значення цих подій у багатовіковій історії українського державотворення та на підтримку ініціативи громадськості Указом президента передбачається розробка та реалізація Плану заходів на 2008–2009 роки з відзначення цих історичних подій, серед яких – проведення наукових форумів і різних тематичних заходів у навчальних закладах України. З огляду на це пропонуємо матеріали виступу на Міжнародній конференції.

День 15 березня 1939 року назавжди залишиться у пам’яті волелюбних закарпатців і всього українського народу, бо цього дня Закарпаття уперше за свою багатовікову історію стало незалежним. Наприкінці 30-х рр. XX ст. Карпатська Україна виявилася єдиною територією, де проживала невелика гілка українського народу, яка проголосила свою незалежність і заявила на цілий світ про бажання жити державним життям. Такої можливості тоді не мали ні українці, які перебували в складі СРСР, ні українці під владами Польщі та Румунії. Тому вони разом з розпорошеною українською діаспорою в світі сприйняли події в Карпатській Україні – здобуття автономії в складі Чехословацької Республіки у жовтні 1938 р. і проголошення через півроку незалежності не лише як іспит на політичну зрілість українських сил, але й як відчайдушну спробу відновити українську державність в краї як зародок майбутньої соборної України. Виходячи з цього, утворення Карпато-української держави можна розцінювати як другий в минулому столітті, після національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., етап у боротьбі за створення українського державного утворення, щоправда, на окремо взятій українській території. І ця історичної ваги подія була не випадковістю, а цілком закономірним результатом багатовікового розвитку Закарпаття.

Проміжне географічне положення Закарпаття та його помірно-континентальний клімат й природні багатства здавна притягали різних завойовників. Характерною особливістю складного етнополітичного, національно-культурного та соціально-економічного розвитку Закарпаття протягом багатьох століть було те, що корінне, автохтонне населення цього південно-західного історико-етнокультурного регіону України було географічно й політично відірване від головних центрів свого етносу і перебувало у ярмі іноземних поневолювачів.

Вже з часів неоліту тут проживали племена боїв і галлів, даків і фракійців, кельтів і сарматів, проходили через територію краю авари, гуни, гети, гепіди, готи та ін. За археологічними пам’ятками з II ст. н. е. тут міцно осіло хліборобське слов’янське населення – білі хорвати, матеріальна й духовна культура яких була тісно пов’язана з культурою тих східно-слов’янських племен,

які населяли Прикарпаття, Волинь, Придністров'я і Придніпров'я, зокрема з Трипільською культурою. Протягом багатьох століть територія Закарпаття входила в різні державні організми, була розмежована штучними кордонами, але вона формувалася і залишалася однією цілісною структурою, не втрачаючи свого слов'янського, руського, а в нові часи – українського характеру. Зокрема, після захоплення в XI–XIII ст. всієї території краю Угорщиною зберегти свою мову і національність закарпатцям вирішальною мірою допомогала їхня релігійна окремішність у католицькому соціально панівному середовищі угорців.

Упродовж віків формувалася й культура Закарпаття як регіональна руська (карпаторуська) культура одного народу, об'єднаного мовою, звичаями, віруваннями, способом життя і ведення господарства. Незважаючи на різні деформації, котрих вона під тиском політичних чинників зазнавала як і культура будь-якого малого бездержавного народу, відірваного від основних економічних й культурно-національних центрів свого етносу, вже у XIX ст. вона складала певний сектор культури всього українського народу. Цьому сприяли тісні зв'язки Закарпаття з іншими українськими землями на сході від Карпат, що ніколи не переривалися. Зокрема, із Києва, Галича та інших руських міст у Закарпаття потряпляли церковні книжки, котрі потім переписувалися в Мукачівському, Грушівському й інших монастирях краю. Закарпатці приїжджали до Києва, вчились чи вчили слов'янській грамоті у Києво-Печерській лаврі. Розширенню зв'язків Закарпаття з іншими руськими землями і розвитку східнослов'янської культури та православ'я сприяв також переселенський рух до краю населення з другого боку Карпат, що розпочався ще з часів Київської Русі й Галицько-Волинського князівства і не припинявся ніколи, зокрема прихід і поселення в Мукачівській домінії в кінці XIV ст. подільського князя Федіра Коріятовича з великою дружиною.

Під впливом давньоруської культури, користуючись живою народною (українською) мовою, розвивалося на Закарпатті письменство, як і освіта (монастирські школи), що мали переважно релігійний характер. З кінця XVIII ст. розгортають активну літературну й громадсько-культурну діяльність закарпатські "будителі" – М. Андрелла, І. Базилович, В. Довгович, М. Лучкай, О. Духнович, А. Добрянський, А. Кралицький, О. Павлович та ін., що черпали ідейно-художні та суспільно-політичні імпульси переважно з прогресивних традицій, політико-публіцистичних творів російської та української літератури. Окремі з них, не знайшовши пристосування своїх інтелектуальних сил в Закарпатті, переїхали працювати до України та Росії, де стали визнаними діячами науки і культури (П. Лодій, І. Земанчик, М. Балудянський, І. Орлай, Ю. Гуца-Венелін та ін.). Саме передова частина першого покоління закарпатської національної інтелігенції, котра, за визначенням І. Франка, не порвала тісних зв'язків з простим народом і його мовою, а була згуртована і прагнула служити йому, очолила в XIX ст. процес національно-культурного відродження краю і опір політиці мадяризації та латинізації панівних кіл Угорщини. Щоправда, цей процес через низку причин набув сильного русофільського забарвлення, аж до прийняття літературною мовою т. з. русинської (яка була, по суті, "язичієм" – сумішшю церковно-слов'янської, російської та української мов), що негативно вплинуло на становлення національної самосвідомості корінного населення Закарпаття, яке практично до початку XX ст. не визнавало самоназву "українці" і за традицією називало себе "руснаками", "карпато- чи угро-россами", "русинами", "руськими людьми". До речі, до цього часу Закарпаття навіть не мало офіційної географічної і політичної назви. Водночас завдяки діяльності будителів великого поширення серед населення Закарпаття, особливо під впливом революційних подій 1848–1849 рр., набули ідеї слов'янської взаємності, кровної спорідненості закарпатців зі

східними братами і їх об'єднання в боротьбі проти національного та соціального гноблення.

Початок XX ст. був позначений на Закарпатті посиленням асиміляторської політики угорського уряду, новою хвилею москвофільської пропаганди з боку діячів Галичини та Росії і виникненням т. з. народовецької (української) течії в культурному житті краю завдяки прагненню частини передової національної інтелігенції – Ю. Жатковича, А. Волошина, Г. Стрипського, В. Гаджеги, Л. Чопея та ін. писати українською мовою (не в останню чергу під впливом творчості М. Драгоманова, І. Франка, В. Гнатюка, І. Верхратського, С. Томашівського, Ф. Вовка та інших діячів України, що зацікавилися в той час закарпатською тематикою).

Після розпаду Австро-Угорщини внаслідок поразки у Першій світовій війні, під впливом революційних подій в Росії та проголошення українських державних утворень – УНР та ЗУНР – народовецький рух у Закарпатті поставив перед собою вже й політичні завдання. Невдоволені обмеженою автономією Закарпаття під назвою "Руська Країна" в складі проголошеної Угорської Народної Республіки, спочатку з'їзди народних рад у Любовні, Сваляві та Сиготі в листопаді-грудні 1918 р., а 21 січня 1919 р. Всенародні збори угорських русинів у Хусті ухвалили з'єднати Закарпаття зі Соборною Україною. Однак долю краю вирішили держави-переможниці Антанти на Паризькій мирній конференції: за Сен-Жерменським договором від 10 вересня 1919 р. Закарпаття під назвою "Підкарпатська Русь" було включено до складу новоутвореної Чехословацької республіки з "наданням їй щонайширшої автономії". Слід відзначити, що на той час через відсутність можливостей возз'єднати Закарпаття з Україною, таке рішення було чи не єдино реальним й в цілому, як показав подальший розвиток краю, досить оптимальним варіантом розв'язання питання про державно-правове визначення Закарпаття. Автономний статус краю був закріплений у прийнятій в лютому 1920 р. Конституції ЧСР, однак чехословацький уряд постійно зволікав з виконанням своїх зобов'язань й обіцянок, мотивуючи це тим, що, закарпатські русини-українці ніби-то ще "не дозріли" для автономного самоуправління. Головною метою чехословацької політики щодо Закарпаття було втримання й поступова інкорпорація краю до суспільно-політичної й соціально-економічної систем та відносин республіки з врахуванням його історично-національних особливостей.

Разом з тим, становлення й функціонування державно-політичної системи ЧСР на Закарпатті сприяли активізації суспільно-політичного руху в краї, якій в ході поступових демократичних перетворень у політичній, культурній і соціальній сферах ставав все вагомішим чинником загальнодержавного громадсько-політичного життя. Більше того, демократичні засади чехословацької конституції створювали сприятливі можливості й умови для розгортання процесів політизації й структуризації закарпатського суспільства, зокрема для виникнення й діяльності політичних партій, громадських об'єднань, культурно-освітніх товариств та інших інститутів й елементів громадянського суспільства. Наприклад, якщо до 1918 р. власних політичних партій на Закарпатті не було, а у 1918 р. і на початку 1919 р. їх функції й політичні завдання виконували руські народні ради, то після приєднання краю до Чехословаччини кількість політичних партій зростала тут досить швидко. Вже у 1921 р. в Закарпатті діяло 18, в 1922 р. – 22, а напередодні перших для закарпатців парламентських виборів 1924 р. – 30 політичних партій (всього, кількість зареєстрованих урядовими інстанціями партій, що діяли в краї у різні роки впродовж міжвоєнного періоду, становила 47). Певна частина з них були дочірніми організаціями або філіями чеських та словацьких партій, інші діяли як організаційно-самостійні, реґіональні партії, що

захищали інтереси винятково населення Закарпаття і формувалися в основному за національною ознакою та соціальним станом.

Процес становлення політичних партій на Закарпатті зумовлювався деякими особливостями політичного життя в складі Австро-Угорщини, а згодом Угорщини, й також багатонаціональним складом населення та його слабкою структурованістю, складністю взаємовідносин, політичних та національно-культурних поглядів, притаманних нечисленній й недостатньо розвиненій місцевій інтелігенції, міжконфесійною боротьбою й церковно-політичними відносинами тощо. Не випадково головною відмінністю партійних програм були їх протилежні національно-культурні орієнтації, зокрема ставлення до мовного питання в Закарпатті, за яким політичні партії поділялися на русинські (автохтонні), проросійські й проукраїнські. Разом з тим, наявність великої кількості партій в Закарпатті у міжвоєнний період слід розглядати не тільки як свідчення поляризації суспільства і дезінтеграційний фактор політичного життя, але й як певний показник його демократичності. До того ж, диференціація політично активного населення Закарпаття супроводжувалася багатьма змінами і поворотами: безперервний процес виникнення, зближення, об’єднання партій і водночас розпаду політичних об’єднань й блоків був характерною ознакою політичного життя краю у міжвоєнний період.

На початку 20-х рр. XX ст. в Закарпатті виникли й розгорнули свою діяльність насамперед такі політичні партії: Міжнародна соціалістична партія Підкарпатської Русі (з 1921 р. Крайова комуністична організація Підкарпатської Русі – складова частина Комуністичної партії Чехословаччини), Соціал-демократична партія Підкарпатської Русі, Селянсько-республіканська землеробська партія Підкарпатської Русі (дочірня організація Чехословацької аграрної партії), Карпаторусская трудовая партия, Руська хліборобська (землеробська) партія, Підкарпатський землеробський союз (пізніше – Автономний землеробський союз), Землеробська автономна партія Підкарпатської Русі, Народно-Християнська партія, Партія угорського права, Угорська партія дрібних землевласників, Угорська християнсько-соціальна партія, Соціалістична єврейська партія, Єврейська громадянська партія, Сіоністська партія, Єврейська консервативна (ортодоксальна) партія, та деякі інші малочисельні партійні утворення й групи. Вони віддзеркалювали складний національний, соціальний й релігійний склад закарпатського суспільства і, як в Чехословацькій республіці в цілому, де налічувалося близько 50 політичних партій, були показником високого рівня політичного плюралізму. Але провідну роль у суспільно-політичному житті краю відігравали 8–10 партій різної політичної та національно-культурної орієнтацій.

Яскравим показником впливу політичних партій на населення Закарпаття і водночас – його залучення до політичного життя, стали вибори до чехословацького парламенту – Палати депутатів і Сенату Національних Зборів, які упродовж 20-х років проводилися на Підкарпатській Русі тричі – у 1924, 1925 і 1929 рр.

У перших виборах до парламенту ЧСР, що відбулися в квітні 1920 р., населення Закарпаття участі не брало, однак згідно з виборчим законом республіки вибори в краї мали відбутись не пізніше 90 днів після чеських виборів, тобто не пізніше кінця липня 1920 р. Втім чехословацька влада довго не наважувалася на ці вибори, посилаючись на політичну незрілість закарпатського суспільства. Після довгих зволікань і на рішучу вимогу політичних сил Закарпаття вони були призначені на березень 1924 р. Виборча компанія в Закарпатті тривала два місяці й була досить активною. Упродовж них політичні партії з агітаційно-пропагандистською метою використовували засоби масової інформації (ними на цей час видавалось понад 50 газет та журналів), провели

близько 450 зборів, а також партійні конференції, на яких були прийняті передвиборні програми політичних партій. Вони зводилися в основному до таких вимог: надання широкої автономії краю, підвищення заробітної плати, ліквідація безробіття, проведення земельної реформи, зниження податків, гарантування свободи слова, друку тощо.

До участі в парламентських виборах на Закарпатті було допущено 13 кандидатських списків від різних політичних партій та блоків. Роль урядової коаліції відігравав Аграрний блок, який підтримали чимало регіональних партій Закарпаття. В ролі активної опозиції виступала комуністична організація та угорські націоналістичні партії, а самостійно виступив лише Автономно-Землеробський Союз.

Результати перших парламентських виборів на Закарпатті були дещо несподіваними. Абсолютну перемогу (майже 40 % голосів) на них отримали комуністи: з 13 обраних членів Національних зборів від Підкарпатської Русі шестеро – Й. Гатті, І. Мондок, М. Сидоряк, М. Терек, І. Боднар і І. Локота, належали до крайового осередку КПЧ. По два парламентарія було обрано від Народно-соціалістичної партії (А. Гагатко і І. Цурканович), Угорської народної партії (А. Корлат і Ф. Єгрі), Автономно-Землеробського Союзу (А. Куртяк і Ю. Фельдеші) і лише один – від Аграрної партії (Й. Камінський).

Вже через рік, 15 листопада 1925 р., у зв’язку з кризою коаліційного режиму в ЧСР були достроково проведені нові парламентські вибори. Їх результати в Закарпатті підтвердили високий авторитет серед виборців лівих партій. Комуністи, зокрема, хоча і втратили майже 25 тис. голосів порівняно з 1924 р., але знову одержали переконливу перемогу – майже 31 % виборців віддали за них свої голоси. 7,4 % голосів набрали соціал-демократи. Водночас підсумки виборів показали зростання авторитету серед закарпатців аграрної партії та Автономно-Землеробського Союзу, які одержали значно більше голосів, ніж у 1924 р. – відповідно 14,2 % проти 6,4 % і 11,6 % проти 8,4 %.

Результати виборів до парламенту у 1924 і 1925 рр. в Закарпатті, коли за опозиційні уряду партії було віддано відповідно 60 і 54 відсотків голосів, викликали упереджене ставлення празького уряду до політичного життя в краї, де виявилось дуже багато невдоволених чехословацьким урядуванням і на чолі сильної опозиції опинилася комуністична партія. Уряд ЧСР змушений був частково переглянути свою політику в Закарпатті, посилити, зокрема, свої зусилля по розв’язанню соціально-економічних та національно-культурних проблем краю, а партії урядової коаліції, особливо аграрна, виявили особливу активність серед місцевого населення в пошуках підтримки й політичних партнерів напередодні наступних парламентських виборів, що відбулися у 1929 р. До речі, 1925–1929 роки були найуспішнішими, в плані господарського розвитку (найвищий приріст національного продукту, найнижчий процент безробітних, стабілізація матеріального становища робітників, середніх підприємців та селян), політичної стабілізації (домінація аграрної партії) і зміцнення парламентсько-партійної системи, в історії міжвоєнної Чехословаччини і це не могло не позначитися на настроях її громадян.

Тому не випадково вибори 1929 р. вперше за кількістю голосів вивели в Закарпатті на перше місце провідну партію урядової коаліції – аграрну (29,1 % голосів), якій, зокрема, вдалося заручитися підтримкою русофільських діячів і партій краю. Комуністи з 15,2 % голосів опинилися лише на четвертому місті, поступившись також національним демократам і “Руському блоку” (об’єднанню чотирьох регіональних партій на чолі з Автономно-Землеробським Союзом), які отримали по 18,3 % голосів виборців. У цілому, як влучно зауважив відомий дослідник історії Закарпаття П. Магочі, результати виборів 1929 р. в цьому краї показали, що “зусилля Праги досягти політичної консолідації завершились

успіхом… Уперше (й востаннє) на виборах до Національних зборів блок проурядових партій здобув більшість у 54 % голосів”.

Аналізуючи результати парламентських виборів у Закарпатті в 20-х роках, слід відзначити досить високий відсоток – 14,6 – абсентеїзму (неучасті у виборах) населення краю у співвідношенні до загальнодержавної кількості, де цей показник становив всього 8,6 %. Це свідчило про ще досить низький рівень, у порівнянні з іншими регіонами республіки, політичної активності закарпатців. Разом з тим, участь понад 250 тис. з них у трьох парламентських виборах сприяло становленню в Закарпатті зачатків політичної культури на принципах демократії і плюралізму, формуванню парламентських традицій на цій українській землі. Залучення населення Закарпаття до парламентської системи ЧСР давало також змогу місцевим політичним лідерам легально здійснювати діяльність, спрямовану на вирішення тих чи інших проблем краю, набувати молодим партіям досвіду ведення конкурентної політичної боротьби, авторитету в умовах багатопартійності.

При всій політичній диференціації наприкінці 20-х рр. XX ст. у партійній системі ЧСР і її складовій частині – Підкарпатській Русі, в суспільно-політичному житті республіки в цілому витворилась стабільність політичних інтересів, орієнтації партій-партнерів і електорату, яка сприяла збереженню й зміцненню демократичного характеру республіки.

Щодо Закарпаття, то перше десятиліття чехословацького урядування на цій українській землі розпочалося в атмосфері взаємної довіри, щирих сподівань, зокрема, з боку закарпатців на покращення своєї долі в складі ЧСР. Уряд Чехословацької республіки, у свою чергу, був зацікавлений у підтримці цих оптимістичних настроїв і лояльності громадян своєї нової провінції і проводив досить активну й ефективну політику в цьому напрямі, досягши певних позитивних результатів.

Проте чехословацька влада невдовзі нажила собі чимало опонентів й ворогів серед місцевих політичних діячів і організацій. Вперте небажання празького уряду надати Закарпаттю обіцяну автономію, скликати крайовий сойм і виправити закарпатсько-словацький кордон, а також невдоволення місцевого населення засиллям в краї чеських урядовців і втручанням їх в культурно-освітні й церковні справи, були причиною невпинних конфліктів й непорозуміння у 20-ті роки. І хоча парламентські вибори 1929 р. засвідчили, що більшість закарпатських русинів-українців і надалі пов’язує свою долю і майбутнє свого краю з Чехословацькою республікою, однак друге десятиліття перебування Закарпаття в її складі не менш виразно продемонструвало, що досягнута наприкінці 20-х років відносна консолідація закарпатського суспільства була лише тимчасовим політичним явищем. Вже наступні, 30-ті роки, стали для Чехословацької республіки в цілому і, зокрема, для чехословацько-закарпатських відносин, важким випробуванням. Свідченням небезпечних для Праги змін у політичних настроях закарпатців стали результати виборів до парламенту ЧСР 1935 р.: 63 % голосів у краї зібрали партії, що були противниками чехословацької влади. Зокрема, за складних політичних умов у Закарпатті радикалізувався й український політичний рух.

Нагадаємо, що в ході складного процесу приєднання Закарпаття до ЧСР і в перші роки його перебування в складі нової держави, чехословацькі керівники неодноразово запевняли українських діячів в їх підтримці й демонстрували на практиці підтримку дійсно народного, українського напряму в національно-культурному розвитку Закарпаття, залишаючись, водночас, лояльними до інших напрямів. Свідченням цього було, наприклад, розпорядження Міністерства шкільництва й народної освіти ЧСР стосовно літературної мови на Закарпатті від 20 грудня 1919 р., в якому зазначалося, що “слід визнати літературною мовою

місцевого населення літературну мову малоруську, яку уживають його найближчі сусіди й одноплемінці, тобто галицьку українську мову… Визнання літературної української мови мовою навчання в Карпатській Русі полегшить значно організацію і діяльність шкіл…”.

У цілому, в перші роки чехословацького урядування в Закарпатті владні кола проводили досить виважену й помірковану національну політику і намагалися прямо не втручатися у розвиток національно-культурних процесів у краї, зокрема, у ворожнечу між різними орієнтаціями в мовному питанні. Більше того, чехословацька влада і особисто президент ЧСР Т. Масарик, який загалом прихильно ставився до українського народу, визнавали право на існування і підтримували, наприклад, в однаковій мірі (в тому числі й матеріально) діяльність двох найбільш впливових культурно-освітніх товариств у Закарпатті – і створеної у 1920 р. української “Просвіти”, і утвореного на противагу їй в 1923 р. русофільського товариства ім. О. Духновича. До речі, у міжвоєнні роки в краї було створено й активно діяло понад 150 громадських організацій з найрізноманітними напрямами діяльності, що було одним із проявів культурного відродження Закарпаття в рамках Чехословацької республіки, так само як і бурхливе зростання різних навчальних закладів (на початок 1938 р. в краї було 809 тільки народних шкіл, у т. ч. 469 з українською мовою викладання, 182 – чеською, 123 – угорською, 24 – німецькою і т. д. Отже, усі культурно-просвітницькі, національні і, до певної міри, політичні напрями в Закарпатті дістали майже рівні права, можливості й державну підтримку.

Однак, дуже скоро чехословацькі владні кола змінили своє ставлення до українського руху. Спочатку це сталося тоді, коли в 1923 р. губернатором і віце-губернатором були призначені відповідно А. Бескид і А. Розсипал, які однозначно підтримували русофільський напрям, загравали з карпато-русинським (так званим автохтонним), а український напрям вважали іредентистським, протидержавним і часом навіть переслідували його прибічників. Ще більш упереджено почав відноситися уряд ЧСР до українства в Закарпатті після того, як з другої половини 20-х років до нього приєдналася впливова крайова комуністична організація. Не випадковим було також і призначення Прагою у 1935 р. новим губернатором Підкарпатської Русі русинофіла К. Грабара. А так зване мовне опитування у 1937 р. – проведений в Закарпатті міністерством освіти ЧСР плебісцит серед батьків з приводу вибору української (автор Панькевич) чи російської (автор Сабов) граматики для навчання дітей в школах, став одним з найбільш ганебних втручань влади в культурні процеси в краї.

І це відбувалося в той час, коли співвідношення прихильників русофільського і українського напрямів в Закарпатті досить інтенсивно змінювалося, і не в останню чергу завдяки перебуванню в краї значної кількості емігрантів з інших українських земель та їх наполегливій національно-культурній праці, на користь останнього, коли українська національна свідомість корінних мешканців краю була переконливо зманіфестована при підготовці Всепросвітянського з’їзду в Ужгороді у 1937 р. Понад двадцять політичних партій, союзів, товариств, редакцій періодичних видань виступили з “Маніфестом до українського народу Підкарпаття”, у якому здекларовано українську національну ідентичність населення і сформульовано його культурно-національні вимоги. Водночас, цей важливий документ спростовує звинувачення українського руху в Закарпатті часів Чехословацької республіки в його нібито іредентистському, протидержавному характері. У ньому чітко й недвозначно було проголошено: “Ми добровільно прилучилися до Чехословацької республіки, ми є вірними громадянами нашої демократичної держави, – але в мовних і культурних справах

ми були й будемо частиною великого 50-міліонового українського народу і цеї нашої народної та культурної єдності ніколи нізащо не зречемося…”.

Щодо політичних вимог, то українські партії й організації, звичайно, теж були незадоволені політикою празької влади і активно приєдналися до інших партій краю з вимогами надання автономії Закарпаттю. До Народно-християнської партії А. Волошина, програма якої відрізнялася від програм інших політичних організацій більшим радикалізмом саме в українському питанні, приєдналася нова, по суті націоналістична, Українська селянська партія (УСП), заснована в 1935 р. відомою діячкою Пряшівщини І. Невицькою. У резолюції ІІ з’їзду УСП, зокрема, наголошувалось: “1. Вимагаємо правдивої, повної автономії і виборів до сойму, щоб нарід міг собі вибрати своїх представників. 2. Вимагаємо, щоб усі посади зайняли на Підкарпатті правдиві представники, то єсть діти – сини українського народу. Урядники іншої нації, які залишаються дочасно в наших урядах, повинні скласти іспит з української мови…”.

Отже, згубні наслідки економічної кризи, що зумовили різке погіршення становища основної маси населення і призвели до різкого загострення соціальних протиріч, прихід до влади в Німеччині фашистів і посилення антидемократичних та профашистських тенденцій в самій Чехословаччині, а головне – постійне зволікання Праги з питанням надання автономії краю і її втручання в національно-культурне життя закарпатців – все це істотно вплинуло і на внутрішньополітичне становище Закарпаття у 30-х роках, значно прискорило поляризацію суспільно-політичних поглядів різних політичних сил й угрупувань й привело до радикалізації громадсько-політичного життя, зростанню античехословацьких настроїв серед переважної більшості населення краю. В кінцевому результаті сталося так, що до критичного в її історії 1938 року Чехословацька республіка увійшла, практично втративши, можливо за винятком частини діячів українського напряму, підтримку серед політичних лідерів і населення Закарпаття, землі, яку ще в 1934 р. майбутній президент Чехословаччини Е. Бенеш, промовляючи в Ужгороді, твердо обіцяв разом із закарпатцями “боронити до останньої краплі крові”.

Отже, боротьба закарпатців за автономію тривала протягом майже усіх двадцяти років перебування краю в складі Чехословаччини. В ній брали участь практично всі політичні партії, громадські об’єднання й національно-культурні товариства Закарпаття, що були активною опозицією центральній владі. Однак, політично-класові й особливо національно-культурні розбіжності їх програм, зокрема гостре протистояння русофільського та українського напрямів у суспільно-політичному житті краю були саме тим фактором, який полегшував правлячим колам ЧСР тривалий час утримувати цей масовий патріотичний рух в безпечних для Праги рамках.

Ситуація змінилася в другій половині 30-х років, коли, з одного боку, в Закарпатті відбулася радикалізація громадсько-політичного життя навколо питань національно-культурного розвитку та реалізаціїї автономних прав краю й зростання античеських настроїв серед місцевого населення, а з іншого – в Європі загострилася міжнародна обстановка і політична криза напередодні Другої світової війни, в центрі якої опинилася Чехословаччина, до якої висунули свої територіальні претензії практично усі сусідні держави і насамперед Німеччина, що розпочала підготовку до світової війни. Всі зусилля керівників ЧСР не змогли зберегти її від небезпечно наростаючої зовнішньополітичної ізоляції. Великі держави, які раніше підтримували демократичну Чехословаччину і стабільність в Центрально-Східній Європі в цілому, все більше потурали експансіоністській політиці нацистської Німеччини, що прикривалася гаслом права націй на самовизначення. Це яскраво виявилося вже під час аншлюса Австрії 12 березня 1938 р. На черзі була Чехословаччина, послаблення міжнародного становища

якої вплинуло, незважаючи на в цілому досить ліберальну її національну політику, на зростання й консолідацію античехословацького сепаратистського та автономістського руху як серед судетських німців, так і в Словаччині та Закарпатті.

Незабаром політика потурання Німеччини з боку Великої Британії та інших великих держав Європи, готовність Угорщини та Польщі взяти участь в античехословацькій акції підштовхнули А. Гітлера до рішучих дій. В березні 1938 р. після успішного для Німеччини аншлюсу Австрії, він заявив, що не бажає миритись із гнобленням німців у Чехословаччині. З боку Німеччини розпочалася активна компанія по внутрішній і зовнішній дестабілізації ЧСР. За наказом Берліна Судетсько-німецька партія на своєму з'їзді в квітні 1938 р. схвалює програму, яка передбачала повну автономію Судетської області та інші радикальні вимоги до чехословацького уряду. Згодом вона виступила з вимогою приєднання області до Третього рейху. В цей критичний для ЧСР час Велика Британія заявляє, що відмовляється надати гарантії Чехословаччині та закликала її лідерів піти на поступки Німеччини. Німеччина, у свою чергу, в травні 1938 р. почала концентрувати війська на кордонах Чехословаччини. Уряд ЧСР виявив твердість і оголосив часткову мобілізацію: чехословацькі війська зайняли деякі прикордонні райони. Гітлер, не готовий на той час до військових дій проти Чехословаччини, вимушений був відступити. Але конфлікт не було ліквідовано. Для його вирішення 29–30 вересня 1938 р. в Мюнхені була скликана міжнародна конференція за участю керівників урядів Великобританії (Н. Чемберлен), Франції (Е. Даладьє), Німеччини (А. Гітлер) та Італії (Б. Муссоліні). Конференція, на яку навіть не були запрошені представники ЧСР, фактично прийняла німецькі вимоги, подані Чехословаччині у вигляді ультиматуму. Прийнявши важкі умови Мюнхенської угоди, Чехословаччина, зраджена союзниками, опинилася віч-на-віч із фашистською Німеччиною.

Внаслідок Мюнхенського диктату ЧСР вимушена була задовільнити ультимативні німецькі вимоги: до третього рейху, зокрема, було приєднано промислово високорозвинену Судетську область, де проживало понад 3 млн німців. Польща, у свою чергу, на початку жовтня отримала Тешинську Сілезію, а на початку листопада 1938 р. за рішенням Першого Віденського арбітражу південну частину Словаччини та найбільш розвинені райони Закарпаття було передано Угорщині. В цілому, Чехословаччина втратила одну третину своєї території з насленням 5 млн чоловік і 40 % свого промислового потенціалу. Зраджена союзниками, країна опинилася у стані глибокої політичної кризи (5 жовтня 1938 р. на знак протесту проти політики диктату і розвалу Чехословаччини пішов у відставку з посади президента республіки Е. Бенеш), із якої поспішили скористатися словацькі та закарпатські автономісти. Спочатку словаки, а слідом за ними закарпатські русини-українці проголошують автономію і Прага змушена нарешті затвердити автономні уряди Словаччини (7 жовтня) і Підкарпатської Русі (11 жовтня). Перша Чехословацька республіка припиняє своє існування, а наступне піврічне існування урізаної з усіх боків Чехо-Словаччини ввійшло в історію як період Другої республіки, побудованої на федеративних засадах.

Щодо Закарпаття, то саме цей нетривалий період увійшов в історію як час розбудови Карпато-української державності, активної, хоча і неоднозначної за оцінками й результатами діяльності автономних урядів краю.

Затверджений Радою міністрів ЧСР 11 жовтня 1938 р. перший автономний уряд Закарпаття – Рада міністрів Підкарпатської Русі, складався із шести чоловік – відомих політичних діячів краю, що були депутатами чехословацького парламенту і сенату. Главою уряду був призначений Андрій Бродій – лідер русофільського напряму в краї, голова Автономно-землеробського союзу, один із

найактивніших і найвпливовіших депутатів чехословацького парламенту від Закарпаття у 1933–1938 рр., який поряд з посадою прем'єр-міністра отримав портфелі міністра шкільництва і міністра федерального уряду в справах Підкарпатської Русі. Міністром внутрішніх справ став Едмунд Бачинський – один із керівників Республіканської землеробської (аграрної) партії на Закарпатті. Один із лідерів Української народної ради, соціал-демократ Юліян Ревай став міністром комунікацій, а лідер Руської національно-автономної партії Степан Фенцик – міністром без портфеля (питання встановлення словацько-закарпатських кордонів). Державними секретарями в уряді стали представник Автономно-землеробського союзу на Пряшівщині Іван П'єщак (питання юстиції) і лідер українського напряму в Закарпатті, голова Народно-християнської партії о. Августин Волошин (питання охорони здоров'я і соціального забезечення). Отже, до першого автономного уряду ввійшло четверо представників русофільського і двоє – українського напряму, що було компромісним рішенням і в цілому реально відображало співвідношення між двома головними політичними блоками Закарпаття.

Автономний уряд А. Бродія проіснував всього 15 днів – з 11 по 26 жовтня 1938 р., за які встиг провести три засідання. Першочерговим завданням для нього було врегулювання територіальних проблем, зокрема вирішення питання кордону між Підкарпатською Руссю і Словаччиною. Він розпочав широку кампанію за приєднання до краю східнословацьких районів (Пряшівщини), заселених переважно русинами-українцями. Але надмірна активність уряду в цьому напрямку відсунула на другий план розв'язання не менш злободенних для Закарпаття проблем – господарсько-фінансових, соціальних, культурних, внутрішньополітичних, зокрема боротьбу з угорськими і польськими озброєнними групами диверсантів, які все частіше проникали на територію автономного краю.

У зв'язку з ультимативними вимогами Угорщини до Чехословаччини щодо заселених переважно угорцями південних територій Закарпаття, урядом А. Бродія 23 жовтня 1938 р. було прийнято рішення про розв'язання цього спірного питання шляхом проведення плебісциту в краї. Це рішення, однак, виходило за рамки повноважень автономного уряду і суперечило конституційним нормам ЧСР. Боячись несприятливих для себе результатів референдуму, чехословацька влада на розширеному засіданні, за участю автономних урядів Словаччини і Підкарпатської Русі, 26 жовтня погодилася на арбітражне рішення з приводу вимог Угорщини. Незважаючи на це, А. Бродій і міністр його кабінету С. Фенцик, які вже тривалий час таємно співпрацювали з угорською владою в справі відриву Закарпаття від ЧСР, наполягали на проведенні плебісциту. Тоді федеральний уряд ЧСР звільнив Бродія з посади прем'єра і його негайно було заарештовано в Празі за "державну зраду" – зв'язки із ворожими республіці закордонними елементами і профашистську діяльність на користь Угорщини. Його соратнику Фенцику вдалося втекти. На цій драматичній ноті закінчив свою короткочасну діяльність перший автономний уряд Підкарпатської Русі, який так і не зміг практично контролювати, а тим більше змінити на краще політичну ситуацію в Закарпатті й становище його населення.

Того ж дня, 26 жовтня 1938 р. новим прем'єр-міністром Підкарпатської Русі урядом ЧСР був призначений Августин Волошин* – лідер українського напряму в краї, а міністрами – члени першого автономного уряду Ю. Ревай і Е. Бачинський. Виразно український характер уряду А. Волошина викликав, з одного боку, радісне збудження й активну підтримку з боку українців у всьому світі, а з іншого – перехід закарпатських русофілів у відкриту опозицію до нього, що значно ускладнювало діяльність нового уряду.

Не встиг новий автономний уряд Підкарпатської Русі розпочати свою діяльність, як зазнав першої кризи. Згідно рішенням Віденського арбітражу від 2 листопада 1938 р. від Закарпаття відходило до Угорщини понад 12 % його території – міста Ужгород, Мукачево, Берегово та майже 100 інших населенних пунктів, де мешкало близько 175 тис. чоловік (у т. ч. понад 33 тис. українців). Це була важка втрата для автономного краю, особливо з господарського погляду. Уряд А. Волошина переніс свою канцелярію із Ужгороду до Хусту, що став столицею автономної української держави, розбудова якої розпочалася швидкими темпами і не в останню чергу завдяки безпосередній підтримці й допомозі з боку галицьких українців, які масово переходили польсько-чеський кордон, поспішаючи на поміч своїм закарпатським братам. Зокрема, саме за їх активною участю на початку листопада 1938 р. була утворена організація народної оборони – Карпатська Січ, як напіввійськова організація (її члени не були озброєні) для військового вишколу учасників українського національного руху і організації оборони Карпато-української держави. Січові відділи (команди), керівництво якими здійснювала Головна команда на чолі з командантом Карпатської Січі Д. Клімпушем в Хусті, виникли практично в кожному більш-менш великому населеному пункті краю: загальна кількість вишколених січовиків становила близько 2 тис.

Вже у листопаді 1938 р. Кабінет міністрів Підкарпатської Русі завершив свою реорганізацію. Він складався з чотирьох міністерств: внутрішніх справ (міністр Е. Бачинський), шкільництва та народної освіти (міністр А. Штефан), юстиції (належало до компетенції А. Волошина, але він передав керівництво ним своєму раднику А. Дутці) і комунікацій (міністр Ю. Ревай). Кожне окреме міністерство мало декілька ресортів (відділів). Значну роль в діяльності уряду відігравали особисті секретарі прем'єр-міністра С. Росоха та І. Рогач – люди молодшої генерації з радикальним націоналістичним гатунком.

При автономному уряді були створені служба безпеки, управління поліції в Хусті, українське емігрантське бюро на Карпатській Україні, що "збирає й систематизує заяви українських емігрантів щодо служби в державних, громадських і приватних установах та закладах" і надає карпато-українське підданство, відділ преси і пропаганди, який, зокрема, з метою інформування населення про діяльність уряду видавав "Бюллетень пресової служби". Щодня масовим накладом виходила урядова газета "Нова свобода", редакцію якої очолював відомий громадсько-політичний діяч і письменник В. Гренжа-Донський. Політичній та пропагандистській роботі уряд Волошина надавав особливого значення, що пояснювалося як необхідністю мобілізації зусиль населення краю на розбудову української держави, так і підривною діяльністю проти неї з боку Угорщини і Польщі. "Нова Свобода", наприклад, майже щодня друкувала різні заклики, звернення, маніфести автономного уряду та Української народної ради до "Українського Народу Підкарпаття", які друкувались великим накладом й у вигляді окремих листівок. У них пропагувався чіткий курс уряду на українізацію всього суспільного життя краю, зокрема все наполегливіше ставилося питання про офіційну зміну його назви на "Карпатську Україну".

22 листопада 1938 р. чехословацьким парламентом були прийняті поправки до Конституції ЧСР у формі "Конституційного закону про автономію Підкарпатської Русі", який юридично закріпив автономний статус Закарпаття як державного утворення в рамках Чехо-Словацької Республіки. В ньому зазначалося, що "Підкарпатська Русь є автономною складовою частиною Чехо-Словацької Республіки. Дефінітивну назву автономної території південнокарпатських русинів установить закон Сойму Підкарпатської Руси" і він же встановить "урядову мову та мову навчання в школах на території Підкарпатської Руси". Проте вже через декілька днів уряд А. Волошина видав

“Розпорядження правительства Підкарпатської Руси з дня 25 листопада 1938 року про запровадження на її території державної української (малоруської) мови”, а в кінці грудня офіційно дозволив вживати поряд із назвою “Підкарпатська Русь” також і назву “Карпатська Україна”. Так завершилася боротьба двох напрямів у Закарпатті перемогою українського.

Після цього пріоритетним напрямом політики уряду А. Волошина стає правотворча діяльність, що була покликана наповнити реальним змістом права автономного краю як суб’єкта федерації у складі ЧСР. До таких нормативних актів належали розпорядження про передачу всієї влади Кабінету міністрів Карпатської України до обрання Сойму, реорганізацію структури виконавчо-розпорядчої влади на містах, створення Верхового суду і Вищої державної прокуратури та ін. Разом з тим, створення жорсткої вертикальної структури виконавчої влади та обмеження громадян у їх конституційних правах (введення досить жорсткої цензури на газети і журнали, закриття ряду русофільських видань й організацій, утворення концентраційного табору поблизу м. Рахова, розпуск політичних партій та деякі інші недемократичні заходи уряду) свідчило про ознаки авторитарного політичного режиму в Карпатській Україні.

Завдання, що стояли перед автономним урядом А. Волошина, були дійсно надзвичайно складними, що вимагало мобілізації не лише всіх патріотичних сил, але й об’єднання в конструктивній, практичній державотворчій роботі всього населення Карпатської України, як української, так й інших національностей та орієнтацій. Цього, на жаль, уряду А. Волошина досягти не вдалося, насамперед через надмірний радикалізм близького урядового оточення – активних діячів Організації українських націоналістів (ОУН), що прийшли до краю з інших українських земель, зокрема з Галичини. Зовнішньополітична орієнтація уряду Карпатської України, розрив її зв’язків з іншими частинами Чехословацької республіки і загострення українсько-чеських відносин, відмова від пошуку компромісів із своїми агресивними сусідами – Угорщиною та Польщею, надмірне й невиправдане сподівання на підтримку із зовні – насамперед з боку Німеччини та допомогу української діаспори, теж не сприяли успішному розвитку державотворчих процесів у краї.

Приділивши головну увагу політичній діяльності, зокрема підготовці до перших в історії Закарпаття виборів до власного представницького й законодавчого органу – Сойму Карпатської України, уряд Волошина за допомогою єдиної створеної політичної партії – радикального “Українського Національного Об’єднання”, що стала, по суті, державною партією, успішно їх провів. І хоча результати виборів, що відбулися 12 лютого 1939 р., засвідчили схвалення основною частиною закарпатських українців курсу Кабінету міністрів Карпатської України А. Волошина на утвердження національної державності, але вони не змінили внутрішньополітичне становище в краї на краще. А щодо планів й задумів уряду Волошина у вирішенні проблем господарського і культурного будівництва, покращення соціального становища та рівня життя населення краю, то більшість з них так і не була реалізована.

Головна причина цього, і на цьому слід наголосити, не стільки в надмірній політичній, націоналістичній заангажованості уряду А. Волошина, прорахунках й помилках в його діяльності, що дійсно мали місце, скільки в тому, що за тих внутрішньополітичних й внутрішньоекономічних і особливо міжнародних умов, що склалися у 1938–1939 рр. в краї і навколо нього, Карпатська Україна не мала реальної можливості повноцінно функціонувати як автономна, а тим більше самостійна, незалежна держава. Зрештою й часу для цього історія дала молодій українській державі занадто мало.

Уже на початку березні 1939 р. А. Гітлер приймає рішення про остаточну ліквідацію Чехо-Словаччини і дає згоду Угорщини на окупацію Карпатської

України, що зняло будь-які покрови з політики Німеччини, на заступництво якої до останнього сподівався уряд Волошина. 14 березня 1939 р. ввечері, щойно дізнавшись про проголошення самостійності Словаччиною, що свідчило про остаточний державний розпад ЧСР, і скупчення угорських військ на кордонах з Карпатською Україною, А. Волошин офіційно проголосив її незалежною державою і назвав склад нового уряду. А 15 березня, коли окремі підрозділи угорських військ вже перейшли кордони краю, в Хусті розпочала свою роботу перша і остання сесія Сойму Карпатської України, на якій було ухвалено документи історичної ваги. Обравши президентом новоствореної української держави А. Волошина, сойм прийняв два конституційних закони. Ними, зокрема, підтверджувалося, що Карпатська Україна є незалежною державою – республікою з президентом на чолі, а також затверджувалися українські державні мова, прапор, герб і гімн. Однак, того ж дня, 15 березня 1939 р. Угорщина розпочала загальний наступ, який, незважаючи на героїчний збройний опір нечислених загонів Карпатської Січі, 18 березня завершився повною окупацією щойно проголошеної Карпато-української держави, що було за тих обставин більше символічним актом, ніж реальною політикою.

Отже, Карпатська Україна так і не розпочавши свою діяльність як незалежна держава, припинила своє існування. При оцінці цієї історичної події важко не погодитися із твердженнями істориків, що акт проголошення Карпатської України самостійною, незалежною державою “був більше результатом спонтанного і стихійного характеру, який став можливим у зв’язку з певними об’єктивними причинами: політичною кризою в Європі, розпадом Чехословаччини, проголошенням самостійності Словаччини тощо”. Втім вона залишила свій слід в історії боротьби українського народу за незалежність й національну державність і вписана у новітню історію України яскравими сторінками. Не менш важливими для сучасного процесу державотворення в нашій незалежній Українській державі є й уроки Карпатської України, зокрема той незаперечний факт, що лише разом з усім народом України в єдиній незалежній демократичній державі, покладаючись лише на власні сили відкриваються справжні можливості для повноцінного й щасливого життя закарпатців, як і мешканців інших регіонів України.

Події 1938–1939 рр. у Карпатській Україні не лише яскрава героїчна сторінка в історії цього самобутнього українського краю. Вони мали велике значення і для розвитку національної самосвідомості всього українського народу. Незважаючи на короткочасність свого існування, Карпатська Україна перебувала в центрі уваги української діаспори в світі та багатьох європейських держав, прогресивні сили яких співчували національно-визвольній боротьбі закарпатських українців і засудили вторгнення угорських військ до краю як попрання прав українського народу на самостійне державне життя. Виникнення Карпатської України як держави також зайвий раз продемонструвало перед усім світом, що Закарпаття – українська земля, де живуть українці, які бажають мати свою соборну державність разом зі своїми кровними братами на інших українських землях.

Сьогодні в незалежній Українській державі відбувається хоч і запізнілий у часі, але закономірний процес повернення українському народові Карпатської України та його президента – Августина Волошина. Ім’я видатного педагога, просвітителя, видавця, мецената, громадсько-політичного діяча Закарпаття по-праву заслуговує на вічну пам’ять і вписано золотими літерами в новітню історію України. Він цього заслужив невтомною працею для блага українського народу. 15 березня 2002 р. за визначну особисту роль у боротьбі за утвердження української державності Указом Президента України А. Волошину посмертно присвоєно звання Герой України. В Ужгороді – пам’ятник, діє Карпатський університет ім. Августина Волошина.

Історія Карпатської України, імя його провідників – А. Волошина, братів Ревай, С. Клочурака, Д. Клімпуша, А. Штефана, В. Гренжа-Донського та багатьох інших активних учасників розбудови Карпато-Української держави зайняли достойне місце в новітній українській історіографії, зокрема в академічних виданнях з історії України, в тому числі в 10-томній "Енциклопедії історії України".

* **Волошин Августин Іванович** народився 18 березня 1874 р. в с. Келечин Міжгірського району на Закарпатті в сім'ї греко-католицького священника. З 1883 по 1892 рр. навчався в Ужгородській гімназії, а в 1892–1896 рр. – в Ужгородському теологічному ліцеї і одночасно на фізичному факультеті Будапештського університету. В березні 1897 р. був висвячений і почав служити капеланом в Ужгороді. В 1899 після успішного закінчення Вищої педагогічної школи в Будапешті одержав диплом професора математики і фізики, що відкрило йому дорогу до викладацької роботи. З 1900 р. він починає працювати викладачем, а з 1912 по 1938 рр. – директором одного з найбільш престижних в ті часи в Закарпатті навчальних закладів – Ужгородської вчительської семінарії. Майже 26 років очолюючи цей заклад, А. Волошин дбав про піднесення освіти і культури в Закарпатті, а його роль у розвитку шкільництва в міжвоєнні роки важко переоцінити: зокрема, ним було підготовлено й видано 42 підручники та книги ("Методическая грамматика карпаторусского языка для народных школ", "Читанка для угро-русской молодежи", "Азбука", "Педагогика и дидактика", "Фізика", "История педагогики", "Педагогічна психологія", "Логіка" та ін.). Окрім того, він – автор цілого ряду популярних і політичних праць, віршів, оповідань, п'єс (наприклад, його п'єсу "Марійка-Верховинка" (1931) сучасники вважали "найкращою дотеперішньою карпато-українською драмою").

Августин Волошин був також ініціатором і керівником цілого ряду культурно-просвітніх, наукових і господарських установ в Закарпатті. Ще у 1902 р. він заснував в Ужгороді акціонерне товариство "Уніо", при якому працювали друкарня та книгарня, і почав видавати газету "Наука" (1903–1914), щорічник "Місяцеслов" (1901–1921) та іншу релігійну літературу народною мовою. У 1920 р. він був одним із головних засновників і керівників товариства "Просвіта", якому в міжвоєнні роки належала особлива роль в розвитку культури Закарпаття, в утвердженні української національної ідеї, поширенні писемності і знань, вихованні національної свідомості і національної гідності закарпатських українців. У 1924 р. Волошин заснував і очолив Педагогічне товариство Підкарпатської Русі, в 1929 р. – був організатором "Учительської Громади", а також перших в Закарпатті Підкарпатського банку та Кооперативного Союзу, редагував й видавав газети "Свобода", "Нова Свобода", місячник "Благовісник", сприявши становленню закарпатської журналістики.

У процесі становлення Волошина як педагога й культурно-громадського діяча, а згодом і як політика, суттєву роль відіграли плодотворні творчі зв'язки з представниками національно свідомої української інтелігенції Галичини, де закарпатському діячеві довелося побувати кілька разів. Поїздки Волошина в Галичину, зокрема, спричинили справжній переворот в його свідомості, у з'ясуванні ним багатьох питань національної історії України, розвитку визвольних змагань українського народу.

Активною політичною діяльністю А. Волошин почав займатися після Першої світової війни і розпаду Австро-Угорщини, коли постало питання про державну належність Закарпаття. В листопаді 1918 р. він став одним із керівників створеної в Ужгороді т. з. "Ради угорських рутенів", що виступала за збереження Закарпаття в складі Угорщини з наданням йому автономних прав. Однак під впливом стрімкого розвитку внутрішньополітичних і міжнародних подій він

переорієнтовується на новоутворену Чехословацьку республіку і стає одним із керівників Центральної Руської Народної Ради, яка в травні 1919 р. приймає рішення про приєднання Закарпаття до Чехо-Словаччини. У 1919–1920 рр. Волошин стає одним із членів Директоріума – створеного Радою міністрів ЧСР тимчасового автономного органу державного управління на Закарпатті.

Поступово А. Волошин стає одним із авторитетніших громадсько-політичних діячів краю міжвоєнного періоду, загальновизнаним лідером українського національно-культурного напряму в Закарпатті, який завдяки його наполегливій повсягденній народовецькій праці з кожним роком зміцнював свої позиції в краї. У 1923 р. він заснував і до початку 1939 р. очолював Народно-Християнську партію, від якої у 1925–1929 рр. був депутатом парламенту Чехословацької республіки, де відстоював інтереси свого народу і краю. Однак на вершину державно-політичного життя Закарпаття Волошин вийшов у 1938–1939 рр., коли вирішувалася доля його рідного краю. 11 жовтня 1938 р. він стає членом першого автономного уряду Закарпаття – Кабінету міністрів Підкарпатської Русі на чолі з А. Бродієм, а 26 жовтня, після відставки і арешту останнього, його призначають прем'єр-міністром другого автономного уряду Підкарпатської Русі – Карпатської України.

Слід зазначити, що саме довголітня плідна праця А. Волошина для і серед рідного народу, його переконання, що закарпатці заслуговують на краще майбутнє і готовність заради цього на нові пожертви, а також високий авторитет й народна підтримка Волошина, як і його в цілому лояльне ставлення до Чехословацької республіки, підтримка її конституційних основ і демократичних інститутів та прагнення "забезпечити самостійність Карпато-Української держави в рамках федерації" зумовили вибір його кандидатури на пост прем'єра. З приводу цього призначення, наприклад, чеська преса писала: "Людина на свойому місці. Мало маємо людей такої ваги, як о. д-р Волошин. Українській нарід Підкарпаття виявив для нього таку любов і таке признання, що назвав його "батьком народу". Цієї назви не устійнив ніякий закон – вона створена народом… Назначуючи його прем'єром – влада зробила найщасливіший крок". Гаряче підтримав призначення А. Волошина "провідником народу Закарпаття" глава греко-католицької церкви в Західній Україні, Галицький Митрополіт й Архиепископ Львівський Андрій Шептицький, українська діаспора в усьому світі.

Під керівництвом уряду А. Волошина в Закарпатті розпочалося будівництво української державності, однак через цілий ряд суб'єктивних причин і об'єктивних обставин йому так і не судилося здійснити намічені плани. Після свого тріумфу як політика, що припадає на 15 березня 1939 р., коли вперше обраний закарпатцями Сойм Карпатської України одноголосно обирає Августина Волошина президентом самостійної держави, він вже увечері того ж історичного й водночас трагічного дня разом з членами Сойму і нового уряду змушений був емігрувати, бо Угорщина за згодою Гітлера почала окупацію всього Закарпаття. "Німці ганебно нас обманули!", – так відверто реагував екс-президент Карпатської України на ці події, визнаючи цим практично і своє фіаско як політика.

Після окупації краю угорськими військами А. Волошин разом із окремими членами свого уряду змушений був залишити м. Хуст і 16 березня 1939 р. перейшов кордон Румунії. Відвідавши Югославію, Австрію, Німеччину, у травні 1939 р. він поселився в Празі, де повністю присвятив себе педагогічній та науковій діяльності: до закінчення Другої світової війни він викладав в Українському вільному університеті, де пройшов шлях від професора педагогіки до декана філософського факультету (1939–1940) і ректора цього першого українського вищого учбового закладу за кордоном. 21 травня 1945 р.

радянським НКВС його було заарештовано в Празі й вивезено до Москви. Після жорстоких допитів у Лефортівський в'язниці стан здоров'я Августина Волошина різко погіршився і 19 липня (за деякими даними – 11 липня) 1945 р. 71-річний екс-президент Карпатської України помер.

Степан Виднянский

ЗАКАРПАТЬЕ: ОТ "ЗЕМЛИ БЕЗ ИМЕНИ" К СОБСТВЕННОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ – КАРПАТСКОЙ УКРАИНЫ

Автор проследил государственные процессы, происходившие на территории Закарпатья. Внимание сосредоточено на особенностях политического и национально-культурного развития в 20–30-х гг. и провозглашении автономии Карпатской Украины в 1938 г. Выясняется роль выдающихся деятелей края в этих событиях.

Ключевые слова: Закарпатье, государственность, автономия, Карпатская Украина, русофильство, А. Волошин.

Stepan Vidnyanskyy

TRANSCARPATHIA: FROM THE "LAND WITHOUT A NAME" TO THE ACTUAL STATEHOOD – CARPATHIAN UKRAINE

Followed by government formation process that took place in Transcarpathia. Attention is focused on the peculiarities of the political and cultural development in the 20's and 30's of the twentieth century and proclaiming the autonomy of Carpatho-Ukraine in 1938, turns the role of prominent figures of the land in these events.

Key words: Transcarpathia, statehood, autonomy, Carpatho-Ukraine, Russophilism, A. Voloshyn.

УДК 94 (477)

Василий Ткаченко

УКРАИНА: ИСПЫТАНИЕ МАЙДАНОМ

В статье анализируются истоки, движущие силы и течение гражданского противостояния в Украине, известного как Евромайдан 2014 года.

Ключевые слова: Евромайдан, Антимайдан, гражданское противостояние, евроинтеграция, международные санкции, виновник кровопролития, идентичность сопротивления, идентичность проекта будущего, “двойная периферия”, “война миллионеров против миллиардеров”, “миллениумы”, “родовой” труд, “самопрограммированный” труд, “титушки”, социальное исключение, политика “сильной руки”, антикриминальная революция.

Летом 2013 года, думая о перспективах евроинтеграции Украины, я был озабочен вопросом зрелости украинского общества, его готовности сделать решительный шаг и порвать с имперским прошлым, которое глубоко засело в мировоззрении определенной части населения нашей страны, вошло в подсознание, жизнь, быт и привычку. Российская империя, к обустройству которой в течение более чем трех столетий украинцы приложили немало усилий после Переяславского договора 1654 года (и в этом они преследовали свой определенный национальный интерес), даже после провозглашения независимости Украины в 1991 году все еще оставалась весомым фактором общественной жизни, заметной составной политической культуры и духовной жизни в целом. В частности это проявилось в процессе фольклорной стереотипизации украинцев в имперской культуре (как русской, так и украинской), где украинцы часто воспринимались как некая экзотическая группа верноподданного “поющего и пляшущего племени”. Яркий пример того – метафоричное изложение Николаем Гоголем в повести “Ночь перед рождеством” встречи запорожцев с Екатериной II, где они пали ниц, отказываясь подняться.

Майдан человеческого достоинства

Апеллируя к метафоре Николая Гоголя, я тогда – за полгода до Евромайдана – выразил свои предчувствия в такой форме: “Знаете ли вы украинскую ночь? Нет, вы не знаете украинской ночи! Особенно это касается ночи перед Рождеством. Да и летней ночи, где до сих пор на всеукраинской Сорочинской ярмарке под окнами хат шатается со свиным рылом *красная свитка*, смущая православный люд призывом “вернуть все богатство народу”. А на призыв встать в полный рост на пути евроинтеграции, некоторые правнуки запорожцев, под дикий хохот Басаврюка, до сих пор традиционно отвечают: “Не встанем, мамо! умрем, а не встанем!”. Однако, прогноз мой все же заканчивался надеждой на то, что “по законам жанра, скоро будет светать… А затем пропоют и третьи петухи” [1].

Дело не обошлось петухами… В ночь с 10 на 11 декабря 2014 года, незадолго до Рождества, на звоннице Михайловского собора послышался гул всех колоколов. В набат били монахи, призывая киевлян выйти на улицы, дабы остановить штурм спецназом митингующих на Евромайдане. Звонили три часа подряд. По словам звонаря – аспиранта Киевской православной богословской академии Ивана Сидора – “Святейший Патриарх Филарет распахнул двери монастыря, а наместник Агапит благословил колокольный звон. Церковь должна быть с народом, она создана Христом, чтобы спасти человечество. Церковь, которая закрывает двери перед людьми – это не церковь”. В этой связи “именно колокольным звоном я пытался прогнать из душ людей тьму и зло, которое там

поселилось” [2]. Киевляне подтянулись на площадь, Евромайдан выстоял, и с первыми лучами солнца спецназ постепенно ретировался в места своей дислокации. Проба сил состоялась, и стало ясно: это воспарил НАРОД, ибо “чтобы взлететь, птица должна стать гордой”.

А что же сильные мира сего? 13 декабря в заявлении, обнародованном пресс-службой СКМ (System Capital Management) от имени самого богатого человека Украины Рината Ахметова ситуация была прокомментирована следующим образом: “Украина и президент (Виктор Янукович) три с половиной года шли по европейской дороге. И за это время было очень много сделано. В Вильнюсе соглашение не было подписано. И у всех возник вопрос – что случилось? Украина взяла паузу? Украина остановилась? Или Украина пошла в другую сторону? Все хотят иметь ясность… Люди стали искать ответы и вышли на Майдан. То, что мирные люди вышли на мирные акции, говорит о том, что Украина – свободная демократическая страна. И с этой дороги Украина не свернет. И это очень здорово. Но то, что в эти дни пострадали люди, это – недопустимо” [3]. Такой комментарий обнадеживал, более того – он как бы поддерживал все происходящее со стороны украинского крупного капитала.

Это дало отмашку ведущим телеканалам крупнейших украинских олигархов. Они вдруг начали освещать события достаточно широко, с претензией на объективность. Во всяком случае, интенсивность подачи материалов была невиданная ранее. Майдан завоевал национальное медиапространство, а вскоре этот украинский феномен стал фактором воистину вселенским. Хотя в ряде СМИ, в том числе и российских, все еще пытались создать имидж Майдана с элементами карнавала. Так, внимание, например, фокусировалось на приготовлении в большущих казанах борща на Крещатике и тому подобное. И ведь неспроста. Этот умиленно-этнографический колорит должен был “замылить глаза” и помешать увидеть главное – миллионную демонстрацию протестующих родителей после избиения их детей – пикетировавших студентов в ночь на 30 ноября. Люди пришли отстоять свое достоинство, честь своих детей и будущее своих внуков. И какой же профессиональной близорукостью нужно было обладать, чтобы на ряде телеканалов постоянно уменьшать число демонстрантов до 40–50 тысяч человек, а то даже и до 10 тысяч. То есть, даже не в разы, а на порядки.

Украинская власть тоже старалась в упор не видеть Майдан, не слышать его требований. Надеялась, что все либо рассосется само собой, либо с помощью штурмовиков, завезенных из юго-восточных регионов страны. Постепенно улицы Киева стали целенаправленно наводнять молодежью из депрессивных предместий Донбасса, их стали натравливать на активистов протестных акций. В столице участились случаи ночных поджогов автомобилей, избиения людей и погромов. Расчет строился на том, что если в городе “посеять мрак и разврат”, то тогда “они у нас спляшут, и не танец маленьких лебедей, а железное болеро, краковяк вприсядку” (В. Шукшин). А вот когда городские обыватели возмутятся, то сами и попросят власть “навести порядок”. Что и будет сделано.

А тем временем 60-летний участник Евромайдана в своем интервью заявляет журналистам: “Я вам скажу. Вот здесь их просчет. Если бы провокаторы нас не подогревали, может быть, мы бы так долго не держались”. В течение двух томительных месяцев ожидания, чередующихся с попытками “зачистки” Майдана, выстраивались и укреплялись баррикады. Со стороны “Беркута” час от часу применялись светошумовые гранаты и слышались выстрелы, а в ответ летели камни и “коктейли Молотова”. Наконец, 19 января 2014 года, как раз на крещенские святки, наши нарочито набожные власти преступили роковую черту. Появились первые убитые – гражданское противостояние вошло в фазу вооруженного конфликта.

Вот только сейчас еврочиновники из Брюсселя начали проявлять видимые признаки беспокойства – как-никак, а загорелось не где-то там, в Ираке или Сирии, а вот здесь, в Украине, прямо на границе с Евросоюзом. Конечно, было бы несправедливо не отметить, что и до этой вспышки насилия Брюсселем неоднократно принимались различные резолюции, которые “осуждали”, а то даже и “резко осуждали” насилие как таковое. Более того – Украину регулярно посещали еврокомиссары и очень авторитетные уполномоченные. От них постоянно слышались призывы к примирению. Но рядовой украинец нутром чуял, что это все как-то отстраненно и натужно. Чувствовалось, что сытой Европе как бы ни с руки втягиваться в процесс, который ничего доброго не сулил. Одни неприятности. А тут как раз наступают Рождественские каникулы, тут вам разворачивается шопинг, люди едут в отпуска, катаются на лыжах. Что и говорить, Рождественские каникулы для европейца – это святое. Да и поведение официальной Москвы выглядело не лучшим образом – час от часу слышались то предупреждения от различных чиновников, то нравоучения от политиков. И одновременно велись переговоры с Януковичем на президентском уровне за закрытыми дверьми. А то вдруг в прессе прошла информация, что на саммите “Россия-ЕС” Владимир Путин как бы невзначай бросил фразу: “Украина принадлежит России, как Кипр ЕС”. Все это повышало и до того перегретый температурный градус на Майдане.

Кто мог из России успокоить сердце? Разве что наша проникновенная землячка-львовянка Лилия Шевцова, которая уже с первых дней противостояния на Майдане ударила в Москве в набат: “Западные демократии и международные институты в параличе… Не понимают, что можно сделать и ничего сделать не способны”. Озабоченный Андрей Илларионов взывает к российской общественности и в конце января создает “Комитет солидарности с Майданом”. Проблемы Украины регулярно комментирует публицист Дмитрий Шушарин – достаточно профессионально, хотя иногда весьма сомнительно.

Итак, лишь после “кровавого крещения” 19 января Евромайдан стал предметом рассмотрения на заседаниях Всемирного экономического форума в Давосе 22–24 января, на саммите Россия – Европейский союз 28 января, и, в конце концов, вызвал бурные дискуссии на Мюнхенской конференции по вопросам безопасности 31 января – 2 февраля 2014 года. Как интенсивность, так и высокий уровень переговорного процесса засвидетельствовали, что кризис в Украине перерос локальный уровень парламентского, стал системным и нуждающимся в международном посредничестве.

Речь, конечно же, не шла о том, чтобы в это противостояние вмешивались представители других стран. Более того – такое течение событий было бы крайне нежелательным. Однако нельзя было закрывать глаза и на то, что решение “великих” – США, Европейского Союза и Российской Федерации – относительно будущего Украины становилось все более ожидаемым сценарием. Как отмечал в начале февраля 2014 года известный украинский аналитик Валерий Чалый, “хотя международное посредничество де-факто уже существует”, и “консультации с иностранными политиками выглядят вполне естественно”, однако “для паритета должно быть большее присутствие и со стороны России” [4].

Как это ни печально, но призывы зарубежных модераторов между украинской властью и оппозиций не возымели должного действия. Стихия противостояния затягивала развитие событий в темную воронку какой-то мутной и тревожно ожидаемой завершающей фазы. Окончательную черту невозврата подвела кровавая бойня 18–20 февраля, когда с печерских холмов на улице Институтской, под прикрытием спецназа, профессиональным снайперским огнем стали методично расстреливать молодых активистов Майдана.

И вот только тогда наступил момент истины: ведущие европейские лидеры, политики и эксперты все-таки решились прибегнуть к осуждению насилия в столице Украины. Эдвард Лукас – заместитель главного редактора журнала The Economist – дал следующую оценку истокам событий: “если бы не постоянное и усиливающееся давление со стороны России на Януковича, конфликт мог бы быть разрешенным”. Аргументы в поддержку этого тезиса были следующие: “Именно Россия принудила Украину отказаться от экономического соглашения, предложенного ЕС в октябре, начав ущербную торговую войну против украинского экспорта. Именно Россия предложила дешевый газ и выгодные кредиты, когда украинская экономика пошатнулась. Именно Россия предоставила сотни “советников” ключевым украинским структурам и министерствам, включая секретные службы СБУ, чтобы контролировать выполнение ими сценария Москвы. Если бы не безмолвный путч России, украинцам не пришлось бы строить баррикады на улицах, протестуя против злоупотребления властью со стороны нынешнего режима” [5].

Конечно, не со всеми этими аргументами можно согласиться, но принять к сведению в процессе дискурса можно. Главное возражение с нашей стороны – раз уж Украина независимая, то и отвечать за происходящее в первую очередь ей приходится самой. Но подробнее об этом будет ниже.

Досталось от экспертов и Западу: многие осудили ЕС и США за чрезмерную пассивность, неспособности повлиять на действия украинской власти. В частности, глава делегации Европейского парламента в Комитете парламентского сотрудничества “ЕС-Украина” Павел Коваль заявил: “ЕС проявил грех бездеятельности, не применив надлежащим образом последние несколько недель европейскую дипломатию. Вместо этого они только говорили о планах и высказывали возмущение. Теперь уже слишком поздно прибегать к мягкой дипломатии. Если Европейский Союз решит прибегнуть к санкциям, то они должны идти рука об руку с конкретным планом поддержки экономики и общества. Еще раз обращаюсь к лидерам ЕС ускорить процесс отмены виз для граждан Украины” [6].

Подобные темпы “миротворчества” рассудок отказывался воспринимать. Оказывается, понадобилась сотня убитых и тысячи раненых для принятия Евросоюзом решения о введении визовых и финансовых санкций в отношении представителей украинской власти, ответственных за “невероятное применение силы”. И это сразу же возымело действие. Тут же в Киеве, на фоне непрекращающихся столкновений и кровопролития состоялась встреча министров иностранных дел Польши, Германии и Франции с президентом Януковичем и представителями оппозиции. А в пятницу утром 21 февраля на переговорах, при участии представителей Европейского Союза и России, противоборствующие стороны договорились провести досрочные выборы президента и парламента не позже декабря 2014 года, а тем временем сформировать техническое правительство. Как говориться – процесс пошел, хотя Майдан идею пролонгации полномочий президента вплоть до декабря не воспринял. Полевые командиры-сотники стали готовиться к штурму здания администрации.

К счастью, до нового побоища не дошло. Его результаты могли бы быть непредсказуемы. В одних гнев зажигал горячечное желание немедленной атаки, а в других – холодную решимость обороняться до конца. Передавая настроение момента, ведущие украинские журналисты абсолютно идентично фиксировали: “Те, кто ненавидеть не хочет или не умеет, наверное, ушли с Майдана вместе с иллюзиями. Остались те, для кого власть из оппонента окончательно превратилась во врага. Который не берет пленных, предпочитая эфемерной жалости осязаемую зарубку на прикладе снайперской винтовки. Методичный

отстрел, бессмысленный и беспощадный, устроенный режимом в день им же объявленного траура по убиенным накануне, утопил последние иллюзии в людской крови” [7].

Президенту нельзя отказать в интуиции – чутье опять его не подвело. В субботу 22 февраля поступило известие, что Янукович самоустранился от выполнения своих служебных обязанностей и исчез в неизвестном направлении. В итоге всю полноту власти взяла на себя Верховная Рада, новоизбранный спикер которой Александр Турчинов стал одновременно исполнять обязанности президента Украины. Вслед этому решению, на каналах TV появилось обращение, где Янукович заявил о своем непризнании решений Верховной Рады, считая все происходящее в Киеве государственным переворотом, а потому в отставку не уйдет. Но это уже мало кого впечатляло. Большинство его однопартийцев либо сбежали, либо покинули ряды партии, либо, в лучших советских традициях, “осудили его и отмежевались”. Ключевым апофеозом в этом процессе стало заявление Партии регионов, которое озвучил глава парламентской фракции Александр Ефремов. Он назвал Януковича предателем, который и есть виновником кровопролития.

Все это можно было бы воспринять с саркастической усмешкой – виновник наказан, добродетель восторжествовала. Однако… Если бы не усталое и истерзанное от трагических событий украинское общество, которое, наконец, получило передышку. Если бы не героический Майдан, полыхавший огнем и истекавший кровью, положивший на алтарь отечества своих лучших сыновей. И уместным ли в данном случае было досадное заявление Александра Турчинова о том, что протестующие уже могут расходиться?... А Майдан все не уходит, ибо он заявил о себе как нарождающееся гражданское общество, которое пытается остаться активным субъектом политического процесса в формировании новой системы власти: “Никуда мы расходиться не будем! Мы здесь не за их портфели стояли! Наши требования о полной перезагрузке власти еще не выполнены. Не он нас собирал, не ему и распускать!” – такова была реакция активистов Майдана.

Все это во всю полноту ставит вопрос: есть ли у Майдана, а тем более у широких слоев населения Украины понимание тех вызовов современного глобализированного мира, на которые страна должна дать ответ, определяясь со своей новой идентичностью? А по этому вопросу обязательно необходимо достичь консенсуса. Ведь недостаточно провозгласить свою европейскую идентичность – ее форму и статус еще должна принять европейская сторона. И от этого никуда не уйти – так везде и во всем мире!

Итак, кто же мы такие в современном мире? Какой вызов нам брошен и как мы собираемся на него отвечать?

Бремя периферийного капитализма

Майдан показал, что завет Леонида Кучмы “Украина – не Россия” все-таки восторжествовал и закрепился в сознании и (надеюсь) подсознании преимущественного большинства украинских граждан. То есть – можно считать, что этап “идентичности сопротивления” в основном пройден, а злобу дня сегодня составляет проблема “идентичности проекта будущего”. Пока что таким проектом предлагают считать Соглашение об ассоциации с Европейским Союзом, которое создает рамки для сотрудничества между договаривающимися сторонами. Область сотрудничества обычно затрагивает развитие политических, торговых, социальных, культурных связей и укрепление безопасности. Соглашение об ассоциации ЕС обычно заключают в обмен на обязательство проведения политических, экономических, торговых или судебных реформ. В обмен на это ассоциированное государство может получить беспошлинный

доступ к некоторым или всем рынкам ЕС (в частности к рынку сельскохозяйственных продуктов), а также финансовую или техническую помощь.

Все это так, но Соглашение это представляет собой документ на тысячу страниц, который, естественно, никто из граждан Украины читать не будет – это дело специалистов. Однако выполнение этого документа коснётся каждого, а в краткосрочной перспективе жизнь едва ли станет лучшей, поскольку любой процесс адаптации всегда болезнен. И к этому необходимо быть готовым. Улучшение может наступить лишь в среднесрочной, а то и долгосрочной перспективе. И чтобы стойко пройти этот этап адаптации, необходимо хотя бы в общих чертах понимать, что иного не дано, что любые полумеры будут лишь усугублять ситуацию и оттягивать час выздоровления. А для этого необходимо осознать, что нынешнее украинское общество тяжелобольно, оно находится в фазе обострения кризиса. Кризис же, как известно, в переводе с греческого – решение, поворотный пункт, или состояние, при котором существующие средства достижения целей становятся неадекватными.

В условиях Украины сущность кризиса состоит в том, что Украина в последние годы (а особенно в последние месяцы) пребывает в зоне двойной периферии глобальной капиталистической мир-системы. Не претендуя на оригинальность, сошлюсь на авторитет Иммануила Валлерстайна, который отверг, казалось бы, незыблемый постулат о продвижении всех стран мира по американскому пути, где каждая страна при старании якобы может достигнуть процветания. На самом деле, существующий мир жестокий и несправедливый. Капиталистическая мир-система состоит из трех составных: ядро, полупериферия и периферия. Между ними складываются отношения “зависимого развития”: путем неэквивалентного обмена выигрывает ядро (развитые капиталистические страны); периферия проигрывает (“третий мир”), а полупериферии (например, так называемые государства БРИК – Бразилия, Россия, Индия и Китай) занимают промежуточное состояние.

Конечно, бывают и исключения, когда ядро считает целесообразным подключить в зону своей заинтересованности ту или другую страну. Так, например, в послевоенные годы свершился ряд чудес: немецкое чудо, японское, южнокорейское, тайванское и т.д. Но это сработал феномен холодной войны – оккупационный американский режим плюс массовые инвестиции в инновационное производство сделали свое дело.

Логично возникает вопрос о местоположении Украины в иерархии стран мира и ее перспективах. В своих работах я неоднократно обращал внимание на то, что из-за отсутствия четкого курса на евроинтеграцию перед Украиной все больше вырисовывается перспектива не просто “мировой периферии”, а “двойной периферии”, где Россия занимает место “полупериферии” Европы, а наша страна скатывается к роли “периферии России”.

Причин и свидетельств тому великое множество. Отметим одну из важнейших. Еще до вступления Януковича в должность, украинский академик Валерий Геец предупреждал, что если взять 133 государства мира (за исключением “большой двадцатки” – G-20), то из них только 20 стран смогли за последние 50 лет сократить свое отставание от G-20. Остальные 113 – не смогли продвинуться никуда. Более того, 43 страны, то есть не меньше половины, имеют по существу формальную атрибутику, полностью попав в зависимость от транснациональных и региональных корпоративных кланов. Академик предупреждал, что пребывая в числе отмеченных 113 государств, Украина очутилась перед угрозой скатиться в число 43 квазисуверенных государств – и в первую очередь из-за недоверия граждан к государственным институтам. Именно из-за дефицита доверия невозможно вывести из теневого оборота

минимум 40 % ВВП (порядка 400 млрд грн.), а также наличных сбережений граждан (от 30 до 60 млрд дол.). Этот гигантский объем дополнительных внутренних ресурсов люди просто прячут от родного государства куда подальше [8].

Понятное дело, что никто из власть имущих этим доводам академика не внял. Было не до того – и президентская "семья", и другие олигархи умножали свои капиталы. А в стране установился правящий режим бюрократически-олигархического типа, который и знать не желал ни национального интереса, ни потребностей народа. Вместо поиска национального консенсуса путем диалога, власть предпочла другие методы осуществления своего правления, связанные с высокими затратами на содержание аппарата репрессий – спецназа, милиции и органов безопасности, которые стали применять методы внутреннего шпионажа и репрессий против тех групп населения, которые, собственно, никогда и не были прямой угрозой для государства. Ведь именно эти социально активные граждане и вышли на Майдан с пением национального гимна, дабы защитить государство и достичь национального консенсуса. (Кстати, я никогда не слышал, чтобы во время массовых шествий в России пели национальный гимн).

Для полноты картины сошлемся на авторитетное мнение бывшего директора Института стратегических исследований Андрея Ермолаева, который так и не нашел понимания со стороны власти и подал в отставку: "За это время выявилась проблема, которую я считаю ключевой… Государственный механизм оказался разобран на отдельные институты, каждый из которых был приватизирован частным образом. Сегодня мы имеем страну, которой с помощью государственных институтов руководит корпорация. Это уже не корпоративное государство, а нечто иное. В чем это проявляется? Ни один институт не работает так, как он заложен в качестве элемента государственной машины. Простые граждане приходят в суды, и не находят справедливой защиты своих прав. Они надеются на защиту милиции, а сталкиваются с коррупцией и жестокостью. Граждане избирают парламент, но в ответственные периоды он работает как телевизионное шоу, а не законодательный орган страны. Поэтому, очевидно, что всем нам предстоит шаг за шагом воссоздавать государство как систему национальной самоорганизации и самоуправления" [9].

На мой взгляд, было бы упрощением анализировать ситуацию в Украине исключительно в плоскости "власть-народ". Проблема шире и глубже – она есть не в меньшей мере прямым следствием глобальных процессов, с которыми столкнулась в наши дни периферия капиталистической мир-системы, а тем более страна "двойной периферии". Как бы ни хотелось повторять некоторые, ставшие сейчас (в отличие от романтики перестроечных годов) хрестоматийными истины, однако придется это сделать. И не в последнюю очередь потому, что и ныне в Украине все еще в ходу и упрощенные схемы трактовки событий Евромайдана как, дескать, "войны миллионеров против миллиардеров". Это уже ближе к конспирологии, где народ выступает глупенькой жертвой происков группы злокозненных олигархов и казнокрадов. Конечно, есть и первое, и второе, и третье… Но не так, и не в такой последовательности по значимости.

Ныне в активную фазу жизни Украины вошла молодежь, рожденная после провозглашения независимости, над которой уже не тяготеет груз советской эпохи. Вернее – тяготеет, но в меньшей степени. Они как в свое время декабристы – "первое поколение не поротых дворян". Эта молодежь живет уже в резонансе молодежного "глобального политического пробуждения" (З. Бжезинский). Реагируя на факт появления этого феномена, где роль авангарда принадлежит студенчеству, международная аудиторская и консалтинговая фирма Deloitte вынесла на обсуждение в Давосе 2014 года привлекшую к себе особое внимание тему "Миллениумы" (Millennials) – так называют тех, кто родился

позже 1983 года. Представленный фирмой Deloitte анализ показывает, что многие молодые люди потеряли веру в способность, как государства, так и бизнеса к решению ключевых задач, стоящих перед этим поколением: а именно – обеспечению экономической безопасности, снижению уровня безработицы среди молодежи, доступа к образованию. Пока что репутация и государства, и бизнеса среди молодежи довольно низкая, хотя именно только сотрудничество этих двух составных с гражданским обществом и может обеспечить благосостояние, создавая рабочие места и решая тем самым наиболее серьезные социальные проблемы. В этой ситуации как никогда резко возрастает роль общественных организаций гражданского общества, способных генерировать достойные идеи. Впрочем, до сих пор они не имеют ни достаточных средств, ни надлежащей инфраструктуры для достижения своих целей. Поэтому молодые миллениумы во всем мире требуют перемен, и с этим нельзя не согласиться. Тут достаточно вспомнить, как в странах Запада горели студенческие кампусы в 1968 году.

Выводы консалтинговой фирмы следующие. Во-первых, ответственность за общество больше нельзя возлагать исключительно на правительство. Бизнес-лидеры также должны во все большей степени предлагать молодежи уникальный набор навыков, которые лишь в сочетании с финансовыми ресурсами как государственного, так и неправительственного секторов в состоянии создать мощный инновационный микс. Во-вторых, слова сильных мира сего не должны расходиться с делами. Недостаточно говорить для молодежи правильные вещи – в бизнесе сделка начинается с разговора, но должна заканчиваться деловым решением. И в-третьих, не следует бояться нарушать правила, по которым работали ранее. Если нынешние подходы к решению проблем не срабатывают, то их необходимо оспорить.

В итоге, на Всемирном экономическом форуме была поставлена задача “Изменить мир”: и бизнес, и правительства, и общественные организации гражданского общества должны выйти из своих бункеров и работать вместе – как взаимосвязанные лидеры. От этого никуда не уйти: миллениумы, на которых в 2025 году будет приходиться 75 % мировой рабочей силы, стремятся работать с теми общественными институтами, которые способствуют: (1) инновационному мышлению; (2) развитию соответствующих навыков; (3) делают зримый позитивный вклад в общество. Только на этом пути есть возможность восстановить веру миллениумов – новейшей рабочей силы и выдвинутых ими будущих лидеров [10].

Глобальные мегатренды, обозначенные в Давосе, имеют непосредственное отношение к событиям в Украине. Во всяком случае, они предлагают матрицу для углубленного анализа, как на региональном, так и на национальном уровне.

Миллениумы Украины

Как показывают дискуссии вокруг феномена молодежного “глобального политического пробуждения”, чтобы успешно решить поставленную в Давосе задачу “изменить мир”, необходимо, в конечном итоге, повысить роль, значимость и социальную ответственность важнейшей возрастной группы молодежи – от 15 до 30 лет. Без решения этой задачи невозможно в принципе расширить сферу полномочий гражданского общества. Именно молодежь высших учебных заведений Украины наиболее массово вышла бороться за свое право быть в объединенной Европе. Именно их жестокое избиение выплеснуло на улицы Киева миллионную демонстрацию родителей, достоинство которых было грубо попрано. И это касается не только Украины.

Ряд ученых уже давно обращали внимание на то, что предоставляя определенные возможности в деле социального становления молодежи, обеспечивая их определенными льготами, во многих странах вместе с тем

ограничиваются реальные возможности активного участия юношества в важных сферах общественной жизни. Проблема усугубляется тем, что составляя в настоящее время 18 % населения мира (1,15 миллиарда человек), 85 % миллениумов живут в развивающихся странах с прожиточным минимумом 1–2 доллара США в день. Хотя нынешнее поколение молодежи и является наиболее образованным за всю предыдущую историю человечества, сегодня 113 миллионов детей все еще не посещают школу. Эта цифра вполне сопоставима со 130-миллионной группой совершенно неграмотных молодых людей в современном мире.

Итак, будущее Украины будет определяться, в конечном счете, поколением миллениумов, а потому их проблемы и являются наиболее актуальными проблемами нашего общества. А вот эти проблемы действующая власть и не хотела видеть. Не претендуя на самостоятельное демографическое исследование проблем нашей молодежи, воспользуемся уже существующими расчётами и оценками ведущих украинских исследователей [11].

Действительно, демографическая структура населения Украины не может не вызывать тревоги. Во-первых, шестимиллионное сокращение населения за период 1992–2009 годы говорит само за себя – смертность опережает рождаемость. Во-вторых, на рынок труда постепенно выходят люди, рожденные во время демографического кризиса 1990-х годов, что обостряет ситуацию с притоком молодых кадров: если в 2000 году насчитывалось 11 млн детей в возрасте до 14 лет, то в 2009 их количество сократилось вдвое – до 6,5 млн человек. Как следствие, Украина практически обречена на экономические и инфраструктурные издержки, вызванные второй демографической волной понижения. Сфера образования ощутила это на себе первой, когда в считанные 1990-е годы внезапно опустели детские сады. В третьих, налицо все ускоряющийся процесс старения населения – ныне это около 13 млн пенсионеров.

В итоге, в нулевые годы XXI века в экономике страны трудилось только 44 % жителей Украины. При этом прослеживается тенденция – молодежь пытается избежать трудоустройства в промышленном секторе, где тяжелая работа связана с риском для здоровья и жизни. Она отдает предпочтение финансовому и офисному сектору, торговле и государственному управлению (даже несмотря на невысокий уровень зарплат). Это приводит к обратному эффекту на производстве, где рабочие места подчас занимают специалисты, у которых при других обстоятельствах вообще не было бы шансов трудоустроиться. Все это снижает мотивацию к повышению профессионального уровня рабочих – ибо заменить этот контингент малоквалифицированной рабочей силы практически некем. А в среде высококвалифицированных специалистов свои проблемы: 30 % молодежи желает уехать из страны, а потому для них проблема безвизового режима Украины со странами ЕС – первостепенная. Подобными настроениями проникнуты и другие группы наиболее образованных, деловых людей.

Отмеченный процесс отражает глобальный раскол на рынке труда: между традиционным “родовым” индустриальным трудом, с одной стороны, и “самопрограммированным” трудом нового информационального поколения (М. Кастельс). Здесь необходимо особо отметить, что линию водораздела между этими двумя видами труда проложило образование. Для представителей “самопрограммированного” труда это не просто учеба, а возможность свободного доступа к высшим уровням образования, то есть – систематическое впитывание новых знаний, пополнение информации, а также нацеленность на приобретение новых навыков в соответствии с технологическими и организационными изменениями. В сфере образования на первый план выходит возможность и способность “перепрограммировать” себя в соответствии с

бесконечно изменяемыми задачами процесса усовершенствования и усложнения производства.

Однако этот контингент обучающейся молодежи сталкивается с объективными препятствиями: потребность в самоорганизованном труде появляется лишь при условии непременной социальной предпосылки – наличии инновационного производства. Однако старые индустриальные технологии, лежащие в основе традиционной украинской экономики, нуждаются преимущественно в воспроизводстве представителей “родового” труда, которые не имеют возможности да, собственно, и необходимости к самопрограмированию, поскольку от них требуется лишь способность воспринимать и выполнять определенное конкретное задание. Вот эта резкая дифференциация между трудом “самопрограммированным” и традиционным “родовым” содержит в себе серьезные риски и угрозы, которые и выявили себя в час украинского Евромайдана. По одну сторону баррикад мы увидели студенчество ведущих университетов, по другую – малообразованную молодежь депрессивных регионов страны, так называемых “титушек”.

Кстати, последние должны бы стать объектом специального исследования, ибо они во время Евромайдана оказались одним из наиболее ярких примеров сращивания власти и криминалитета в борьбе против народа. Как объяснил в Интернете на условиях анонимности источник из правоохранительных органов, против Майдана действует три вида “титушек”: “Первый – это настоящие “титушки”, гопота, дети бедных окраин. Второй – участники бандформирований типа харьковского “Оплота”, а также ранее судимые, в основном из Донецкой области, состоящие на учете в МВД, которых направили в Киев их милицейские кураторы. И третий – это сотрудники оперативного состава МВД – уголовного розыска, службы борьбы с экономическими преступлениями, УБОП, “наружки” и т.д.” [12].

А в целом общемировая тенденция рынка рабочей силы, в русле которой движется Украина, связана с перемещением количества занятого населения из аграрного и промышленного сектора в сферу услуг. Лидером по многочисленности сотрудников в наши дни являются такие сферы общественного производства: “торговля, ремонт автомобилей, бытовых изделий и предметов личного пользования” – 22 %. На втором месте “промышленность” – 18,5 %, а на третьем – “сельское хозяйство, охота, лесное хозяйство, рыболовство” – 15,8 %. Далее, со значительным отрывом в количестве рабочих мест, следуют: “образование” – 8,1 %; “отели и рестораны” – 7 %; “охрана здоровья и предоставление социальной помощи” – 6,5 %; “финансовая деятельность, операции с недвижимостью, аренда, инжиниринг и представление услуг предпринимателям” – 5,5 %; “государственное управление” – 5 %; “строительство” – 5 %; “предоставление коммунальных и индивидуальных услуг” – 4 %; “транспорт и связь” – 2 %.

Насколько эта структура занятости соответствует велению времени? Как показывает жизнь, низкий уровень инноваций в процессе производства сказался на деформации структуры занятости. Обнажилась главная проблема – низкий квалификационный уровень наемных сотрудников в количественно наиболее многочисленных секторах экономики. Так, в торговле наемный труд, где еще можно влиять на уровень квалификации, составляет лишь треть от количества всех занятых, а основную долю торгового люда представляет собой так называемое “самозанятое” население на базарах. Характер их работы делает людей инертными – они теряют там даже ранее приобретенную квалификацию (старшие из них – преимущественно бывший научно-технический персонал среднего звена). Сходная ситуация наблюдается и в аграрном секторе, где свыше 60 % – это население, живущее за счет своих индивидуальных подсобных

хозяйств. Молодежь сельский труд совсем не притягивает – они преимущественно мигрируют в города или райцентры, хотя и там “выбиться в люди” им удается далеко не всегда.

Те же специалисты, которые и внедрились в перспективные отрасли экономики, также подвергаются определенному риску – профессиональные приоритеты на переломе тысячелетий менялись неоднократно. В советские времена были престижными специалисты военные, инженерно-технические, врачебные, преподавательские, экономические… В девяностых ориентировались на специальности, приносящие доход: экономист, бухгалтер, переводчик, программист, юрист… В нулевые годы XXI века появилась мода на маркетологов, PR-специалистов, рекламистов… Поскольку каждая волна спроса длилась относительно непродолжительное время, то часть людей просто не успевала адаптироваться к требованиям рынка, а в итоге оставалась выброшенной за борт экономически активного населения. Включить их в рынок труда очень сложно – хотя бы даже из-за нарастания психологических надломов. Те же, кому удалось трудоустроиться в престижные зарубежные кампании, очень часто испытывают дискомфорт из-за относительно малых зарплат, по сравнению с их зарубежными коллегами. В частности, это наблюдается в сфере информационных технологий, специалисты которой на 95 % работают на зарубежные кампании при относительно низкой по международным меркам заработной плате.

Все это еще раз подчеркивает превращение сферы образования в важнейший рычаг социально-экономических преобразований, а студенческую молодежь – важнейшую составную политических процессов страны. Прослеживается определенная закономерность: наличие высшего образования в реалиях сегодняшнего украинского рынка – это непременная и необходимая инвестиция в будущее специалиста. Социологические исследования свидетельствуют, что самый низкий уровень безработицы зафиксирован как раз среди людей с полным высшим образованием. В тех домохозяйствах, в которых имеется хотя бы один человек с высшим образованием, более низок риск бедности. Однако, при всем этом заработные платы “белых воротничков” в Киеве в среднем вдвое ниже, чем в столице России и в четыре-пять раз ниже, чем в Великобритании. Это сказывается на производительности труда. Согласно социологическим опросам, около 42 % граждан Украины признают, что могли бы трудиться лучше, если бы при этом увеличивалась их заработная плата. Около 8 % честно заявляют, что на работе они целенаправленно стараются сделать как можно меньше. И только 15 % наших соотечественников считают, что выкладываются “на все 100 %”.

Итог оказывается печален. Десятки и сотни тысяч людей постоянно находят и теряют свое рабочее место, скатываясь зачастую в структуры теневой, если не криминальной экономики. Это сказывается на личностных кризисах, провоцирует болезни, тяготение к наркомании/алкоголю, грозит потерей сбережений и попаданию в кредитный капкан. Увеличивается прослойка людей, где грань между социальным исключением и ежедневным выживанием все больше размывается. Часть бывшего советского сегмента специалистов и научно-технических работников все еще пытается удержаться на плаву, не скатиться вниз до уровня люмпенизированной рабочей силы социально недееспособных людей. Вместе с тем выстраивается настоящая спираль выталкивания людей из производственного цикла (да и настоящего социального исключения!), которая тянет к личностной деградации.

Итак, образовательный ценз внес с собой раскол, как в социальную структуру труда, так и политическое противостояние образованной и малообразованной молодежи. Он зримо усугубляет размывание не только остатков классовой, но и нарождающейся национальной солидарности. Более того, этот ценз провоцирует

социальное исключение целых потенциально богатых сегментов общества, чьей ценностью до сих пор пренебрегали, чья значимость как производителей/потребителей была не востребована или примитивно игнорировалась. И наоборот, малообразованная молодежь депрессивных регионов примитивно использовалась в качестве “штурмовиков”.

Объективно миллениумы политизируются повседневно и ежечасно. Одни стали понимать, что если не займутся политикой, то политика так и будет их доставать каждый день. Не зря одним из наиболее употребляемых понятий при интервью на Майдане было – “ДОСТАЛИ”. Однако есть и другие – молодежь, живущая “по понятиям”, которые привили им кураторы депрессивных районов. И те, и другие поставлены перед выбором альтернативы: какая система власти и форма государственности являются наиболее приемлемыми для них? Судя по всему, узкоспециализированный труд, связанный с индустриальным производством, тяготеет к политике “сильной руки”. И наоборот: самоорганизованный труд информационного общества тяготеет к децентрализации властных полномочий и созданию современной геометрии демократической власти.

Вот это соединение, казалось бы, несоединимых понятий в своеобразный микс и дало основание известной организации Freedom House в 2013 году отнести Украину к странам “гибридного режима” с индикатором наиболее низкого уровня демократии. Если говорить образно, то Украину по уровню демократии приравняли к Замбии и Южному Судану. И в этом нет значимого преувеличения – спецподразделения “Беркута”, например, вели себя в противостоянии с Майданом не хуже, чем распоясавшиеся “тонтон-макуты” Дювалье на Гаити. К слову сказать, специальные подразделения милиции гражданской безопасности “Беркут” в Украине уже ликвидированы, и не стоит удивляться, где многие из их кадрового состава трудоустроятся. Понимание неестественности состояния уровня демократии в Украине вдруг озарило после Майдана даже председателя Донецкой облгосадминистрации Андрея Шишацкого, который заявил 25 февраля о том, что “к смене власти в стране привела диктатура”. К чести науки, чиновник признал, что “события в Украине развивались так, как описано в книге Джина Шарпа “От диктатуры к демократии” [13].

Но это не снимает главного вопроса – в течение трех месяцев Украина находилась в состоянии острого гражданского противостояния со вспышками применения оружия против манифестантов. Одна часть украинских граждан формировала ядро Евромайдана, а других граждан власть использовала как социальное наполнение Антимайдана. С кем же была солидарна общественная мысль Украины? На конец января, когда судьба Майдана еще не была определена, предпочтения разделились таким образом: Евромайдан поддерживало 50 % украинцев, а Антимайдан – 27 %. Конечно, это отношение различное в региональном разрезе: в Западном регионе Евромайдан поддерживало 80 % (не поддерживало – 7 %), в Центре – соответственно 63 % (28 %), на Юге – 20 % (71 %), на Востоке – 30 % (65 %). Антимайдан поддерживало на Западе 3 % (не поддерживало – 89 %), в Центре – соответственно 14 % (75 %), на Юге – 54 % (22 %), а на Востоке – 43 % (38 %) [14].

Осмысливая пережитое, можно ли было в этой ситуации ставить вопрос: “кто кого”? Ведь это – два контингента преимущественно молодых граждан одной и той же Украины! Именно им суждено осуществлять и адекватно ощущать на себе “общность исторической судьбы”. Надо было очень постараться, чтобы разбудить ненависть в этих молодых сердцах, преследуя свою корысть и отсекая

тем самым Украину от цивилизованного мира. А потом еще и обвинять миллениумов в экстремизме.

Распадется ли страна на составные части, как это пророчат некоторые политтехнологи? Насколько люди ощутили себя настоящими гражданами Украины? Насколько Украина устойчива в своем выборе демократического строя, европейских ценностей свободы и справедливости? Родились ли мы уже как политическая нация? И, в конце концов: когда же мы "научимся жить вместе"? Все эти вопросы заслуживают отдельного рассмотрения.

Региональный тренд

Итак, что же мешает гражданам Украины "научится жить вместе"? Не в последнюю очередь, массированная информационная война, невиданно обострившаяся в ходе последних событий вокруг статуса Крыма. На авансцене общественной жизни Украины появилось мародерствующее племя циничных политтехнологов, пытающихся "кроить из блохи голенище" (В. Шукшин). Уводя общественное мнение от противоречия между трудом и капиталом, между трудом "самоорганизованным" и трудом "родовым", они подхватывают старую песню о каком-то "цивилизационном расколе" Украины, который должен неминуемо поразить это якобы "искусственно созданное лоскутное государство". Разнообразные специалисты по кризисному управлению Украиной оглашают как непреложную истину, что раскол в Украине – это свершившийся факт, ибо никогда ментальность людей из Донецка не совпадала и не совпадет с ментальностью львовян. Что уже говорить о Крыме, который, мол, в 1954 году был просто подарен Хрущевым Украине (это отдельный вопрос, который касается целой череды территориальных изменений между Украиной и Россией в годы советской власти, в частности, приращение территорий Курской, Воронежской и Ростовской областей за счет земель, раньше входивших в состав Украины).

В обозначенном контексте вопрос об общности исторической судьбы украинского народа как "граждан Украины всех национальностей" (преамбула Конституции Украины) приобретает особую актуальность и остроту. Даже с поправкой на навязанное нам с имперских времен (и присущее до сегодняшнего дня) понимание толерантности как терпимости, доходящей вплоть до грани самоуничижения. Действительно, в период стабильного развития к идее "раскола Украины" общественное мнение, как правило, относилось довольно снисходительно – как к одному из экзотических сценариев кучки политтехнологов, желающих дешево пропиарить себя и приобрести пусть и скандальное паблисити. Однако в период системного кризиса, когда в обширных регионах Украины зримо происходит захват административных зданий, а в средствах массовой информации рефреном зазвучала идея утраты страной территориальной целостности – большинство людей такие прогнозы пугают, пусть они и излагаются в "цивилизованных" обертках якобы необходимой федерализации страны.

Впрочем, каждая проблема имеет свою историю. Так и идеи федерализма в Украине далеко не новы. Не усматривая сто с лишним лет назад ближайшей перспективы отделения от России, многие украинские общественно-политические деятели конца XIX – начала XX века видели выход для своего народа в федерализации России и в дальнейшем постепенном наращивании потенциала украинского возрождения в рамках существующего государства. Общеизвестно, что в первом Универсале Центральной Рады от 10 (23) июня 1917 года был заложен тезис о неотделимости Украины от России, а провозглашалась лишь ее автономия. Украинцы были не одиноки в оценке недостаточно вызревшего потенциала своей независимости – подобные настроения царили и среди других национальностей России, даже среди части поляков и финнов.

Поэтому на съезде народов и областей России, который был созван в Киеве 8–15 сентября 1917 года по инициативе Центральной Рады в составе 86 делегаций различных регионов бывшей Российской империи, была принята резолюция “О федеративном устройстве Российской державы”. В ней речь шла лишь о необходимости отказа от чрезмерной централизации законодательной и исполнительной власти России и целесообразности перехода к федеративному обустройству государства. Кроме того съезд выступил против русификации народов бывшей Российской империи, за их право на родной язык, широкое развитие национальных культур. Русский язык при этом признавался общегосударственным, а на местах предусматривался принцип добровольности установления того или другого языка.

От идеи федерализма Центральная Рада отказалась лишь с принятием 9(22) января 1918 года IV Универсала, который провозглашал самостоятельность и независимость Украинской Народной Республики. Вернее – вопрос о федеративных связях с республиками бывшей Российской империи был оставлен на последующее рассмотрение Украинским учредительным собранием. На повестку дня были вынесены вопросы, не терпящие отлагательств: Универсал назначал перевыборы местных органов власти; устанавливал сроки передачи социализированной земли – к началу весенних работ; провозгласил государственный контроль над банками и важнейшими отраслями торговли; обязал Раду Народных Министров немедленно приступить к модернизации промышленности. Однако, при этом было провозглашено о полном роспуске армии и организации вместо нее народной милиции. Последнее решение оказалось фатальным – 29 апреля 1918 года власть Центральной Рады была низвергнута, и в Украине был установлен режим гетмана П. Скоропадского. В конце концов, дело дошло до победы большевиков и образования СССР, в пределах которого Украина приобрела статус “всесоюзной кочегарки” (В. Ленин).

После провозглашения независимости Украины в 1991 году идея федерализации Украины неожиданно всплыла, когда лидер Народного Руха Украины Вячеслав Черновол инициировал созыв так называемой Галицкой ассамблеи. Хотя эта ассамблея и послужила одним из катализаторов украинской независимости, она же впоследствии и дала повод для обвинений Черновола в сепаратизме. В конечном итоге, с принятием в 1996 году новой Конституции, Украина утвердилась как независимое унитарное государство. В период президента Леонида Кучмы вопрос о федерализме, казалось бы, был снят навсегда.

Однако, в период “оранжевой революции” 2004 года инициаторы федерализации уже появились на востоке страны. В частности, Луганский облсовет предложил создать Юго-Восточную Украинскую Автономную Республику (ЮВУАР) и обратился за поддержкой к Москве. Кроме того, участники съезда Партии регионов в Северодонецке решили поставить этот вопрос на референдум. На ситуацию надо было как-то реагировать. По итогам северодонецких инициатив было возбуждено уголовное дело, которое, впрочем, впоследствии было закрыто. Накал страстей поутих, хотя и поднимался впоследствии некоторыми депутатами в виде законопроекта о децентрализации власти [15].

Глобальный кризис капиталистической мир-системы, приобретший в Украине форму системного кризиса, снова вынес на повестку дня тезис о “разделе Украины”. Главным образом он стал прерогативой целого сонма разнообразных “экспертов” на страницах Интернета, вплоть до астрологических прогнозов небезызвестного Павла Глобы. Казалось бы, этими писаниями можно было бы и пренебречь, если бы они не оказывали влияния на формирование неадекватного восприятия реалий украинской жизни в общественном сознании. В частности,

представители “восточного лагеря политтехнологов” прибегли к своим излюбленным экономическим аргументам, которые якобы неопровержимо свидетельствовали о том, что восточные области – Днепропетровская, Донецкая, Запорожская, Луганская и Харьковская – всегда были и остаются регионами-донорами бюджета. А Галичина и все прочие “западенцы”, дескать, всегда были и остаются иждивенцами на государственной дотации. То есть, обществу навязывалось мнение, что пока представители западных областей Украины организуют всевозможные демонстрации и бастуют, то в это же время жители восточных областей Украины работают и кормят всю страну.

Однако взвешенный анализ показывает, что это утверждение ныне далеко от истины. Уходя от оценок украинских экспертов, которых при желании кто-то мог бы обвинить в политической ангажированности, обратимся к независимому анализу известного российского экономиста Андрея Илларионова. Проанализировав региональную структуру распределения населения и экономической активности в современной Украине, он пришел к выводу, что в последние два десятилетия между макрорегионами Украины (Запад и Центр в сравнении с Востоком и Югом) произошли весьма серьезные, можно даже сказать, тектонические сдвиги.

Это видно, прежде всего, по динамике Валового регионального продукта (ВРП). Так, за его словами, “за 17 лет кумулятивный экономический рост на Западе и в Центре был почти вдвое более быстрым (прирост ВРП на 60,7 %), чем на Востоке и Юге (на 35,2 %). Прирост производительности труда на Западе и в Центре также был более высоким, чем на Востоке и Юге, так что относительные уровни производительности труда (относительно среднего уровня по Украине) поменялись на противоположные. Если еще в 1995 г. Восток и Юг имели более высокий показатель ВРП на душу населения, чем Запад и Центр (101,6 % против 98,5 %), то в 2012 г. уже Запад и Центр заметно опережали по этому показателю Восток и Юг (на 9,1 %, 104,3 % против 95,2 %). Изменение соотношений в межрегиональных уровнях доходов на душу населения происходили в том же направлении, однако с заметным запаздыванием по времени и масштабам. Опережение Запада и Центра над Востоком и Югом является минимальным (на 2 %). Таким образом, можно сказать, что в настоящее время перераспределение финансовых потоков идет, похоже, с Запада и Центра в пользу Востока и Юга. Тем не менее, изменения демографической макроструктуры Украины соответствуют изменениям в структуре экономической активности. Если в 1992 г. на Западе и в Центре проживало 51,4 % всего населения страны, то в 2012 г. этот показатель увеличился до 52,9 %” [16].

Данные украинских СМИ подтверждают эту тенденцию. К примеру, Донецкая область за первые полгода 2013-го получила из госбюджета больше, чем ему отдала. Обогнал ее в этом только Киев. В то же время Львовская область перечислила в госбюджет на 356 миллионов гривен (80 миллионов долларов) больше, чем получила от него. На одного донетчанина на шесть месяцев прошлого года пришлось 2 126 гривен, перечисленных области из госбюджета, а на каждого львовянина – 140 гривен. В бюджете 2014 года на поддержку шахт в Донбассе опять предусмотрено около 16 млрд грн., да и восстановление инфраструктуры (дороги, объекты ЖКХ) также происходит за счет госбюджета. Без поддержки центра Донбассу пришлось бы очень туго. В итоге, как подсчитали журналисты, реальных “кормильцев” в Украине осталось только три – Харьковская, Днепропетровская и Полтавская области. При этом последнюю область в привычном понимании уж никак нельзя было отнести к “востоку” страны [17].

Приведенные данные в какой-то степени отражают и объясняют тот политический сдвиг, который произошел в Украине после “крещенского противостояния” 19 января 2014 года, когда “Правый сектор”, проигнорировав

предостережения лидеров мирного Евромайдана, перешел к силовому противостоянию с бойцами “Беркута”. Эти события, судя по всему, напрямую были связаны и с захватом зданий областных администраций во Львове, Ровно, Ивано-Франковске и в Тернополе, а также последовавшими за ними событиями на Волыни, в Черновцах, на Полтавщине и в Черкасах. Некоторые политологи тут же дали оценку этим акциям: их следует рассматривать не как свершившийся сепаратизм, “но как возможное начало процесса, который может окончиться переустройством Украины по типу конфедерации или федерации” [18].

Есть ли в этих действиях желание развалить страну, или же “общность исторической судьбы” Украины возобладает, и стороны не перешагнут “красную линию”? Эксперты высказывали различные версии, но преимущественно они сводились к тому, что риск распада, хотя и незначительный, все же постоянно присутствует. Речь шла о возможном силовом сценарии развития событий и варианте введения в Украине чрезвычайного положения. Но все же, и при существующем на январь – начало февраля 2014 года состоянии практически все эксперты сходились в том, что разделение страны при существующем положении не выгодно никому.

За территориальное единство на пути евроинтеграции в период силового противостояния выступили и украинские олигархи. В упомянутом выше интервью от 13 декабря Ринат Ахметов призвал политиков сесть за стол переговоров, дабы не допустить возможного раскола страны: “Я убежден, что сейчас, в сложный момент для нашей страны, очень важно иметь холодные головы и взвешенный подход. Одним словом, должен победить здравый смысл. Я – за сильную, независимую и целостную Украину. Мы – одна страна, и ее делить не нужно. Я – за стол переговоров. Чтобы политики, власть, оппозиция, моральные лидеры страны сели за стол переговоров и приняли то решение, которым мы будем гордиться. Повторюсь, гордиться, а не стыдиться. То решение, от которого выиграет Украина и каждый украинец как в краткосрочной, среднесрочной, так и долгосрочной перспективе. Этот стол я бы назвал столом мира, компромисса и будущего нашей страны. И пусть за этим столом политики потеряют свои рейтинги. Но самое главное, чтобы рейтинг Украины пошел вверх” [19].

Такая постановка вопроса соответствовала злобе дня. Национальная идентичность Украины – центральный вопрос, которым была пропитана вся атмосфера Майдана. Этот вопрос постоянно присутствовал в ситуации конфликта, и еще долго будет присутствовать за всеми последующими событийными перипетиями. Вопрос стоит даже шире: ныне идет глубинный поиск цивилизационной идентичности “проекта будущего” перед вызовом все более глобализирующегося мира. Но вразумительного ответа на этот вызов пока нет, да и вряд ли он будет предложен кем-то в обозримом будущем. Его пока что не предложила ни западная, ни восточная цивилизации. Этот путь Украина будет искать для себя сама.

Тренд национальной идентичности

Стало общим местом в социальных науках положение, что национальная идея не может быть воплощена в каком-то документе или законе, а является “ежедневным плебисцитом” в плоскости кардинальных вопросов национальной идентичности: “позади – наследие славы и раскаяние, впереди – общая программа действия” (Э. Ренан). Ежедневный плебисцит – это постоянное обсуждение страной своих проблем и перспектив. Долгое время в Украине вместо общественного диалога практиковалась парочка политических ток-шоу, где специально отобранные политики спорили друг с другом с перерывом на рекламу. Временами это зрелище было просто захватывающим, но гнусным по

существу – оно не имело никакого отношения к диалогу власти и народа. Этот эрзац призван был растлить процесс формирования политической нации и подвести к выводу о несостоявшемся украинском государстве. Что можно говорить о народе, который не то что не имеет общей программы действий, но даже и не представляет себе, какой она должна быть? А эти ток-шоу регулярно подводили к выводу о бессмысленности политической трескотни.

Евромайдан перечеркнул эти домыслы в главном: гражданское общество показало, что оно переросло своих политиков – как представителей власти, так и "наказных атаманов" реестровой оппозиции. Не преуспев в процессе выработки "идентичности проекта будущего" – это еще предстоит сделать новым лидерам страны – гражданское общество берегло и приумножало тот морально-нравственный императив, который так удивлял зарубежных представителей СМИ. Обывателю, как доморощенному, так и европейскому, стало ясно, что за сотню долларов люди не пошли бы через пламя пылающих шин на смерть от пули наемных снайперов. Они шли отстаивать свою честь и достоинство. Именно поэтому сейчас их и пытаются ошельмовать, навешивая ярлыки "бандеровцев" и "фашистов". Именно поэтому на востоке и юге Украины не утихает война национальных флагов, когда украинские символы государственности силовыми методами меняют на символы соседнего государства.

Национальные символы для украинцев в процессе становления как "идентичности сопротивления", так и "идентичности проекта будущего" играют первостепеннейшую роль. Свидетельство этому – драматические события Евромайдана, когда ежедневно, а особенно в минуты силовых штурмов спецназовцев люди погибали под пение национального гимна. И это была не телевизионная картинка – на карту была поставлена жизнь своя, детей и их будущего.

Что нам скажет на этот счет социологический опрос, проведенный наиболее авторитетным в Украине Центром Разумкова в 2012 году, когда мы еще утешали свою душу обстановкой "стабильности"? На поставленный вопрос – "Как Вы относитесь к наведенным атрибутам независимого украинского государства?" – ответы "горжусь" или "отношусь положительно" были следующие (в порядке очередности): (1) флаг Украины – 37,9 % и 56,2 %; (2) Герб Украины – 29,9 % и 57,6 %; (3) Гимн Украины – 30,1 % и 52,2 %; (4) Украинская гривна – 22,8 % и 67 %; (5) Государственный украинский язык – 35,8 % и 54,7 %. То есть, для свыше 90 % украинских граждан национальные символы были или предметом гордости, или же к ним относились положительно. Не является ли это свидетельством видения украинской государственности как "своей". И это в то время, когда в общественном мнении требовательность к государству на пути евроинтеграции постоянно возрастает, а социальная политика государства все чаще подвергается острой критике со стороны нарождающегося гражданского общества [20].

Ориентируясь на построение социально ответственного государства европейского типа, украинцы довольно трезво и взвешенно оценивают свои шансы и перспективы на пути евроинтеграции из-за массы нерешенных социально-экономических и политических проблем. Снова обратимся к социологическим опросам. На вопрос – "Является ли Украина европейским государством?" – утвердительно ответили "да": 76,6 % – "в географическом смысле"; 58,3 % – "в историческом"; 41,9 % – "в культурном"; 23,6 % – "в политическом"; 17,1 % – "в социальном"; 12,7 % – "в экономическом". То есть, население Украины отчетливо понимает, что для достижения социально-экономических, политических и культурных параметров, присущих современной Европе, нашей стране придется приложить немало сил и старания [21].

Тем не менее, нельзя не отметить, что и "оранжевая революция" 2004–2005, и Евромайдан 2013–2014 годов послужили большим толчком к преодолению

имперского прошлого, к переориентации на евроинтеграцию. Процесс этот еще предстоит осмыслить, но пока, лишь для иллюстрации (хотя на этом кто-то и попытается спекулировать), узнаваемым образом этого процесса преодоления прошлого может послужить хотя бы массовый демонтаж памятников Ленину. Конечно, все эти памятники (как и их демонтаж) всего лишь миф, но за этим мифом стоит такое весомое понятие как сплочение народа вокруг какого-то определенного символа. Евромайдан показал, что сегодня таким символом является не Ленин, а национальный гимн и флаг, а также флаг Европейского Союза. И это событие переломное, которое обозначает начало отсчета какого-то нового этапа – тревожного времени ожидания перемен. Ведь собрались люди для решения не столько идеологических, сколько своих насущных жизненных вопросов.

Уверен, что российскому читателю несложно вникнуть в сущность этих вопросов. Социологические опросы последних лет показывали, что и украинцев, и россиян, волновали, прежде всего, одни и те же социально-экономические проблемы. Наиболее важные из них – экономические. Однако, для украинцев эти проблемы были намного острее: разрыв составлял практически 30 %: на них акцентировало внимание 78 % украинцев и 48 % россиян. Острота экономических вопросов стала определяться уже в первые годы президентства Януковича. Если в марте 2010 года сразу же после президентских выборов 46 % украинцев надеялись, что их благосостояние будет улучшаться, то уже в декабре пошла полоса разочарований – цифра ожиданий сократилась до 16 %. Показательно, что в разрезе регионов показатели разочарований практически не отличались: ухудшения своего положения ожидали 26 % жителей запада-центра и 24 % жителей юго-востока [22].

Два года спустя ситуация не улучшилась. Летом 2012 года абсолютное большинство опрошенных (78, %) были уверены, что в Украине отсутствует равенство граждан перед законом, и лишь 14 % все еще верили, что это равенство существует “в основном”, а 3 % даже были уверенны “в полном равенстве”. Впереди списка назревших проблем были: преодоление безработицы (59,3 %), преодоление кризиса в экономике, экономический рост (51,8 %), повышение общего уровня зарплат, пенсий, стипендий (51,5 %), снижение цен на продукты и товары первой необходимости (43,3 %) и т.д. (респонденты могли выбрать 10 наиболее значимых для них проблем). А вот идеологические вопросы были смещены в самый конец списка актуальных проблем. Так, если в 2004 году статус русского языка интересовал 8,9 % граждан, то в 2012 – 3,9 %. При этом в списке из 33 вопросов этот показатель оказался на 31 месте. Самыми незначимыми проблемами в списке оказались: “преодоление конфликта религиозных конфессий” (3,1 %) и “вступление Украины в НАТО” (2,9 %) [23].

В мае 2013 года обнажился еще ряд первостепенных проблем. По сравнению с сентябрем 2012 года, наиболее ощутимо выросло количество опрошенных, которые среди основных проблем страны выделили: коррупцию в государственных органах (с 37 до 51 %); низкий уровень производства (с 40 до 45 %); некомпетентность правительства (с 13 до 22 %); а также политическую нестабильность (с 16 до 21 %) [24].

Консолидация общества вокруг необходимости решения основных экономических и политико-правовых проблем современной Украины поставила в затруднительное положение те правящие группы, которые привыкли приумножать свои богатства и властные полномочия, прибегая к известной практике “разделяй и властвуй”. Диапазон маневрирования для них разительно сократился: и они попытались выискать линии общественного противостояния в гуманитарной сфере – играя на существующих отличиях отдельных регионов в сфере культуры, языка и исторического наследия. И к тому были определенные

предпосылки в состоянии общественного мнения и на них политтехнологи решили сыграть, разжигая отличия до уровня противостояния.

На опасность подобных манипуляций обращали внимание эксперты Центра Разумкова, стараясь вместе с тем дезавуировать их. Так, летом 2007 года они сформулировали постановку вопроса кардинально, можно даже сказать – с некоторым элементом провокации, для получения более контрастного, а не размытого ответа. Звучал он следующим образом: “Некоторые политологи и публицисты утверждают, что отличия культуры, языка, исторического наследия западных и восточных украинцев настолько велики, что их можно считать двумя разными народами. Согласны ли вы с этой мыслью?”. Ответы в целом по Украине были следующие: “целиком согласен” – 6,4 %; “скорее согласен” – 20,1 %; “скорее не согласен” – 34,5 %; “абсолютно не согласен” – 27,4 %; “сложно ответить” – 11,6 %. То есть, абсолютно или частично не согласных с тезисом о “двух разных народах” оказалось на уровне 62 %, что более чем в 2 раза превышало количество тех, которые тяготели считать “восточных” и “западных” украинцев двумя разными народами. В региональном разрезе удельный вес тех, кто считал украинцев единым народом, был следующим: “восток” – 56,2 %; “юг” – 58,3 %; “центр” – 65,7 %; “запад” – 68,4 %. А из этого следовало, что представители западных областей Украины, которых в последнее время так назойливо выставляли в роли русофобов и чуть ли не зоологических националистов, на деле были наиболее открытыми к принятию культурного разнообразия современной Украины [25].

Однако правящей власти казалось, что вот здесь-то и найдено наиболее слабое звено, которое можно разорвать и посеять, таким образом, рознь и противостояние среди украинцев. Именно шаблонные и примитивные клише о несовместимости мировоззрения “донецких” и “львовских” были до безобразия использованы во время спровоцированного властями гражданского противостояния зимой 2013–2014 годов на Евромайдане. Политтехнологи и подведомственные им закоперщики, пытавшиеся подавить в зародыше политическое пробуждение украинского народа, унизить его гордость и “загнать в стойло” не учли того, что чувство общности исторической судьбы и гражданского единства молодой Украины давно уже перешагнуло реликты “языкового вопроса”, присущего в известной степени для периода “идентичности сопротивления” первого десятилетия независимости Украины.

Замусоленная карта якобы “гонимого русского языка” оказалось битой в силу того, что новое поколение украинских миллениумов внесло в общество свежую струю толерантности к культурно-языковому своеобразию своих “Иных” граждан Украины. Так, в ходе опроса в мае 2013 года, был поставлен вопрос: “Что вы чувствуете, когда незнакомый человек обращается к вам на украинском/русском языке? Ответы были следующие: “мне это приятно” – 37,8 % на украинском и 15,4 % на русском; “ничего особенного не чувствую” – соответственно 59,4 % и 75,6 %; “мне это неприятно” – 1,2 % и 5,6 %; “трудно ответить” – 1,7 % и 3,5 %. То есть, для свыше 90 % граждан Украины “языкового вопроса” как такового не существует, и только для 1,2 % неприятно, когда к нему обращаются на украинском, и для 5,5 % некомфортно, когда к нему обращаются на русском. Как мне представляется, трудно найти в мире аналогичный уровень толерантности в языковом вопросе, как среди граждан Украины. На каком же основании строятся все эти пропагандистские ярлыки о “бандеровцах” и “экстремистах”? [26].

Тенденция к снижению остроты языкового вопроса определилась уже после “оранжевой революции”, когда взошли первые всходы гражданского общества Украины. Тогда в 2006–2008 годах появился такой феномен как увеличение показателя “два родных языка” за счет уменьшения показателя “один родной

язык”. Тогда в мае 2006 года социологами был сформулирован вопрос: “Какой язык для вас есть родной?”. Ответы последовали следующие: украинский – 51,4 %, русский – 30,7 %, и украинский и русский – 15,6 %, другой язык 1,1 %, сложно ответить – 0,6 %. Однако уже два года спустя, в октябре 2008 года, полученные результаты значительно отличались: украинский – 43,7 %, русский – 26,0 %, и украинский и русский – 28,7 %, другой язык – 0,9 %, тяжело ответить – 0,7 %. То есть, только за два года количество тех, для которых оба языка – и украинский, и русский – стали одновременно восприниматься как родные, увеличилось на 13,1 %. Такая динамика, судя по всему, свидетельствовала о доминирующем тренде, который лишь набирал обороты в последующие годы [27].

Что уже говорить об активистах Евромайдана. Как свидетельствуют его участники, в течение трех месяцев на нем слышалась как русская, так и украинская речь, и далеко неизвестно чья чаще, хотя никто это и не пытался фиксировать: все были объединены одной целью – отстранить от власти криминальную клику. Но означает ли стремительная политизация текущего момента, что культурное разнообразие регионов Украины нивелируется или даже игнорируется в общественном мнении (речь, собственно, идет о нем, а не государственной политике, за неимением таковой). Вопреки всему каждый народ несет в себе громаднейший культурно-духовный и интеллектуальный потенциал, унаследованный от предшествующих поколений, и именно в этом культурном разнообразии и содержится неиспользованный до сих пор громадный потенциальный ресурс вхождения Украины в европейскую цивилизацию. Культурная традиция не является альтернативой гражданскому единству, а составляет его духовную сердцевину. В этом показателе динамика тренда особенно разительная – ведь речь о гуманитарной составной человеческого бытия, стремящейся к консервированию и тщательному отбору своего духовно-морального императива.

Итак, сравним показатели 2006 и 2007 годов (новейших исследований я просто не нашел), когда был задан вопрос: “К какой культурной традиции вы себя относите?”. Ответы были следующие: “к украинской” – 56,3 % в 2006 году и, соответственно, 57,9 % в 2007 г.; “к советской” – 16,4 % (19,4 %); “к русской” – 11,3 % (10,1 %); “к общеевропейской” – 6,6 % (6,4 %); “к другой” – 1,5 % (1 %); “сложно ответить” – 7,9 %; (5,2 % соответственно). Напрасно в этом процессе выискивать “перетягивания каната” в контексте “чья возьмет – украинская или русская традиция”. Резервом для пополнения “украинской традиции”, судя по всему, служит контингент так называемой “советской традиции”, который чахнет с уходом старшего поколения, а новый миллениум пополняет ряды “украинской традиции”. Последователи “советской традиции” в 2007 году составляли 30,8 % среди контингента “60 лет и старше”, и только 6,8 % в составе молодежи “18–29 лет”. Поэтому в старшей возрастной группе сторонников “украинской культурной традиции” было 52,4 %, а среди молодежи – 65,3 %. Удельный вес сторонников “русской культурной традиции” стабилизировался приблизительно на одном уровне: 9,5 % среди старшей возрастной группы и, соответственно, 9,7 % – среди молодежной. Однако о своей принадлежности к “общеевропейской культурной традиции” уже заявило 9,7 % молодежи и лишь 2,9 % людей пожилого возраста [28].

Были ли основания драматизировать отмеченные тренды как таковые, что якобы несут в себе угрозу раскола общества. Абсолютно никаких! На вопрос – “Какая культурная традиция будет преобладать в Украине в будущем (через 20–25 лет)?” – респонденты ответили (первый показатель – за 2006, а второй – 2007 год): “украинская” – 35,4 % и 37 %; “в разных регионах будут преобладать разные культурные традиции” – 21,7 % и 24,7 %; “общеевропейская” – 16,1 % и

17,8 %; “русская” – 2,1 % и 3,3 %; “советская” – 1,3 % и 2 %; “другая” – 1,3 % и 0,7 %; “сложно ответить” – 22,1 % и 14,6 %. Эти показатели свидетельствуют, что участники опроса не идентифицировали свою региональную (преимущественно русскоязычную) культурную традицию как “русскую”. Поэтому на Юге Украины в 2007 году перспективу для “региональной культурной традиции” видели 35 %, а для “русской” – 3 %. Соответственно на Востоке Украины – 31,3 % и 6,7 %; в Центре Украины – 19,2 % и 1,4 %. Даже в западном регионе, который сегодня так настойчиво изображают как “бандеровский” и сплошь “экстремистский”, в 2007 году верили, что будет преобладать украинская культурная традиция всего лишь 49 %; что в различных регионах будут свои традиции – 14,2 %; что “общеевропейская” – 22,5 %; а “российская” – 0,9 %. Все эти показатели зримо свидетельствовали о том, что на уровне гражданского общества, народной жизни, быта и традиций, в целом был достигнут общественный консенсус, который не давал никаких оснований для угрозы национального экстремизма [29].

На государственном уровне эту проблематику практически вывели из поля зрения. Министерство по делам национальностей, которое в свое время заложило неплохую законодательную базу, было переформировано в Комитет по делам национальностей, а потом, после череды реорганизаций, и тот был распущен. Проблемы национальных меньшинств вменили в обязанность малочисленному подразделению Министерства культуры Украины, которое было в состоянии разве что “сопровождать” стихийно развивающиеся процессы. Стоит ли удивляться, когда вот эта “стихия” была оседлана “казачками” – засланными и доморощенными, – которые всегда пребывали на глубокой периферии политических процессов, не набирая и необходимых 5 % для победы на выборах в Верховную Раду.

После президентских выборов 2010 года к власти пришли люди, которые в лучшем случае имели представление о том, как управлять производством и получать барыши, но, как показала практика, были абсолютно несведущи в управлении социальными процессами. Как следствие – социум был взорван, связь между гражданским обществом и властью была разрушена, и не нашлось необходимых институтов, которые могли бы развязать конфликт в зародыше, обуздав волну негодования. В итоге в стране обнажились три незавершенные процессы: “борьба за суверенитет, модернизация страны, формирование единой политической украинской нации” [30].

Предварительные итоги

Какую же общую характеристику можно предложить, оценивая все происходившее в Украине? Известный российский публицист Анатолий Стреляный предлагает определять ее как *антикриминальную* и *национально-освободительную революцию*. Может быть и так. Однако, наверное, следовало бы повременить и подождать результатов дальнейших экономических и социально-политических преобразований в стране. В какую сторону они будут эволюционировать? Смущает то, что за полгода до Майдана 59 % украинцев считали, что в Украине в большей мере не хватает “сильной руки”, нежели “демократии” (26 %) [31].

Но и это еще полдела. Особенно заставляли усомниться в тяготении значительной части граждан Украины к демократии такие данные: 82,6 % респондентов согласились с тем, что лидеры “сильной руки” должны действовать исключительно в пределах закона, по принципу “закон – один для всех”, а 8,6 % убеждены, что такие лидеры не обязательно должны придерживаться действующих законов, если нужно достичь определенных целей. Еще не смогли определиться по этому вопросу 8,8 % респондентов [32].

Не факт, что претендент на “сильную руку” не появится и среди представителей Майдана. Хотя, конечно, феномен Майдана должен был внести кардинальные изменения и в общественное сознание народа. Пока что, судя по всему, следует подождать новых социологических замеров.

А пока воспримем Майдан не как революцию в ее классическом понимании – изменение общественно-политического строя, судя по всему, не предвидится. Скорее всего, это “морально-гражданская революция”, которая обязывает к преодолению имперского прошлого и наполнению лозунга “Украина – это Европа” конкретным практическим содержанием. Но уже сейчас можно констатировать, что украинское общество продемонстрировало высокий уровень консолидации вокруг европейских ценностей свободы и верховенства права. Евромайдан засвидетельствовал, что действенные изменения в политико-правовом устройстве страны невозможны без создания и последующей поддержки со стороны гражданского общества, в среде которого нарождаются зримые элементы партиципаторной политической культуры. Конечно, еще рано говорить о высоком уровне институциональных компетенций граждан. В то же время два фактора – право выбирать как непременная фундаментальная ценность, и масштабные гражданские движения – Рух 1991 года, “оранжевое” движение 2004 года и Евромайдан 2013–2014 годов – в определенной мере возмещали нехватку институциональных компетенций в общественном сознании высоким уровнем морально-духовных установок.

В конце декабря, с появлением Евромайдана на Майдане Незалежности в Киеве, стало ясно – гражданское общество заявило о себе как о весомом субъекте в общественной жизни Украины. Параметры этого феномена были замерены социологической службой Центра Разумкова в период с 21 по 25 декабря 2013 года. Они засвидетельствовали о том, что подавляющее большинство жителей всех макрорегионов (от 88 % на юге до 99 % на западе, а по Украине в целом – 95 %) воспринимают Украину как свою Родину. Более того, 84,5 % респондентов считают себя патриотами Украины (в западном регионе – 94 %, в центральном – 88,5 %, в восточном – 81 %, в южном – 72 %). Большинство граждан Украины отрицательно относятся к идеям федерального уклада (отрицательное отношение выразили 61 %, положительное – лишь 16 %). Еще ниже поддержку получили идеи отделения области (региона) от Украины и присоединения к другому государству (не поддерживают – 81 %, поддерживают – 6,5 %). Такое же отрицательное отношение фиксируется при прочих вариантах: создание независимого государства на основе юго-восточных областей Украины (соответственно 80 % и 6 %), отделение юго-восточных областей от Украины и присоединения к России (соответственно 80 % и 7,5 %), образование на территории нынешней Украины двух независимых государств – 1) на основе юго-восточных областей и 2) на основе западных и центральных областей (не поддерживают такую идею 77 % опрошенных, а поддерживают – 7 %).

Ставка на поддержку населением Украины сепаратизма выглядит совершенно призрачной. Согласно опросу, всего 5,5 % респондентов хотели бы, чтобы их область вышла из состава Украины и присоединилась к другому государству (такое желание выражают 2,5 % опрошенных в западном регионе, 0,5 % – в центральном, 9 % – в восточном, 13 – в южном регионе). При этом, 4,5 % респондентов хотели бы, чтобы их область вышла из состава Украины и создала свое независимое государство (такое желание выражают 3 % опрошенных в западном регионе, 1 % – в центральном, 5 % – в восточном, 13 % – в южном регионе). А в целом, 61 % участников опроса не считают, что между западными и восточными регионами Украины существуют настолько глубокие политические противоречия, языковые и культурные отличия, экономические диспропорции, что

в перспективе они могут разъединиться и (или) создать свое собственные государства, или же войти в состав различных других государств [33].

Таким образом, идея федерализации Украины не находит себе поддержки в общественном мнении страны. Наоборот – складывается консенсус на тот счет, что вопрос федерализации возникает тогда, когда у действующей власти земля уходит из-под ног. Федерализация в понимании украинцев – это перераспределение полномочий из центра в пользу губернаторов, где от его самоуправства будет страдать местное самоуправление и территориальные общины. Поэтому реальные проблемы сегодняшней децентрализации власти и управления, считают аналитики, не имеют ничего общего с федерализацией. Украина нуждается в системных изменениях в сторону перераспределения полномочий к местным территориальным общинам, где они могут быть максимально приближены к проблемам простого человека.

Но это пока на уровне ожиданий. На практике же осуществляется назначение наиболее крупных олигархов на пост губернаторов тех областей юго-востока страны, где федерализация де-факто уже произошла – Игорь Коломойский (Днепропетровская область), Сергей Тарута (Донецкая область), Владимир Немировский (Одесская область) и другие. В первую очередь это те регионы, где на практике в течение всего периода независимости Украины были созданы во многом отдельные экономические пространства. Значительная часть из этих регионов вообще не были интегрированы во всеукраинский рынок, поскольку они всецело зависят от экспорта. К тому же в них было создано собственное информационное пространство: свой набор определенных каналов, образовательных, культурных и других составляющих.

Остается надеяться, что эти назначения – дело временное. С одной стороны, в силу обстоятельств, только при помощи этих новых назначений олигархов удается пресекать на корню сепаратистские тенденции. Но, с другой стороны, есть понимание того, что если децентрализация в сторону территориальных общин создает условия для малого и среднего бизнеса, то федерализация – для закрепления крупного капитала. Однако, что особенно важно в текущем моменте, это то, что крупнейшие бизнесмены впервые за всю историю независимости открыто выступили в защиту геополитических интересов Украины. И это вносит элемент оптимизма в час, когда нерушимость границ и территориальная целостность государства поставлена под вопрос. А это та “красная черта”, через которую преступать нельзя.

X X X

Но возвратимся, однако, к метафоре Гоголя. Некоторые читатели спрашивали у меня – кого я имел в виду, упоминая “дикий хохот Басаврюка”. Отвечаю – никого конкретно, а лишь только образ Сатаны из повести “Вечер накануне Ивана Купала”. Об этом пишет сам Николай Васильевич: “никто другой, как сатана, принявший человеческий образ для того, чтобы открывать клады; а как клады не даются нечистым рукам, так вот он и приманивает к себе молодцев”. Вот только к этим молодцам тоже было непременное условие: чтобы заклятые клады не уходили под землю, нужно было это место оросить кровью детей. Так и сделал гоголевский герой Петрусь – и пошли ему в руки мешки с червонцами. Да только жизнь не заладилась – заболел он душевной болезнью: “Бешенство овладевает им; как полоумный, грызет и кусает себе руки и в досаде рвет на себе волоса, покамест, утихнув, не упадет, будто в забытьи, и после снова принимается припоминать, и снова бешенство, и снова мука… Что за напасть Божия?”

А в итоге и финал, образно переданный Гоголем: “Сбежались люди; принялись стучать; высадили дверь: хоть бы душа одна. Вся хата полна дыма, и посредине только, где стоял Петрусь, куча пеплу, от которого местами

поднимался еще пар. Кинулись к мешкам: одни битые черепки лежали вместо червонцев. Выпуча глаза и разинув рты, не смея пошевелить усом, стояли казаки, будто вкопанные в землю. Такой страх навеяло на них это диво".

Однако, возвратимся в день сегодняшний. 22 февраля 2014 года по Киеву разнеслась весть – в поместье Януковича в Межигорье ни одного охранника, а потому надо воспользоваться шансом и посмотреть. Но охрана была – место "Беркута" заняла народная самооборона. Да и люди, очищенные огнем пылающего Майдана, не унизили свое человеческое достоинство мародерством. Даже автомобили ставили поодаль от дороги, дабы не мешать проезду другим.

А теперь слово журналистскому репортажу с места событий: "Там очередь – как в Мавзолей. Активист, взобравшись на колону забора и каким то образом умещаясь на маленьком островке, руководит потоком людей. "Сними балаклаву! Давай, ты, что?!", "По газонам не ходить, детей от себя не отпускать – могут быть мины", "Страусу перья из задницы не вырывать – он уже научился кричать: "Зека геть!".

Также звучит просьба озвучить свои предложения по дальнейшему использованию "маєтка" – детский дом, санаторий, музей.

… Мы мчимся в город "встречать Тимошенко". К Новым Петровцам и Межигорью тянется двухкилометровая вереница автомобилей. Люди не боясь подступающего вечера, продолжают ехать к мавзолею режиму Януковича".

Вот такой финал… Майдан Независимости в ночь на 30 ноября 2013 года был орошен "Беркутом" кровью молодежи. А деньги Януковичу вот в руки и не пошли. А вы говорите – Гоголь!

Список использованных источников

1. *Ткаченко В. Н.* Феномен "внутренней колонизации" в украинско-российских отношениях (исторический аспект). – Политическая концептология, Ростов-на-Дону, № 4, 2013. – С. 186. 2. *Звонарь* Евромайдана: "Колокольным звоном прогонял тьму их душ людей". – Доступно: http://www.segodnya.ua/print/ukraine/zwonar-evromaydana-kolokolnym-zvonom-progonyal-tmu-iz-dush-ludey-483784.html 3. *Главный* олигарх Украины призвал политиков не допустить возможного раскола страны. – Доступ: http://www.regnum.ru/news/1745080.html. 4. *Якщо* криза в Україні поглибиться, то долю країни вирішать США, Росія і ЄС. – Доступно: http://www.razumkov.org.ua/ukr/print.php?Ing=UKR&&news_id=45108&&address=expert 5. *Протести* в Україні: Ми дозволяємо Путіну перемогти // День. – 2014. – № 32–33. – 21–22 лютого. – С. 3. 6. *Про* "гріх бездіяльності" ЕС // День. – 2014, № 31. – 20 лютого. – С. 3. 7. *Мостовая Ю., Рахманин С.* Сгибаясь под ношей, ты увеличиваешь ее тяжесть // Зеркало недели. – 2014. – № 6(152). – 22–28 февраля. – С.1).8. *Антикризисным* мерам правительства пророчат провал из-за недоверия народа. – Доступно: http://rus.newsru.ua/ukraine/02may2009/geecz-print.html 9. *Ермолаев А.* Украиной руководит корпорация. Государственные институты приватизированы" // Зеркало недели. – 2014. – № 4(150). – 8 февраля. – С.1, 14. 10. *Зальцберг Б.* Давос-2014: три способа изменить мир. – Доступ: http://forbes.ua/opinions/1363796–davos-2014–tri-sposoba-izmenit-mir#print 11. *Детальней* см.: Попель С. Падение рынка труда Украины: влияние демографических, социальных и экономических факторов. – Доступно: http://dialogs.org.ua/ru/progect/page19237.html. 12. *Киевская* хроника. – Верховная Рада, майдан, жертвы. – Доступно: http://lb.ua/news/2014/02/21/256418_hronika_kiev_21_fevralya.html 13. *Шишацкий*: к смене власти в Украине привела диктатура : Новости УНИАН. – Доступно: http://www.unian.net/politics/889827–shishatskiy-k-smene-vlasti-v-ukraine-privela-diktatura.html 14. *Євромайдан* підтримує 50 % українців, Антимайдан – 27 % / Українська правда. – Доступно: http://www.pravda.com.ua/news/2014/01/21/7010495/view_print/ 15. *Так* не доставайся ж ты никому! О спекуляциях на тему разделения Украины. – Доступ: http://lenta/ru/articles/2014/01/25/seperated/ 16. *У Корзуна* – Андрей Илларионов / Украина в поисках идентичности. – Доступно: http://marina-herriott.livejournal.com/523173.html]. 17. *Звездный* десант // Фокус. – 2014. – № 10(373). – С.18. 18. *Так* не доставайся ж ты никому! О спекуляциях на тему разделения Украины. – Доступ: http://lenta/ru/articles/2014/01/25/seperated/ 19. *Главный* олигарх Украины призвал политиков не допустить возможного раскола страны. – Доступ: http://www.regnum.ru/news/1745080.html 20. *Опитування*: Як Ви ставитеся до наведених атрибутів незалежної української держави? (динаміка

2011–2012)// Центр Разумкова. – Доступно: http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=779 21. *Опитування*: Чи є Україна європейською державою? // Центр Разумкова. – Доступно: http://razumkov.org.ua/ukr/print.php?lng=UKR&&poll_id=673&&address=poll 22. *ІФАК*: Материальные проблемы украинцев волнуют сильнее, чем россиян. – Доступно: http://www.rosbalt.ru/ukraina/2011/01/19/810163.html 23. *Статус* русского языка оказался на 31 месте среди приоритетов украинцев, НАТО – на 33-м. – Доступно: http://zn.ua/article/print/SOCIETY/status-russkogo-yazyka 24. *Некомпетентность* правительства волнует украинцев в 1,5 раза больше, чем полгода назад. – Доступно: http://zn.ua/article/print/POLITICS/nekompetentnost-pravitelstva 25. *Опитування*: Деякі політики і публіцисти стверджують, що відмінності культури… Доступно: http://razumkov.org.ua/ukr/print.php?lng=UKR&&poll_id=7198&&address=poll 26. *Що* ви відчуваєте, коли незнайома людина звертається до вас українською/російською мовою? // Центр Разумкова. – Доступно: http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll-id=896 27. *Опитування*: Яка мова для вас є рідною (динаміка 2006–2008) // Центр Разумкова. – Доступно: http://razumkov.org.ua/ukr/poll_id=290 28. *Опитування*: До якої культурної традиції ви себе відносите? (динаміка 2006–2007) (регіональний, віковий розподіл за національністю). – Доступно: http://rasumkov.org.ua/ukr/print.php?lng=UKR&&poll_id=6938&&address=poll 29. *Опитування*: яка культурна традиція переважатиме в Україні в майбутньому (через 20–25 років)? (динаміка 2006–2007) (регіональній, віковий розподіли та розподіли за національністю). – Доступно: http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php&poll_id=700 30. *Революційна* ситуація в Україні спричинена відсутністю ефективних інститутів // Центр Разумкова. – Доступно: http://rasumkov.org.ua/ukr/point.php?lng=UKR&&news_id=4505&&adress=expert 31. *Майже* 60 % українцям не вистачає "сильної руки". – Доступно: http://tyzden.ua/News/81347/PrintView 32. *Каждый* четвертый считает, что ситуация в Украине ни на что не похожа (опрос) : Новости УНИАН. – Доступно: http://www.unian.net/politics/805282–kajdyiy-chetvertyiy-schitaet-chto-situatsiya-v-ukraine-ni-na-chto-ne-pohoja-opros.html 33. *95 % жителей* Украины считают ее Родиной – опрос. : Новости УНИАН. – Доступно: http://religions.unian.net/religionssociety/892806–95–jiteley-ukrainyi-schitayut-ee-svoey-rodinoy-opros.html

Василь Ткаченко

УКРАЇНА: ВИПРОБУВАННЯ МАЙДАНОМ

У статті аналізуються витоки, рушійні сили і громадянське протистояння в Україні, відоме як Евромайдан 2014 року.

Ключові слова: Евромайдан, Антимайдан, громадянське протистояння, євроінтеграція, міжнародні санкції, винуватець кровопролиття, ідентичність опору, ідентичність проекту майбутнього, "подвійна периферія", "війна мільйонерів проти мільярдерів", "Міленіум", "родова" праця, "самозапрограмована" праця, "тітушкі", соціальний виняток, політика "сильної руки", антикримінальна революція.

Vasyl Tkachenko

UKRAINE: TRIAL BY MAIDAN

The article analyzes the origins, the driving forces and for civil confrontation in Ukraine, known as Euromaydan 2014.

Key words: Euromaydan, Antimaydan, civil strife, European integration, international sanctions, the originator of bloodshed, the identity of resistance, identity project for the future, "double periphery", "War of the millionaires against the billionaires", "Millennium", "generic" work, "self programmed" labor, "titushki", social exclusion, the policy of "strong-arm", anticriminal revolution.

УКРАЇНА В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

УДК 94: 327 (047) “1917/1921”

Ігор Дацків

ЕВОЛЮЦІЯ УКРАЇНСЬКО-ФРАНЦУЗЬКИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1921 РР.)

У статті здійснено спробу встановити, яким чином формувалися міжнародні відносини в період Української національної революції 1917–1921 років національними урядами. Автор аналізує еволюцію українсько-французьких дипломатичних відносин та їх значення для України.

Ключові слова: дипломатія, договір, переговори, Антанта, Директорія УНР.

В історії українсько-французьких взаємин важливе місце займає період 1917–1921 рр. Українсько-французькі відносини є потужним і багатющим пластом європейської історії, політики та культури. Знаходячись по обидва боки європейського простору, Україна і Франція завжди тяжіли одна до одної, збагачуючи цей простір розгалуженими відносинами у найрізноманітніших сферах людської діяльності. Іншими словами, дві країни внесли і продовжують вносити помітну лепту в розвиток традицій європейського співжиття, які нині вважаються своєрідним еталоном успішного міжлюдського співіснування.

Загалом історія відносин між Україною та Францією відбиває сторінки не тільки конструктивної співпраці, позитивної традиції взаємин, а й конфліктних періодів у відносинах, сповнених суперечностей, трагічних випробувань. Об’єктивний науковий аналіз взаємовідносин українського та французького народів дасть можливість глибше осмислити та оволодіти досвідом минулого співробітництва, що є важливим елементом формування й реалізації двосторонніх відносин у сучасних умовах, для прогнозування їх майбутньої взаємовигідної співпраці у об’єднаній Європі.

Дослідження цієї проблеми є важливим і актуальним не лише в контексті історичного вивчення історії українсько-французьких відносин, але й з точки зору з’ясування внеску України у європейський політичний процес.

Як зазначав на Третьому міжнародному конгресі україністів відомий історик В. Верстюк, аналізу історіографії доби 1917–1921 рр., навіть радянської, не існує. В той же час, не бракує слушних зауважень щодо стану дослідженості зовнішньополітичної доктрини УНР. У своєму виступі на Всеукраїнській науковій конференції у Харкові “Історична наука на порозі XXI ст.: підсумки та перспективи” (листопад 1995 р.) В. Солдатенко поставив перед дослідниками низку завдань, які неможливо реалізувати без інтенсивної аналітичної праці. Це, насамперед, – вивчити процес переплетіння соціальних, національних та міжнародних чинників, демократичних устремлінь і державотворчих зусиль, комплексно оцінити зовнішні та внутрішні чинники, які сприяли або заважали революційно-визвольним задумам, подати зв’язок подій в Україні із загальноєвропейськими тенденціями [1, с. 261].

Щоб мати можливість для вироблення кваліфікованих рекомендацій сучасним дипломатам і політикам, історики зобов’язані уважно вивчити зміст і причини невдач зовнішньополітичної діяльності під час Української революції, зважаючи

на значну кількість аналогій із сьогоденним життям України. Це завдання навіть теоретично неможливо виконати без масштабного аналізу, поряд із українською літературою, також і наукового доробку істориків української діаспори, вчених далекого зарубіжжя. Тільки в такому разі можливо оцінити ступінь повноти, рівень, напрям і методи вивчення зовнішньої політики України, усунути неадекватні реаліям історичного процесу судження та висновки.

Добре відомо, що в працях дослідників УРСР протягом 70-и років панував догматизм, хронічними хворобами стали замовчування та перекручування фактичного матеріалу. На думку деяких авторів, міжнародна діяльність Директорії досліджувалася в УРСР виключно з позицій русоцентризму, при цьому всіляко замовчувалася зовнішньополітична діяльність у перші десятиліття XX ст. [2, с. 142–143]. Незважаючи на певні ідеологічні нашарування, із вітчизняних дослідників, які у своїх працях торкалися проблем Директорії УНР, значний інтерес мають монографії А. Лихолата, Р. Симоненка, О. Карпенка, І. Рибалка та ін. [3].

Значний інтерес мають свідчення учасників визвольних змагань доби УНР, голів самостійницьких урядів та Ради Народних Міністрів, діячів зовнішньополітичного відомства, українських дипломатів. Це праці В. Винниченка, М. Грушевського, В. Грекова, О. Доценка, А. Марголіна, І. Мазепи, С. Петлюри та ін. [4]. Переговори в Одесі та Бірзулі, спроби Директорії вплинути на голів урядів великих держав щодо звернення їхньої уваги на українську справу під час роботи Паризької мирної конференції докладно аналізуються заступником міністра закордонних справ А. Марголіним. Беручи активну участь у зовнішньополітичній діяльності, автор намагається дати об’єктивну оцінку діям українського проводу у пошуках контактів із країнами Заходу.

З проголошенням незалежності України відкрилась завіса замовчування історичної правди. Стало можливим звернутись до історичної спадщини першої чверті XX сторіччя, по-новому глянути не лише на процес становлення української державності в контексті внутрішньої політики, а й підійти до розв’язання проблем міжнародного визнання та міжнародних відносин України і її місця у політиці провідної на той час сили – Антанти. Вартими уваги є наукові публікації Д. Будкова, Д. Вєдєнєєва, О. Рубльова, О. Реєнта, Н. Городні, М. Держалюка, О. Кучика, В. Соловйової, І. Дацківа та інших авторів, присвячені різним аспектам міжнародних стосунків України [5].

Від самого початку до кінця свого існування українська держава доби Директорії перебувала у надзвичайно складній геополітичній ситуації. “Україна опинилася між молотом і ковадлом, – слушно відзначав її прем’єр-міністр І. Мазепа. – З одного боку наступала більшовицька Москва, а з другого проти України мобілізувалися сили “білої Росії” за допомогою Антанти” [6, с. 73].

Отже, розглядаючи проблеми зовнішньої політики Директорії УНР на першому (київському) етапі її існування, з урахуванням її міжнародного становища, було очевидним, що Україна без потужної зовнішньої підтримки не могла захистити свою незалежність. Власне, це усвідомлювали і її провідники. Та, на жаль, серед них не було єдності й розуміння, що слід було вектор зовнішньої політики негайно перевести на країни Антанти.

Аналізуючи геополітичну ситуацію в Європі наприкінці 1918 р. та причини невизначеності зовнішньополітичної орієнтації проводу України, доречно відзначити, що члени Директорії перебували під впливом зовнішньополітичних масштабних змін, які супроводжувались завершення світової війни. Їх можна було б визнати фейерверком революцій. До революції на теренах колишньої Російської імперії додалися революції в Німеччині та Австро-Угорщині. Для національно заангажованих сил це був момент творення національних держав.

На національні квартири розпалась не лише Росія, а й клаптикова Габсбурзька монархія. Для України першорядне значення мало проголошення на території Східної Галичини Західноукраїнської Народної Республіки, а також відродження Речі Посполитої Другої. Становлення цих держав швидко переросло в польсько-українську війну на Заході, тоді як на Сході визрівав черговий більшовицько-український конфлікт. Це вносило в проблему формування стратегії державотворення додаткові складнощі. Все говорило про те, що якогось осібного українського шляху в подібній ситуації не може бути. Тоді постала дилема вибору. Або шукати шляхи до союзу з Антантою, або порозуміння з більшовиками й чекати перемоги світової революції. Тим більше, що й Антанта й Радянська Росія в цей момент не випускала Україну з поля свого зору, зробили її об'єктом своїх мілітарних планів [7, с. 296–297]. Такої ж точки зору щодо оцінки ситуації дотримується український історик з діаспори О. Субтельний. Наголошуючи на шкідливий вплив відсутності єдності в керівництві УНР в проблемі міжнародної політики, він відзначає: "Конфлікт між фракціями поширився на царину зовнішніх стосунків. У грудні 1918 р. Антанта, й насамперед Франція, висадила в Одесі та інших чорноморських портах 60-тисячне військо" [8, с. 316].

Розглядаючи відношення Антанти щодо України, насамперед доречно відзначити, що після переможного закінчення світової війни провідну роль у формуванні зовнішньої політики альянсів зайняла Франція, яка зробила найбільш вагомий внесок у перемогу. Її позиція була вирішальною у ході Паризької мирної конференції, де вирішувалися долі народів і країн Європи, зокрема України. Незважаючи на започатковані ще Центральною Радою восени 1917 р. стосунки з Францією та спроби дипломатії Гетьманату їх розвинути й скріпити на основі загальних інтересів щодо боротьби з більшовицькою Москвою та висловленого П. Скоропадським маніфесту про федерацію з білою Росією, Париж не виявляв бажання розвивати відносини з новою владою – Директорією УНР. Україна, як самостійна держава, не вписувалася в тогочасні плани країн-переможниць. Найменше була зацікавлена в існуванні державної України Франція. Уряд цієї країни в намаганні ослабити переможену Німеччину бачив на карті Європи її противагу – не комуністичну "неподільну" Росію та "велику" Польщу. Вони ж були одвічними історичними опонентами самостійної української держави. Англія та США також були не проти "неподільної", а тому вагомих заперечень проти такої позиції Франції не висували і навіть підтримували її [9, с. 42–43].

Важливу роль у формуванні ставлення Франції до України відігравав її віце-консул в Одесі Еміліо Енно – єдиний на той час представник Антанти в Україні. Цей дипломат тривалий час перебував у Росії, до речі, мав дружину – росіянку, й був непохитним прихильником ідеї відновлення єдиної Росії силами виключно Добровольчої армії генерала Антона Денікіна. Він не визнавав існування не лише незалежної України, але й інших державних утворень на території постімперської Росії. Звичайно, Е. Енно мав великий вплив на позицію як Франції, так і інших країн Антанти щодо України, які розглядали національні проблеми новоутворених держав та українську проблему складовими перш за все "російської" у контексті майбутнього адміністративно-територіального устрою в Східній Європі. Це особливо проявилося на широкій нараді в Яссах, скликаної на початку листопада 1918 р. за ініціативою Енно та групи російських діячів (А. Кривошеїн, В. Гурко, П. Мілюков, М. Маргуліс та ін.). Нарада розглядала становище на Півдні Росії та завдання Антанти у вирішенні російської проблеми. Нарада опрацювала й надіслала країнам Антанти та Верховному командуванню Меморандум, в якому висловлювалося прагнення, щоб Антанта негайно надала усіляку допомогу Добровольчій армії Денікіна як єдиній силі, здатній перемогти

більшовиків і відновити "єдину й неподільну Росію". 23 листопада в одеській пресі було оприлюднено Декларацію "До населення Півдня Росії", у якій наголошувалося, що Антанта підтримає "всіх патріотів і всіх елементів, що стоять за порядок в Росії" необхідною збройною силою [10, с. 67–68].

Проте уряд Франції та представники вищого командування, яке дислокувалося з часів війни в Яссах спільно з військовими місіями країн Антанти, пильно стежили за подіями на Півдні Росії, зокрема в чорноморському регіоні відтак в Україні, оскільки він мав надзвичайно важливе значення для надання військової допомоги антибільшовицьким силам на Дону і Кубані. 16–20 листопада в Яссах відбулася широка нарада представників Антанти, впливових політичних діячів колишньої Росії на чолі з П. Рябушинським і П. Мілюковим та дипломатичної місії Гетьманату. У прийнятій декларації від 17 листопада було викладено, по-суті, запрошення військ Антанти для допомоги у боротьбі з більшовиками. Як свідчить архівний документ – звіт про нараду в Лондоні в грудні 1918 р. за участю військового командування Антанти і президента США В. Вільсона – інтервенція експедиційного французького корпусу на півдні України вважалася невідворотною. "Одним з питань була необхідність союзницької інтервенції в Росії, – зазначалося в ньому, – Ця нещасна країна у важкому стані, хоча не все безнадійно. Народ, втомлений політикою грабунку і насильства, яку впроваджують більшовики, щиросердечно запросив би інших, і союзники могли б повернути порядок і особисту свободу…Численні російські діячі прибули до Лондону і Парижу з метою заручитися підтримкою союзних урядів у їх заходах стосовно вирішення більшовицької проблеми. Вони наголошували, що це зачіпає не лише інтереси Росії, а всього світу, і що в інтересах людства було б вирішити проблему негайно" [11, арк. 18].

Власне, кораблі французьких військ з'явилися в портах Севастополя і Одеси вже наприкінці листопада. Перші контакти з їх командуванням і дипломатами на чолі з Е. Енно зав'язав 12 грудня командувач Південним фронтом (з 2 січня 1919 р. – військовий міністр УНР) генерал О. Греков, коли його війська займали Одесу. Прихильник військово-політичного союзу з Антантою, він дозволив французам займати прибережну частину міста. Але коли 17 грудня підійшла до Одеси головна ескадра й висадила на берег 156-ту піхотну дивізію (близько 15 тис. солдатів і офіцерів із артилерією), французьке командування спільно з десятитисячною армією денікінських офіцерів витіснило українців з міста на лінію Тирасполь-Бірзула (Котовськ) – Миколаїв-Херсон. Загальна чисельність одеської групи військ склала 45 тис. вояків. Утворилося військове протистояння, яке було поглиблене нотою Директорії країнам Антанти від 19 грудня, в якій наголошувалося, що Україна не потребує допомоги від держав Антанти, якої в свій час домагався усунутий від влади гетьман П. Скоропадський. Водночас, під сумнів ставилася інтервенція антантівських військ та їх присутність на території України.

Треба відзначити, що за часів Гетьманату в Одесі перебувала група українських воєначальників: командир 1-ї Чернігівської кінної дивізії, водночас Одеської групи військ генерал В. Біскупський (згодом, за Директорії, залишений на посаді), а також генерал К. Прісовський, один із організаторів українського війська за Центральної Ради і Гетьманату, та генерал П. Долгоруков, у яких склалися дружні відносини з впливовим французьким дипломатом Е. Енно. Після падіння Гетьманату у планах українського генералітету, які повністю підтримував представник Франції, було утворення на півдні України крайового національного уряду з українською армією під французьким протекторатом. Коли до влади прийшла Директорія, генерали К. Прісовський і П. Долгоруков, усунуті з армії, перейшли на службу до генерала Денікіна. Віце-консул Франції Е. Енно сприйняв перемогу Директорії як прихід до влади пробільшовицьких сил

й своїми звітами в Париж додавав процесу утворення негативного іміджу України [12, с. 215].

Наприкінці 1918 р. Добровольча армія генерала А. Денікіна вела активні бойові дії проти військ більшовицької Росії, оволоділа регіоном Північного Кавказу з Кубанню й через Новоросійськ встановила відносини з Антантою і стала отримувати допомогу зброєю та військовими матеріалами. Як згадував генерал Добрармії О. Лукомський, 23 листопада в Новоросійськ прибула англо-французька ескадра, а 27-го військова місія Антанти. Згідно ухваленого 16 листопада в Бухаресті плану, війська союзників (близько 12 дивізій) повинні були прибути в Севастополь і Одесу, зайняти Південь України й під командуванням французького генерала д'Ансельма перейти в наступ, зайняти Київ, Харків, Донбас й встановити зв'язок з Добровольчою армією, утворити спільний фронт проти більшовиків. Франція запевняла Денікіна, що надасть усіляку допомогу його армії, чисельність якої слід було довести до 250 тис. [13, с. 65–69]. Таким чином, після падіння Української Держави гетьмана Скоропадського, основну ставку на боротьбу з більшовиками Антанта поставила на Добровольчу армію й з цієї позиції формувала стосунки з Директорією.

Наприкінці грудня утворилася ситуація, яка позитивно відбилася на українсько-французьких відносинах. Коли в Одесу прибув командувач союзними військами на півдні Росії генерал Філіпп Генрі д'Ансельм та начальник штабу французького експедиційного корпусу полковник Генрі Фрайденберг, вони потіснили віце-консула Еміліо Енно і зайняли провідну роль як військовики у ставленні до перспективних союзників у боротьбі з більшовиками, ставлення Антанти до Директорії змінилося на краще. Переговорний процес з українцями вони скерували на утворення єдиного проти більшовицького фронту: Антанта–Добровольча армія Денікіна–Україна. У ті дні в Одесі перебували українська дипломатична делегація А. Марголіна, а також представники з Білорусії (О. Баханович), Дону (І. Черячукін) та Кубані (Л. Бич), які теж прибули з завданням порозумітися з представниками Антанти. Пізніше А. Марголін писав, що у перший день приїзду зустрівся з ними та провів переговори, в яких взяли участь прибулі з ним дипломати Галіп, Мацієвич і Шемет. Оскільки усі мали аналогічні завдання, вирішили укласти спільну декларацію, яка б містила основні прагнення своїх урядів: тісну співпрацю з Антантою у боротьбі з більшовицьким режимом, визнання їх держав незалежними і невтручання Антанти у їх внутрішні справи. У тексті меморандуму, складеного Марголіним і ухваленого усіма делегаціями зазначалося: "Представники України, Білорусії, Дону і Кубані, зібравшись у Одесі, на спільній нараді, постановили звернутися до верховного командування країн Антанти з меморандумом у наступних питаннях: 1. про форму державного устрою цих територій та сусідніх з ними державних утворень; 2. про шляхи і методи для придушення анархії та більшовизму у всіх тих державах і частинах, на які розпалася Росія… В результаті зникнення центральної влади ті частини країни, які не визнали більшовицького режиму, організували при допомозі здорових елементів місцеву владу й оголосили себе суверенними державними одиницями… Ми звертаємося через Високе союзне командування до держав Антанти з проханням щодо надання можливої допомоги національним устремлінням наших народів і зміцнення вже утворених окремих держав" [14, с. 380–382]. Відносно шляхів реалізації цих завдань і, перш за все, якнайскорішої ліквідації агресивного більшовизму делегації пропонували не ускладнювати проблему створення єдиної армії, а надати конкретну допомогу національним збройним силам їх країн. Щоправда, допускалося утворення єдиного генерального штабу на основі домовленостей їх державних утворень з країнами Антанти. В окремому пункті зазначалось його невтручання у внутрішні

справи їх країн. 5 лютого 1918 р. декларація була подана генералові д'Ансельму і з'явилася в одеських газетах [14, с. 381–382].

Загалом представники французького військового командування усвідомлювали перспективність військово-політичного союзу й знайшли порозуміння з делегаціями, але питання про визнання незалежності відносили на рішення Паризької мирної конференції. Було запропоновано Директорії створити 300-тисячну армію та укласти військовий союз з Денікіним. Українська делегація зобов'язалася взяти участь в операціях проти більшовиків, але лише на території України.

У результаті переговорів у Одесі делегації УНР під проводом генерала О. Грекова, яку французи прийняли досить прихильно, було знайдено порозуміння з ряду важливих аспектів. А головне – з проблеми спільної боротьби з більшовиками. Щодо підписання договору не дійшло, оскільки уряд Франції не визнавав незалежної України, але за деякий час була оприлюднена нібито таємна угода, яку українські делегати спростовували. Слід відзначити, що текст українсько-французької угоди за підписом генерала О. Грекова, викликав в Україні хвилю протестів. Щоправда, він сам не був впевнений в його автентичності, оскільки з'явився в прокомуністичній пресі [15, с. 252–253].

Надзвичайно активно виступали проти переговорів з представниками Франції на їх умовах угруповання соціалістичних партій. Центральний комітет Української партії соціалістів-революціонерів прийняв постанову, в якій висловлювалося неможливим і недопустимим втручання військ Антанти у внутрішні справи та запрошення їх на свою територію, що приведе до окупації України. Бурхливий протест викликала вимога усунути соціалістичний уряд. Аналогічну позицію щодо переговорів зайняла Українська соціал-демократична партія, що змусило С. Петлюру покинути її ряди. Українська партія самостійників-соціалістів висунула ряд вимог, на базі яких допускалися переговори: визнання самостійності України в межах від Сяну до Дону, право України брати участь у Паризькій мирній конференції, невтручання у внутрішні справи України.

Але військова ситуація, агресія більшовицької Москви змусили Директорію повернутися до переговорів з представниками Антанти. Відтак, у січні-лютому 1919 р., особливо після сформування нового уряду УНР С. Остапенка, відбулося кілька раундів українсько-французьких переговорів у Одесі та Бірзулі. Вони активізувалися у зв'язку з падінням Києва і широким наступом більшовицьких військ, коли уряд УНР перебрався до Вінниці. Отже, військова допомога Антанти була вкрай необхідна. До цього спонукала також нова ситуація, яка створилася після злуки УНР із Західноукраїнською Народною Республікою, яка вела війну проти агресивної Польщі. Відтак, Директорія втягнулася у збройне протистояння з Варшавою, змушена була утворити Волинський фронт і надавати посильну допомогу галичанам.

24–25 січня представницька делегація на чолі з С. Остапенком і О. Назаруком, отримавши широкі повноваження для укладення військово-політичних та економічних угод з Францією, провела черговий тур переговорів в Одесі. Враховуючи важке становище УНР, французька сторона в обмін на допомогу висувала ультимативні вимоги, які українці справедливо вважали принизливими: усунення з керівних з посад В. Винниченка, С. Петлюри, голови Ради народних міністрів, міністра закордонних справ В. Чехівського; контролю над Армією УНР та ін. Але відставки В. Винниченка та В. Чехівського та деякі менш принципові поступки до успіхів чи вагомих результатів не досягли. Одною з вагомих причин невдачі було ставлення до України генерала Денікіна. Командувач Добрармії та російська контрреволюція не відступалися від ідеї "неподільної" Росії, в якій не було місця незалежній Україні, й не мали наміру

співпрацювати з “сепаратистами”. Але без порозуміння з Денікіним Україну Антанта не сприймала.

4 лютого Директорія скликала у Вінниці широку нараду, на якій знову постало питання про українсько-французькі переговори. Як згадував учасник наради І. Мазепа, насамперед було заслухано звіт голови української делегації С. Остапенка, який щойно прибув з Одеси. Він виклав умови французького командування, що мало відрізнялися від попередніх. Серед них були вимоги: реорганізувати Директорію і уряд УНР, впродовж трьох місяців створити українську армію з запрошенням на службу російських офіцерів, передати під контроль французів залізниці, звернутися до Парижу з проханням про протекторат над Україною. Звіт викликав гострі дискусії. Але визнано за необхідне йти на компроміси [6, с. 99–100].

Було визначено нову дипломатичну місію у складі: С. Остапенко (голова), І. Мазепа, Ю. Бачинський та генерал О. Греков, яка отримала повноваження на підписання договору. Головними умовами УНР були: визнання Антантою України та допуск її делегації на Паризьку мирну конференцію; повний суверенітет Директорії УНР; визнання автономності Армії УНР та її представництво при союзному командуванні; повернення Україні Чорноморського флоту; бойові дії української армії лише до етнографічних кордонів. Ці пропозиції були викладені на переговорах з полковником Фрейденбергом, які відбулися 6 лютого в Бірзулі у штабному вагоні. Полковник, по-суті, відкинув усі українські умови і рішучо наполягав на своїх. І лише твердий курс українських дипломатів змусив його відступити в деяких позиціях. Щодо визнання України суверенною державою, заявив він, – це справа Паризької конференції. Французька сторона погодилася на автономний статус Армії УНР з підпорядкуванням загальному союзному командуванню, визначила для неї сектор між Добровольчою і польською арміями на антибільшовицькому фронті, обіцяла забезпечити її необхідним озброєнням та припинити українсько-польську війну й вирішити долю Львова, допоможе знайти порозуміння з Румунією. Окрім всього, представник Франції запевнив українців, що Союзне командування військами Антанти на Півдні Росії докладе всіх зусиль для допомоги Україні надіслати свою місію на Паризьку мирну конференцію. Водночас пропонувалося віддати контроль над залізницями, допустити у війська французьких офіцерів-інструкторів, реформувати управління державою [16, с. 260–262].

С. Остапенко висловив французам незадоволення деякими умовами (за їх повне прийняття виступив лише генерал Греков), але обіцяв, що їх розгляне Директорія. Його доповідь у Вінниці 11 лютого 1919 р. викликала загальне розчарування керівництва України. Більше того, в знак протесту на французькі вимоги діячі соціалістичної партії В. Винниченко, В. Чехівський, М. Ткаченко і О. Жуковський вийшли із складу Директорії і уряду. Директорію УНР очолив С. Петлюра, який схилявся до тісного союзу з Антантою. В результаті була схвалена резолюція, яка визначала цілком можливим підписання угоди з представниками Антанти в Одесі після узгодження її умов [17, арк. 5].

Відтак, 13 лютого було сформовано, згідно з вимогами Антанти, новий уряд республіки на чолі з С. Остапенком без соціалістів. Хоча 12 лютого французька сторона заявила про закінчення переговорів, катастрофічна ситуація на фронті – загальний наступ Червоної армії – змусила 14 лютого відновити українсько-французькі переговори. Вони відбулися в Одесі на більш високому рівні – між командувачем союзними військами на Півдні Росії генералом А.-М. Бертело та А. Марголіним і заступником міністра закордонних справ УНР К. Мацієвичем [18, с. 129].

Їх результатом стала домовленість, що Директорія УНР у відповідь на пропозицію генерала д'Ансельма ухвалить Декларацію про засади співробітництва з Антантою [19, с. 62–62]. Вже 17 лютого вона була прийнята й скерована французькому командуванню. У ній, зокрема, наголошувалося: "Українське правительство задоволене тим, що благородна Франція, вкупі з другими державами Антанти та Злученими Державами Північної Америки, готова підтримати нас і спільно вступити в рішучу боротьбу з більшовиками… Користуючись нагодою, звертаємось до французького народу та інших народів держав Антанти з закликом допомогти нам в справі остаточного визволення нашої української нації й відбудування української державності" [20, с. 45].

У першій половині лютого 1919 р. у проводі УНР сталися радикальні зміни, які суттєво вплинули на зовнішньополітичну орієнтацію. 10 лютого Директорію очолив С. Петлюра, в поміркований уряд С. Остапенка увійшли прибічники антантівського курсу міністром закордонних справ К. Мацієвич, а також А. Марголін, Т. Галіп, які продовжували переговори з представниками Антанти в Одесі та Бірзулі. С. Петлюра був прихильником негайного встановлення стосунків з Антантою для порятунку незалежної України від агресії більшовицької Росії, яка набирала все більших масштабів. Скориставшись тим, що в Східну Галичину прибула від Паризької мирної конференції поважна військово-дипломатична місія за участю представників Франції, Англії, Італії та США, на переговори з урядом ЗУНР щодо припинення українсько-польської війни він виїхав до Ходорова, де розпочалися 22 лютого переговори. 27 лютого С. Петлюра зустрівся з членами місії, яку очолював французький генерал Ж. Бартелемі.

Дослідники зовнішньої політики УНР часів Директорії й безпосередньо під керівництвом С. Петлюри, відзначали, що її основним принципом був політичний реалізм та прагнення підпорядкувати міжнародні стосунки головному завданню – забезпечити незалежність української держави. Її суть виразно висвітлив В. Косик у праці "Зовнішня політика Симона Петлюри". Він писав: "Можна вказати на характеристичні риси закордонної політики С. Петлюри. Їх є декілька: а) безкомпромісова збройна боротьба за самостійність України проти всіх зовнішніх ворогів цієї самостійності; б) відсутність тенденцій до федералізму; в) відмова договорюватися з росіянами (червоними і білими), якщо вони не визнають самостійності України; г) устремління до зговорення з іншими сусідами, зокрема з Польщею, щоб виграти вищезгадану боротьбу за самостійність; це устремління виявляє свідомість, що в заснованій ситуації боротьба на кількох фронтах була надто тяжкою і тому з тактичних конечностей треба було зменшити скількість фронтів, – але без уступів щодо принципу незалежності України; д) намагання добитися дипломатичної, політичної, господарської, санітарної і військової допомоги від держав Антанти. Зокрема Франції, тобто, конкретно, – добитися визнання уряду, допущення до мирових переговорів, знесення блокади, допомоги Червоного Хреста для населення, формування армії з полонених, постачання озброєння тощо" [21, с. 44].

У ті дні різко погіршилися відносини Франції з генералом Денікіним, що вплинуло на активізацію українсько-французьких дипломатичних стосунків. Як згадував командувач Добровольчої армії, з прибуттям в Одесу д'Ансельма і Фрейденберга різко змінилося ставлення французів до нього. Вони потрапили під вплив генерала Грекова та інших представників УНР, а також Білорусії, Кубані, Дону, які висували ідею федерації знизу цих утворень, автономію їх армій під єдиним командуванням – генеральним штабом військ союзників й відкидали денікінську точку зору щодо єдиної армії, підпорядкованої виключно йому. У своїх спогадах "Гетьманство і Директорія на Україні" генерал А. Денікін наводив текст ноти Директорії за підписами Петлюри, Швеця, Макаренка і

Остапенка до генерала д'Ансельма, в якій, зокрема, зазначалося, що Директорія "прохає представників Франції взяти на себе керівництво Україною в сферах військовій, дипломатичній, політичній, фінансовій, економічній і судової впродовж усього часу, поки буде продовжуватися війна з більшовиками". За Денікіним, це безперечно схиляло Францію до Директорії. Але, оскільки це вело до окупації французами Півдня Росії, він був категорично проти подібного рішення української проблеми. Його особливо обурили заяви полковника Фрейденберга, що для Франції не дуже важливо якою буде Росія після більшовиків – єдиною чи поділеною на новоутворені держави. Він відзначав також, що з "благословення" Фрейденберга в Одесі стала виходити "виразно самостійницька і ворожа Добровольчій армії" газета "Нові Шляхи". У середині березня відносини між військом Антанти на Півдні Росії та Добрармією обірвалися з ініціативи французької сторони [22, с. 182–184].

Хоча держави Антанти негативно сприймали соціалістичні експерименти Директорії УНР та спроби домовитися з більшовиками, а також не були прихильниками С. Петлюри, ситуація в Україні змушувала їх розраховувати на УНР і продовжувати переговори впродовж лютого 1919 р. У ході дискусій українські дипломати наполягали визнати суверенність України та надати військову допомогу у її боротьбі з більшовицькою Росією. Нарешті 24 лютого в Одесі було укладено попередню угоду про спільну боротьбу з більшовиками. Вона була надіслана в Париж на узгодження уряду Франції [23, арк. 13].

У ході перегорів проявлялося явне прагнення Франції зайняти домінуюче становище у Східній Європі, спрямоване на організацію антибільшовицького фронту, тобто збігалося з метою Директорії УНР. Незважаючи на перепони, надто відсутність єдності у зовнішньополітичній орієнтації в українському політикумі, в цілому українсько-французькі переговори набирали ознак оформлення договору, проект якого був опрацьований і висланий генералом д'Ансельмом на узгодження до Найвищої Воєнної Ради – маршалові Фошу. 1 березня генерал надіслав листа С. Остапенкові й доклав проект договору, який в основному збігався з бірзульським, а головне – у ньому зазначалися сприяння поїздки української дипломатичної делегації в Париж на мирну конференцію, автономія Армії УНР, військово-технічна допомога у війні з більшовиками. Французьке військове командування бачило в ньому головне – придбання ще одного союзника в боротьбі з більшовизмом, оскільки головною проблемою для Антанти було не питання відродження єдиної і неподільної Росії, а боротьба з більшовизмом. Англія не підтримувала заходи Франції, щоб порозумітися з Україною та використати її для спільної боротьби з більшовицькою Москвою, і робила ставку виключно на армію Денікіна [24, с. 78].

Проте серед керівництва Франції не було єдності щодо ставлення до України. На дебатах у французькому парламенті депутат Ф. Буйон, звинувачував міністра закордонних прав С. Пішона у нехтуванні українською проблемою. "Більше року Україна пропонує союзникам свою допомогу проти навали більшовиків, її представники зробили всі спроби зацікавити союзників у цій справі, вже рік, як Україна веде війну; їй достатньо дати зброю, і вона буде врятована. Вся російська проблема таким чином зміниться". Водночас прихильники орієнтації виключно на Добрармію Денікіна звинувачували генерала д'Ансельма за його "українофільство", за участь у переговорах з українцями. Коли, за думкою А. Марголіна, українсько-французька угода була складена і попередньо узгоджена делегаціями, "Раптом, зовсім несподівано в останніх числах березня, французькі представники заявили, що переговори про угоду по телеграфному розпорядженню з Парижа призупиняються" [14, с. 375]. Коли розгорталися дискусії, про українців говорили вже як про втрачену можливість. Українські війська були в цей час маже розбиті; розвиток інтервенції показав, що на Півдні

Росії стало неможливим створити спільний російсько-український фронт, Франції довелось робити вибір між цими силами. Ставку зроблено на користь Добровольчої армії. Аналізуючи загальноєвропейську політику Франції у той час, то її головною метою було сприяти відновленню Росії як головного союзника та створити сильну Польщу на противагу Німеччині. Однак Директорія, яка була противником обох цих держав, не вписувалася у зовнішньополітичну стратегію Парижу. А українсько-французькі стосунки і переговори на початку 1919 р. були зумовлені військовою ситуацією. Заходи військового командування не підтримали ні уряд Франції, ні Добровольча армія [20, с. 49–50].

Таким чином, орієнтація зовнішньої політики України на Антанту, яка по суті звелася до стосунків із Францією, не виправдала намірів українського проводу. Серед основних причин такого становища слід відзначити політичний курс союзників, які не визнавали України як незалежної держави й головним своїм завданням ставили відновлення білої Росії та усіляке посилення Польщі. Хоча ніхто з них не ставився до України вороже, тим не менше, ніхто й не вважав її суб'єктом міжнародного права.

Список використаних джерел

1. *Солдатенко В. Ф.* Українська революція: проблеми вивчення концепції та оцінки історіографії / В. Ф. Солдатенко // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (15–17 листопада 1995 р., м. Харків). – Х.: ХДУ, 1995. – С. 256–262. 2. *Білоконь С.* Про становище історичної науки в Україні / С. Білоконь // Український історик (Нью-Йорк, Торонто, Мюнхен). – 1990. – № 1–4. – С. 142–143. 3. *Симоненко Р.* Імперіалістична політика Антанти і США щодо України в 1919 р. / Р. Симоненко – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 440 с.; Симоненко Р. Г. Провал політики міжнародного імперіалізму на Україні (II половина 1919 – березень 1921 р.). / Р. Г. Симоненко. – К.: Наук. думка, 1965. – 302 с.; Карпенко О. Ю. Імперіалістична інтервенція на Україні (1918–1920). / О. Ю. Карпенко. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1964. – 255 с.; Лихолат А. Разгром буржуазно-националистической Директории на Украине. / А. Лихолат. – М.: Госполитиздат, 1949. – 216 с.; Рибалка І. Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні. – Х.: Вид-во Харк. ун-ту, 1962. – 185 с. 4. *Винниченко В.* Заповіт борцям за визволення / В. Винниченко. – К.: Україна, 1991. – 128 с.; Грушевський М. Якої ми хочемо автономії і федерації / М. Грушевський. – К.: б. в., 1917. – 37 с.; Греков О. Переговори з Антантою в Одесі / О. Греков. – Відень: б. в., 1927. – 104 с.; Доценко О. Літопис української революції: Матеріали й документи до історії української революції. 1917–1923. Т. 2, кн. 5. – Київ–Львів: б. в., 1924. – 398 с.; Марголин А. Украина и политика Антанты: (Зап. еврея и гражданина) / А. Марголин. – Берлин: Изд-во С. Ефрон, 1921. – 396 с.; Марголін А. Українські твори. – Берлін: б. в., 1923. – 348 с.; Мазепа І. Творена держава: (Боротьба 1919 р.): [Спогади] / І. Мазепа // Збірник пам'яті С. Петлюри (1879–1926). – К., 1992. – С. 16–75; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції / І. Мазепа. – К.: Темпора, 2003. – 608 с.; Петлюра С. Статті, листи, документи: Видано в 30 річницю з дня смерті [Т. 1] / Укр. вільна акад. наук у США; Редкол.: Л. Дражевська, Н. Лівицька-Холодна, Л. Чикаленко та ін. – Нью-Йорк, 1956. – 480 с.; Петлюра С. Вибрані твори і документи. – К.: Либідь, 1994. – 483 с. 5. *Будков Д. В.* Організація зовнішньо-політичного інформування за доби Директорії Української народної республіки / Д. В. Будков, Д. В. Веденєєв // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – К.: АН України, ін-т історії України. – 1993. – Вип. 4. – С. 12–20; Вєдєнєєв Д. В. Дипломатична служба Української держави 1917–1923 роки / Д. В. Вєдєнєєв. – К.: Національна академія СБУ, 2007. – 261 с.; Рубльов О. С. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. / О. С. Рубльов, О. П. Рент // Україна крізь віки. – Т. 10. – К.: Альтернативи, 1999. – 319 с.; Городня Н. Д. Позиція західних держав (США, Англії, Франції) щодо державності України (листопад 1918 – квітень 1919 року) / Н. Д. Городня // Питання нової та новітньої історії: Збірник наукових статей. – К., 1994. – Вип. 40. – С. 120–130; Держалюк М. С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 рр. / М. С. Держалюк. – К.: Оріони, 1998. – 240 с.; Кучик О. С. Союзницька інтервенція на Україні (1918–1919). – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка,1999. – 69 с.; Кучик О. С. Українсько-французькі взаємини (листопад 1918 – березень 1919 року) / О. С. Кучик // Збірка науково-методичних праць. – Львів: в-во ВІ, 1999. – Вип. 5. – С. 68–81;

Соловйова В. В. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр.: Монографія / В. В. Соловйова // Відп. ред. О. П. Реєнт. – Київ – Донецьк: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 394 с. Дацків І. Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923 рр.: [Монографія] / І. Б. Дацків. – Тернопіль: Астон, 2009. – 520 с. Дацків І. Б. Українська дипломатія (1917–1923 рр.) у контексті світової історії: [Монографія] / І. Б. Дацків. – Тернопіль: КРОК, 2013. – 621 с. 6. *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. 1917–1921 (Спогади) / І. Мазепа. – Т. 1. – Прага, 1942. – С. 73. 7. *Литвин В.* Україна: доба війн і революцій (1914–1920). – К., 2003. – С. 296–297. 8. *Субтельний О.* Історія України. – 2-ге вид. – К., 1992. – С. 316. 9. *Яблонський В.* Зовнішньополітична орієнтація Директорії УНР / В. Яблонський // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. – Вип. 5. – К., 2001. – С. 42–43. 10. *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. – К., 2003. – С. 67–68. 11. *ЦДАВО* України. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 18. 12. *Павленко Ю.* Українська державність у 1917–1919 рр. / Ю. Павленко Ю. Храмов. – С. 215. 13. *Лукомский А. С.* Деникин и Антанта / А. С. Лукомский // Деникин – Юденич – Врангель. Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев. – М., 1991. – С. 65–69. 14. *Марголин А.* Украина и политика Антанты / А. Марголин. – Берлин, 1934. – С. 380–382. 15. *Винниченко В.* Відродження нації. – Ч. III. – К.; Відень, 1920. – С. 252–253. 16. *Солдатенко В. Ф.* Українська революція. Концепція та історіографія (1918 – 1920 рр.) / В. Ф. Солдатенко. – К.: Просвіта, 1999. – 508 с. 17. *ЦДАВО* України. – Ф. 1092. – Оп. 6. – Спр. 2. – Арк. 5. 18. *Єпик Л. І.* К. А. Мацієвич – науковець, дипломат, громадсько-політичний діяч / Л. І. Єпик // Укр. іст. журн. – № 1. – 2007. – С. 128–129. 19. *Cvengros G.* La Republigue Ukrainienne – la Republigue Francaise. (1917–1922) / G. Cvengros. – Lwiw: Kameniar, 1995. – S. 62–63. 20. *Гончар Б. М., Городня Н. Д.* Відносини між Францією та УНР (грудень 1918 – квітень 1919 рр.) / Б. М. Гончар, Н. Д. Городня // Укр. іст. журн. – 2000. – № 2. – С. 45. 21. *Косик В.* Зовнішня політика Симона Петлюри / В. Косик // Симон Петлюра. Матеріали студійно-наукової конференції в Парижі (травень 1976). – Мюнхен; Париж, 1980. – С. 44. 22. *Деникин А. И.* Гетманство и Директория на Украине / А. И. Деникин // Революция на Украине по мемуарам белых. – М; Л, 1930. – С. 182–184. 23. *ЦДАВО* України. – Ф. 1429. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 13. 24. *Кучик О.* Українсько-французькі взаємини (листопад 1918 – березень 1919 року) / О. Кучик // Збірка науково-методичних праць. – Львів, 1999. – Вип. 5. – С. 77–78.

Игорь Дацкив

ЭВОЛЮЦИЯ УКРАИНСКО-ФРАНЦУЗСКИХ ОТНОШЕНИЙ В УСЛОВИЯХ УКРАИНСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ (1917–1921 ГГ.)

В статье осуществлена попытка установить, каким образом формировались международные отношения в период Украинской национальной революции 1917–1921 годов правительством Директории Украинской Народной Республики. Автор анализирует украинско-французские дипломатические взаимоотношения и их значение для Украины.

Ключевые слова: дипломатия, договор, переговоры, Антанта, Директория УНР.

Ihor Datskiv

EVOLUTION OF UKRAINIAN AND FRENCH RELATIONS IN THE UKRAINIAN REVOLUTION (1917–1921)

An attempt to set how international relations were formed in the period of Ukrainian national revolution of 1917–1921 years, by the government of Directory of Ukrainian Folk Republic is carried out in the article. An author analyses the diplomatic mutual relations of Ukraine and France and their value for Ukraine.

Key words: diplomacy, treaty, negotiations, Antanta, UPR's Directoree.

УДК 94 (438)

Марія Юрчак

ПОТЕНЦІАЛ ВПЛИВУ БАЛКАНСЬКИХ ДЕРЖАВ НА ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКИ ЄС ЩОДО УКРАЇНИ

У статті здійснено спробу виявити та оцінити масштаби участі Балканських держав у творенні стратегії розширення ЄС. Зважаючи на глибокі традиції співпраці між Україною та країнами Балканського півострова і спільність історичного досвіду, визначено можливості впливу останніх на формування політики ЄС безпосередньо щодо України на сучасному етапі.

Ключові слова: Балканські держави, європейська інтеграція, політика ЄС щодо України, розширення Європейського Союзу.

Незважаючи на внутрішньополітичні негаразди, курс української держави на європейську інтеграцію офіційно залишається на порядку денному. Його перспективи залежать від умов внутрішніх (готовності до зближення з ЄС, для якого формально, згідно ст. 49 Договору про ЄС [1], достатньо поділяти "європейські цінності", а для повноцінного членства – відповідати Копенгагенським критеріям) та зовнішніх, до яких відносимо спроможність Євросоюзу до подальших розширень, а також згоду як керівних інституцій ЄС в цілому, так і усіх країн членів на прийняття України до Об'єднаної Європи. На практиці консолідована воля Унії важить більше, аніж проєвропейська налаштованість держави, виконання нею політичного, економічного чи "членського" зобов'язання. Підготовка Європейського Союзу до розширення здійснюється як на загальноєвропейському, так і на національному рівнях, тому підтримка іноземними державами європейських прагнень країни відіграє важливу роль, особливо в умовах загострення громадянського протистояння в Україні, спровокованих відмовою влади від підписання Угоди про Асоціацію з ЄС. Серед найбільших лобістів і симпатиків України в Євросоюзі є країни колишнього соцтабору та Балканські країни, з якими нашу державу єднають, на жаль, не лише укорінений у далекому минулому позитивний досвід співпраці, а й пережиті на зламі тисячоліть глибокі суспільні трансформації і політична нестабільність. Тому метою цієї статті є виявлення потенціалу Балканських держав формувати політику Євросоюзу щодо України.

Можливості Балканських держав впливати на творення стратегії розширення Євросоюзу, його Східної політики та відносин з Україною прямо не досліджувалися. Однак питання політики ЄС щодо України, інкорпорації його східних сусідів неодноразово піднімалися Т. Герасимчук [2], І. Клименко, І. Ус [3], О. Парахонським, О. Резніковою [4] та іншими вченими; серед західних науковців варто виокремити Г. Волес та В. Волес, У. Седельмаєр [5; с. 621–668]. У контексті поставленої проблеми інтерес становлять дослідження О. Ковальової [6] та В. Копійки [7], які розкривають механізм формування стратегії розширення ЄС. Оскільки можливості втручання та коригування загальноєвропейської політики напряму залежать від ступеня інтегрованості держави у структури ЄС, потрібно взяти до уваги роботи О. Бірюкової [8], О. Чумаченко [9], та російської дослідниці Ю. Кудряшової [10], присвячені перспективам європейської інтеграції Західних Балкан. Зважаючи на очевидну актуальність теми, очевидно, що вона потребує докладнішого вивчення.

Стаття базується на критичних поглядах сучасних дослідників політики ЄС, документально-договірній базі та матеріалах преси, котрі висвітлюють позиції дипломатів та урядовців Балканських країн.

Балканські держави є неоднорідними у своєму складі. Можна виділити три групи на основі критерію інтегрованості у структури ЄС. У цій розвідці найбільшу увагу ми приділимо першій групі країн:

– *Країни-члени ЄС* (Греція – з 1981 р., Словенія – з 2005, Болгарія та Румунія – з 2007, Хорватія – з 2013);

– *Країни-кандидати* на членство в ЄС (Колишня югославська республіка Македонія – країна-кандидат з 2005, Чорногорія – з 2010, Сербія – з 2012);

– *Країни, що не є членами ЄС* (Албанія – надіслала заявку у 2009, Боснія і Герцеговина – розцінюється як потенційний кандидат, не надала заявки; частково визнана держава Косово розцінюється як потенційний кандидат) [11].

Досвід участі Балканських держав в об'єднавчих процесах Європи для України є показовим і надається до компаративного аналізу з тих причин, що країни Балкан (окрім Греції і Туреччини) також є постсоціалістичними, і здійснюють трансформацію суспільств та перехід до ринкової економіки. Західні Балкани є у зоні підвищеної міжетнічної конфліктності та постійної конфронтації інтересів великих геополітичних гравців (США, ЄС, Росія) [8, с. 220] і успішний вихід з такої "пастки" в напрямку ЄС слугує прикладом для України, котра все ще не здійснила остаточного вибору свого вектору розвитку. Вважалося, що доля Європи та ідея європейської ідентичності поставлені на карту на Балканах [12] – тепер вони вирішуються, головно, в Україні.

Держави Балканського півострова ніколи не були ядром об'єднавчого процесу, а отже – залишалися периферією у моделі європейської інтеграції [13, с. 62]. Термін "периферія" у цьому значенні має позитивний і практичний сенс, під ним розуміються майбутні учасники інтеграційного процесу, в тому числі й Україна. "Периферія" – повинна поступово злитися з центром і включитися в загальний процес прийняття рішень. Навіть якщо мовити про "периферію" територіальну, геополітичну, то влучне діагностування власної периферійності, підпорядкованості чи залежності в різних вимірах і діапазонах не мусить автоматично зумовлювати поглиблення комплексів неповноцінності або зменшення рівня прагнень [14].

Ще однією спільною рисою є те, що і Балкани, і Україна – стратегічно важливі для ЄС як регіон енергетичного транзиту в умовах перманентної напруги в енергодіалозі з Росією і нестабільності світової енергетичної кон'юнктури [10].

Інтеграція балканських країн сама по собі є прецедентом. Аналітики відзначають: щодо них ЄС провадить політику "подвійних стандартів", що яскраво видно на прикладах Греції, Болгарії, Румунії, Хорватії. У випадку Греції, приналежність країни до "європейської сім'ї" і прагнення урівноважити стосунки з Туреччиною переважили кіпрську проблему й економічне відставання. Її вступ в ЄС у 1981 році був історичною подією: вперше митний союз був створений розвиненими країнами з високим рівнем доходу та країною із середнім рівнем доходу. Начебто "передчасне" розширення 2007 і 2013 років за рахунок відносно "слабких" європейських держав мало на меті посилення стабільності у регіоні, стирання останніх бар'єрів Холодної війни.

Чи здатні ці фактори спрацювати за аналогією і в Україні? З одного боку, приєднання до ЄС країн балканського регіону та проведення на тривалий час адаптаційних реформ викликає необхідність пошуку якісно нових форматів взаємовідносин між ЄС та країнами-сусідами на Сході. Зі сторони ЄС передбачалося прогресивне відкриття нових можливостей близького партнерства та максимальне стимулювання всіх факторів зближення [7, с. 343]. Наявність

конфігурації політично стабільних націй та надійних потенційних партнерів в економічному розвитку уздовж всього східного кордону становить неабиякий інтерес для Європейського Союзу [15, с. 7]. У цьому плані досвід зближення ЄС з Балканськими країнами показав ефективність у становленні миру та безпеки у Європі. Попри всі побоювання настання "втоми від розширення", включення Болгарії, Румунії та Хорватії в об'єднавчий процес, надання статусу країн-кандидатів Македонії, Чорногорії та Сербії дозволяє стверджувати, що остаточні кордони ЄС ще не сформовані. "Розширення залишається однією з найефективніших стратегій Євросоюзу, – заявив у жовтні 2013 року єврокомісар з питань розширення і політики сусідства Штефан Фюле, представляючи "План розширення ЄС" на 2014 рік, – таким чином зміцнюється економічна і політична стабільність як країн, що прагнуть до ЄС, так і самого Європейського союзу" [16]. Тоді ж Єврокомісія рекомендувала надати Албанії офіційний статус кандидата на вступ до Європейського союзу, а також розпочати переговори з Македонією про приєднання до ЄС. Останнє дослідження ставлення громадян щодо розширення ЄС службою Європейської комісії "Євробарометр" проводилося п'ять років тому, у 2009 році більшість позитивно оцінювала розширення ЄС за рахунок включення країн ЦСЄ. На погляд 73 % респондентів це суттєво зміцнило роль ЄС у глобальному світі [17, с. 5].

Проте, зважаючи на кризу в єврозоні, спостерігається наростання скепсису довкола подальшого розширення Євросоюзу. Європейці схильні покладати вину за економічні негаразди в Унії на балканських членів-неофітів, котрі були неготові до виконання зобов'язань в рамках Союзу. Вірогідно, що ЄС буде принциповішим щодо надання європейських перспектив Україні, зважаючи на негативні наслідки включення Болгарії і Румунії до Об'єднаної Європи. Кардинальне розширення Євросоюзу, вступ до нього багатьох європейських держав ще більше загострює питання про успішність євроінтеграційної політики України, вимагає від неї ще рішучіших кроків у цьому напрямі, оскільки фактична гегемонія ЄС у Європі ставить держави, які до нього не приєдналися, у менш сприятливі, порівняно з іншими, умови [15, с. 4].

З 1 січня 2014 року головою Ради ЄС стала Греція, з цієї нагоди Президент Віктор Янукович привітав президента Греції Каролоса Папульясу: "Розраховую на сприяння Грецької республіки у подальшому розвитку взаємодії України та ЄС, спрямованої на укладення й ефективну імплементацію Угоди про асоціацію. Вірю, що у цьому відповідальному статусі Греція також здійснить важливий внесок у зміцнення та поглиблення відносин ЄС із країнами-партнерами, передусім – учасницями ініціативи "Східне партнерство"" [18]. Саме Греція у 1994 році була єдиною Балканською країною, котра у складі ЄС підписала Угоду про партнерство та співробітництво з Україною. Проте подяка Президента Януковича Папульясу та грецькому народові за "дружню і послідовну підтримку України у процесі інтеграції до Європейського Союзу" є не більш, аніж дипломатичною формальністю. Адже це Греція у 2011 році запротестувала щодо ст. 49 угоди про Асоціацію з Україною, яка передбачала закріплення перспектив членства України в ЄС [19]. Відстороненість Греції від підтримки українських європерспектив пояснюється глибокою фінансово-економічною кризою, на грані виключення з ЄС, в якій Афіни побоюються негативних наслідків для себе (у вигляді скорочення субсидій, кредитування, згасання фінансових потоків з Брюсселя) у разі приєднання нового члена. Відповідно до своїх інтересів, Греція зміщує вектор в Європейській політиці сусідства зі східного на південний [20].

Серед Балканських держав Словенія пройшла найкоротший шлях до членства в ЄС – вісім років: від подачі заявки 1996 року до отримання членства у травні 2004 року. На думку аналітиків, в українсько-словенської співпраці в контексті євроінтеграції є гарні перспективи. Словенці запевняють, що за менталітетом,

характером, працездатністю дуже близькі до сучасних українців, адже мають безпосередній стосунок до історичної спадщини Київської Русі [21]. Республіка Словенія послідовно підтримує питання розширення Європейського Союзу, в тому числі й за рахунок приєднання України, яку розцінює як важливого політичного і економічного партнера для ЄС на своєму східному кордоні. "Словенія є активним членом ЄС і підтримує питання розширення ЄС. І, звичайно, ми бачимо Україну інтегрованою в європейську співдружність", – заявляв Президент Словенії Даніло Тюрк під час спільної з Президентом України Віктором Януковичем прес-конференції у Києві 2011 року. Очільник держави наголосив, що це принципова позиція Словенії [22].

Як і Словенія, Болгарія неодноразово заявляла про свою готовність сприяти та підтримувати Україну задля включення у європейську модель розвитку, продовжуючи ділитися своїм досвідом, який вона накопичила на шляху до повноправного членства в ЄС [23]. Болгарія апелює до тісної співпраці між нашими країнами у минулому та сьогоденні. Якщо у ЄС постане питання вибору між історичним "ворогом" Болгарії – Туреччиною чи Україною, пріоритет однозначно буде віддано останній. Україна є для Болгарії важливим торговим партнером, і є всі можливості для більшого поглиблення співробітництва між нашими країнами в галузі туризму, науки, культури та освіти. У 2005 році між Урядом України та Урядом Республіки Болгарія було підписано Меморандум про партнерство і поглиблення співробітництва в галузі європейської та євроатлантичної інтеграції [24]. Розширенню співробітництва між Україною та Болгарією сприятиме підписання Україною Угоди про асоціацію та створення ЗВТ з ЄС, заявляє голова МЗС Болгарії Крістіан Вігенін [25].

На противагу визначеній позиції Болгарії, погляди нашого безпосереднього сусіда – Румунії – на перспективи України в ЄС не такі однозначні. Безумовно, Румунія є стратегічним партнером України і постійним учасником переговорів щодо її європейського майбутнього. Разом із Україною вона входить у наступні єврорегіони: Карпатський "Верхній Прут", "Нижній Дунай" та Єврорегіон Чорного моря [26, с. 14], у зв'язку з чим визначальна роль надається транскордонному співробітництву двох держав. Одночасно з появою Європейського інструменту сусідства і партнерства (ENPI) – Румунія з Україною бере участь у трьох програмах ENPI-CBC: Румунія – Республіка Молдова – Україна, Румунія – Угорщина – Словаччина – Україна та Басейн Чорного Моря. Пріоритетами для транскордонної співпраці ENPI-CBC є: економічний та соціальний розвиток, ефективні та безпечні кордони, долання спільних провокувань та співробітництво громадського суспільства [26, с. 15]. Проте ще й досі залишається низка невирішених проблем в україно-румунських відносинах, зокрема проблема визначення лінії делімітації континентального шельфу та виняткових економічних зон у Чорному морі, питання судноплавства в гирлі Дунаю Бистре, врегулювання Придністровського конфлікту та проблема паспортизації Румунією українського населення у прикордонній зоні [27, с. 254]. Ці проблеми можуть стати предметом "торгів" у разі, коли питання про вступ України кардинально постане на порядку денному. Доки ж найближчою перспективою залишається угода про Асоціацію, Румунія заявляє про підтримку європейський прагнень України. У вересні 2013 року Глава Сенату Румунії Крін Антонеску підтвердив, що Бухарест підтримує євроінтеграційні устремління України і виступив за активізацію політичного діалогу між двома сусідніми державами [28].

"Наймолодший" член ЄС – Хорватія – є фортпостом європейських цінностей на Західних Балканах. Остаточне рішення про її інтеграцію, реалізоване 1 липня 2013 року, перш за все було політичним, що доводить вагу цієї невеликої держави для Унії. Між Україною та Хорватією також у 2009 році підписано

Меморандум про співробітництво в сфері європейської інтеграції, у якому сторони зобов'язалися "сприяти розвитку взаємовигідної співпраці в сфері європейської інтеграції, з метою успішного наближення до Європейського Союзу" [29]. Під час офіційного візиту Міністра оборони України Павла Лебедєва в Республіку Хорватія у жовтні 2013 р., хорватська сторона висловила підтримку євроінтеграційного курсу України, зокрема, у питаннях підписання Угоди про Асоціацію України з ЄС [30]. Хоча очевидно, що пріоритет вступу до ЄС Хорватія надасть сусідній Сербії, котра вже є країною-кандидатом.

Водночас потенціал впливу на рішення ЄС країн-кандидатів на вступ, з якими іще не розпочато переговори, є мінімальним. Македонія, Чорногорія та Сербія однозначно підтримують ідею розширення Європейського проекту, наскільки це відображає їх політичні інтереси. Їх значення для європейських перспектив України полягає у тому, що названі держави здатні трансформувати підходи ЄС до визначення стратегії розширення.

Щодо решти Балканських країн – Албанії, Боснії та Герцеговини і Косово, то їх великі європейські амбіції підкріплюються зустрічними кроками ЄС. У 2013 році, коли Україна та Албанія відзначали двадцятиріччя встановлення дипломатичних відносин, остання отримала "зелене світло" на вступ до ЄС: Європейська комісія рекомендувала надати Албанії офіційний статус кандидата на вступ до Європейського союзу. Тирана подала заявку на вступ до ЄС у квітні 2009 року, того ж місяця набула чинності Угода про стабілізацію і асоціацію Албанії з ЄС. Поки Україна домовляється про асоціацію, одна з найкорумпованіших і також найбідніших країн Європи – Албанія – долає перші етапи на шляху до членства в співтоваристві. Така ситуація вкотре змушує говорити про певну вибірковість застосування Копенгагенських критеріїв членства. Водночас албанський прем'єр-міністр Еді Рама заявляє, що "Албанія є найбільш проєвропейською країною у всій Європі. Відсоток людей, які прихильно ставляться до Євросоюзу, в Албанії набагато вищий, ніж у будь-якій країні ЄС. Таким чином, наша маленька країна привнесе до Європи позитивну енергію та ентузіазм" [31]. Імовірно, тільки такий суспільний консенсус здатен компенсувати недостатній рівень економічного та політичного розвитку для поглиблення інтеграції з Європейським Союзом. Адже подібна ситуація спостерігається в Боснії та Герцеговині. Країна гостро потребує конституційних реформ, але впевнено прагне набути статусу країни-кандидата на вступ до ЄС до 2014 р. [32].

Прецедент Косово – держави, яку не визнають чотири члени ЄС, і яка, попри міжетнічну напругу та неврегульоване міждержавне становище, торує свій шлях у Європу, ведучи перемовини з Брюсселем з питань торгівлі та спрощеного візового режиму і готуючись до підписання Угоди про Асоціацію та стабілізацію [33], дозволяє стверджувати, що Євросоюз у близькому часі буде змушений переглянути свої підходи до інтеграційних стратегій.

Незважаючи на те, що представництво Балканських держав у Європарламенті на сьогоднішній момент становить більше 12 % – 93 депутати з 766 осіб [34], при процедурі прийняття спільного рішення, яка ґрунтується на принципі паритетності, передбачається, що жоден закон не може бути ухвалений без спільної згоди. В таких умовах підтримка європейських прагнень України країнами Балкан створює сприятливе тло для сприйняття України в загальноєвропейських інституціях. На основі проведеної розвідки можна стверджувати, що країни Балканського півострова ставляться до європейської інтеграції України позитивно (Словенія, Болгарія, Хорватія) або позитивно з певними пересторогами (Греція, Румунія). На їх позицію впливає географічна близькість між нашими державами, давні історичні, культурні, духовні, релігійні зв'язки, історичні традиції співпраці та сучасний стан двосторонніх відносин. Аби Балкани могли відіграти позитивну роль для України, необхідно

розширювати інтерактивну взаємодію на всіх рівнях – дипломатичних, економічних, культурних, науково-освітніх тощо. Це сприятиме розв'язанню і внутрішньополітичних проблем, і ефективній зовнішній політиці. Поглиблення інтеграції ЄС у балканському напрямку навіть в умовах кризи є своєрідним викликом для Європи, котрий у цьому процесі здатен трансформувати власні підходи до стратегій розширення і до європейських перспектив України зокрема. Схожість соціально-економічної, політичної ситуації країн Балкан напередодні вступу до Європейського Союзу з сьогоднішніми українськими реаліями залишає мало підстав аби пишатися, проте зберігає шанси для України повторити шлях Хорватії.

Список використаних джерел

1. *Treaty* on European Union [Digital source]. Official Journal C 191, 29 July 1992. Available online: http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/dat/11992M/htm/11992M.html 2. *Герасимчук Т.* Країни Центральної Європи в політиці Європейського Союзу (1989–2004 рр.) [Текст] : дис ... канд. іст. наук : 07.00.02 : захищена 28.10.2005 / Герасимчук Таміла Федорівна ; Інститут історії України НАН України. – К., 2005. – 311 арк. 3. *Клименко І.* Ризики європейського інтеграційного проекту: виклики та можливості для України / І. В. Клименко, І. В. Ус ; за ред. Я. А. Жаліла. – К. : НІСД, 2012. – 88 с. 4. *Єрмолаєв А.* Європейський проект та Україна: монографія / А. В. Єрмолаєв, Б. О. Парахонський, Г. М. Яворська, О. О. Резнікова [та ін.]. – К. : НІСД, 2012. – 192 с. 5. *Волес В.* Творення політики в Європейському Союзі / В. Волес, Г. Волес ; пер. з анг. Р. Ткачук. – К. : Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2004. – 871 с. 6. *Ковальова О.* Стратегії євроінтеграції: як реалізувати європейський вибір України / Олена Ковальова ; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 2003. – 340 с. 7. *Копійка* В. Європейський Союз: Досвід розширення і Україна / Валерій Копійка – К. : Юридична думка, 2005. – 448 с. 8. *Бірюкова О.* Сучасні Балкани: внутрішньополітичні проблеми та зовнішньополітичні перспективи / Ольга Бірюкова // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – Харків : Видавництво ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Серія: Питання політології. Вип. 15. – 2009. – С. 218–227. 9. *Чумаченко* О. політика розширення європейського союзу в західних балканах: основні ризики та шляхи їх подолання / Олена Чумаченко // Проблеми міжнародних відносин : зб. наук. праць / наук. ред. Некряч А. та ін. – К. : КиМУ, 2010. – Вип. 1. – С. 108–119. 10. *Кудряшова Ю.* Перспективы вступления в ЕС балканских государств и интересы России [Электронный ресурс] / Юлия Кудряшова // Российский сонет по международным делам. – 07.12.2011. – Режим доступа: http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=57 – Заглавие с экрана. 11. *From* 6 to 28 members. Enlargement [Digital source] / European commission. Available online: http://ec.europa.eu/enlargement/index_en.htm – Title from the screen. 12. *Коппитерс Б.* Грузия в Европе. Идея периферии в международных отношениях [Электронный ресурс] / Бруно Коппитерс //Commonwealth and Independence in Post-Soviet Eurasia – London : Frank Cass, 1998. – Режим доступа: http://poli.vub.ac.be/publi/etni-3/coppieters1.htm 13. *Smith A.* National Identity and the Idea of European Identity / Adam Smith // International Affairs, 1992. – Vol. 68. No. 1. – P. 55–76. 14. *Зарицький Т.* Парадигма прикордоння і центро-периферійні підходи [Електронний ресурс] / Томаш Зарицький // Критика. – Червень, 2011. – Режим доступу: http://krytyka.com/ua/articles/paradyhma-prykordonnya-i-tsentro-peryferiyni-pidkhody?page=4#sthash.hr WoJyKt.dpuf – 6 с. 15. *Калина М.* Євроінтеграційна політика України в контексті розширення Європейського Союзу [Електронный ресурс] / Марина Калина // Електронний науковий фаховий журнал "Державне управління: теорія та практика", 2005. – № 2. – Режим доступу: http://www.academy.gov.ua/ej/ej2/txts/pol-prav/05kmsrjs.pdf – 7 с. 16. *Івасюк П.* Албанія може стати кандидатом на вступ до ЄС; на черзі інші країни – Ш. Фюле [Електронний ресурс] / Петро Івасюк // UNN. – 16.10.2013. – Режим доступу: http://www.unn.com.ua/uk/news/1261759–albaniya-mozhe-stati-kandidatom-na-vstup-do-yes-na-cherzi-inshi-krayini-sh-fyule 17. *Views* on European Union Enlargement : Analytical Report Fieldwork [Digital source] // Flash Eurobarometr Series № 257. – February 2009. – Availible online: http://ec.europa.eu/public_opinion/flash/fl_257_en.pdf – 110 p. 18. *Вітання* Президента України Віктора Януковича Президенту Грецької Республіки Каролосу Папуліасу з нагоди початку головування Грецької Республіки у Раді Європейського Союзу [Електронний ресурс] // Офіційне інтернет-представництво. Президент України Віктор Янукович. – 01.12.2014. – Режим доступу: http://www.president.gov.ua/news/29886.html 19. *Греция* против закрепления перспективы членства Украины в ЕС в соглашении об ассоциации [Электронный ресурс] // Интерфакс-Украина. – 06.10.2011. – Режим доступа: http://interfax.com.ua/news/general/81572.html 20. *Греция* сменит

приоритет политики соседства ЕС с восточного на южный вектор [Электронный ресурс] // Зеркало недели. – 09.01.2014. – Режим доступа: http://zn.ua/WORLD/greciya-smenit-prioritet-politiki-sosedstva-es-s-vostochnogo-na-yuzhnyy-vektor-136381_.html 21. *Лебедько С.* Словенія: всеєвропейський арбітр [Електронний ресурс] / Сергій Лебедько // Персонал +, 2008. – № 6 (258). – Режим доступу: http://www.personal-plus.net/258/2932.html 22. *Вигуляр* О. Словенія підтримує розширення ЄС за рахунок України. – Д. Тюрк [Електронний ресурс] / Олена Вигуляр // УКР інформ. – 11.10.2011. – Режим доступу: http://www.ukrinform.ua/ukr/news/slovenya_pdtrimu_rozshirennya_s_za_ rahunok_ukrani ___dtyurk_1048006 23. *Посол* Болгарії: Україна для нас – важливий зовнішньополітичний пріоритет [Електронний ресурс] // ForUm. – 15.10.2012. – Режим доступу: http://ua.for-ua.com/interview/ 2012/10/15/090902.html 24. *Меморандум* про партнерство і поглиблення співробітництва в галузі європейської та євроатлантичної інтеграції між Урядом України та Урядом Республіки Болгарія [Електронний ресурс] // Верховна Рада України : Дата підписання: 29.11.2005; Дата набуття чинності: 29.11.2005. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/100_063 25. *Болгарія* підтримає Україну на шляху до євроінтеграції – глава МЗС Вігенін [Електронний ресурс] // Незалежне бюро новин. – 08.11.2013. – Режим доступу: http://nbnews.com.ua/ua/news/104651/ 26. *Христя Т.* Румунія – партнер України на шляху до Європейського Союзу / Траян Лауренціу Христя // Буковинський вісник державної служби та місцевого самоврядування, 2008 – № 2. – С. 13–15. 27. *Плаксенко М.* Динаміка україно-румунських відносин після приєднання Румунії до ЄС / Марія Плаксенко // Стратегічні пріоритети, 2009. – № 1 (10). – С. 254–261. 28. *Глава* Сенату Румунії підтримує прагнення України до Європи [Електронний ресурс] // Голос столиці. – 14.09.2013. – Режим доступу: http://newsradio.com.ua/2013_09_14/Glava-Senatu-Rumun-p-dtrimu-pragnennja-Ukra-ni-do-vropi/ 29. *Меморандум* про взаєморозуміння між Міністерством закордонних справ України та Міністерством закордонних справ і європейської інтеграції Республіки Хорватія про співробітництво в сфері європейської інтеграції [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. Дата підписання: 25.05.2009; Дата набрання чинності для України: 25.05.2009. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/191_028 30. *Міністр* оборони України відвідав з офіційним візитом Хорватію [Електронний ресурс] / Урядовий портал. – 26.10.2013. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=246798376&cat_id=244277212 31. *Поки* Україна мріє про асоціацію з ЄС, Албанія вже домовляється про вступ [Електронний ресурс] // Експрес. – 22.09.2013. – Режим доступу: http://expres.ua/world/2013/09/22/94117–poky-ukrayina-mriye-asociaciyu-yes-albaniya-vzhe-domovlyayetsya-vstup 32. *Куко С.* Вступ Хорватії до ЄС: історія успіху у скрутні часи [Електронний ресурс] // Сініша Куко / Переклад Н. Немеш // Європейський простір. – 22.07.2013. – Режим доступу: http://eu.prostir.ua/library/258612.html 33. *Босния* и Герцеговина в 2014 году может стать кандидатом в члены ЕС [Электронный ресурс] // Корреспондент.net. – 06.06.2012. – Режим доступа: http://korrespondent.net/world/1357087–bosniya-i-gercegovina-v-2014–godu-mozhet-stat-kandidatom-v-chleny-es 34. *MEPs* [Digital source] / European Parliament. Available online: http://www.europarl.europa.eu/meps/en/map.html

Мария Юрчак

ПОТЕНЦИАЛ ВЛИЯНИЯ БАЛКАНСКИХ СТРАН НА ФОРМИРОВАНИЕ ПОЛИТИКИ ЕС ОТНОСИТЕЛЬНО УКРАИНЫ

В статье осуществлено попытку выявить и оценить масштабы участия Балканских стран в формировании стратегии расширения ЕС. Имея ввиду глубокие традиции сотрудничества между Украиной и странами Балканского полуострова, общность исторического опыта, определено возможности воздействия последних на формирование политики ЕС непосредственно по отношению к Украине на современном этапе.

Ключевые слова: Балканские страны, европейская интеграция, политика ЕС относительно Украины, расширение Европейского Союза.

Mariya Yurchak

POTENTIAL OF THE BALKAN COUNTRIES IMPACT ON THE FORMATION OF THE EU POLICY TOWARDS UKRAINE

In the article the attempt to identify and assess the extent of the Balkan countries participation in shaping the strategy of the EU enlargement has done.

Bearing in mind the strong tradition of cooperation between the countries of the Balkan Peninsula and Ukraine, common historical experience, we determine the potential effect of the Balkan countries on EU policies directly in relation to Ukraine at the present stage.

Key words: Balkan countries, European integration, EU policy towards Ukraine, European Union enlargement.

УДК 334 (477+520)

Тетяна Лахманюк

СПІВРОБІТНИЦТВО МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ЯПОНІЄЮ В НАУКОВО-ТЕХНІЧНОМУ ВИМІРІ (1991–2011 РР.)

У статті авторка розглядає науково-технічне співробітництво України та Японії, акцентує увагу на політико-правовій базі цих контактів, розкриває співпрацю між науковими й освітніми організаціями обох держав.

Ключові слова: Україна, Японія, науково-технічне співробітництво, відносини, зовнішня політика.

Із здобуттям Україною незалежності розпочався активний процес формування нової моделі міждержавних відносин. В умовах розбудови й утвердження як України, так і Японії виникає необхідність об'єктивно дослідити складний процес налагодження та розвитку українсько-японських двосторонніх відносин.

Актуальність започаткованого дослідження зумовлена тим, що наукових праць дослідницького спрямування з даної проблематики в українській історіографії практично немає. Це пояснюється незначною віддаленістю у часі, незавершеністю процесу, варіативністю двосторонніх стосунків, що вимагає подальшого ґрунтовного, цілісного й об'єктивного вивчення. Однак закономірно, що ці питання в час розвитку оновленої державності України дедалі більше стають предметом дослідження вчених. Окремі аспекти досліджуваної теми висвітлено у працях Ю. Костенка [5–6], М. Кулінича [7–8], І. Мандрик, О. Іпатюк [9].

Метою дослідження є аналіз основних подій історії налагодження і розвитку україно-японських міждержавних взаємин. Завдання: висвітлити історико-політичні передумови та чинники налагодження українсько-японської співпраці в нових геополітичних умовах; дослідити основні тенденції процесу становлення і розвитку науково-технічних зв'язків, механізми формування та реалізації повноцінних двосторонніх відносин; показати місце українсько-японських стосунків у структурі міжнародних відносин.

Об'єктом дослідження є історія міжнародних відносин і зовнішньої політики України та Японії в нових геополітичних умовах.

Предмет дослідження становлять головні напрямки і пріоритети науково-технічних зв'язків між Україною та Японією, визначення основних закономірностей і тенденцій зародження та розвитку міждержавних взаємин, їх місце у структурі міжнародних відносин.

Двостороння співпраця між Україною і Японією в галузі науки й техніки реалізується за посередництвом Товариства сприяння науці, що працює під егідою Міністерства освіти, культури, спорту, науки і техніки Японії. За даними цього товариства, протягом останніх років його фінансовою підтримкою для проведення наукових досліджень в Японії скористалося низка українських учених із різних університетів та інститутів НАН України [5, с. 10].

Співробітництво у галузі освіти між нашими країнами в основному визначається двома програмами уряду країни акредитації, спрямованими на надання фінансової підтримки українським студентам і викладачам, які паргнуть удосконалити знання японської мови у її природному середовищі. Одну з цих програм обміну студентами фінансує Міністерство освіти, культури, спорту, науки, техніки Японії, другу – Міністерство Закордонних справ через "Джепен

Фаундейшн” – організацію, якій підпорядковані інститути японської мови в м. Уравай у Кансайському регіоні [9, с. 90].

Українські ВНЗ отримали від японського фонду велику матеріальну допомогу у вигляді книжок художньої літератури, підручників, словників, навчальних посібників на суму, яка обчислюється сотнями тисяч доларів. Наприклад, в 2003 р. Японський фонд виділив 300 тис. дол. на допомогу українським ВНЗ, викладачам, науковцям. У 2004 р. допомога Японського фонду тільки чотирьом українським ВНЗ (Національному технічному університету України “Київський політехнічний інститут”, Національному університету “Львівська політехніка”, Харківському державному педагогічному університету ім. Г. Сковороди та Лугансьому державному педагогічному університету ім. Т. Шевченка) в рамках грантової програми “Допомога біліотекам” становила 12 тис. дол. [9, с. 91].

Яскравим прикладом співпраці між університетами є спільне видання українсько-японських і японсько-українських словників, підготовлених проф. Київського національного університету І. Бондаренком та проф. Тенрійського університету Т. Хіно. Триває співпраця науковців Хоккайдського університету Т. Мацумура з Кам’янець-Подільським університетом (тема дослідження “Історія Правобережної України XIX – початку XX ст.”), Токійського університету іноземних мов Х. Накадзави з Національним університетом ім. Т. Шевченка. На початку лютого 2006 р. в посольстві Японії проведено семінар “Шляхи подальшого розвитку співпраці між українськими та японськими університетами”, до участі у роботі якого були запрошені керівники підрозділів міжнародної співпраці Міністерства освіти, культури, спорту, науки і техніки, Японської асоціації сприяння розвитку науки, університетів країни перебування, в яких навчаються українські студенти. Відбувся обмін думками, а також висловлені пропозиції щодо конкретних питань організації двосторонніх обмінів [1].

За сприянням посольства студенти й викладачі нашої держави регулярно отримують гранти від різних організацій, закладів та установ країни перебування, а також рекомендації для вступу до аспірантур.

Серед програм технічного співробітництва своєю інтенсивністю виділяються курси перепідготовки українських спеціалістів атомної енергетики під безпосереднім керівництвом Японського інформаційного центру енергосистем (JEPIC). У кінці березня 2002 р. Агенство ядерної та промислової безпеки оголосило про започаткування нової п’ятирічної програми стажування із питань ядерної безпеки для іноземних спеціалістів [9, с. 91].

У багатьох галузях розвитку науки і технологій Японія є провідною країною світу. Наприклад, ще в 1969 р. Японія розробила технологію зрідження газу для перевезення скрапленого газу з Аляски. Модернізація вітчизняної економіки потребує таких технологій, але такі проекти залежать від інвестиційного клімату в країні. Саме тому японські компанії наполягають на прозорих умовах інвестування.

Вітчизняні науковці працюють в японських дослідних центрах, зокрема у галузях фізики твердих металів, генної інженерії, хімії та ін. На жаль, на державному рівні Японія і Україна працюють спільно лише з тематики Чорнобильської катастрофи, в той час, як інші сфери залишаються незадіяними. Залишається сподіватися, що після березневої трагедії 2011 р. матиме місце не лише одностороння допомога з боку Японії щодо подолання наслідків техногенних катастроф, але й обмін досвідом, що згодом приведе до започаткування спільних науково-дослідних проектів, у тому числі прикладних [1].

З метою започаткування системного довгострокового співробітництва у сфері НТС між нашими країнами 15 лютого 2006 р. в Києві було проведено Перше

(Установче) засідання Українсько-японської комісії з науково-технічного співробітництва, у ході якого сторони виявили зацікавленість до виконання спільних проектів та висловили готовність сприяти розвитку співпраці шляхом організації спільних семінарів, регулярного обміну між науковцями й експертами, впровадження науково-дослідних проектів та досліджень, зокрема, в таких пріоритетних сферах, як матеріалознавство, нанотехнології, інформаційні технології, науки про життя (включаючи біотехнологію і радіологію), а також енергозберігаючі технології.

Установче засідання комісії було проведено у відповідності до Угоди між СРСР та Урядом Японії про співробітництво в галузі науки і техніки (10 жовтня 1973 р.), Спільної Заяви щодо партнерства у XXI-му ст. і Прес-релізу щодо співробітництва між Україною та Японією в галузі науки і техніки (21 липня 2005 р.).

З української сторони у засіданні взяли участь представники Міносвіти і науки, МЗС, Національної академії наук, науково-дослідних установ та вищих навчальних закладів, а з японської – МЗС, Міносвіти, культури, спорту, науки та техніки, Міністерства економіки, торгівлі та промисловості, а також Японського товариства сприяння науці [3].

Реалізуються також багатопланові програми досліджень медичних наслідків аварії на Чорнобильській АЕС Нагасакським університетом, Інститутом вивчення захворювань, пов’язаних із вибухом атомної бомби і Національним центром радіаційної медицини АМН, Інститутом ендокринології ім. В. Комісаренка НАН України.

Вагомим інструментом подальшої плідної співпраці між нашими країнами у науково-технічній сфері є діяльність Українсько-японського центру (УЯЦ) в Києві. У липні 2005 р. між Міністерством економіки України та МЗС Японії було підписано відповідну Угоду про реалізацію проекту технічного співробітництва “Українсько-японський центр”.

Значного імпульсу для подальшого розвитку українсько-японської співпраці в галузі науки й техніки надав офіційний візит Президента України В. А. Ющенка до Японії у липні 2005 р. В ході візиту главами обох держав підписано спільну заяву про нове партнерство у XXI ст., а також оприлюднений спільний прес-реліз щодо співробітництва між Японією та Україною в галузі науки й технологій [9, с. 90].

22 травня 2006 р. відбулося підписання Протоколу між Японським Агентством міжнародного співробітництва (ДЖАЙКА) та Національним технічним університетом України “Київський політехнічний інститут” про початок проекту міжнародної технічної допомоги “Українсько-японський центр”, а також відбулася презентація Японського центру в структурі Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут” (НТУУ “КПІ”).

Проект ставить перед собою завдання робити внесок у подальший розвиток української економіки шляхом розвитку людських ресурсів України, де спостерігається просування ринкової економіки, а також шляхом покращення обміну між Японією і Україною в сфері зовнішньої торгівлі та бізнесу. Ще однією метою проекту є поглиблення взаєморозуміння і зміцнення дружніх зв’язків між нашими країнами. У Центрі діють курси японської мови та японських мистецтв, проводяться різноманітні заходи, відкрита бібліотека, в якій надаються інформаційні послуги, проводиться діяльність по співробітництву з науковою спільнотою, промисловим сектором і урядовими структурами, а також реалізовуються заходи з науково-технічного та культурного обмінів [5, с. 3–11].

Крім того, УЯЦ надається бізнес-посередництво всім зацікавленим сторонам, а саме: організація запланованих зустрічей для зацікавлених бізнес-сторін;

налагодження зв'язків із потенційними бізнес-партнерами в Україні та Японії; створення сприятливих умов для пропозиції власних товарів і послуг.

З метою вивчення менеджменту японських офіційних установ і фірм, а також налагодження контактів з японськими партнерами, на запрошення Японського Агентства міжнародного співробітництва (ДЖАЙКА) у грудні 2008 р. Японію відвідав заступник директора Українсько-японського центру НТУУ "КПІ" Є. Огородник.

Перший проректор Ю. І. Якіменко та проректор С. І. Сидоренко Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут" перебували в Японії на запрошення Японського Агентства міжнародного співробітництва у жовтні й липні 2010 р. відповідно. У ході візитів вони провели змістовні зустрічі та переговори в інституціях науково-технічної сфери і відповідних державних установах, зокрема у Токійському, Кіотському університетах, Університеті ООН, Міністерстві освіти, культури, спорту, науки та технологій Японії і Міністерстві закордонних справ, Японському Агентстві міжнародного співробітництва.

Головною метою візитів була активізація співпраці та подальший розвиток кооперації з Японією в галузі науки і технологій, обговорення та шляхи вирішення питання функціонування Українсько-японського центру після 2011 р., започаткування спільної наукової діяльності між ученими НТУУ "КПІ" та університетів Японії. У цьому контексті варто зазначити, що в Університеті ООН було підтверджено готовність започаткувати у наступному році навчання за міжнародною програмою підготовки магістрів і кандидатів наук "Сталий розвиток та державне управління: глобальний та регіональний контексти", яка розроблена в НТУУ "КПІ". Керівництво Університету ООН, м. Токіо запропонувало провести у 2011 р. під його егідою на базі НТУУ "КПІ" міжнародну конференцію в галузі сталого розвитку, екологічної безпеки, проблематики змін клімату й ін.

Термін дії проекту закінчився 22 травня 2011 р. Проте, японський уряд вирішив продовжити проект через Японську фундацію та Японську організацію зовнішньої торгівлі (ДЖЕТРО). Було прийняте рішення, що ДЖЕТРО буде представляти колишній Голова Японського центру пан Осаму Мідзутані [6, с. 33–35].

На території Національного технічного університету "КПІ" триває будівництво нового Українсько-японського центру, який наразі тимчасово займає приміщення на території бібліотеки цього навчального закладу. Діяльність центру здійснюється за трьома головними напрямками: викладання японської мови для учнів різного рівня володіння мовою (їх у центрі навчається близько 300); популяризація японської культури – тут і виставки японського живопису, проведення традиційної чайної церемонії, ознайомлення з мистецтвом ікебани та традиційною японською музикою. Третій напрямок – сприяння і допомога японським компаніям, які розпочинають свою діяльність в Україні. Незалежно від того, коли буде відкрито нове приміщення центру, його діяльність надзвичайно важлива, і він є справжнім мостом між Україною та Японією [14].

Таким чином, розвиток українсько-японських відносин у науково-технічній сфері посідає важливе місце серед основних пріоритетів розбудови всього спектру українсько-японських відносин, особливо в контексті реалізації взаємовигідних проектів і здійснення спільних досліджень між науково-дослідними інституціями обох країн.

Двосторонні українсько-японські зв'язки у галузі науки й техніки ґрунтуються на демократичних засадах та широкій політико-правовій базі. В цьому плані розширюється науковий обмін, здійснюється співпраця не лише між окремими вченими і спеціалістами, але й широким колом наукових та освітніх організацій, підприємств обох держав, реалізовуються спільні науково-дослідні проекти.

Список використаних джерел

1. *Алексєєва* В. Стан співробітництва України з Японією: [Електронний ресурс] / Валентина Алексєєва. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/12_EN_2008/Economics/31208.doc.htm 2. *Визнання* внеску Міжрегіональної Академії управління персоналом в розвиток українсько-японського співробітництва // Персонал плюс. – 2011. – № 36 (441). – 13 верес. 3. *Гетьманчук* О. Україна, Японія та корисні сусіди: [Електронний ресурс] / Олена Гетьманчук. – Режим доступу: http://dt.ua/POLITICS/ukrayina,_yaponiya_ta_korisni_susidi-35069.html 4. *Гордієнко* Л. Українсько-японські відносини на сучасному етапі / Л. Гордієнко // Вісник Київського університету "Слов'янський університет". − К., 1998. − Вип. 1: Історія. Культура. Політологія. Міжнародні відносини. – С. 37–46. 5. *Костенко* Ю. Україна–Японія: грані співробітництва / Юрій Костенко // Політика і час. – 2004.– № 9. – С. 3–11. 6. *Костенко* Ю. Українсько-японські відносини сьогодні / Юрій Костенко // Всесвіт. – 2004. – № 11/12. – С. 33–38. 7. *Кулінич* М. Україна і Японія: глобальне партнерство і ефективна двостороння взаємодія / Микола Кулінич // Зовнішні справи. – № 1 – 2011. – С. 54–58. 8. *Кулінич* М. Японці бачать в Україні серйозного партнера: [Електронний ресурс] / Микола Кулінич. – Режим доступу: http://www.day.kiev.ua/uk/article/panorama-dnya/mikola-kulinich-yaponci-bachat-v-ukrayini-seryoznogo-partnera 9. *Мандрик* І. П., Іпатюк О. В. Основні напрями українсько-японського співробітництва: [Електронний ресурс] // Наковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. – Випуск 7, 2007. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/nvvnu/misnarod_vidnos/2007_7/2/6.pdf 10. *Нас* дивує "японське диво", японців – наша недисциплінованість // Голос України. – 1999. – № 84. – 12 трав. – С. 13. 11. *НІСД*. Пріоритетні питання політики України щодо країн Азії: [Електронний ресурс] / Національний інститут стратегічних досліджень. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/pyt_Azya-dbec8.pdf 12. *Пронь* С. В. Україна та Японія: [Електронний ресурс] / Зовнішньополітичні відносини в XXI столітті // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – Вип. 14. Режим доступу: http://bibliofond.ru/view.aspx?id=461015 13. *Резаненко* В. Україна–Японія / В. Резаненко // Україна і Схід: панорама культурно-спільнотних взаємин. – К., 2001. – Вип. 1. – С. 160–182. 14. *Сато Йошіхару.* Наші держави ще недостатньо глибоко пізнали одна одну: [Електронний ресурс] / Урядовий кур'єр. – 15.01. 2011. – Режим доступу: http://www.ukurier.gov.ua/uk/articles/pershij-sekretar-posolstva-yaponiyi-sato-joshiharu/p/ 15. *Японія* – наш далекосхідний партнер // Україна і світ. – 2002. – № 191. – 16 жовт. – С. 6.

Татьяна Лахманюк

СОТРУДНИЧЕСТВО МЕЖДУ УКРАИНОЙ И ЯПОНИЕЙ В НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОМ ИЗМЕРЕНИИ (1991–2011 ГГ.)

В статье автор рассматривает научно-техническое сотрудничество Украины и Японии, акцентирует внимание на политико-правовой базе этих контактов, раскрывает сотрудничество между научными и образовательными организациями обеих государств.

Ключевые слова: Украина, Япония, научно-техническое сотрудничество, отношения, внешняя политика.

Tetyana Lakhmanyuk

COOPERATION IS BETWEEN UKRAINE AND JAPAN IN SCIENTIFIC AND TECHNICAL SPHERES (1991–2011)

In the article an author examines the scientific and technical collaboration of Ukraine and Japan, accents attention on the base of these contacts, exposes a collaboration between scientific and educational organizations both held.

Key words: Ukraine, Japan, scientific and technical collaboration, relations, foreign policy.

ДОСЛІДЖЕННЯ ІЗ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94 (430:2013)

Андрій Мартинов

ВИБОРИ НІМЕЦЬКОГО БУНДЕСТАГУ 2013 РОКУ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ ФЕДЕРАТИВНОЇ РЕСПУБЛІКИ НІМЕЧЧИНИ

У статті висвітлено особливості виборчої кампанії у ФРН 2013 року. Розглянуто позицію основних політичних сил Німеччини щодо актуальних проблем внутрішньої і зовнішньої політики. Проаналізовано причини формування “великої коаліції” та програмні пріоритети її діяльності.

Ключові слова: Німеччина, бундесканцлер, бундестаг, бундесрат, вибори, велика коаліція, Християнсько-демократичний союз, Християнсько-соціальний союз, Соціал-демократична партія, Партія зелених, Ліва партія.

Період виборчої кампанії та утворення нового уряду в демократичних політичних системах є часом корекції курсу правлячої еліти, результати діяльності якої впродовж попереднього періоду перебування при владі оцінюють виборці. Вибори це завжди іспит, на якому необхідно добре пам’ятати уроки історії. Тому так важливо розглянути будь-яку виборчу кампанію у загальному контексті політичної історії.

Звичайно, жодна виборча кампанія, зважаючи на особливості розвитку політичної ситуації, не схожа на іншу. Зокрема, умови формування третьої в політичній історії Федеративної Республіки Німеччини “великої коаліції” (перша була утворена ще за часів “старої” ФРН та існувала у 1966–1969 рр., друга сформувалася за підсумками виборів 2005 р. і проіснувала до 2009 р.) також є специфічними. Адже впродовж нульових років XXI століття ФРН опинилася під потужним тиском процесів глобалізації та європейської інтеграції, які вплинули на діалектику взаємозв’язків німецької внутрішньої і зовнішньої політики.

Політичні технологи зазначають, що чергова виборча кампанія розпочинається відразу після завершення попередньої кампанії. Тому доречно нагадати про основні результати правління християнсько-ліберальної коаліції (Християнсько-демократичного союзу, Християнсько-соціального союзу та Вільної демократичної партії). У вересні 2009 р., коли всі “втомилися” від суперечливої діяльності другої “великої коаліції”, бундесканцлер А. Меркель найбільш бажаною вважала коаліцію із ліберальною Вільною демократичною партією. Хоча така коаліція була створена, але до 2013 р. вона так і не спромоглася виконати головне передвиборне гасло вільних демократів – зменшення податків. Навпаки, рятуючи спільну європейську грошову одиницю євро, християнсько-ліберальній коаліції довелося запроваджувати високі податкові ставки. Це привело вільних демократів до провалу на виборах 2013 р. до бундестагу.

У той час, як гострими ставали персональні суперечності між лідерами вільних демократів, особиста популярність Ангели Меркель залишалася високою. Вона уособлює не лише національні ментальні риси (працелюбність, наполегливість, послідовність, прагматизм), а й є, будучи народженою у колишній НДР, політичним символом консолідації Заходу і Сходу Німеччини.

Тому популярність християнських демократів значною мірою залежить від особистої популярності канцлера ФРН.

Особливо важкою для А. Меркель була друга половина терміну правління християнсько-ліберальної коаліції. У третьому кварталі 2011 р. експортний потенціал німецької економіки відчув вплив чергової хвилі кризи світової господарської системи. Стимуляції експорту більше не допомагає навіть "слабка" спільна європейська грошова одиниця "євро". На німецькій фондовій біржі ДАХ знервовано реагували на збільшення німецького внеску до Фонду стабільності євро, навіть попри запевнення міністра фінансів В. Шойблє, що нових запозичень Греції, після суттєвого збільшення капіталізації цього фонду, не буде.

Однак, у грудні 2012 р. уряду християнсько-ліберальної коаліції на чолі з бундесканцлером Ангелою Меркель довелося приймати суперечливе рішення щодо фінансової допомоги грецькій частині Кіпру. Коментуючи розвиток подій, відомий фінансист Дж. Сорос писав, що "криза в євро зоні вже перетворила Євросоюз з добровільного об'єднання держав на організацію з відносинами між боржниками й кредиторами, з яких не так просто вийти. Кредитори можуть втратити великі суми, якщо країни-учасники вийдуть з валютного союзу, тоді як дебітори підпадають під вплив політики, що заглиблює їх економічний спад, посилює борговий тягар і зміцнює їхнє підлегле становище. Після створення незалежного центрального банку країни учасники виявилися тримачами заборгованості у валюті, яку вони не контролюють" [1, с. 3].

Зокрема, Дж. Сорос запропонував "конвертувати державні заборгованості в єврооблігації. Країнам-учасницям буде дозволено нові єврооблігації лише для заміни тих, що підлягають погашенню… Якби країна набирала додаткові борги, вона могла б позичати кошти лише від свого імені. Єврооблігації не зіпсували б кредитний рейтинг Німеччини. Єврооблігації не зможуть усунути відмінностей у конкурентоспроможності, що викликає більше занепокоєння…Німецька громадськість не визнає, що прийняття єврооблігацій було б набагато менш ризикованим і дорогим, ніж продовження слабких спроб зберегти євро. Якщо Німеччина виступає проти єврооблігацій, їй варто заявити про вихід з євро зони. Якщо піде Німеччина, євро знеціниться. Країни боржники відновлять свою конкурентоспроможність. Вартість згоди на єврооблігації для Німеччини була перебільшена, а витрати на вихід з євро зони недооцінені. Європа виявилася б у кращому становищі, якби Німеччина зробила остаточний вибір між єврооблігаціями і виходом з євро зони, незалежно від результату. Хаотичний розпад унаслідок взаємних звинувачень і неврегульованих претензій залишить Європу в набагато важчому становищі, ніж тоді, коли вона наважилася на сміливий експеримент і пішла на об'єднання" [1, с. 3].

Нестабільність у зоні євро представлялася опозиційними партіями як недолік діяльності уряду А. Меркель. Однак каналізувати це невдоволення у його найбільш радикальних формах правлячій еліті вдалося, створивши нову партію "Альтернатива для Німеччини", до якої увійшли німецькі європейські скептики радикального штибу. Це дало можливість Християнським демократам та Соціал-демократам помітно зблизити свої позиції щодо європейського монетарного союзу ще на старті виборчої кампанії 2013 року.

Схожість німецької виборчої кампанії з аналогічними політичними процесами у більшості країн світу проявлялася у передвиборчому популізмі. У цьому сенсі найбільше старалися маргінальні позапарламентські партії, які таким чином намагалися прорватися до бундестагу. На теренах ультраправого популізму закріпилася "Національно-демократична партія Німеччини". Історична травма, нанесена нацизмом німецькій суспільній свідомості, залишає актуальною дослідження будь-яких проявів ультраправих політичних дій. НДПН наполягає

на запереченні історичного минулого, яке спирається на культ ексклюзивної провини німців. До речі, таке ставлення до історичної пам'яті досі є головним аргументом для ідентифікації німецьких ультраправих як "неонацистів".

Взагалі визначення національної ідентичності стає ключовою проблемою для сучасної суспільної свідомості багатьох націй. Внаслідок цього актуалізується проблема соціальних цінностей як контрольних та мотивувальних інструментів особистої і суспільної поведінки. Водночас сучасний стан тотальної кризи традиційних соціальних цінностей створює чимало приводів для ціннісних конфліктів, які негативно впливають на соціальну солідарність, яка є однією із ключових гуманістичних цінностей для багатьох локальних цивілізацій та мультикультурних суспільств.

Найчастіше найбільші проблеми національних держав пов'язані не лише з економікою, політикою, або обороною, а передусім із кризою символічних систем. Про це, зокрема, свідчив квітневий 2013 р. процес над членами неонацистського терористичного підпілля, які вже на початку XXI століття вбивали німецьких громадян турецького походження.

На початку 1990-х рр. у ФРН було зафіксовано збільшення кількості правоекстремістських злочинів, спрямованих на створення так званих "національно звільнених зон". Радикалізація НДПН стала приводом для нових спроб заборони її діяльності. Але було взято курс на маргіналізацію ультраправих, завдяки чому на виборах бундестагу 1998 р. між собою конкурували три ультраправі партії. НДПН агітує проти вступу Туреччини до Євросоюзу. Особливістю виборчої стратегії НДПН на виборах бундестагу 2009 р. була орієнтація на російських німців переселенців до ФРН. Суттєвою регіональною особливістю підтримки НДПН після об'єднання Німеччини стало закріплення партії у нових федеральних землях на сході. Справа про заборону НДПН у Конституційному суді лише додала їй популярності за рахунок безкоштовного піару. Але ультраправим цього не вистачило для подолання у вересні 2013 р. п'яти відсоткового бар'єру проходження до бундестагу.

Основним популістським гаслом німецької "Піратської партії" була свобода Інтернету та скасування роялті від авторських прав інтелектуальної власності у світовій інформаційній мережі [3, с. 15]. Однак, представлена з 2011 р. у ландтазі Берліну, "Піратська партія" так і не спромоглася рішуче й успішно вийти на федеральну політичну арену.

Аналізуючи можливу вартість виконання популістських обіцянок, науковці кельнського "Інституту німецької економіки" підрахували, наскільки реалістичними є соціальні обіцянки передвиборчих програм парламентських партій та які наслідки вони матимуть для економіки. У передвиборчій програмі правлячого "Християнсько-демократичного союзу" вони знайшли дефіцит у 12 мільярдів євро. Опозиційні соціал-демократи та "зелені" запланували соціальних видатків на 60 мільярдів євро більше, ніж дозволяє бюджет. Але найбільш обтяжливими є обіцянки "Лівої партії" із додатковим навантаженням на бюджет у 160 мільярдів євро, що могло б загрожувати втратою до 800 тисяч робочих місць [2, s. 1]. Отже, на час виборчої кампанії усі партії повернулися до політики "подарунків". Виборці внаслідок цього розчаровувалися політикою. Утім, "мовчазна" більшість німецьких громадян була на боці стабільності й залишалася більш впливовою, ніж невдоволена станом справ меншість.

Водночас, аналізуючи виборчу кампанію до бундестагу 2013 р. слід пам'ятати, що А. Меркель діяла у стабільній політичній системі, в якій їй вдається проявляти себе краще за інших політичних діячів Німеччини. Зрештою, німецька політична культура сприйняла попередження Вольтера, який вважав, що ідеальний уряд неможливий, тому що люди наділені пристрастями, якби вони не мали пристрастей, не було б потреби в уряді.

8 липня 2013 р. бундесканцлер А. Меркель, попри скандал зі стеження американського агентства національної безпеки за європейськими політиками, про що повідав Едвард Сноуден, вітала початок переговорів між ЄС і США щодо створення зони вільної торгівлі, яка може охопити понад половину світової економіки й третину глобальної торгівлі. Прогнозувалося, що переговори триватимуть декілька років. Причому у разі створення ЗВТ прибутки ЄС зростуть на 120 млрд євро, а США на 95 млрд євро [2, s. 2].

Після того, як керівник німецької розвідки Герхард Шіндлер підтвердив членам парламентської комісії з контролю за діяльністю спеціальних служб, що його відомство активно співробітничає з Агентством національної безпеки США, 27 липня 2013 р. позапарламентська партія "Піратів" засудила власті ФРН за сприяння Агентству національної безпеки США у стеженні за громадянами Німеччини. "Пірати" назвали США – "Сполучені Штазі Америки" [4, с. 104].

Помітною темою виборчої кампанії у серпні 2013 р. стали протести у берлінському районі Хеллерсдорф, де німці протестували проти перетворення колишньої гімназії на гуртожиток для біженців із Афганістану, Сирії і Чечні. На захист біженців проти активістів "Націонал-демократичної партії Німеччини" стали соціал-демократи і зелені. Протести відбуваються скрізь, де місцева влада намагається оселити в одному місці велику кількість біженців [5, с. 7].

25 серпня 2013 р. у Бремені невідомими був атакований мітинг лідера партії "Альтернатива для Німеччини" Бернд Люке [6, с. 1]. Подібний екстремізм навколо його фігури не додав популярності німецьким європейським скептикам та зіграв на руку як владі, так і системній парламентській опозиції, які разом не були зацікавлені у появі нових політичних гравців у бундестазі.

Опитування виборців на початку вересня 2013 р. фіксували такі показники популярності партій: Соціал-демократична партія Німеччини 26 %, Зелені 10 %, Ліва партія 8 %, "Альтернатива для Німеччини" 3 %, Вільна демократична партія 6 %, Християнська демократична партія – Християнсько-соціальний союз 41 % голосів [7, s. 7]. У межах соціологічної помилки було зафіксовано суттєве збільшення популярності вільних демократів, які на той час залишалися найбільш зручними потенційними коаліційними партнерами для християнських демократів. Але підтвердити цей результат у день голосування вільні демократи так і не змогли.

22 вересня 2013 року відбулися вибори до німецького бундестагу. Зауважимо, що німецькі громадяни обирають депутатів федерального парламенту за змішаною системою виборів за партійними списками, які є відкритими, тобто громадяни обирають за рейтинговим принципом тих кандидатів із загальнопартійного списку, які їм ближчі політично. Другий бюлетень визначає, за кого проголосували персонально у певному виборчому окрузі, де всі партії, які беруть участь у виборах також виставляють своїх кандидатів [8, s. 519].

Результати голосування виявилися досить щільними та непростими для подальших коаліційних торгів. Звичайно, не було несподіванкою, що Християнсько-демократична партія та її союзник баварський Християнсько-соціальний союз здобули найбільшу кількість голосів. Також не було таємницею, що соціал-демократи фінішують другими. Найбільшу інтригу становила боротьба за третє-четверте місця у прохідних списках до парламенту. На цьому політичному полі тривала досить напружена боротьба. До самого дня голосування не було зрозуміло, яким буде підсумковий результат "Партії зелених" і "Лівої партії". Але найбільшою інтригою були питання результату "Вільної демократичної партії" і європейських скептиків із партії "Альтернатива для Німеччини". Зокрема, низький результат "Вільної демократичної партії" міг зробити неможливим відтворення християнсько-ліберальної коаліції. Натомість проходження до парламенту європейських скептиків із партії "Альтернатива для

Німеччини” могло поставити під питання європейську політику усіх парламентських партій, за винятком “Лівої партії”, яка також виступає за відмову від спільної європейської грошової одиниці [8, s. 600].

У підсумку за результатами голосування 22 вересня 2013 р. Християнсько-демократична партія – Християнсько-соціальний союз здобула 41,9 % голосів, Соціал-демократи 25,7 %, Ліва партія 8,5 %, партія зелених 8,4 %, “Альтернатива для Німеччини” 4,8 %, Вільна демократична партія 4,8 %, інші партії 5,9 %. Отже, у новому складі бундестагу ХДС-ХСС отримала 301 мандат (абсолютна більшість нараховує 304), соціал-демократи 184 мандати, ліві 61 мандат і партія зелених 60 депутатських місць [9, s. 1].

Такий вердикт виборців засвідчив, що нова “велика коаліція” потрібна для стабільної роботи верхньої палати парламенту – бундесрату, без чого уряд не мав би шансів на ефективну роботу. Навіть після створення “великої коаліції” бундесканцлер А. Меркель буде вимушена зважати на критичні настрої у найбагатших федеральних землях Німеччини. Зокрема, донори федерального бюджету – найбагатші федеральні землі Баварія, Баден-Вюртемберг і Гессен наполягають на скороченні кількості федеральних земель із 16 до 9. Проти цього категорично виступають бідніші Саксонія і Тюрінгія [10, с. 5].

Лідер християнських демократів А. Меркель отримала право формувати нову правлячу коаліцію. Відкритим тільки залишається питання, з ким саме. В цьому процесі важливою буде роль президента ФРН Йоахіма Гаука, який найближчим часом доручить А. Меркель сформувати правлячу коаліцію. Соціал-демократи максимально послабили політичну інтригу, позаяк апріорі відмовилися від формування коаліції з “Лівою партією”. Адже самих лише мандатів соціал-демократів і зелених не вистачає для створення нової коаліції.

Німці не відкинули обережний проєвропейський курс Ангели Меркель, але його підтримка також не була надто великою. Партія зелених на федеральному рівні залишилася в опозиції до “великої коаліції”. На ще лівіших позиціях також в опозиції перебуває “Ліва партія”. Натомість “Вільній демократичній партії” залишається лише поборотися за виживання на політичній сцені Німеччини. Ліберали представлені у чотирьох ландтагах західних федеральних земель, але цього замало для збереження позицій ВДП на федеральному рівні. Німецькі ліберали вкрай потребують “ребрендінгу”, тобто знаходження нових смислів програмної політичної діяльності, які будуть більше відповідати уподобанням і цінностям німецьких громадян.

Коментуючи підсумки виборів, американський мільярдер Джордж Сорос вважав, що “Ангела Меркель забезпечила виживання євро за мінімально можливу ціну для Німеччини”, але на його думку “Німеччині не вдасться уникнути відповідальності і зобов’язань”, адже боргові “єврооблігації не зможуть усунути відмінності в конкурентоспроможності”, тому “країнам Єврозони все одно буде необхідно проводити свої власні структурні реформи” [11, с. 3].

Коаліційні переговори щодо формування нового складу уряду ФРН між Християнсько-демократичною партією, Християнсько-соціальним союзом і соціал-демократами були важкими. На це сторони мали час до 22 жовтня, коли відбулося установче засідання бундестагу нового скликання. Правда, спогади про складнощі спільної роботи в апаратів великих парламентських партій залишалися не найкращі. Крім того, у сприйнятті виборців християнські демократи і соціал-демократи втратили майже однаково. Тож після виборів 2009 р., попри початок економічної кризи, Ангела Меркель отримала нагоду створити коаліцію з більш зручним партнером – Вільними демократами. Але цього разу вони вперше від 1949 р. не пройшли до бундестагу. Тому великі

парламентські партії не просто були вимушені укласти шлюб з розрахунку, а й не мали альтернативи.

Ключовим питанням стала розробка погодженого варіанту програми діяльності нового уряду. Адже розбіжності з цього приводу між християнськими демократами і соціал-демократами великі. Есдеки наполягають на зміні соціальної та європейської політики Німеччини. А. Меркель не йшла на поступки. Великі програмні вимоги соціал-демократів стосувалися торгів за ключові посади в уряді.

Звичайно, більшість німців була стурбована можливими "соціальними" компромісами, які стосуватимуться завершення непопулярної пенсійної реформи, яка пропонувала остаточний перехід на пенсійний вік у 67 років. Ще менш "популярними" обіцяли бути заходи уряду "великої коаліції" на ринку праці та у боротьбі за скорочення зависокого для соціального ринкового господарства рівня безробіття. Соціал-демократи наполягали на збільшенні розміру мінімальної заробітної плати до 8,5 євро на годину. Роботодавці зазначали, що це може стимулювати подорожчання робочої сили та втрату робочих місць у ФРН. Не менш гострою була тема запровадження подвійного громадянства для дітей емігрантів, які після досягнення 21 року мали визначитися остаточно зі своїм громадянством.

У разі успіху коаліційних переговорів погоджений варіант програми діяльності нового уряду мали затвердити спеціальні з'їзди християнських демократів і соціал-демократів. Їх змушувала поспішати знервованість німецького бізнесу перспективою політичної нестабільності. Не менше стурбовані розвитком політичного процесу у Берліні були й європейські партнери Німеччини. Франція сподівалася, що "велика коаліція" не так гостро критикуватиме президента Франсуа Олланда за перевищення ліміту державного боргу. Іншої думки дотримувалася Греція, яка звинувачувала Німеччину у подвійних стандартах в процесі порятунку зони спільної європейської грошової одиниці "євро".

Провідний науковий співробітник Московського Центру Карнегі Л. Шевцова вважала, що "не криза євро і не криза самого ЄС, а доля України є для А. Меркель справжнім критерієм її лідерства й ваги Німеччини в політичних справах" [12, с. 3]. 11 жовтня 2013 р. Україну відвідав міністр закордонних справ ФРН Гвідо Вестервеллє. Для нього особисто цей візит став останньою дипломатичною акцією, адже вільні демократи за результатом вересневих виборів не потрапили до нового складу бундестагу. Однак це не означає, що колишній лідер вільних демократів не палає бажанням ефектним акордом завершити своє перебування на чолі німецької дипломатії у 2009–2013 роках. Такою оптимістичною нотою на думку багатьох представників німецької політичної еліти мало бути забезпечення виїзду колишнього українського прем'єр-міністра Юлії Тимошенко на лікування до Німеччини. Також у форматі візиту міністра закордонних справ Німеччини відбулася спеціальна конференція, присвячена ролі України у проекті Євросоюзу "Східне партнерство". Німецька сторона наголошувала, що було би помилково розглядати зазначений проект лише як спробу створити "санітарну зону" навколо Росії. Навпаки, проект "Східного партнерства" спрямований на більше залучення Росії до європейських справ як рівноправного, а не привілейованого партнера. Але саме така "рівноправність" російську сторону й не влаштовує. Це створює для Німеччини серйозні проблеми, адже потенційний молодший коаліційний партнер християнських демократів у новій коаліції соціал-демократи, давно відомі, як наполегливі лобісти російських інтересів, зокрема, й щодо збільшення обсягів споживання російського газу за рахунок поетапного закриття німецьких атомних станцій.

На цьому фоні непросто тривали коаліційні консультації між християнськими демократами і соціал-демократами. Восени 2005 р. друга в політичній історії ФРН коаліція християнських демократів, християнсько-соціального союзу і соціал-демократів створювалася шістдесят п'ять днів. Президент ФРН Йоахім Гаук був готовий дати "великим" партіям достатньо часу, аби вони попередньо погодили усі можливі нюанси коаліційної співпраці.

Найбільше складностей на переговорах про формування коаліції виникало з питань внутрішньої політики. Християнські демократи критично ставляться до вимоги соціал-демократів збільшити рівень оподаткування. Таке рішення могло прискорити втечу великих капіталів із Німеччини та в такому разі створить додаткові ризики для стабільності зони "євро". Не знаходили провідні партії поки що компромісу й щодо збільшення до 8,5 євро мінімальної заробітної плати за годину роботи. Християнські демократи зазначали, що чергове подорожчання вартості робочої сили лише збільшить кількість безробітних у самій Німеччині. Неврегульованим залишається питання пенсійної реформи, зокрема, темпу переходу на 67-річний пенсійний вік для громадян Німеччини обох статей. За цими фундаментальними соціально-економічними коаліційними неузгодженостями приховувалися не менш серйозні "рифи", зокрема, щодо фінансування системи освіти, охорони здоров'я та науки.

Крім розбіжностей з внутрішньополітичних питань, соціал-демократи і християнські демократи важко погоджували європейську політику "великої коаліції". Адже соціал-демократи насторожено ставляться до великої вартості спроб А. Меркель порятувати зону "євро". Непевності додавали й зовнішні чинники. Німеччина заробляє близько 45 % Валового внутрішнього продукту за рахунок експорту до розвинених держав Євросоюзу і США [13, с. 78].

13 листопада 2013 р. Європейська комісія за запитом міністерства фінансів США звинуватила Німеччину у тому, що профіцит товарообігу Німеччини призведе до обмеження економічного зростання в усій зоні євро. Німецька влада була стурбована тим, що підвищення внутрішнього попиту у ФРН шляхом підняття заробітних плат може призвести до втрати конкурентної переваги, яка давала німецьким експортерам фіксувати рекордні показники. Німецькі споживачі обмежували витрати, побоюючись наслідків демографічного спаду і реформ, скорочення соціальних витрат. Експортний профіцит не інвестувався у Німеччині, а спрямовувався на купівлю американських облігацій та на кредитування потреб країн зони євро. США стурбовані, що політика обмеження видатків у зоні євро приводить до дисбалансу світової торгівлі.

Зрештою, 14–16 листопада 2013 р. соціал-демократи на своєму Лейпцігському з'їзді прийняли програму діяльності коаліції з ХДС-ХСС. А. Меркель погодилася на запровадження мінімальної заробітної плати на рівні 8.50 євро на годину. Економісти підрахували, що середньому бундесбюргеру "велика коаліція" коштуватиме 2500 євро на рік [14, s. 1].

27 листопада 2013 р. ХДС-ХСС і соціал-демократи офіційно підписали угоду про створення великої "чорно-червоної" коаліції [15, с. 1]. У коаліційній угоді ХДС-ХСС і соціал-демократів передбачено введення мораторію на добування сланцевого газу з глибоких пластів, під час якого в надра землі під великим тиском закачується розчин отруйних хімікатів [16, с. 1].

9 грудня 2013 р. берлінський з'їзд ХДС розглянув умови угоди з Євросоюзом та підтримав їх. Соціал-демократи з цього приводу провели внутрішньопартійний референдум, за результатами якого "Союз молодих соціал-демократів" виступив проти коаліції, але більшість цей політичний проект підтримала. Соціал-демократи завдяки цьому отримали посади віце-канцлера і міністра економіки, яким став Зігмар Габріель, міністра закордонних справ – Франк-Вальтер Штайнмайєр, міністра юстиції – Хайко Маас, міністра праці –

Андреа Налєс, міністра родини – Мануела Швезіг, міністра екології – Барбара Хендрікс. Утім, “фронда” “Союзу молодих соціал-демократів” не є першою в політичній історії есдеків. Так само критично молодь есдеків сприймала факти створення двох попередніх “великих коаліцій” [17, с. 177].

Новий уряд висловився проти радикального перегляду правил надання соціальної допомоги у ФРН у зв’язку з відкриттям з 1 січня 2014 р. ринку спільного ринку праці Євросоюзу для громадян Болгарії і Румунії. В свою чергу міністр закордонних справ Ф.-В. Штайнмайєр встиг покритикувати баварський “Християнсько-соціальний союз” за пропозицію введення високого майнового цензу для нових емігрантів до Німеччини. Інтригою залишалася політика третьої “великої коаліції” щодо Росії. Вважалося, що А. Меркель не хоче, аби політика ФРН щодо Росії відрізнялася від спільної політики Євросоюзу [18, с. 1]. В свою чергу нагальних коректив вимагала європейська інтеграційна політика Німеччини. Адже у грудні 2013 р. Європейська комісія подала позов до Суду Євросоюзу на Німеччину за державне субсидіювання залізних доріг і пошти [19, с. 1]. У відповідь А. Меркель запевнила, що Німеччина готова до переговорів про створення банківського союзу Європейського Союзу [20, с. 1].

17 грудня 2013 р. нова велика коаліція розпочала роботу з офіційного обрання А. Меркель на посаду бундесканцлера (до грудня 2017 р.). Президент ФРН І. Гаук провів перше конституційне засідання уряду на чолі з А. Меркель. В урядовій декларації А. Меркель зазначила, що Євросоюз має бути готовий до зміни ключових договорів [21, с. 1].

Загалом на початку правління третьої в історії ФРН і другої в історії об’єднаної Німеччини “великої коаліції” економічне становище Німеччини виглядало міцним, але хистким. Без членства у зоні євро багато промислових секторів Німеччини ризикують втратою конкурентоздатності. Але Німеччина поки що відмовляється розділяти борговий тягар з європейською периферією. В такому разі негативна відповідь на заклики німецьких політиків до суворого соціального аскетизму у кризових країнах зони євро буде дана вже на виборах 2014 р. до Європейського парламенту.

Загалом політичне співжиття А. Меркель і соціал-демократів не обіцяє бути спокійним. Але “велика коаліція” може розпастися лише з обопільної згоди, адже опозиційні “Партія зелених” і “Ліва партія” не здатні запропонувати у бундестазі конструктивний вотум недовіри, тобто ще до відставки уряду створити нову коаліцію. Тому ймовірність того, що нова коаліція відбуде увесь чотирирічний термін перебування при владі досить висока. Ключовим є питання ціни, яку за збереження євро має заплатити німецький середній клас. Складовою такої ціни може бути фіскальний союз як фундамент для європейського федерального політичного союзу.

Список використаних джерел

1. *Сорос Дж.* Вибір Німеччини // День. – 11 квітня 2013. – С. 3. 2. *Institut* der deutsche Wirtschaft Köln // http://www.iwkoeln.de/de/themen/sozialpolitik 3. *Wagner Maria.* Die Piraten. Von einem Lebensgefühl zum Machtfaktor. – Gütersloh, 2012. – 191 s. 4. *Ровинская Т.* Пиратские партии: политический продукт информационного общества // Мировая экономика и международные отношения. – 2012. – № 12. – С. 93–105. 5. *Тимченко Віктор.* Сусідам-біженцям радять забиратися // Голос України. – 28 серпня 2013. – С. 7. 6. *Германия*: радикалы напали на лидера партии евроскептиков // http://ru.euronews.com/2013/08/25/ecoder_of_german_anti_euro_party_attaked_election_rally/ 7. *Süddeutsche* Zeitung. – 2013. – 6 September. – S. 7. 8. *Decker Frank*, Eckhard Jesse (Hrsg.). Die deutsche Koalitionsdemokratie vor der Bundestagswahl 2013. Parteiensystem und Regierungsbildung im internationalen Vergleich. – Baden-Baden, 2013. – 669 S. 9. *Frankfurter* Allgemeine Zeitung. – 2013. – 23 September. – S. 1. 10. *Боровський Олег.* Війна Півдня і Півночі по-німецьки // Україна молода. – 3 вересня 2013. – С. 5. 11. *Сорос Джордж.* Піррова перемога Ангели Меркель // День. – № 182 – 2013. – 9 жовтня. – С. 3. 12. *Шевцова Л.* Ех, Ангело, і чому ви не Маргарет?! // День. – 2013. – 25 вересня. –

С. 3. 13. *Синдеев А. А.* Двусторонние отношения США и ФРГ: из прошлого в будущее // США – Канада: экономика, политика, культура. – 2010. – № 12. – С. 78. 14. *Süddeutsche* Deutsche Zeitung. – 2013. – 13 December. – S. 1. 15. *Черно-красная* коалиция в ФРГ // http://ru.euronews.com/2013/11/27/germany_gets_new_right_left_coalition_government/ 16. *Германия* не намерена уничтожать сирийское химическое оружие на своей территории // http://www.rosbalt.ru/main/2013/11/18/1200914.html 17. *Мартинов А. Ю.* Соціал-демократична партія у політичній історії Німеччини XX століття. Монографія. – К., 2003. – С. 177. 18. *Являнский И.* На проведение "Петербургского диалога" у немцев нет денег // http://www.izvestia.ru/news/560504 19. *ЕС* подает в суд на Германию // http://www.warandpeace.ru/ru/news/view/85506/ 20. *Меркель А.:* Германия готова начать работу над соглашением о создании банковского союза // http://www.rbc.ru/rbcfreemews/2013/121160743.shtml 21. 21. *Regierungserklärung* von Bundeskanzlerin Merkel zum Europäischen Rat am 19/20 Dezember // http://www.bundeskanzlerin.de/Content/DE/Regierungserklaerung/2013/2013-12-18-regierungserklaerung-bk-er.html

Андрей Мартынов

ВЫБОРЫ НЕМЕЦКОГО БУНДЕСТАГА 2013 ГОДА В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ ФЕДЕРАТИВНОЙ РЕСПУБЛИКИ ГЕРМАНИИ

В статье рассмотрены особенности парламентской избирательной кампании в ФРГ 2013 года. Показаны позиции основных политических сил Германии по проблемам внутренней и внешней политики. Проанализированы причины формирования "великой коалиции" и программные приоритеты её деятельности.

Ключевые слова: Германия, бундесканцлер, бундестаг, бундесрат, выборы, великая коалиция, Христианско-демократический союз, Социал-демократическая партия, Партия зеленых, Левая партия.

Andriy Martynov

BUNDESTAG ELECTION OF 2013 IN THE CONTEXT OF CONTEMPORARY POLITICAL HISTORY OF GERMANY

The article presents the specifically of parliament election in the Germany in 2013. Author's attention is concentrated on the problems of home and foreign affairs of Germany. One the most important components of the study were the analysis of the made the great coalition and the programs priority she activity.

Key words: Germany, Federal Chancellor, Bundestag, Bundesrat, elections, great coalition, Christian Democratic Party, Christian Social Union, Social Democratic Party, Green Party, Left Party.

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ

УДК 94.001.8

Александр Клименюк

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ МОДЕЛИРОВАНИЯ САМОРАЗВИВАЮЩИХСЯ ИСТОРИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ И ЯВЛЕНИЙ

Автор рассмотрел сущность и методологические возможности моделирования саморазвивающихся исторических процессов и явлений. Обосновал с позиций синергетического подхода инвариантную модель концептосферы речемышления и мыследействия исторической личности, показал особенности и перспективы практического использования множества возможных ее вариантных реализации.

Ключевые слова: исторические процессы и явления, историческая личность, речемышление и мыследействие, саморазвитие, моделирование, методологические возможности, перспектива.

Коль воздуха захочешь,
открой окно ему.
А. Клименюк

Похоже, что для профессиональных историков реальные проблемы отечественных как, впрочем, и зарубежных исторических исследований особым секретом не являются. Среди таких проблем находят свое место нередкая в наше время заангажированность самих субъектов познания, выдвижение конъюнктурных гипотез, сопровождаемое неуклюжими попытками их доказательства, субъективность оценок описываемых процессов, событий, а также иные явления, по сути, не имеющие отношения к истинной науке. Не менее важно также, что подавляющее большинство университетских исследователей сознательно или мимо своей воли вынуждены придерживаться определенных идеологических установок нанявшего их государства.

Естественными причинами порождения такого состояния исторических исследований в современном мире представляются как продолжающийся распад ряда тоталитарных государств и стремление наций, прежде входивших в их состав, изменить свой социально-экономический строй, так и сложный не всегда продуктивный поиск правящей элитой этих стран новой идеологии, способной длительное историческое время объединять нацию.

Поскольку логика и закономерные методологические особенности научных поисков, связанные с такими глобальными трансформациями, вполне описываются опубликованной нами [1, с. 131–138; 2, с. 17–26] интегральной моделью развития познания, то отметим лишь, что в подобные периоды генезиса любой науки имеет место одновременное сосуществование идей, теорий и взглядов, относящихся как к зарождающемуся новому, так и к отмирающему устаревшему знанию. Нет, пожалуй, смысла и усматривать что-то неожиданное в том, что в общекультурных процессах такого развития генезис исторической науки как одной из их составляющих мог избежать возникновения в нем указанных противоречий.

Обусловленная этими причинами картина поисков в исторических исследованиях и обретает порою типичные черты, присущие многим иным областям современной человеческой культуры, которые принято характеризовать сегодня общим понятием поп-культура. Такая культура даже не

требует, как известно, от ее представителей специальной профессиональной подготовки. Именно поэтому предстающая перед нами маргинальность результатов ее поисков становится очевидной, а их объективность сомнительной. Вполне понимая, что процесс очищения от таких с позволения сказать "творческих" наработок, как правило, занимает длительное историческое время, оставим его научный анализ будущим историкам.

В сложившихся обстоятельствах особенно важным становится рассмотрение потенциальных методологических возможностей повышения эффективности моделирования исторических исследований, являющееся целью предпринятого в данной работе теоретического поиска.

Трудность указанного рассмотрения, со всей ее очевидностью, заключается в том, что подобный поиск следует предпринимать в пространстве интеллигибельной триады "история – культура – методология", каждый элемент которой и без того представляется далеко неоднозначно объективно сформированным. В силу этого возникает необходимость предъявления к искомым нами моделям таких методологических требований, как объективность, достоверность и воспроизводимость результатов исторических исследований, а также возможность осуществления качественной и количественной оценок описываемых ими процессов.

Если взять на себя труд не путать историю с хронологией как конкретным приемом исторических исследований, то не сложно осознать, что никакой истории рассматриваемой вне культурного поля, характеризующего особенности взаимодействия людей в конкретных условиях развития окружающих их природы и социума, нет и по определению быть не может. Ибо такая история будет мало чем отличаться от мифов, легенд и других произведений народного эпоса, несомненно, сыгравших роль латентных источников зарождения истории как науки.

Во избежание этого нами, в первую очередь, и усматривалась возможность достижения максимальной объективности научно-исторического познания, под которой подразумевается [3, с. 511] изучение процесса развития любого объекта исторического исследования, выявление его качественных изменений и законов перехода от одного состояния к другому как некой системы, обладающей определенной внутренней структурой. Учитывалось также, что закономерности функционирования рассматриваемой при этом саморазвивающейся исторической системы нецелесообразно [4] интерпретировать линейной моделью. Так, в общих чертах, нами и были определены применимые ко всем изменяющимся во времени и развивающимся сферам объективной действительности (природе, обществу и мышлению) методологические условия, призванные обеспечить реализацию принципа историзма [5, с. 227] при использовании в исторических исследованиях моделей, искомых в данной работе.

Любой историк, хорошо знакомый с методологическими особенностями получения нового знания, прекрасно понимает, что для этого необходимы, как минимум, новые объект исследования, гипотеза, постановка задач познания, методы или приборы.

По всей видимости, в объеме нашего изложения, прежде всего, логично остановиться подробнее на потенциальных возможностях поиска и последующего выбора исследователем нового объекта исторического познания. Для этого, не опасаясь возможных погрешностей, достаточно напомнить, что в наиболее общем ее значении под объектной сферой исторических исследований следует понимать глобальный процесс исторического развития мировой (общечеловеческой) культуры как результат парадоксально-противоречивого социального взаимодействия в нем определенных групп и их отдельных представителей.

В таком случае под конкретными объектами данной сферы исторических исследований разумно подразумевать любые процессы реального саморазвития

планетарного сообщества, состоящие из системно связанного иерархически-альтернативного множества событий культурно-исторического плана, происходящих на уровнях отдельных континентов, территориальных регионов, этнокультурных социумов, внутриэтнических групп индивидов, профессионально или мировоззренчески определенное время стабильных социумов, коллективов, родовых и семейных образований, отдельно взятых выдающихся или обычных, как правило, типичных для данного времени и социума личностей.

Сделав небольшое отступление, обратимся теперь к наиболее общим определениям культуры [3, с. 69; 5, с. 292], согласно которым культура в ее широком понимании отражает исторически определенный уровень развития цивилизации и общества, творческих сил и способностей человека, выраженных в типах и формах организации жизни и социальных отношений, возникающих в процессах совместной деятельности людей, а также в создаваемых ими материальных и духовных ценностях.

Из смыслового насыщения приведенного выше определения глобальной объектной сферы исторических исследований, дополненного содержанием общего определения культуры, мы вполне можем выделить ряд важных более конкретных объектных сфер. Будучи частными по отношению к глобальной объектной сфере, такими объектными сферами предстают процессы: 1) саморазвития общества в целом, 2) развития творческих сил и способностей человека, 3) совершенствования человечеством типов и форм организации жизни и социальных отношений людей, 4) отражения уровня развития человечества в создаваемых им материальных и духовных ценностях, 5) совершенствования обществом системы социальных норм и учреждений, 6) изменения отношения членов общества к природе и себе и т. п.

Теоретически, учитывая реально возможную глубину выбора историком объекта познания, альтернативы которого могут охватывать пространство от разнообразнейших процессов саморазвития планетарного сообщества людей до истории развития отдельно взятого индивида, множество реально существующих объектов конкретно-научного исторического познания становится практически бесконечным.

Как видим, первое, из указанных выше условий получения нового знания, вполне выполнимо. Однако без наличия надежной теории или, по меньшей мере, адекватной ей гипотезы поиск такого знания окажется бессмысленным. Отсылая заинтересованного читателя к методологическим основам формирования теории [2, с. 34–82], напомним, что наиболее продуктивными элементами создания любой теории служили и служат процедуры выдвижения новых теоретических принципов [там же, с. 49–82] и новых гипотез [6, с. 206–213]. При этом оба указанных атрибута (и принцип, и гипотеза) должны быть сформулированы таким образом, чтобы из их содержания становилась очевидной связанная с их применением сущность нового подхода к проблеме или непосредственному исследованию объекта.

Сделаем здесь небольшое отступление и обратим внимание на то, что, будучи взятой в общем масштабе, структура любой концептуальной парадигмы исторических исследований должна охватывать иерархическую систему определенным образом взаимосвязанных между собой теорий, принципов и гипотез философского, общенаучного, конкретно-научного и методико-технологического уровней познания (см. подробнее [2, с. 38–48]). Благодаря этому, перед исследователями разных уровней профессиональной зрелости и открываются широкие возможности непрерывного обогащения исторической науки новым знанием. Однако именно из данного обстоятельства и вытекает необходимость четкого осознания историком не только новизны результатов предпринимаемого им исследования, но также и уровня их значимости, соотнесенного с общей теоретико-

концептуальной парадигмой, в рамках которой он намерен осуществлять свой научный поиск. Справедливости ради следует отметить, что подавляющее большинство историков выполняют исследования, ориентированные на известные гипотезы, и значительно реже выдвигают их сами. В первом случае гипотезы лишь проверяются, а потенциальная новизна исследования редуцируется на уровни методов логического и фактологически-аргументационного обоснования его результатов. Во втором же случае потенциальным результатом может стать доказательство автором гипотезы, способной трансформироваться в иерархически конкретный элемент существующей теоретико-концептуальной парадигмы исторических исследований.

Следует обратить особое внимание на то, что выбор нового объекта исследования является лишь необходимым, но, отнюдь, не достаточным условием получения нового исторического знания, поскольку, как это подробно показано нами [7, с. 154–156], с его выбором тесно связана процедура обоснования необходимости проведения самого исследования. Иными словами, методология выполнения первого этапа научной работы – “обоснования объекта исследования” – включает в себя выбор объекта научного познания как необходимого условия его проведения и обоснование актуальности выполнения предполагаемого исследования как достаточного условия целесообразности его практического осуществления.

К сожалению, до настоящего времени в среде начинающих исследователей широко бытуют ошибочные представления о том, что новизна объекта исторического исследования сама по себе делает его проведение актуальным, т.е. таким, выполнение которого необходимо в данное время. Однако это далеко не так, поскольку с методологической точки зрения под процедурой обоснования актуальности исторического исследования подразумевается двухуровневая логическая аргументация, свидетельствующая о наличии определенных потребности, условий и возможностей предполагаемого исследования.

На первом уровне процедуры обоснования актуальности исследования следует кратко доказать степень объективной потребности самой исторической науки или социальной практики в результатах предполагаемого поиска нового теоретического или экспериментального знания. Проще говоря, любое оплачиваемое государством исследование может признаваться актуальным только в двух ситуациях.

Первая возникает тогда, когда решение реальных социальных проблем или асимметричное реагирование на определенные исторические вызовы уже известными руководству методами и средствами становятся неэффективными или вовсе невозможными. В силу этих обстоятельств, как правило, и обостряется актуальность научного поиска историками нового теоретического и практического знания, необходимого государству для решения назревших социальных или политических проблем.

Вторая ситуация связана исключительно с потребностями развития самой исторической науки. Она возникает, чаще всего, как результат естественного проявления периодически повторяющихся кризисов в общем процессе преемственного развития научного знания. Сущность указанных кризисов заключается в появлении трудностей или в абсолютной методологической невозможности использования основных элементов старого объективно выверенного наукой академического знания в качестве структурных элементов новых теорий или соответствующих элементов иных уровней общеисторической парадигмы. В таких случаях и обостряется актуальность исследований проблем, решение которых крайне необходимо для дальнейшего развития самой исторической науки.

Понятно, что в первой ситуации идет речь об актуальности теоретического научного поиска путей и средств решения идеологических, а также разного рода конъюнктурных вопросов, результаты которого позволяют государству эффективно справляться с назревшими социально-политическими проблемами. Во второй же ситуации явно просматривается актуальность теоретико-методологического поиска научных решений, призванных обеспечить преемственность развития самого исторического познания в целом.

При этом и вполне понятно, что для решения актуальных проблем такого уровня, недостаточно одного желания исследователей, а необходима также объективная оценка возможностей их решения. Это обстоятельство приводит нас к необходимости рассмотрения еще одной весьма важной стороны процесса обоснования актуальности любого исторического исследования, связанной непосредственно с процедурой утверждения его темы.

Каждому профессиональному историку известно, что официально процедура “обоснования объекта исследования” завершается принятием положительного или отрицательного решения об актуальности и целесообразности выполнения обсуждаемой коллегами научной работы. Принятие соответствующих решений происходит на заседаниях кафедр, исследовательских лабораторий, отделов или ученых советов различных учебных заведений и исследовательских учреждений, к компетенции и обязанностям которых относят осуществление объективной оценки актуальности проведения конкретным исполнителем предлагаемого им исследования с учетом реальных условий и возможности его продуктивного завершения.

Обязательными вопросами, подлежащими рассмотрению при принятии экспертного решения являются: 1) новизна темы исследования и ее актуальность; 2) связь научной работы с госбюджетными научными программами, планами, темами, утвержденными министерством для разработки вузом, или соответствие темы предлагаемого исследования профилю исследовательского института; 3) теоретическая или практическая значимость ожидаемых результатов исследования; 4) возможность его осуществления в установленные сроки; 5) соответствие квалификации исполнителя уровню сложности проблемы исследования; 6) наличие компетентных научных руководителей или консультантов; 7) наличие в исторической науке достаточного для реализации предлагаемого исследования уровня теоретических предпосылок; 8) наличие информационной базы для решения задач исследования; 9) наличие методологических и методических разработок, связанных с решением проблемы исследования; 10) наличие адекватных методов исследования; 11) возможность использования современных методов исследования или методов, заимствованных из смежных наук.

Среди обязательных условий объективной экспертной оценки степени актуальности проблем исторических исследований в особом комментарии нуждается, на наш взгляд, лишь вопрос практической значимости результатов их выполнения. Представляется, что данный вопрос логично и целесообразно рассматривать в несколько более широком понимании. Так, считая предсказательную функцию не доминирующей в исторической науке, следует признать, что адекватное описание ею исторических процессов, явлений, событий и фактов зачастую и служит тем единственным исходным материалом, на основе которого сами историки, философы, экономисты, социологи и представители других наук разрабатывают весьма продуктивные прогнозы. В этом, пожалуй, и следует усматривать практическую ценность результатов большинства исторических исследований в их широком, а, тем более, конкретном понимании.

Резюмируя изложенное, можно сказать просто: актуальность любой научной работы следует понимать как совпадение в историческом времени потребности

социальной практики или самой исторической науки с квалификационными возможностями исполнителя и реальным наличием необходимых условий выполнения исследования.

Сфокусировав внимание на понятии “социальная практика”, мы убедимся в существовании столь огромного количества уже широко известных и зародившихся относительно недавно отраслей научного знания, в силу альтернативного множества которых проблема их строго логической классификации не решена науковедами до сих пор и, весьма вероятно, не имеет перспектив быть решенной в обозримое время. Для беглого осмысления реальной топологии современных научно-исторических поисков достаточно напомнить о существовании историй философии, культуры, техники, физики, математики, театра, музыки, исторической географии, экономической истории, военной истории, историографии, славяноведения и множества прочих более или менее самостоятельных исторических наук, а также ряда отдельных направлений исторических исследований в науках неисторического профиля. Любые потребности представителей этих отраслей познания в определенном историческом знании и следует рассматривать как “потребности социальной практики” во всей их конкретности и многообразии. Отсюда становится самоочевидными и бесконечность объектов исторических исследований, и потенциальные масштабы необходимости их выполнения.

Казалось бы, у историков нет реальных возможностей охватить все это пугающее многообразие проблем. Однако глубокое понимание сущности саморазвития исторических процессов способно вызывать у нас небезосновательный оптимизм. Его основой является, прежде всего, то, что, во-первых, причины и механизмы развития любых, независимо от уровня их конкретных проявлений, исторических процессов следует искать в самой диалектике взаимодействия природы и человека. Во-вторых, исследователя, берущего на себя труд такого поиска, без всякого на то сомнения, ждет полезное открытие, суть которого заключается в том, что при практически бесконечном разнообразии исторических процессов, все они успешно описываются конечным числом неких моделей-архетипов. Поэтому неудивительно, что, так или иначе, рано или поздно, в исторической науке должна была назреть и назрела актуальность поиска методологических возможностей унифицированного моделирования охарактеризованного выше громадного количества изучаемых ею объектов.

В работах [1, с. 131–138; 2, с. 17–26; 8] нами обоснована обобщенная интегральная модель, позволяющая осуществлять как качественное, так и количественное описание любых исторически развивающихся процессов. Однако универсальность модели, достигнутая путем максимального абстрагирования от комплекса причин, повлиявших на развитие объекта исторического познания, делает её эффективным методологическим инструментарием ретроспективного анализа указанных процессов лишь при условии их однофакторного рассмотрения.

Это связано с тем, что в качестве причины в модели использовано историческое время, а искомым с её помощью следствием оказывается динамика исторического изменения только одной выбранной исследователем характеристики или показателя, метод количественной оценки которого уже существует или им предлагается. Естественно, что в ситуациях, требующих большей полноты описания объекта исследования, перед историком встает необходимость дополнительного моделирования динамики изменения ряда других, интересующих его факторов. Но и в таких случаях особых проблем с анализом причин не возникает, поскольку построение на шкале времени интегральных кривых изменения ряда моделируемых показателей позволяет

оценивать их с точки зрения существующей между ними причинно-следственной корреляции.

Несколько иначе обстоит дело при формировании моделей саморазвивающихся процессов речемышления и мыследействия, протекающих в сфере духовного бытия исторической личности. Эти процессы в силу многофакторной природы и недостаточной предсказуемости их саморазвития требуют для своего научного описания применения моделей более высокого методологического потенциала, т.е. моделей, обеспечивающих возможность учета большего числа факторов, влияющих на особенности развития рассматриваемого объекта. По этому поводу имеет смысл напомнить хорошо известный в теории и практике планирования и проведения многофакторных исследований феномен. Его сущность заключается в том, что при любом сколь угодно большом количестве факторов, способных оказывать влияние на конкретно исследуемый процесс, особенности протекания самого процесса определяют, как правило, всего лишь два-три наиболее значимых фактора или причины. Следовательно, для построения многофакторной модели речемышления и мыследействия исторической личности достаточно ввести в ее структуру три независимо действующих фактора или причины. Применяя такую модель, мы получим возможность рассмотрения уже четырехфакторной нераздельной зависимости, поскольку четвертым ее членом станет само следствие или результат взаимодействия трех факторов, введенных в модель в соответствии с целью предпринятого исследования.

Исходя из этого, для расширения возможностей интерпретации результатов исследования процессов речемышления и мыследействия исторической личности представляется целесообразным обратиться к модели, приведенной на рис. 1.

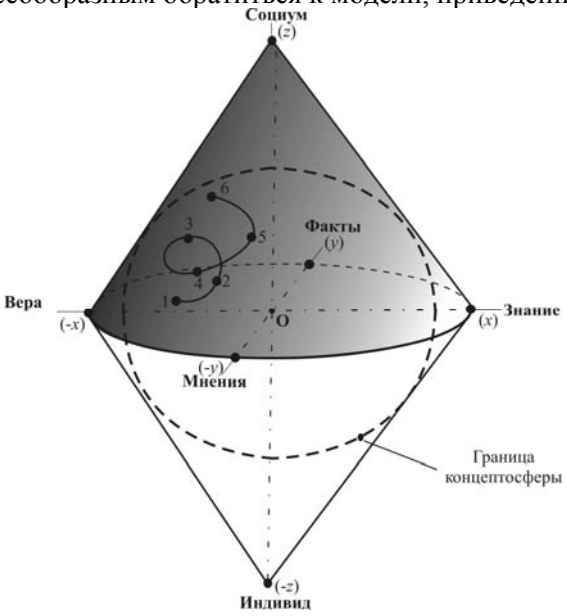

Рис. 1. Обобщенная модель концептосферы речемышления и мыследействия исторической личности.

Данная модель представляет собой вариант обоснованной нами и опубликованной в работах [1, с. 213–224; 9] универсальной модели концептосферы памяти индивида, адаптированный для решения проблем исторических наук. Ее методологически центральной осью является ось (*z*-*z*), символизирующая глубину противоречий, постоянно возникающих между

потребностями социума и индивида. Эти противоречия и служат, в конечном счете, теми неиссякаемыми источниками реализации всех известных нам форм и результатов диалектического взаимодействия индивида и социума в процессах их совместного развития, без существования которых говорить об истории как науке не имело бы смысла.

В наиболее общем случае полюсами указанных противоречий следует считать “условия существования социума” и “условия выживания индивида”. Однако в зависимости от целевых структур исторических исследований таковыми более конкретными парами противоречий могут быть, например: “требования социума – стремление индивида”, “требования социума – возможности индивида”, “возможности социума – потребности индивида”, “конструктивные требования социума – деструктивные потребности индивида”, “деструктивные требования социума – конструктивные намерения индивида”, “требования цивилизации – генетические возможности индивида”, “социально-культурные нормы – культура индивида”, “идеология социума – мировоззрение индивида”, “ментальность этноса – духовные ценности индивида”, “требования гражданского долга – личностные качества индивида” и т.п. Определенные автором с точки зрения цели исследования такие противоречия выступают в модели в роли ведущих или главных и называются, обычно, вертикальными противоречиями. В отличие от них, противоречия, образующие на рис. 1 оси (***x-x***) и (***y-y***) называют горизонтальными и часто считают менее значимыми.

Рассмотрим подробнее плоскость развития горизонтальных противоречий, призванную отображать совокупность факторов или причин, оказывающих влияние на формирование концептуально-мировоззренческой сущности личности индивида, история саморазвития которого является объектом исследования. Как видно из модели, на развитие представлений индивида об окружающей его реальности, а, следовательно, и на результаты его речемышления и мыследействия влияет, прежде всего, природа источников, из которых его сознание черпает информацию. Таких источников четыре: вера, знание, мнения, факты. Поступающая из них информация обрабатывается сознанием индивида в плоскости горизонтальных противоречий по двум их соответствующим осям: “вера – знание” и “факты – мнения”.

В зависимости от гипотез предпринимаемых исторических исследований под знанием можно подразумевать как субъективное знание, порождаемое личным опытом индивида, так и социально опосредованное бытовое или научное знание. В свою очередь, говоря о вере, следует различать веру в религиозные догмы и веру в научное знание или мнение авторитетного человека. Мнения, высказываемые индивидом, также необходимо подразделять на доминирующие в социуме или менее популярные в нем оригинальные мнения, и собственные мнения, порождаемые опытом или сознанием самого индивида. Аналогичным образом факты целесообразно дифференцировать на общеизвестные объяснимые или необъяснимые и факты, тем или иным образом установленные самим индивидом. При этом важно понимать, прежде всего, то, что смыслосодержательное насыщение полюсов осей (***x-x***) и (***y-y***), образующих плоскость горизонтальных противоречий на модели рис. 1, в каждом конкретно взятом историческом исследовании должно быть строго адекватно его задачам.

Нелишне напомнить и то, что, в силу бесконечности человеческого познания, реальная граница концептосферы речемышления и мыследействия исторической личности, обозначенная на модели штриховой окружностью, не может достигать крайних точек осей противоречий (***x-x, y-y, z-z***). Однако по мере развития познания граница концептосферы индивида должна неизбежно расширяться.

Проанализируем далее интерпретационные возможности модели (рис. 1). Обратим внимание на то, что диаметрально-горизонтальная плоскость,

образованная осями (***x-x***) и (***y-y***), четко разграничивает концептосферу речемышления и мыследействия исторической личности на две части. Подчеркнем в связи с этим, что любую точку, расположенную в пространстве, ограниченном объемом верхней половины концептосферы, можно рассматривать как результат речемышления и мыследействия конкретной исторической личности, не противоречащий писанным или неписаным законам или нормам, определяющим степень свободы индивида, регламентируемую социумом. Любые же точки пространства нижней половины концептосферы следует в таком случае трактовать как маркеры результатов речемышления и мыследействия личности, противоречащих требованиям и нормам социума. При этом чем ниже будет расположена точка по отношению к плоскости, образованная осями (***x-x***) и (***y-y***), тем большими следует считать отклонения результатов речемышления и мыследействия индивида от юридических или моральных норм, предписываемых ему социумом. И наоборот, чем выше окажется любая точка над указанной плоскостью, тем более приемлемыми для социума можно считать соответствующие ей результаты речемышления и мыследействия индивида.

Представляется также необходимым несколько подробнее остановиться и на интерпретационных смыслах пространственного расположения в модели точек, маркирующих результаты деятельности исторической личности. Для этого выделим из модели рис. 1 ее центральную часть – собственно концептосферу (см. рис. 2) – и путем разбиения проходящих через ее центр декартовых осей на три пропорциональные части, получим на каждой оси адекватные линейные шкалы. Вследствие этого объем самой концептосферы окажется разделенным на три пропорциональных в направлении ее радиуса объема. Примем теперь, что величина удаления точки, маркирующей результат деятельности исторической личности, от центра координат модели соответствуют степени ее потребностей в речемышлении и мыследействии. В таком случае любая из точек каждого из пространств трех концентрических сфер, разделенных на рис. 2 пунктирными окружностями, будет обозначать соответствующую степень потребностей исторического индивида в речемышлении и мыследействии: НСП – низкую, ССП – среднюю, ВСП – высокую.

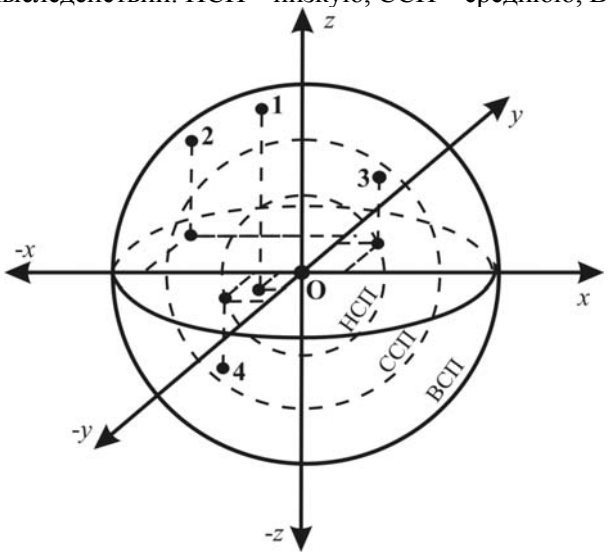

Рис. 2. Схема примеров отображения результатов речемышления и мыследействия исторической личности на модели рис. 1
Условные обозначения: НСП – низкая степень потребности, ССП – средняя степень потребности, ВСП – высокая степень потребности.

Обратим внимание на то, что в сформированной таким образом модели степени потребностей исторического индивида в принятии определенных решений, равно как и в совершении каких-либо действии, топографически совпадают со степенями, соответствующими потребностям социума.

Используя смыслосодержательное насыщение элементов предыдущей модели в модели рис. 2, мы получаем следующие обозначения ее осей: ***oz*** – условия, необходимые для существования социума; ***o-z*** – условия выживания индивида в социуме; ***ox*** – знания индивида о проблеме или ситуации; ***o-x*** – вера индивида в необходимость участия или неучастия в решении проблем социума; ***oy*** – факты, убеждающие индивида в необходимости участия или неучастия в решении проблем социума; ***o-y*** – известные мнения, разделяемые или не разделяемые индивидом о проблеме или ситуации, возникших в социуме.

Охарактеризуем теперь результат возможного моделирования поведения исторической личности, изображенный на рис. 2 точкой 1, расположенной в сфере высокой степени ее потребности в речемышлении и мыследействии. Предположим при этом, что в неком социуме (государстве, нации, этнической группе, племени, и т. п.) возникла острая необходимость (высокая степень потребности) в защите от внешнего врага или приближающейся угрозе иного характера (наводнения, засухи, ранних заморозков, эпидемии, землетрясений и т. д.). Естественно, что социум в лице представителей власти будет вынужден обратиться к населению с определенным призывом, содержащим не только план, но и необходимые условия коллективных действий.

Примером таких обстоятельств может быть, например, начало военных действий, повлекшее за собой дополнительную мобилизацию граждан в армию. В сложившейся ситуации реакция индивидов, непосредственно подлежащих призыву, может оказаться в значительной мере различной. Так, мы можем считать, что индивид, результатом речемышления и мыследействия которого оказалась явка на призывной пункт, отмеченная на модели точкой 1, принял свое решение исходя из веры (см. проекцию следа точки 1 на ось ***o-x***) в несправедливость войны со стороны противника и разделяемого им известного мнения (см. проекцию следа точки 1 на ось ***o-y***) о долге каждого защищать свою родину. Поскольку, как это показано на модели решения, и действия индивида (точка 1) принимались им при определяющем влиянии веры и доминирующего в социуме мнения (т.е. в плоскости ***-xo-y***), то мы с полной определенностью можем также говорить о том, что он не владел фактами и знанием об ужасах военной реальности или же они отвергались его сознанием.

В отличии от него, также явившийся на призывной пункт индивид, результаты речемышления и мыследействия которого отмечены на модели точкой 2, принимал решение, опираясь на факты о реальном положении дел в зоне конфликта (проекция следа точки 2 на ось ***oy***) и неукоснительную (проекция следа точки 2 на ось ***o-x*** в сфере ВСП) веру в необходимость выполнения своего гражданского долга. При этом, как видно из модели, доминирующим фактором в принятии решения оказалась вера.

И, тем не менее, независимо от различия факторов, определивших принятие первым (точка 1) и вторым (точка 2) индивидами одинаковых решений, в условиях возникновения в социуме высокой степени потребности в их участии (сфера ВСП), оба они проявили высокие гражданские качества.

Несколько иной характер приобрели действия третьего (точка 3) индивида, который на основе известных ему фактов (проекция следа точки 3 на ось ***oy***) о реальном положении дел в зоне конфликта и знания (проекция следа точки 3 на ось ***ox***) о возможности трагических последствий физического участия в нем,

принял выжидательную позицию (сфера ССП), уклонившись от явки на призывной пункт.

И совсем негативным по отношению к потребностям социума предстает перед нами поведение четвертого индивида (точка 4), решившего исходя из неверия (проекция следа точки 4 на ось ***o-x***) в необходимость его участия в защите отечества, основанного на слухах (проекция следа точки 4 ось ***o-y***) о бесполезности сопротивления, искать явно незаконную (точка 4 ниже плоскости, образуемой осями ***x*** и ***y***) возможность уклонения от воинской повинности.

Отметим, что характерной особенностью методологии описываемого моделирования является то, что ориентация любого результата речемышления и мыследействия исторической личности, зарождающегося в плоскости горизонтальных противоречий модели и отражаемого в ней определенной точкой, может предопределяться по сути двумя факторами, которые в синергетике принято называть параметрами порядка саморазвития исторических процессов. Проще говоря, результат речемышления и мыследействия любой исторической личности может являться исключительно следствием превалирования в его сознании взаимодействия таких пар факторов как “знание” и “факты”, “вера” и “факты”, “вера” и “мнения”, “мнения” и “знания”.

Однако при всей кажущейся исчерпывающей полноте приведенных в примерах описаний, реальные процессы саморазвития исторических личностей являются более сложными. Известно, что в силу его человеческой природы и под влиянием идеологии социума любой индивид на протяжении своей жизни подвержен естественной необходимости изменения своих представлений и отношения к окружающей реальности. Именно поэтому следует методологически адекватно подходить к описанию разных стадий и этапов общего процесса его саморазвития как личности. Для этого в синергетике (см. напр., [1, с. 107–126;2, с. 142–160]) разработана методология описания процессов саморазвития в двух масштабах их рассмотрения. Под первым подразумевается ее поведение в хаосе, возникающем в точке бифуркации системы, а под вторым – закономерное ее развитие по частному аттрактору или в объеме полной структуры-аттрактора.

Так, анализированный выше пример результата поведения второго индивида (рис. 2, точка 2) представляет типичный случай рассмотрения процесса в первом масштабе, ограниченном хаосом его саморазвития в точке бифуркации (2), зарождение которого интерпретировано нами следом точки 2 на плоскости ***-xy***, а завершение – самой точкой 2. При наличии в историка соответствующей информации (документы, письма, воспоминания близких и т. п.) и в случае определенной протяженности во времени процесса принятия индивидом окончательного решения, саморазвитие явления, рассматриваемого в данном примере, можно описать во втором – полном масштабе, т. е. в масштабе его структуры-аттрактора, изображенного на рис. 1 спиралью 1–6.

Для углубления представлений о возможностях синергетического подхода к моделированию особенностей саморазвития конкретной исторической личности на основе описания этого процесса соответствующей структурой-аттрактором, интересно, на наш взгляд, было бы обратиться к судьбе Н. В. Гоголя. Вполне вероятно, историку, моделирующему саморазвитие его личности, пришлось бы убедиться в том, что зародившиеся под влиянием таких параметров порядка, как “вера” и “мнения взрослых”, детские представления Н. В. Гоголя об окружающей его реальности трансформировались со временем под воздействием “знания” и “собственного мнения”, а далее, подвергшись суггестии “необъяснимых фактов” и “неистинной веры”, мигрировали ниже уровня плоскости горизонтальных противоречий, приведя к недопустимым для выживания отклонениям от норм поведения, принятых в окружающем его социуме. При дальнейшем углублении научных представлений по этому или подобному ему вопросу такой

исследователь вынужден был бы признать, что смоделированная им структура-аттрактор является лишь одним вариантом (моделью-архетипом) саморазвития определенного множества судеб иных исторических лиц. И это вполне естественно, поскольку, как известно [1, с. 107], наличие двух-трех параметров порядка в таких сложных неравновесных системах, какой неизбежно оказывается психическая сфера любой исторической личности, свидетельствует о том, что процессы речемышления и мыследействия могут саморазвиваться в них лишь по определенным структурам-аттракторам, ограничивающим в силу собственных свойств человеческой психики альтернативы индивидуальных состояний ее подсистем.

Объективно говоря, настаивать на исключительном применении обоснованной выше модели было бы не совсем логично, поскольку с методологической точки зрения возможное количество вербальных или формализованных моделей, описывающих конкретный объект исследования, определяется, в свою очередь, возможным количеством отличающихся друг от друга целей, задач и аспектов его познания.

Поэтому обосновав максимально продуктивную для познания исторических объектов обобщенную модель (рис. 1), отображающую их поведение в трехмерных координатах, рассмотрим также методологический потенциал вариации взаимного положения и содержательного насыщения таких координат, позволяющий в принципе обеспечить возможность решения на ее основе любого множества возникающих задач и аспектов исследования. Для этого обратимся к графическому образу, приведенному на рис. 3.

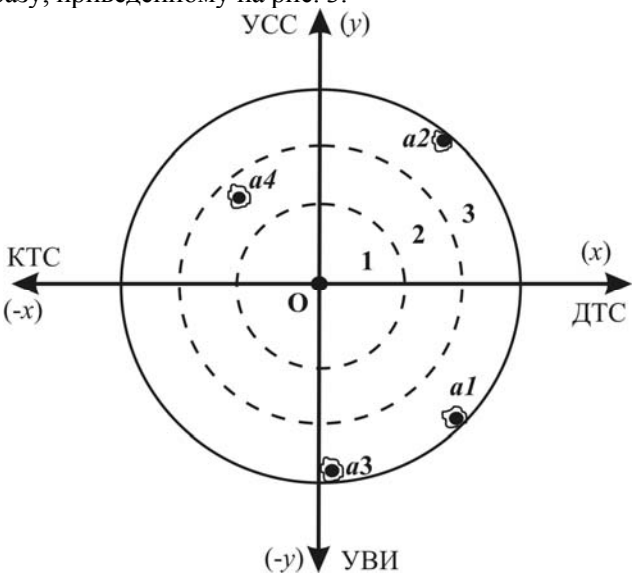

Рис. 3. Пример альтернативных координат и топологии фиксации результатов речемышления и мыследействия индивида на плоскости горизонтальных противоречий обобщенной модели, где УСС – условия существования социума; УВИ – условия выживания индивида; КТС – конструктивные требования социума; ДТС – деструктивные требования социума. Уровни значимости условий или требований: 1– низкий, 2 – средний, 3 – высокий.

В отличие от рассмотренной выше плоскости горизонтальных противоречий обобщенной модели рис. 2, данная плоскость образована двумя парами соответствующих координатных осей: “условия существования социума” – “условия выживания индивида” и “конструктивные требования социума” –

“деструктивные требования социума”. Такой вариант вполне может иметь место при гипотезе исследования, согласно которой результаты речемышления и мыследействия исторического индивида будут непосредственно зависеть от степени обострения противоречий между требованиями, предъявляемыми ему со стороны социума и условиями его комфортного существования, безопасности или выживания. В таком случае хаос первой точки бифуркации саморазвивающегося процесса принятия индивидом определенного решения может порождаться и развиваться в любом из четырех квадрантов, на которые на рис. 3 осями координат разделена плоскость горизонтальных противоречий. Так, в первом квадранте (***yox***) на зарождение и развитие хаоса в психической сфере исторической личности будут оказывать основное влияние такие параметры порядка как УСС (условия, необходимые для существования социума) и ДТС (деструктивные по отношению к индивиду требования социума). Особенности хаоса, протекающего во втором квадранте (***xo-y***), определяться под воздействием следующих параметров порядка: ДТС (деструктивных по отношению к индивиду требований социума) и УВИ (условий, необходимых для выживания индивида). Хаосом в третьем квадранте (***-xo-y***) будут управлять УВИ (условия, необходимые для выживания индивида) и КТС (конструктивные требования социума к индивиду). И, наконец, разворачивание хаоса в четвертом квадранте (***-xoy***) определится результатом взаимодействия КТС (конструктивных требований социума) и УСС (условий, необходимых для существования социума).

Вполне естественно при этом и то, что в соответствии с изложенной выше гипотезой моделирования, из которой, как это показано в работе [6, с. 118–127], вытекает цель любого исследования, возникает необходимость иного, чем в модели рис. 2, членения объема и самой концептосферы речемышления и мыследействия исторической личности. В связи с этим, в рассматриваемом (рис. 3) случае целесообразно разделить концептосферу на три концентрических сферы, маркирующие следующие уровни значимости взаимных требований социума и индивида: 1– низкий, 2 – средний, 3 – высокий.

Учитывая это, можно, характеризуя локализацию на модели рис. 3 результата речемышления и мыследействия исторической личности (точка **a1**), сказать, что индивид под непосильным давлением деструктивных требований социума принимал некое решение, имеющее для него высокий уровень значимости как обеспечивающее возможность выживания. Тогда в ситуации (точка **a2**) может идти речь о речемышлении и мыследействии исторической личности, разделяющей среднего уровня значимости для себя (проекция точки 2 на ось ***ox***) деструктивные, но высокого уровня значимости для социума (проекция точки 2 на ось ***oy***) требования, исходя из выгодного для него существования такого социума. Точка **a3** свидетельствует об обостренной реакции индивида на деструктивные требования социума низкого уровня значимости для его выживания. Результат речемышления и мыследействия исторической личности, маркированный точкой **a4**, показывает взвешенное согласие индивида с конструктивными среднего уровня значимости требованиями социума, призванными обеспечить необходимые условия его существования.

Заменив в модели рис. 1 плоскость горизонтальных противоречий плоскостью, рассмотренной на рис. 2, мы и получим вариант конкретной модели концептосферы речемышления и мыследействия исторической личности, сформированный в соответствие с приведенной выше гипотезой. Но этим методологический потенциал обобщенной (инвариантной) модели концептосферы речемышления и мыследействия исторической личности (рис. 1) вовсе не исчерпывается. Во-первых, исследователь при наличии иных объектов познания, а, следовательно, и других гипотез волен изменять смыслосодержательное насыщение оси вертикальных противоречий

инвариантной модели. Так, например, ось “социум” – “индивид” в силу изучения объектов иной природы и постановки других целей исследований может заменяться осями “мораль” – “религия”, “идеология” – “объективная реальность”, “сознание” – “инстинкт”, “внешняя безопасность” –”внутренняя безопасность”, “долг” – “совесть”, “экономическая безопасность социума” – “жизненный уровень индивида”, “духовность индивида” – “социальный статус индивида”, “состояние цивилизации социума” – “инстинкт самосохранения индивида”, “партийность индивида” – “ментальность индивида”, и т. д. и т. п. Во-вторых, не меньшей, а, пожалуй, большей вариативностью будут характеризоваться и возможные смыслы осей горизонтальных противоречий, поскольку при трансформации аспектов уже проведенных исторических поисков в предметы новых исследований (см. [6, с. 91–94]) часто имеет место определенная реверсивность каузальности их научного познания. В-третьих, как это показано в работе [1, с. 281–292], при необходимости более подробного научного описания стохастического саморазвития любого социально-исторического процесса исследователь может из точки “**О**” модели рис. 1 во всех ее восьми квадрантах построить равноудаленные от каждой из трех координат синхронные оси исторического времени. В-четвертых, а это весьма важно, следует помнить, что при изучении процессов саморазвития исторических личностей поле альтернатив смыслосодержательного насыщения осей горизонтальных противоречий может быть резко расширено путем использования в модели таких диалектически взаимодействующих пар осей как “честолюбие индивида” – “зависть представителей микросоциума” (см. подр. [10]), “чувство долга индивида” – “моральные убеждения индивида”, “творческий потенциал индивида” – “социальный статус индивида”, “творческий поиск индивида” – “противодействие социума” и т.п., то есть использования противоречий психологического характера, определяющих духовный мир исторической личности.

Все рассмотренное выше свидетельствует о широчайших потенциальных возможностях формализации научного описания любых, исследуемых историками процессов и явлений. Но не следует забывать при этом, что, с одной стороны, объективной основой такого описания должны служить исторически достоверные факты и подлинные документы. С другой, не менее важно понимать также то, что без правильно сформулированной гипотезы историческое исследование неизбежно будет тяготеть к тому виду творчества, продукт которого, в лучшем случае, можно считать авторским описанием исторических событий. С третьей, историческое исследование требует наличия у его автора достаточного объема профессионального знания, научной эрудиции и методологических навыков междисциплинарного мышления.

Последнее заслуживает особого внимания хотя бы потому, что история, как таковая, собственно и зародилась на основе логического синтеза разного рода знаний, а подобную форму познания и называют теперь междисциплинарным исследованием. Поэтому нам представляется естественным считать, что современным наиболее эффективным методологическим инструментарием проведения исследования саморазвивающихся процессов должна быть синергетическая теория.

Отметим по этому поводу также, что, как минимум, две особенности синергетической теории как общенаучного метода принципиально свидетельствуют в пользу эффективности его применения в сфере научно-исторического познания. Первая связана с уже упоминаемой нами практической бесконечностью объектов исторических наук, а, следовательно, и с необходимостью поиска множества теоретических моделей для описания процессов их саморазвития. Вторая относится к самой идеи синергетического

(междисциплинарного) подхода, которая состоит в том, что основанное на объединении разных сфер знания его использование для изучения различных по природе и степени сложности исторических процессов позволяет обнаружить глубокие причинные связи там, где их невозможно было предвидеть и зафиксировать классическими методами научных исследований.

С практической точки зрения обоснованная в данной работе методология синергетического моделирования конкретных исторических процессов дает перспективную возможность систематизации типичных структур-аттракторов их саморазвития. В рамках такой систематизации вполне возможно создание своего рода большой библиотеки или каталога структур-аттракторов саморазвития исторических событий и судеб исторических лиц, позволяющих фиксировать результаты исследований их инвариантных и вариантных реализаций.

Мы надеемся, что прочтение этой работы способно сыграть роль информационной основы для методологической рефлексии исследователя истории. Это особенно важно, поскольку, во-первых, во избежание субъективности описания результатов исследователю необходимо владеть навыками методологического мышления, ибо в истории, как и в любой другой науке, столько полезного знания, сколько в ней методологии философии. Во-вторых, рано или поздно общество в целом, а вместе с ним и каждый истинный исследователь истории окажутся перед необходимостью отделять историческое знание от порой весьма продуктивных фантазий даже самых одаренных индивидов.

Список использованных источников

1. *Клименюк А. В.* Знание, познание, когниция: Монография / Александр Валерианович Клименюк. – Тернополь: Підручники і посібники, 2010. – 304 с. 2. *Клименюк О. В.* Методологія та методі наукового дослідження: Навчальній посібник / Олександр Валеріанович Клименюк. – К.: “Міленіум”, 2005. – 186 с. 3. *Советский* энциклопедический словарь / Гл. ред. А. М. Прохоров; редкол.: А. А. Гусев и др. – Изд. 4-е. – М.: Сов. Энциклопедия, 1987. – 1600 с. 4. *Клименюк А. В.* Синергетические архетипы саморазвития личностей и социально-исторических процессов // Україна-Європа-Світ. – Вип. 3: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – С. 117–134. 5. *Философский* энциклопедический словарь / Гл. редакция: Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – 840 с. 6. *Клименюк О. В.* Технологія наукового дослідження: Авторський підручник / Олександр Валеріанович Клименюк. – К. – Ніжин: ТОВ “Видавництво “Аспект-Поліграф”, 2006. – 308 с. 7. *Клименюк О. В.* Системний підхід до інтенсифікації технологічних процесів: Монографія / Олександр Валеріанович Клименюк. – Тернопіль: ЛІЛЕЯ, 1998. – 264 с. 8. *Клименюк О. В.* Маятник пізнання: інтегральна та спіралеподібна моделі розвитку знання // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Філософія. – 2000. – Вип. V. – С. 47–57. 9. *Клименюк А. В.* Модели концептосферы и механизмов когнитивного мышления индивида // Наукові записки. – Вип. 81(3). – Серія: Філологічні науки (мовознавство): У 4 ч. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. М. В. Винниченка. – 2009. – С. 88–104. 10. *Клименюк А. В.* Латентный парадокс человеческого бытия // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – 2006. – Вип. 3. – С. 201–205.

Олександр Клименюк

МЕТОДОЛОГІЧНІ МОЖЛИВОСТІ МОДЕЛЮВАННЯ ІСТОРИЧНИХ ПРОЦЕСІВ І ЯВИЩ, ЩО САМОРОЗВИВАЮТЬСЯ

Автор розглянув сутність та методологічні можливості моделювання історичних процесів і явищ, що саморозвиваються. Обґрунтував з позицій синергетичного підходу інваріантну модель концептосфери мовомислення і розумової діяльності історичної особистості, показав особливості та перс-

пективи практичного використання безлічі можливих її варіантних реалізацій.

Ключові слова: історичні процеси і явища, історична особистість, мовомислення і розумова діяльність, саморозвиток, моделювання, методологічні можливості, перспектива.

Aleksandr Klimenyuk

METHODOLOGICAL POSSIBILITIES OF MODELING SELF-DEVELOPING HISTORICAL PROCESSES AND PHENOMENA

The author outlined the nature and methodological possibilities of the self-developing modeling of historical processes and phenomena. He also justified from the standpoint of a synergistic approach the invariant model of conceptual sphere of historical personality's speech-and-thinking and thinking-and-speaking processes as well as showed the features and prospects for the practical use of a multitude of possible variants of its implementation.

Key words: historical processes and phenomena, a historical figure, speech-and-thinking and thinking-and-speaking, self-development, modeling, methodological possibilities, perspective.

УДК 141.8

Олександр Удод, Михайло Юрій

ТЕОРІЯ ВІДЧУЖЕННЯ КАРЛА МАРКСА І КЛАСОВА БОРОТЬБА НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

У статті йде мова про проблеми відчуження в розумінні Карла Маркса і її тлумачення іншими філософами XX – початку XXI століття. Порушується питання класової боротьби в сучасних умовах.

Ключові слова: відчуження, уречевлення, революція, класова боротьба, тотальність, символічний капітал.

Система історичної і філософської освіти, яку отримали представники старшого покоління, формувалася як "ідеологічна зброя" пролетаріату. Однак, у другій половині XX ст. він перестав загрожувати революцією і класова боротьба в розвинутих країнах пішла на спад. Парадокс полягає в тому, що "ідеологічна зброя" знову може бути затребуваною у сучасній Україні, еліта якої із захопленням взялася за побудову капіталізму. Марксистсько-ленінська філософія формувалася в контексті класової боротьби і війни з фашизмом. Суспільствознавці жили в епоху надзвичайних обставин і були поставлені перед жорстким вибором: ми або вони. Їх виховували як ідеологічні "бойові машини" партії. Не тільки праці В. Леніна і Й. Сталіна, але й підручники з марксистсько-ленінської філософії були видані тиражами, що не поступалися виданням Біблії. Звичайно, не всі вважалися бійцями ідеологічного фронту. Класова боротьба в розвинутих капіталістичних країнах поступово йшла на спад і пролетаріат вже не виступав проти підстав суспільства. Фашизм був придушений, наступила своєрідна ера благополуччя. У нас цю епоху нарекли "застоєм", мабуть, на згадку про революційне минуле [7, с. 505].

Згодом марксистсько-ленінське вчення виявилося щось на зразок старих ракет, які підлягають утилізації, в кращому випадку, конверсії. Але ситуація змінюється. Йде зубожіння народу і збагачення верхівки. У випадку вибуху класової боротьби те, чому раніше навчали, по суті, примусово, знову виявиться актуальним. Це підтверджується інтелектуальною еволюцією колишніх дисидентів. О. Зінов'єв під час застою протестував проти партійної бюрократії, а згодом – проти капіталізму [4]. Популярність робіт учнів П. Бурдьє свідчить, що марксистські поняття "пролетарії" і "буржуа", "додаткова вартість" і "праця", "уречевлювання" і "відчуження" знову наповнюються конкретним змістом і викликають цікавість молоді.

Наскільки основні концепти К. Маркса (відчуження, пролетаріат, класова боротьба) і М. Хайдегера (безпритульність, особистісне забуття) працездатні сьогодні? Те, що вони не є теоретичними монстрами, не викликає сумнівів. Пролетаріат, звичайно, ідеалізувався, і йому приписувались завдання, вирішення яких він не хотів брати на себе. Навіть у Російській імперії народ був більше заклопотаний не світовою революцією, а підняттям рівня власного благополуччя. І все таки не можна заперечувати, що робітничий клас був головним учасником революцій XX ст. Так само протест інтелігенції багато в чому визначався розумінням буття як відчуження від власного способу бути. Ніхто не є він сам. Його представляють інші [9, с. 181]. Ці слова М. Хайдегера – парафраза

Марксової характеристики пролетаріату і одночасно генералізація тези про відчуження, яка стосується всіх мешканців капіталістичного світу.

Молодий К. Маркс мріяв про подолання уречевлення і повернення до родової сутності людини. За змістом сказаного мова йде про традиційне суспільство і народ, який прикріплений до землі, занурений у свою мову і самобутню культуру. Капіталізм руйнує старі коди землі, роду, праці чесної і вимірює все це грішми! Як наслідок, земля продається і купляється, а людина перетворюється в робочу силу. Гроші й ринок девальвують традиційні цінності ієрархічного суспільства, де люди різних станів відчували себе ланками одного ланцюга, і по-новому об'єднують людей в гонитві за прибутком.

Що таке відчуження? Це, по-перше, перетворення речі, виробу в товар, а людини – в робочу силу. По-друге, це форма свідомості, коли я є такий, яким мене уявляють інші. Капіталіст не просто наймає людину як робочу силу, але нав'язує їй своє бачення про неї як про робочого. По-третє, відчуження стає формою життя. Людина працює, платить податки, ходить за покупками, народжує і виховує дітей і тим самим підтримує існуючий порядок.

У чому причина відчуження і коли воно виникло? К. Маркс чомусь вважав, що традиційне родове суспільство не знало відчуження. Однак, сьогодні ієрархічне суспільство розуміють по-іншому. Історики консервативного, правого напрямку протиставили вінкельманівському романтичному образу Стародавньої Греції і Риму концепцію античної держави як форми влади завойовників і рабовласників, які стали законодавцями і політичними архітекторами. Ці ідеї філософськи концептуалізував Ф. Ніцше у своєму проекті генеалогії, який продовжив М. Хайдегер. Незаперечно, він був знайомий з Марксовою теорією відчуження ще під час роботи над "Буттям і часом". М. Хайдегер дає свою відповідь на проблему, поставлену К. Марксом. Він сприймав вчення Ф. Енгельса про практику як технократичне і намагався філософськи оцінити можливості й кордони повсякденного життєвого досвіду. При цьому Хайдегерівська "турбота" й інші екзистенціали нагадують поняття раннього К. Маркса, який вважав існування сучасної людини несправжнім і своє завдання бачив не просто в критиці капіталізму з позиції знедоленого робітника, а в пошуку справжнього людського способу жити [7, с. 506–507].

Карл Маркс шукав вихід з відчуження в горизонті родового суспільства. Робітник – лише засіб реалізації ідеалу. Йому нічого губити, він готовий поставити на карту своє жалюгідне існування в модусі робочої худоби заради кращого життя. Буржуа також страждає від відчуження, але він не може руйнувати теперішнє, з яким його пов'язує багато благ.

Як відзначав Г. Маркузе в "Одномірній людині" підвищення матеріального становища робітників призвело до падіння їхньої революційної активності [8, с. 53].

Після розвалу Радянського Союзу марксизм помер в Україні майже без спроб спротиву. "Заборон на професію" не було, просто позакривали кафедри наукового комунізму і переіменували "діалектичний і історичний матеріалізм" в "політичну історію" або "суспільні науки". Однак, не варто думати, що все залишилося по-старому під іншими іменами. Насправді багато вітчизняних філософів почали соромитися марксистського минулого. Завдяки перекладам праць закордонних мислителів молодь уже читає не К. Маркса, а М. Хайдегера, Е. Гусерля, М. Фуко, Ж. Бодріяра, Ж. Дельоза і Ж. Деріда. Досить популярні в Україні учні П. Бурдьє, і це навернуло марксизм до нового, наближеного до сучасних реалій погляду. Справа дійшла до С. Жижека і Г. Лукача, праці яких також досить популярні. Якщо М. Хайдегер пропонував свою відповідь на проблему, поставлену К. Марксом, то висновки про "смерть марксизму" виглядають дещо перебільшеними. Замість вітчизняних марксистів перевагу

почали надавати західним. Однак, це не просто заміна гасла, а спроба перетворити марксизм в університетську дисципліну. Марксизм перестав сприйматися як "ідеологічна зброя пролетаріату" і те, що він покинув вулиці і вивчається в університетських аудиторіях і є, власне, "смертю марксизму".

Актуалізоване Г. Лукачем поняття тотальності пережило пік своєї популярності в 60-ті роки XX ст. у "нових лівих". Але насправді вона суттєво змінилася, оскільки мова йшла про "сексуальне звільнення". У зв'язку з цим став популярним синтез марксизму з психоаналізом, який здійснили Е. Фромм, Г. Маркузе і В. Райх. Після подій 1968 р. вимогу "сексуального звільнення" було виконано. Це призвело до підозри, що секс перестав придушуватися, тому що його маніфестація перетворилася в диспозитив влади. Виникли сумніви в революційності психоаналізу. М. Фуко, а також Ж. Дельоз і Ф. Гватарі виступили з його запереченням і затаврували як "буржуазну науку". Вихід з мережі психіатрії і психоаналізу М. Фуко знайшов в "турботі про себе" [10], а Ж. Дельоз – в "шизоаналізі" [3].

Те, що "марксизм помер", – писав А. Бадью, зрозуміло всім. Не зрозуміло, що робити далі. Це питання дуже тісно пов'язане з долею капіталізму. Чи існує він? Р. Люксембург вважала, якщо капіталістичний спосіб виробництва в стані забезпечити безмежний розвиток продуктивних сил, економічний прогрес, то він неподоланий [6, с. 71]. Справді, те, що сьогодні в капіталістичних країнах досягнутий такий рівень розвитку, якого ніколи не було раніше – це, звичайно безперечно. Разом з тим виникають сумніви, і ми, люди старшого покоління цьому були свідками. Це стосується "економічних успіхів" соціалізму. Як показала практика "вільна праця" (при соціалізмі) не дає засобів, достатніх для розвитку матеріального благополуччя і науки, і техніки. Соціалізму, щоби витримати конкуренцію з капіталізмом прийшлося жертвувати матеріальним благополуччям. Як вважають ліві інтелектуали, причиною втрати популярності марксизму на Заході стала бездіяльність робітничих партій, керівництво яких захопилося політичними іграми і забуло своє головне завдання – виховання робітників, заклик їх до виконання своєї історичної місії.

Відчуження людини від своєї родової сутності в буржуазному суспільстві було найважливішою підставою Марксової критики капіталізму. Разом з тим теорія відчуження не була ядром марксистської ідеології, яка виходила з протиріччя інтересів пролетаріату та буржуазії і класової боротьби між ними. Мабуть, це було викликано тим, що згідно з теорією відчуження буржуазія також є знедоленим класом, оскільки полишена людської сутності. Вона також потребує революції як у засобі спасіння і набутті людської морально-етичної подоби. В цьому дискурсі приховане християнське співчуття, і тому теорія відчуження К. Маркса була суттєво трансформована в дусі епохи класових битв, під знаком яких пройшло довге XIX ст. [7, с. 547–548].

Після XX з'їзду КПРС, а також в епоху перебудови і у нас, і в Європі піднімалися дискусії про марксизм. Чи перестав він бути сьогодні актуальним? Чи привид К. Маркса все ще переслідує нас і тоді марксизм залишається ідеологією або підсвідомістю, що і передбачає дослідження його методами критики ідеології чи психоаналізу? Революційна політика К. Маркса, В. Леніна, Й. Сталіна і Мао Цзедуна сьогодні розцінюється як злочин. Головні поняття "маси" і "партія" також переглядаються. Маса оголошується інертною, а партія – бюрократичною клікою. Марксизм був убитий державною і партійною бюрократією. Сьогодні у нього немає більшого реального референта (держава, партія, робітничий клас). Але саме ця обставина і відкриває можливість відродження марксизму. Наприклад А. Бадью пропонує не відкидати головні поняття марксизму, а повернутим їм справжнє революційне значення, яке вони мали до того, як опинилися у підпорядкуванні держави. На його думку, марксизм

– це не реальність, не ідеологія і не рефлексія (критика ідеології), а спосіб переживання політичного досвіду: “Марксист – це той, хто при руйнуванні марксизму знаходиться в суб’єктивній позиції: хто іманентним способом проголошує те, що повинно померти і що, відповідно, само помирає, марксист використовує цю смерть як причину для перебудови політики” [1, с. 44].

Перш за все варто перелічити причини як популярності, так і відмови від марксизму. Довіра до нього була викликана: 1) виникненням соціалістичних держав на підставі революційного знищення держави як знаряддя пригнічення робітників; 2) руйнацією імперіалізму; 3) робітничим рухом на Заході, коли компартії, профспілки стали важливими політичними факторами. Криза марксизму обумовлена: 1) викриттям сталінізму і розпадом СРСР; 2) переусвідомленням результатів національного звільнення: спочатку в Європі протестували проти американської агресії, але потім наступило розчарування у в’єтнамському соціалізмі; 3) відсутністю органічного зв’язку марксизму з робітничим рухом. Польська “Солідарність”, з однієї сторони, підтвердила здатність робітників до боротьби за звільнення, а з іншої – виступила проти марксизму [7, с. 549].

Необхідно визнати, що викриття сталінізму і маоїзму до певної міри було літературним і журналістським актом. Але і антимарксизм не є адекватною критикою, оскільки він реактивний. “Те, що сучасний антимарксизм називають крахом і обманом марксизму, навіть не доходить до рівня радикальної думки про наслідки руйнування марксизму. В кризі марксизму стільки проблем, скільки антимарксизму і не снилося” [1, с. 41]. Антимарксизм об’єднав інтелектуалів критикою тоталітаризму і необхідністю захисту прав людини, але він також привів до реставрації класичного поняття політичного. Те, що марксизм віджив своє, що він мертвий – це банальність. Що звідси витікає, що робити далі? Діалектика конкретної тотальності Г. Лукача, який завершив те, що не встиг зробити К. Маркс, знімає протилежність матеріалізму і ідеалізму, науки і філософії, пояснення і розуміння. Якщо “зростаються” матеріалізм з ідеалізмом, чому б не “зхрестити” капіталізм і соціалізм? Капіталісти запозичають елементи державного регулювання і планової економіки. В епоху застою шукали способи економічного стимулювання. Китайці ефективно втілюють в соціалізм механізми ринку. Наша влада намагається з’єднати переваги, точніше недоліки, соціалізму і капіталізму.

Судячи з полеміки Г. Лукача з соціал-демократами, моделі поєднання гарних сторін капіталізму і соціалізму ним продумувалися. Але чому він заперечував “конвергенцію”? Що поганого, якщо капіталізм можна позбавити від імперіалізму, колоніалізму, мілітаризму та інших небезпек, які приносять прибуток олігархам? Звичайно, в стані теперішньої чергової кризи, а також військових дій проти Югославії, Афганістану і Іраку виникають сумніви, що капіталізм цивілізувався, турбується захистом прав людини, перейшов в стадію суспільства матеріального статку. Але все таки ніхто не стане заперечувати позитивну відмінність сучасного капіталізму від старого, часів світових війн. І ніхто не може закривати очі на злиденність, репресії і придушення свободи при соціалізмі. Звичайно, в 20-ті роки XX ст., в розпал боротьби з капіталізмом, все це було неочевидним. Капіталізм виступав у своїй не найкращій формі. Можливо, це і визначило пафос критики опортуністів Г. Лукачем [5] і Р. Люксембург [6]. Однак, були і принципові заперечення, і перш за все товарні відносини і відчуження.

Подолання відчуження – довгий процес, який передбачає копітку роботу. Революція, перемога над буржуазією і навіть побудова так званого соціалізму – всі ці події сприяють швидше поглибленню, ніж зняттю відчуження. І ми це пережили як власну історію. Як відомо, перш ніж навчати, необхідно нагодувати людей. Це передбачало удосконалення товарних відносин і разом з ними цілого

ряду несправжніх, відчужених відносин. Питання революційної тактики завжди були в розробці. А як поєднувати буржуазні за своєю суттю відносини, діючі й при соціалізмі, з комуністичним вихованням класу, який повинен знищити самого себе, щоби звільнити все суспільство від відчуження? Раніше багато говорили про комуністичне виховання, але вочевидь, що ця програма не була достатньо ефективною. Можливо тому, що економічне змагання з капіталізмом і комуністичне ставлення до праці принципово несумісні. В результаті не тільки робітничий клас набув певних рис буржуазії, але й інтелігенція все сильніше відривалася від інтересів народу і все більше турбувалася про власне благополуччя. На місце "трудівників" в теорії західних марксистів прийшли ті, хто навчається. Як претенденти на роль представників світового духу почали розглядатися інтелектуали-менеджери. Знову популярна теорія еліт. Тому питання про стратегію і тактику революції знову є актуальним. Передбачити характер трансформації суспільства, чи буде це революція менеджерів, чи щось інше – ось завдання сучасних суспільних наук [7, с. 550–551]. Разом з тим, ті події, що відбувалися в Україні в 2004 р. і події теперішні – є саме підтвердженням тільки що сказаного.

Як показала новітня історія України, надія на постійну готовність пролетаріату до виступу проти буржуазії не виправдалася. Робітники будують палаци для своїх господарів життя. Невдача заставляє перш за все усвідомити марксистське розуміння робітничого класу як революційного пролетаріату. У світлі всесвітньо-історичної оцінки "досягнень розвинутого соціалізму" повернення капіталізму в Україні можна розцінювати як шанс відродження революційного класу, який готовий до виконання своєї місії, хоча ним може бути, судячи з останніх подій в нашій країні не тільки пролетаріат…

Коли сталінська теза про необхідність загострення класової боротьби піддалася сумніву, боротьба з капіталізмом перемістилася в економічну площину. Тому теорія відчуження стала трактуватися як економічне відчуження робітника від виробленого ним продукту. Крім того, що таке розуміння відчуження виявилося досить вузьким, воно, як видається, протирічило самій ставці на економіку, яка не може не вести до відчуження.

З позицій теперішнього, історія соціалізму в Україні виглядає зовсім по-іншому, ніж в офіційному доперебудовному чи в критичному дискурсі реформаторів. Чи можна повернути і повторити старе, тільки вже в іншому вимірі? Одні вважають, що ніщо не повертається, а інші наполягають на законі вічного повернення. Ідеї, приховані в теорії соціалізму, утворюють ядро людських бажань, і людство ніколи не відмовиться від свободи рівності, солідарності і справедливості. По суті, ці поняття характерні і для християнської ідеології, однак трансформовані в демократичній і соціалістичній ідеологіях XIX і XX ст., вони радикально відрізняються за своїм змістом і, головне, за способами реалізації від старого спадку.

Теорії соціалізму повинні враховувати реалії часу. Вважається, що сучасне суспільство є постіндустріальним. Це слово не відображає всієї суті, оскільки звертає увагу тільки на технічну революцію. Насправді зміни зачепили не тільки спосіб виробництва. В ринок втягується те, що раніше залишалося позаринковим, і, головне, виробництво ідей, художніх творів. У зв'язку з цим багато говориться про поглиблення відчуження, про появу його нових форм. Але варто також запитати, а що відбувається з ринком, економікою і політикою, які стали грати з символічним капіталом, що достатньо повно проаналізовано Ж. Бодріяром? [2]. Він вказує на те, що символічний капітал різко відрізняється від фінансового капіталу, протиріччя якого полягає у загальному характері виробництва і приватному способі присвоєння. Дух теж спекулятивний, але його протиріччя зовсім інше, ніж у грошей: він виробляється індивідом, а належить

усім. Ринок ставить питання про авторські права, прагне захистити виробника від піратства, а споживача – від підробок. Але за великим рахунком ідеї не належать нікому, і це справедливо, оскільки автор, інакше кажучи, не є єдиним учасником їх виробництва. Дух часу і перш за все освіта і спадковість – ось хто бере участь у розвитку духовної культури.

Не можна не бачити, що сучасність будується вже не на підставі ідеї автономного індивіда, який на свій страх і ризик займається виробництвом тих чи інших товарів для ринку. Не можна не бачити, що крім економічних критеріїв в сучасному суспільстві складаються інші вимоги. Якщо раніше виробництво безумовно визначало свого суб'єкта, то сьогодні ми бачимо зворотне: залежність його від людських бажань і потреб. Звичайно, ці бажання здебільшого штучно моделюються, як у політиці фабрикується суспільна думка, на яку вона ніби опирається. Однак, це уже обман, а обман завжди легше розкривати, ніж те, що усім видається чесним.

Сьогодні уже не видається чесним, що людина – це гвинтик держави або виробництва. Люди, звичайно, хочуть мати багато грошей і влади, але вже не йдуть на ту міру відчуження, коли влада і гроші стають на шкоду їм самим. Ні традиційні, ні сучасні суспільства не можуть оцінюватися критеріями епохи боротьби капіталізму з соціалізмом. В цій боротьбі була забута гуманістична сутність як соціалістичного проекту, так й існуючого капіталізму, і на його відновлення повинні звернути увагу суспільствознавці.

Список використаних джерел

1. *Бадью А.* Можно ли мыслить политику? – М.: Наука, 2005. 2. *Бодрияр Ж.* Символический обмен и смерть. – М.: Добросвет, 2000. – 389 с.; Бодрияр Ж. К критике политической экономии знака. – М.: Библион-Русская книга, 2003. – 272 с. 3. *Делёз Ж., Гваттари Ф.* Анти-Эдип. Капитализм и шизофрения. – М.: У-фактория, 2007. 4. *Зиновьев А.* Запад. Феномен западнизма. – М.: Центрполиграф, 1995. – 461 с.; Зиновьев А. Русская трагедия. – М.: Либрусек. – 420 с. 5. *Лукач Г.* История и классовое сознание. Исследование по марксистской диалектике. – М.: Логос-Альтернатива, 2003. – 357 с. 6. *Люксембург Р.* Социальная реформа или революция. – М.: Политиздат, 1934; Люксембург Р. Кризис социал-демократии. – М.: Политиздат, 1923. – 206 с. 7. *Марков Б. В.* Люди и знаки. Антропология межличностной коммуникации. – С.-Пбг.: Наука, 2011. 8. *Маркузе Г.* Одномерный человек. Исследование идеологии развитого индустриального общества. – М.: Наука, 1992. 9. *Хайдеггер М.* Время и бытие: Статьи и выступления. – М.: Республика, 1993. 10. *Фуко М.* Турбота про себе. – К.: Дух і літера, 1998. – 420 с.

Александр Удод, Михаил Юрий

ТЕОРИЯ ОТЧУЖДЕНИЯ КАРЛА МАРКСА И КЛАССОВАЯ БОРЬБА НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

В статье идет речь о проблемах отчуждения в понимании Карла Маркса и её объяснение другими философами XX – начала XXI века. Поднимается вопрос классовой борьбы в современных условиях.

Ключевые слова: отчуждение, овеществление, революция, классовая борьба, тотальность, символический капитал.

Olexandr Udod, Mykhaylo Yuriy

THEORY OF ALIENATION IN THE KARL MARX'S INTERPRETATION AND THE PRESENT TIME

The article deals with the problems of alienation in understanding of Karl Marx and its interpretation by other philosophers of the end of XX – beginning of the XXI century. There also is affected the question of class struggle in modern terms.

Key words: alienation, reification, revolution, class struggle, totality, symbolic capital.

УДК 94.001.8

Олег Горенко

ПОСТМОДЕРНА ДЕЛЕГІТИМАЦІЯ ІСТОРИЧНОГО ЗНАННЯ І ПРОБЛЕМА ДОВІРИ

У статті розглядаються теоретичні аспекти соціальної функціональності історичного знання й перспективи його легітимації в умовах поширення постмодерного релятивізму. Акцентується ключова роль проблеми довіри у справі оновлення методологічних засад історичної науки і у процесі вироблення адекватного тлумачення демократичної трансформації європейського континенту.

Ключові слова: постмодерн, проблема довіри, театральність, досвід.

З легкої руки Ж.-Ф. Ліотара вважається, що славнозвісна “метанарація” ґрунтувалася на просвітницьких ідеях “прогресу історії”, свободи, антропоцентризму, сцієнтизму, раціоналізму і, у кінцевому підсумку, на практиці цілеспрямованої легітимації знання. Постмодернізм розтлумачив “метанарацію” як своєрідну ідеологію модернізму, котра накидала суспільству певний світоглядний комплекс ідей. На переконання постмодерністів, ці ідеї обмежували, придушували, впорядковували і контролювали людину, здійснювали насильство над нею, над її свідомістю [1, с. 615–616].

Нарешті немає ідей, які щось впорядковують, і когось контролюють. Нарешті людина, позбавилася насильства ідей над своєю свідомістю і стала по-справжньому вільною для того, щоб свідомо виростити у собі свою власну ідею насильства й надалі спокійно чинити насильство над іншими людьми. Нарешті ми стали вільними у виборі будь-якого культурологічного непотребу, будь-яких шкідливих звичок і будь-яких суспільно шкідливих світоглядів. Інтелектуальна революція, про небезпеки якої так довго торочили більшовики, звершилася!

Ми не будемо детально зупинятися на усіх аспектах ліотарівського концепту “занепаду метанарацій”, оскільки він заслуговує окремого поглибленого аналізу з урахуванням сучасних тенденцій і перспектив розвитку вітчизняного історієписання. На початку нашої короткої проблемно-орієнтованої розвідки є сенс лише акцентувати ту просту обставину, що будь-яка спроба легітимації знання за своєю суттю є, власне, боротьбою за довіру до знання й спробою конвертації певного закону у норму поведінки. Капітал довіри є, по суті, практичним результатом “легітимації”, конвенцією достовірності, потрібності й можливості, а значить і реальним початком справжньої комунікації в умовах відкритості системи. Зваблиге застереження постмодерністів відносно того, що внаслідок легітимуючого унормування людина опиняється у повній залежності від стереотипів, цінностей, проголошених пріоритетними у даному суспільстві, багато-хто тлумачить як палкий заклик до тотальної недовіри, а не як прагматичний поштовх до формування нової культури критичного мислення, спроможного виробляти адекватні орієнтири в умовах спекулятивної множинності світів. Для уважного дослідника людської історії теза М. Фуко про те, що знання є тісно пов’язаним із обґрунтуванням легітимності соціальних інститутів, швидко позиціонує проблему довіри до знання в одній площині із проблемою довіри або недовіри до будь-якої влади. Відповідним чином актуалізується увесь комплекс питань історичного досвіду формування потенціалу довіри у суспільстві. У своїй “генеалогії” знання М. Фуко спирається на регулятори соціальних відносин, що формують знання в різні епохи. Зокрема, на переконання філософа, у добу Античності домінувала “міра”, “вимірювання”

як засіб гармонізації; середньовічним дискурсом формування знання було “опитування” або “дізнавання”; у Новий час пріоритетною формою називається “огляд – обстеження”. (Про це не говориться, але мабуть треба розуміти, що мінлива сучасність потребує творчого синтезу пізнавального інструментарію усіх епох!). На підставі свого аналізу М. Фуко робить висновок про те, що знання не може бути нейтральним, оскільки є результатом владних відносин у суспільстві й легітимує інтереси певних соціальних груп, а значить є ідеологією. Зі свого боку Ж.-Ф. Ліотар погоджується з тезою про зв’язок знання й влади, наголошуючи, зокрема, що проблема знання у добу інформатики більш, ніж коли-небудь є проблемою правління. (Варто зауважити, що “революційні флеш-моби” останніх років навряд чи дають підстави сумніватися у безпосередньому впливі соціальних мереж на перебіг боротьби за владу, а значить і у справедливості даної тези!). На думку корифея постмодерну, існують два основних варіанти легітимуючої оповіді: політична та філософська. Предметом політичного варіанту виступає людство як герой свободи. У рамках такого концепту право на науку потрібно відвойовувати у держави, оскільки держава вдається до нарації свободи кожного разу, коли вона використовує ім’я нації, бере на себе безпосередній контроль за освітою “народу” в інтересах спрямування його шляхом прогресу. У другому варіанті йдеться про загальну “історію” духу, в якій дух є “життям”, а “життя” є самопрезентацією й оформленням у впорядковану систему знання усіх своїх проявів, що описуються емпіричними науками. На сьогодні відбулася зміна пріоритетів, і принципом, що рухає людьми вже є не самолегітимація знання, а самообгрунтування свободи. Як наслідок, наука втрачає легітимність. Вихід з кризи Ж.-Ф. Ліотар вбачає у необхідності “запропонувати громадськості вільний доступ до баз даних”. Разом з тим, він вважає, що “великі оповіді” втратили свою переконливість, незалежно від використаних способів уніфікації, а консенсус став “застарілою й підозрілою цінністю”.

Цікаво, що “сучасність” постмодерністи тлумачать як “єдину реальність буття”. На їхню думку, “минуле” і “майбутнє” є лише різними конфігураціями осмислення сучасності. Як наголошує Дельоз, у часі існує лише теперішнє. Будь-яке майбутнє і минуле є такими лише щодо певного теперішнього, й окрім того вони належать до більш широкого теперішнього. Завжди існує більш масштабна сучасність, яка вбирає в себе минуле і майбутнє.

Варто зауважити, що, попри увесь свій внутрішній динамізм, зазначена філософська конструкція насправді є лише дещо доопрацьованою версією концепту єдності часу, сформульованого ще Августином. Однак для нас, у даному випадку, більш важливим є та очевидна обставина, що професійним історикам треба значно ретельніше ідентифікувати епоху постмодерну як надзвичайно серйозний виклик для історієписання. Адже коли зникає суверенне минуле, то фактично зникає й об’єкт історичної науки, а з ним, відповідно, де актуалізується й делегітимується сама наука історія. Одним з варіантів адаптації сьогодні вважається предметне дослідження не “минулого як такого”, а “часу минулого” в усій його неповторній різноманітності та багатобарвності. В епоху постмодерну відчутно радикалізується історико-методологічний вимір процесу народження людського досвіду. “Посмодерн”, спрощено розтлумачений як “недовіра до мета-оповідей”, Ліотар вважає результатом прогресу науки, який у свою чергу передбачає такого роду недовіру. Відмова від метанаративних механізмів легітимації пов’язана, зокрема, з кризою метафізичної філософії. За Ліотаром, оптимізація робочих характеристик системи, її ефективність стають критеріями її легітимності, в рамках якої соціальна справедливість тлумачиться як наукова істина. Цей критерій жорстко застосовується до усіх наших ігор: “Будьте операційними, тобто будьте взаємоспівмірними або забирайтеся геть!”.

Як наголошує Ж.-Ф. Ліотар, держава може витрачати багато коштів для того, щоб наука виглядала епопеєю. За допомогою цього держава стає здатною викликати довіру, здобуває суспільне схвалення, якого потребують особи, котрі ухвалюють рішення. Як підкреслює філософ, "держави і/або підприємства полишають ідеалістичну або гуманістично легітимуючу оповідь, щоб виправдати нову мету: у мові нинішніх розпорядників кредитів лише одна мета викликає довіру – це продуктивність. Вчених, техніків та обладнання купують не для того, щоб пізнати істину, а для того, щоб підвищити продуктивність. За межами закладів освіти знання передається і буде передаватися "на вибір" працюючим і початківцям не лише для їх професійного зростання, але й для "засвоєння інформації, мов і мовних ігор, які дозволять їм розширити горизонт їх професійного життя і поєднати їхній технічний та етичний досвід". Технократи вже не довіряють традиційному маркуванню суспільних потреб. Вони вважають, що "саме суспільство не може їх знати, тому що потреби – це змінні, які залежать від нових технологій". На переконання Ж.-Ф. Ліотара, саме у цьому полягає "гордість осіб, які приймають рішення, і їхня сліпота" [2].

На нашу думку, делегітимуюча агресія постмодерного релятивізму є достатньо серйозною спонукою до переформатування вітчизняної теорії і практики критичного судження. Приміром, у царині візуальної інформації про навколишню реальність та історичні свідчення йдеться про нову рефлексію базових понять "оптичне", "іконічне", "медіальне" [3]. З'являються все нові й нові аспекти розвитку людини у системі сучасних цифрових комунікацій, що потребує нового гуманітарного підходу з урахуванням нової комунікативної онтології. Поглибленого аналізу потребують нові комунікативні моделі соціального партнерства, інтерактивна роль людини, розвиток його ресурсних потенцій [4]. Однак, принцип "Не вір очам своїм!" є викликом не лише для тих, хто у період чергової кризи намагається розгледіти, що ж, власне, відбувається навколо. Не менш важливо це й для тих, хто, приміром, читає наукову працю, газетну статтю, якийсь контракт або міжнародний договір, або новий закон, здатний справити серйозний вплив на подальшу долю індивідуального суб'єкта історії. У просторі реальної історії сучасний українець геть збентежений суперечливим характером зростаючих інформаційних потоків.

Історія як наука й історія як життя зшиваються в єдине ціле у просторі тексту. Нові аспекти реальності безперечно мають враховуватися у процесі історичного аналізу постмодерної "духовної ситуації українського часу". Новітня метафізична інтоксикація і очевидна розірваність свідомості потребують більш активного використання істориками досвіду багатьох суміжних дисциплін, у тому числі й соціальної психопатології. Акцентована К. Ясперсом проблематика "справжності й несправжності" вже настільки радикалізувалася, що здатна визначати увесь сенс наукового аналізу реальності минулого і сьогодення. Адже, як наголосив філософ, "несправжнє у душі також є дійсним (…) Несправжнє – це не брехня, не свідомий обман, однак воно все ж таки вводить в оману як самого того, хто це переживає, так і його оточення. Воно є не дійсністю, а відсутністю впливу, воно – не брехня, а неначе якась органічна облудність". З іншого боку, "справжність існує для людини в її ставленні до самої себе, існує вона і для спостерігача". Як підкреслював К. Ясперс, "у ставленні до самого себе є воля до справжності, коли вже вдалося пізнати можливість універсального акторства, а інстинкт для цього набув відповідного загострення". Однак, на його думку, не потрібно забувати, що "воля до справжнього не усуває ані волі до свідомої ілюзорності у власному житті (…), ані волі до того, щоб затулитися маскою від зовнішнього світу, якщо межі залишаються усвідомленими" [5, с. 44]. Сьогодні, приміром, саме у такій площині необхідно переосмислити усі історично відомі українські варіанти "демократії з чорного ходу", усі спроби використання ідеї

української державності як дрібної фішки у глобальному казино, усі можливі варіанти гарантування національної гідності в сенсі раціонально організованої поліетнічності та усі спроби катехізації або конкурентної діалогізації історичного наративу. Світова історія розгортається на світовій арені, але відтворюється, дублюється й спотворюється на кожному кріслі партеру. Історія – це театр, а значить – це складний синтез мистецтв. Лінгвістичний, іконічний і перформативний поворот в історієписанні – це своєрідний театральний поворот, а ще точніше поворот до нового, буттєвого тлумачення феномену театральності. Тому сьогодні як ніколи тісно пов'язані між собою брехня і правда, фікція і дійсність у театрі, житті та історії. Г. Вайт, Ф. Анкерсміт, А. Данто, як до них Е. Гуссерль і Л. Вітгенштайн вже намагалися "схопити" природу цього специфічного взаємозв'язку. У цьому сенсі проблема довіри до історії як науки й історії як буттєвої реальності багато в чому визначає нові перспективи історієписання. Варто зауважити, що проблема довіри взагалі є ключовою ознакою історичної життєспроможності вільної людської спільноти. На етапі становлення національної державності, що базується не на принципі насильства, а на основі спільного тлумачення ідеї свободи, вона відіграє абсолютно унікальну роль. Дошукуючись відповіді на питання "Як усе відбулося насправді?", історик не лише видобуває правдиву історичну інформацію про минуле, а й виробляє для себе власні критерії істинності оцінок реального буття. Цілком логічно, що ці критерії, попри усю своєрідність минулого часу, відіграють чималу роль і у справі вироблення адекватної оцінки сьогодення як неповторного процесу щосекундного народження минулого. Можливо навіть, що саме цей критеріальний досвід, у кінцевому підсумку, перетворюється чи не на єдиний практичний залишок від вдумливого дослідження історії. Цей індивідуальний досвід адекватного сприйняття події, ситуації та людини є методологічним осердям наполегливого переосмислення свого і чужого історичного досвіду, який ніколи не був і ніколи не буде компендіумом готових рішень.

Історичний реалізм, що формується на основі загальної культури критичного мислення по великому рахунку, починається з акту гносеологічної недовіри до джерела інформації і до власного методу. З огляду на домінування переконаності у тому, що дізнатися "як воно відбулося насправді" взагалі неможливо, кінцевою метою перевірки історичного знання на істинність залишається досягнення максимально можливого рівня достовірності. Тобто, йдеться про формування максимально можливого рівня довіри до знання про минуле життя людей.

Довіра до минулого, сформована в результаті послідовних розумових операцій, які у свою чергу самі підлягають контролю критичного розуму, стає основою для витворення інструментарію реалістичного розуміння і тлумачення подій, ситуацій та живих людей сьогодення. Мертві не лише "хапають живих" як писав П. Бурдьє, а й, до речі, пропонують живим свій чималий досвід життя і смерті. Питання у тому, щоб перевірити чесність таких пропозицій. Напрацьований інструментарій виявляється корисним і для експертної перевірки накинутих будь-ким проектів майбутнього. Можна говорити, що відбувається процес формування єдиного методологічного простору довіри до "буття у часі".

Теорія історії і теорія політики виявляються, у даному випадку, дивовижно близькими у телеологічному сенсі, оскільки обидві вони, попри усю унікальність кожної історичної події й ситуації, постійно прагнуть до максимально уважного аналізу причин і наслідків. Довіра до історії (а значить до історичної науки і свого особистого досвіду) є невід'ємною складовою загального простору довіри у будь-якому суспільстві. Без неї такий простір залишається неповноцінним, а з її руйнації, як переконує історичний досвід, дуже часто й розпочинається процес розпаду спільного духовного простору людського соціуму. Коли відбувається

абсолютна релятивізація історичного мислення, будь-який скептицизм, що сам беззастережно уникає критичної переоцінки, дуже легко переростає у знахабнілий нігілізм.

Добре відомий історикам соціолог Френсіс Фукуяма у своєму не менш популярному політико-економічному дослідженні "Довіра: соціальні чесноти і шлях до процвітання" аргументовано доводить, що історичний поступ нації й, зокрема, її економічне благополуччя багато в чому виявляється похідною від загального стану культури людських взаємин. Ключовою характеристикою розвитку людського суспільства автор вважає рівень довіри як на індивідуальному рівні, так і на соціальному (тобто довіри до суспільних інститутів і держави в цілому). Саме довіра, на його переконання, визначає поступ. Від існуючого в суспільстві рівня довіри як "елементу культури" й залежить успіх "самореалізації". За Фукуямою, економічний поступ є своєрідною "винагородою" суспільству за внутрішню гармонію, відсутність якої стоїть на заваді процвітанню. Як слушно наголошує у цьому зв'язку автор редакційної передмови до російського видання цієї праці А. Лактіонов, "стосовно країн колишнього СРСР це, як не сумно, означає, що в нас попереду довгий шлях, від якого не позбавлять ні розумні закони, ні ринкова база, ні активний розвиток приватного підприємництва: на пострадянському просторі має скластися нова система цінностей – тільки тоді можливо буде говорити про створення в Росії та у її "товаришів по минулому" сучасного суспільства" [6, с. 6–7].

Можна багато дискутувати з приводу запропонованої Ф. Фукуямою градації країн за критерієм внутрішньосуспільної довіри та відповідної ієрархічності простору світової економічної конкуренції (наприклад, з огляду на світову конкурентоспроможність сучасного Китаю). Але на загал сам факт зарахування колишніх радянських республік до категорії суспільств із низьким рівнем довіри навряд чи викличе серйозні заперечення. Попередня бюрократична недовіра до людини з боку держави сформувала в епоху масового шахрайства ринкової псевдодемократії стійкий синдром недовіри людини до людини й, що надзвичайно суттєво, феномен глибинної недовіри щойно звільненої людини до самої себе і до своєї власної свободи. Але потрібно визнати, що у радянську добу, як це не парадоксально, недовіра людини до себе дещо компенсувалася дивовижною довірою людини до можливостей інституту держави як такої, і таким чином загальний потенціал довіри у дуже своєрідній формі функціонально підживлював соціальне життя в умовах централізованої планової економіки. Власне, коли цей рівень довіри почав занепадати, й обвалилася грандіозна споруда радянської державності, утворивши після себе ту безодню недовіри, що миттєво поглинула не лише трудові заощадження мільйонів чесних трудівників, а й не одну реальну людську долю, не одну працьовиту сім'ю. Вирва недовіри поглинула десятиліття знецінених трудоднів, майже увесь накопичений у підвалах тоталітаризму історичний час демосу, який шляхом демократичних процедур нарешті досягнувжаданої влади. В епоху радикальної суспільної трансформації це вилилося у глибинну кризу довіри, котра, у свою чергу, суттєво вплинула на перебіг і результати самих трансформаційних процесів. Адже далеко не всі колишні радянські громадяни виявилися здатними (і гідними) існувати без наглядача і погонича.

На думку В. Іноземцева, у методологічному сенсі підхід Ф. Фукуями є прикладом глибинного осмислення сутності соціальних трансформацій, витоки якого треба шукати у досвіді Просвітництва. Аналізу суспільства передує дослідження людини, рис її особистості. Запропонована Ф. Фукуямою економічна концепція фактично є продовженням філософських пошуків автора і своєрідним осучасненим методу Адама Сміта, який сам свого часу застосував у

“Багатстві народів” методологічний інструментарій, напрацьований у попередній “Теорії моральних почуттів” [7, с. 125–126].

Проблема довіри громадян до історичної науки, до слова вченого і, зрештою, феномен довіри громадян до самих себе, до своєї пам’яті і життєвого досвіду, тобто до свого особистого відчуття й розуміння реального історичного процесу як послідовності екзистенційних ситуацій – відіграє абсолютно унікальну роль у становленні нової парадигми вітчизняного історієписання. Адже масова свідомість піддається сьогодні небаченим раніше маніпуляціям. Американський соціолог Д. Рисмен цілком слушно наголошував на небезпеках феномену “самотнього натовпу”, в межах якого у людини, яка є об’єктом маніпуляцій, атрофується сама потреба у соціальній активності. Нинішній “омасовлений” характер демократії відкриває додаткові можливості для функціонування некваліфікованої влади, для її безвідповідальності.

Історія як наука і галузь освіти перетворюється на прагматичну лабораторію вироблення важливих навичок видобутку і селекції життєво необхідного досвіду, стає передумовою освоєння законів мистецтва життя, своєрідною школою життя. У цьому сенсі без необхідного рівня довіри уся перебудова наукового історичного мислення, усі методологічні новації втрачають сенс. Це є питання функціональності корпусу історичних знань, його перетворення на “особове знання”, натхненно описане в однойменній праці М. Полані. Йдеться про проблему “відкритої особистості”, без якої втрачають сенс найвишуканіші концепції “відкритого суспільства”. Дослідники цілком слушно звертають увагу на потенціал підходу М. Полані у справі переосмислення методологічного досвіду позитивістів та фальсифікаціоністів у контексті визначення перспектив синтезу особового і знеособленого знання.

Як відомо, К. Поппер, розробляючи свою концепцію критичного раціоналізму, полемізував не лише з логічним емпіризмом, а й із концепцією “особового знання” М. Полані, звинувачуючи останнього в ірраціоналізмі. У свою чергу праця вченого своїм вістрям спрямована проти “критицизму” Поппера та його теорії “об’єктивного знання”. Інші постпозитивісти не були такими безкомпромісними як К. Поппер і вважали позицію М. Полані достатньо раціональною, розгледівши в ній щире прагнення до подолання хибного ідеалу деперсоніфікованої презентації наукового знання, що помилково ототожнювалася із об’єктивністю. За допомоги епістемологічної моделі “особового знання” М. Полані прагнув посилити у філософії науки розуміння наукового досвіду як внутрішнього переживання, внутрішньої віри в науку, у її цінність. Для сучасного українського історика як ніколи актуально звучить теза М. Гайдеггера про те, що розуміння – це є не просто спосіб пізнання світу людиною, а перш за все спосіб буття людини у світі. Заклик Г.-Г. Гадамера до нового тлумачення тексту, до “предметного розуміння”, або “розуміння по суті” передбачає скасування надмірної роздільності суб’єкта і об’єкта. Цей заклик є особливо своєчасним для нинішнього українця, якого змушують робити вибір і штовхають до революцій без детального ознайомлення із договорами і законами, що будуть визначати його життя і життя його дітей та онуків протягом тривалого часу. Тож, мабуть, цілком слушно С. Б. Кримський пропонував у широкому світоглядному плані розглядати розуміння як “результат духовно-практичного засвоєння дійсності, коли зовнішні об’єкти, використовуючись на практиці, залучаються до смислів людської діяльності, виступають її предметним змістом” [8, с. 556]. Чи не час українським громадянам вдатися до самостійного розвитку індивідуальної спроможності розуміння як здатності до критичної “інформаційної реконструкції” змісту людської діяльності? Адже у протилежному випадку завжди зберігатиметься небезпека, знову пошитися в дурні.

Сьогодні, в умовах посилення міждисциплінарності, суттєво актуалізується проблема довіри історика до знання, здобутого суміжними дисциплінами. Т. Попова безперечно має рацію, коли нагадує про "актуалізацію неформальної структури "незримого коледжу" європейської науки", членство в якому визначається вже "виключно стилем мислення, духовною й інтелектуальною близькістю вчених". Дослідниця звертає увагу на посилення проблемного принципу в організації наукового пошуку і справі перебудови історичної науки. Визнається послаблення жорсткої нормативності професійно-дисциплінарного простору і констатується процес "м'якої" демаркації у системі глобальної кооперації гуманітарного (і не лише) знання. Як при цьому слушно зауважується, це не має сприйматися як скасування дисциплінарності, а скоріше повинно стимулювати пошук нових можливостей інтеграції різноманітних "субдисциплінарних векторів" в інтересах збереження "території історії" та зміцнення "єдиного академічного співтовариства істориків". Тобто, йдеться про "толерантність взаємовідносин субдисциплінарних інтелектуальних співтовариств" та координацію їхніх зусиль в інтересах "полі дисциплінарного синтезу". Адже спрямувавши вістря рефлексії на суб'єкт пізнання, "некласична наука" похитнула традиційні критерії систематизації наукового знання. Суттєво актуалізується увесь спектр комунікаційних проблем і зокрема, проблема "довіри до висловлювання" та питання "контролю виробництва дискурсу" [9]. У цьому сенсі цілком зрозумілою є популярність у середовищі теоретиків історії тези Р. Коллінгвуда про те, що історик має право методами своєї науки формулювати власне судження про спосіб вирішення власних робочих питань. Дослідники цілком слушно тлумачать такі слова як нагадування про те, що "висновки історика – завжди є його особистим переживанням і судженням" [10, с. 212].

Професор Стенфордського університету Ганс Ульріх Гумбрехт виготовив оригінальну працю про минуле, відтворивши образи його реальних предметів, явищ і подій: барів, кінотеатрів, ліфтів, джазу, "воскресіння" фараона Тутанхамона й багато чого іншого. Характерно, що повсякденне життя розглядається з багатьох географічних точок зору у формі своєрідної "точково-універсалістської" композиції, певної глобальної панорами повсякденного "буття у певному часі". Можна говорити, що методологічна суміш Броделя і Латура, поєднана зі спробами проникнення в "образ мислення" має наслідком появу оригінального матеріалізованого варіанту "духовної ситуації часу" К. Ясперса. Важко не погодитися із зауваженням Г. У. Гумбрехта про те, що попри незгасаючу популярність книг про минуле "легітимізовані дискурси щодо функцій історії давно виродилися у закостенілі ритуали. (…) Ніхто більше не покладається на історичне знання". Принагідно заперечується й сама можливість "навчитися на прикладах", а значить знецінюються й самі приклади та наука, що займається їхньою селекцією [11, с. 465–466]. Прямо на очах відбувається стрімке знецінення історичного досвіду і депрагматизація історичного знання. В умовах розквіту нового історизму суттєво загострилося питання про те, а "чи можливо й чи потрібно припускати, що існує "реальність за межами" феноменального рівня дискурсу?" [11, с. 470]. Спокуси поетико-героїчної суб'єктивності з деякого часу вважаються ознакою справжнього "науково-історичного" патріотизму. Запроваджене Е. Гусерлем трансцендентальне поняття "життєвий світ" (Lebenswelt) треба, на думку автора, відрізняти від превалюючого вжитку цього терміну стосовно будь-якого конкретного історичного і культурного оточення. Щоб акцентувати цю різницю, Г. У. Гумбрехт називає такі простори "повсякденними світами", у той час як "життєвим світом" у його класичному трансцендентному значенні є сукупність усіх форм поведінки, які західна культура приписує людині. Як наслідок, кожний повсякденний світ і кожну культуру можна розглядати як конкретний прояв і

відбір можливостей, що містяться у життєвому світі. Однак, дещо парадоксальним чином, життєвий світ містить у собі здатність людини уявляти дії і форми поведінки, які вона відверто виключає з цього набору можливостей [11, с. 473].

Г. Башляр підкреслює, зокрема, що "раціональна свобода" – це така свобода, якою можна користуватися, але для розвитку якої вже потрібен талант. Раціоналістичну людину філософ змальовує як людину, котра "актуалізує свою культуру, але котра знає цю культуру і, відповідно, знає ту соціальну реальність, в якій живе". Тому для того, щоб стати раціоналістом, потрібно йти й "шукати раціоналізм там, де він є". Адже, як підкреслюється, "можна бути вельми розумним – і не бути раціоналістом!" [12]. Варто зауважити, що впевнено заперечуючи свою зацикленість на феноменологічній парадигмі, Г. Башляр, тим не менш акцентує "момент, коли аксіоматика, так би мовити, "схоплюється". У даному випадку він цілком очевидно демонструє свою обізнаність із класичним гусерліанським "методом вбачання сутностей" й, зокрема, відомим "утриманням-у-схопленні" [13].

На нашу думку, М. Оукшот у своїй статті "Вавилонська вежа" (1948) цілком слушно відзначив важливість "викриття викривленої свідомості, самообману" [14, с. 127]. Загальна феноменологічна культура відіграє у реалізації такого прагматичного завдання неабияку роль. Корисним методологічним опертям, у даному випадку, можуть слугувати міркування Е. Гусерля щодо "розрізнення реальних та ірреальних предметностей у їхньому охоплюючому значенні"; "походження ставлень у судженнях із критики порожніх гадок; критики, спрямованої на підтвердження (адекватність)"; "змісту судження як стану речей; проблеми якості судження"; "утримання-у-схопленні всього розмаїття варіацій як засади вбачання сутностей". Гусерлівське "утримання-у-схопленні" заслуговує, у даному випадку, особливої уваги. Е. Гусерль наполягає, зокрема, на тому, що саме на "втриманні-у-схопленні всього розмаїття варіацій" й ґрунтується "властиве вбачання загального як ейдосу". Адже цьому передує сталий перехід від першого екземпляра, який скеровує і який він називає "прообразом", до нових образів. Вбачання ейдосу, на його переконання, полягає саме "в активному споглядальному схопленні". Передумовою цього є те, що "розмаїття усвідомлюється як таке, як множинність і ніколи не вислизає зі схоплення". Якщо ми перетворюємо у фантазії річ або фігуру на "довільно нову фігуру", то ми завжди маємо нове і "завжди щось одне: останнє сфантазоване". Лише якщо ми утримуємо у схопленні те, що сфантазували раніше як розмаїття у відкритому процесі, і лише якщо ми дивимося на (…) суто ідентичне, ми здобуваємо ейдос". Як далі наголошує Е. Гусерль, на противагу особливій свободі варіацій кожний досвід окремого є чітко обмеженим. Коли ми "схоплюємо" щось окреме, сприймаючи його як таке, що існує, ми окреслюємо для себе "горизонти для подальших можливих досвідів". На підставі "єдності досвіду, як уже було накреслено щодо кожного окремого предмета досвіду, має панувати узгодженість … Будь-який досвід у строгому сенсі, який передбачає активність щонайменше найнижчого рівня, означає, отже, "перебування на ґрунті досвіду". Власне, на підставі "єдності досвіду" і стає можливим "розгортання досвіду" від одного окремого предмета до іншого [15, с. 276–277].

Як відомо, "життєвий світ" (Lebenswelt) – це одне з центральних понять пізньої феноменології Е. Гуссерля, що народилося завдяки розширенню горизонтів традиційного феноменологічного методу за рахунок звернення до проблеми світових зв'язків свідомості. Таке включення "світової" історичної реальності у традиціоналістську феноменологію призвело до висунення на перший план у пізньому гусерліанстві теми "кризи європейського людства, науки і філософії", теми, що не може залишити байдужим жодного сучасного

історика. Причини цієї кризи Е. Гуссерль вбачав у похибках "європейського однобічного раціоналізму, що заплутався в об'єктивізмі та натуралізмі й витіснив дух, людське, суб'єктивне зі сфери науки. Ліками проти такої кризи має стати "нова наука про дух", розтлумачена Е. Гуссерлем як наука про "життєвий світ". У рамках цієї нової науки проголошується залежність наукового пізнання від більш значимого способу "донаукової" або "позанаукової" свідомості, що складається з суми "безпосередніх очевидностей". Ця свідомість, а також форма орієнтації та поведінки, що з неї випливає, й отримала назву "життєвий світ". Це є дофілософська, донаукова, первинна у гносеологічному сенсі свідомість, що має місце ще до свідомого прийняття індивідом певного теоретичного постулату. Це є сфера "відомого усім, безпосередньо очевидного", "коло впевненостей", до яких ставляться із давно сформованою довірою і які прийняті у людському житті поза усякими вимогами обґрунтування у якості безумовно значимих і практично апробованих. Характерними рисами "життєвого світу" Е. Гуссерль вважав наступні: 1) "життєвий світ" є підставою усіх наукових ідеалізацій; 2) він є суб'єктивним, тобто даний людині в образі й контексті практики, – у вигляді цілей; 3) це є культурно-історичний світ, або точніше, образ світу, яким він виступає у свідомості різних людських спільнот на певних етапах історичного розвитку; 4) він є релятивним; 5) як проблемне поле він не "тематизується" ані природною людською дослідницькою установкою, ані установкою об'єктивістської науки (внаслідок чого наука й втрачає бачення людини); 6) він має апріорні структурні характеристики (інваріанти), на основі яких і є можливим формування наукових абстракцій, а також вироблення наукової методології. Ці інваріанти – "простір-часовість", "каузальність", "речовність", "інтерсуб'єктивність" і т. п. не сконструйовані, а дані у будь-якому досвіді; на них базується будь-який конкретно-історичний досвід.

Життєвий світ і життєві світи виявляються тотожними, а будь-яке пізнання отримує завдяки цьому міцний фундамент у конкретній людській життєдіяльності. Попри відзначену багатьма дослідниками певну суперечливість концепту "життєвого світу", він стає у XX ст. найпопулярнішим у феноменології та екзистенціалізмі. Особливе значення даного винаходу Е. Гуссерля полягає у тому, що він торкається важливої проблеми взаємодії науки та соціально-історичної практики людства, передбачає дослідження соціальної суті наукового пізнання й суспільно-історичних функцій науки як соціального феномену. Такий підхід передбачає аналіз через призму первинних "даностей" трансцендентальної свідомості, апріорних щодо теоретичних систематизацій [16, с. 354–355].

На загал можна говорити про закоріненість даного підходу у традиції апріоризму. Це є свого роду екзистенційний, суто людський зустрічний проект платонізму, що становить значний інтерес з точки зору теорії історії. Опосередковано він вже знаходить своє практичне використання у царині інтелектуальної історії (головним чином через популярний концепт "особового знання" М. Полані) [17]. Хоча, щиро кажучи, ознаки врахування особливої ролі нетематизованої периферії людської свідомості та апріорних культурно-історичних детермінант можна знайти у методології кожного серйозного історика. Легко переконатися у цьому можна, наприклад, заглибившись у секрети методу "школи Анналів".

Безпосередньо у просторі громадянського суспільства рівень взаємодії "життєвого світу" і "системи" багато в чому залежить від глибини розуміння людиною самої себе, свого місця у світі, в державі та спільноті, від ступеня розуміння людиною законів функціонування "системи". Цілком очевидно, що системність мислення самої людини відіграє у такій пізнавальній активності надзвичайно суттєву роль. Особливо в епоху, коли починають домінувати некласичні підходи до історії, що заперечують саму наявність єдиної картини

світу. Оскільки в рамках некласичної парадигми суб'єкт завжди впливає на об'єкт, то, відповідно й славнозвісний "історичний факт" не може бути сталим. Усе світорозуміння відчутно релятивізується, перебуває у постійному русі. З дивовижною пластичністю здійснюється "переливання" значень з огляду на зміну позиції суб'єкта історичного процесу. А оскільки усі істини, у тому числі й історичні, стають відносними, відкриваються додаткові можливості для маніпуляцій у царині суспільної свідомості. Прогресуюча віртуалістика і новітня трансформація медіареальності настирливо нівелюють споконвічну ціну людського слова й людського досвіду. Тим не менш і за таких обставин релятивізації наукової істини та знецінення слова тести з мови та історії зберігають свої ключові позиції у сфері загальної освіти. Парадоксальність такої ситуації потребує суттєвої активізації зусиль саме теоретиків і методологів, які мають сформулювати нові правила значно більш ефективної орієнтації і "життєвому світі" й у просторі буяючого дискурсу, який часто стає більш реальним ніж сама реальність. Тож розвиток індивідуального потенціалу конструктивного (а не лише грубо скептичного, нігілістичного) критичного мислення перетворюється на категоричний імператив новітньої доби.

Цікава розвідка Ю. Габермаса "Відносини між системою і життєвим світом в умовах пізнього капіталізму" є важливим фрагментом його знаменитої "Теорії комунікативних дій. Критики функціоналістського розуму" [18].

Не торкаючись усього спектру характеристик політичної системи розвинутих капіталістичних держав, розглянутих філософом у цій праці, вважаємо за доцільне наголосити декілька суттєвих моментів, що мають, на нашу думку, важливе значення для розуміння перспектив розвитку громадянського суспільства. Торкаючись питання т. зв. "масової демократії", Ю. Габермас, зокрема, зауважує, що коли мислити в рамках моделі з двома системами управління, тобто за допомоги грошей і влади, то економічна теорія демократії, сформульована в термінах марксистського функціоналізму, видається йому вельми недосконалою. Порівнюючи обидва методи управління, автор робить висновок, що влада потребує більш глибокої інституціалізації, ніж гроші. Гроші, за його словами, закорінюються у життєвому світі через інститути буржуазного приватного права, тому теорія вартості може відштовхуватися від договірних відносин між найманими працівниками і власниками капіталу. У той же час, для здійснення владних повноважень недостатньо створити такий суспільно-правовий аналог організації управління, що й в економічній системі (мається на увазі законодавче регулювання публічної сфери). Окрім цього ще існує потреба легітимації панівного порядку. Процес легітимації упорядковується у формі вільних, таємних, загальних виборів з опорою на свободу слова й організацій та в умовах багатопартійної системи. Між капіталізмом і демократією встановлюються тісні, але напружені стосунки. Принципи соціальної інтеграції відіграють дуже важливу роль. Демократичні конституції постулюють примат життєвого світу над підсистемами, що виокремилися з організаційних структур суспільства. Нормативний принцип демократії полягає у тому, що системно організовані сфери діяльності мають функціонувати, не руйнуючи цілісності життєвого світу. Тобто стверджується примат соціальної цілісності.

У процесі кожного самостійного дослідження історії фактично відбувається народження "особового знання" у більш широкому сенсі цього поняття. Зрозуміло, що не може не бути цікавим і корисним спеціальний розгляд самого механізму народження знання (як це, власне, й передбачається згаданою вище постпозитивістською парадигмою). На нашу думку, предметний аналіз проблеми довіри у контексті функціонування зазначеного механізму в рамках загальної системи комунікаційних зв'язків, як в межах, так і за межами наукового співтовариства має становити особливий інтерес для теорії і методології історії.

Такий аналіз є особливо актуальним для тотальної суспільної недовіри між українцями, що сформувалася протягом надзвичайно суперечливого періоду перших десятиліть української незалежності і радикально загострилася у процесі відкритого суспільного протистояння і запуску некерованих руйнівних процесів у ході силового переформатування української національної державності.

Трагічна театральність сучасної української історії потребує з боку теоретиків історії нового осмислення шокуючого потенціалу нахабної театралізації історицизму. Реальна людська історія має свою драматургію, яку давно намагаються зрозуміти і описати історики. В епоху постмодерну історики дійшли думки, що неможливо і необов'язково дошукуватися змісту реальної п'єси, а цілком можна творити свою власну з випадкових уламків історичної інформації та загальновизнаних фактів. Видатний театральний режисер Мейєрхольд писав свого часу про те, що у кожному драматичному творі є два типи діалогу – один "зовнішньо необхідний" (слова, що супроводжують і пояснюють дію), а другий "внутрішній" (той діалог, який "глядач має підслухати не у словах, а в паузах, не у криках, а у мовчанні, не в монологах, а у музиці пластичних рухів"). Йдеться про глядацьку здатність до тлумачення події і адекватність врахування творцем і режисером-постановником п'єси такої спроможності глядача і читача, тобто про поглиблене врахування прагматичного виміру. Мейєрхольд зауважував, що "у драмі слово – недостатньо сильне знаряддя, щоб виявити внутрішній діалог. (…) Промовляти слова, навіть гарно їх промовляти, ще не означає – сказати. Виникла необхідність шукати нові засоби висловити недоказане, виявити приховане. Жести, пози, погляди, мовчання визначають істину взаємовідносин людей. Слова ще не все говорять". Більшість людства – візуали, але хіба це привід перетворювати правду Слова на комікси? Після кожної революції широкі маси невідворотно відчувають танталові муки пролетарів у трансформаційних країнах – заздрість і зневіру. Революціонери ще здатні написати політичний трактат або роман "Що робити?", але завжди після чергового етапу скасування "десяти заповідей" та "комедії масок" катастрофічно не вистачає нормальної і правильної книжки "Що не робити?". Знаменитий революційний спектакль В. Маяковського "Містерія-буфф" вельми оригінально презентував пролетарів у вигляді харизматичних, але суттєво уніфікованих "нечистих", які знущаються над старим світом.

Коли Жак, герой п'єси Шекспіра "Як вам це сподобається?", виголосив монолог, що розпочинався знаменитими словами "Весь світ – театр. Жінки, чоловіки у ньому – всі актори…", він просто розвинув сентенцію Гая Петронія, що прикрашала фронтон театру "Глобус" – "Mundus universus exercet histrionam" (Увесь світ займається лицедійством – лат.). Відчуття й схоплення світу у традиції фікціоналізму має давню традицію, а Шекспір, який писав п'єси для "Глобусу", цілком може вважатися справжнім глобалістом-фікціоналістом, котрий переконливо продемонстрував універсалізм людських емоцій і пристрастей в унікальних "людських ситуаціях". У даному випадку, мабуть, можна говорити про своєрідний літературний старт філософської антропології у її широкому міждисциплінарному тлумаченні як справді глобального досвіду людинознавства. Наративно-діалогічна форма презентації історичного досвіду людського спілкування є, у даному випадку, формою творчого втілення історичного розуму. Й саме універсальність тлумачення історії й людини рятує твори Шекспіра від старіння. Адже правда про людину є завжди актуальною.

Історик змушений шукати істину не лише у документах і свідченнях, а й у практиках безперервного й повсюдного лицедійства минулого й сьогодення. Тож щоб вчасно зробити поправку "на вітер фантазії", він має достатньо глибоко розуміти механізм народження трагедії. Ця проблема нам видається все ще недостатньо дослідженою у теоретичному плані. Свого часу Ніцше уважно

досліджував феномен драматургії не лише з любові до мистецтва. Він чудово розумів суспільствознавчу практичність такого знання, його необхідність для поглибленого розуміння живого, людського зв'язку історії й життя.

Істина або правда стають ще актуальнішими, коли хтось наполегливо прагне приховати її й використати в особистих інтересах. Перше, що роблять у таких випадках – це топлять їх у морі лукавого наративу, затуляють дорогими та дешевими декораціями, відволікають увагу масштабними містеріями і політичними карнавалами. У кожному такому випадку це може означати лише одне – комусь дуже кортить "виграти" історичний час й першим привласнити додану вартість людської історії. У ситуації, коли театральна реальність стає більш переконливою ніж реальне буття, відповідь на лукіанівсько-ранкіанкське питання "Як усе відбулося насправді?" потрібно шукати у першу чергу в тексті п'єси й композиції окремих сцен. Необхідно якнайскоріше збагнути основний принцип будови сценічного простору і моделювання сценічного часу. Наступний крок – з'ясування прагматики людської комунікації головних дійових осіб. Спосіб пошуку прихованої істини реального буття – самостійне прочитання п'єси історії або ж використання суфлерської підказки – й визначає, зрештою, ступінь реальної схильності до свободи. Після знайомства з текстом кожний або самотужки обирає для себе роль, або мовчки погоджується із запропонованим, чи то нав'язаним режисерами вибором. Хитрий наративний розум – головний режисер глобального театру.

Тлумачити світ театру й людей театру як щось геть штучне, як цілий всесвіт суцільних умовностей теж є перебільшенням. Таке тлумачення видається прийнятним лише щодо поганого театру із бездарними акторами, задіяними у бездарній п'єсі. Справжній театр – це перш за все правда про людину, це повноцінна людська реальність. У цьому сенсі з'ясування концепту історичного наративу – надзвичайно важливий, але лише перший крок до розуміння проблеми театральності історичного буття. У традиційному розумінні театральність як поняття історії, теорії і соціології театру, що характеризує притаманну сценічному мистецтву сукупність засобів вираження. Поняття "театральність" слугує для акцентуації відмінності театральної "реальності" від інших видів мистецтва (зображального, словесного) та від так само умовних конструкцій "реальності", вибудуваних їх власними засобами. Однак разом з тим, театр залишається формою наративу, що органічно поєднує вербальні і невербальні засоби передачі інформації та психологічного впливу. Народжений із багатоманіття церемоніалів, театр прямо пов'язаний із широким контекстом найрізноманітніших колективних репрезентацій (у тому числі й, приміром, політичних або судових). Відповідним чином спрацьовує й зворотній зв'язок. Досить часто можна спостерігати як політика перетворюється на поганий театр, а історичні події розвиваються за сценаріями сакральних, станово-придворних, народно-майданних і поховальних обрядів. Соціокультурний характер норм конструювання сценічної реальності, конвенцій акторської поведінки роблять їх не лише придатними для "конструювання" реальної історії, а й потребують ретельнішого врахування у процесі пошуку історичної істини. Власне, той чи інший політичний спектакль, влаштований з метою організації й консолідації потрібного масового руху, вже сам по собі є реальною історичною подією, попри усю свою цілком очевидну театральність. Він є інструментом творення історії й потребує відповідного теоретико-методологічного осмислення. Кривавий український "театр масок", технологія якого швидко поширюється по всіх куточках поки що "Великої України", просто зобов'язує дослідників до теоретико-методологічної революції у поглядах на будь-які попередні, нинішні й майбутні революції.

Список використаних джерел

1. *Метанаррация* // История философии: Энциклопедия / Сост. и главн. науч. ред. А. А. Грицанов; науч. ред. Т. Г. Румянцева, М. А. Можейко. — Мн.: Интерпрессервис; Книжный Дом, 2002. – С. 615–616. 2. *Лиотар Ж.-Ф.* Состояние постмодерна / Пер. с фр. Н. А. Шматко. – М.-СПб: АЛЕТЕЙЯ, 1998. – С. 11–12; 72–73; 112; 121–122. – [Електронний документ]. – Режим доступу: http://lib.ru/CULTURE/LIOTAR/liotar.txt_with-big-pictures.html 3. *Сосна Н. Н.* Фотография и образ: Визуальное, непрозрачное, призрачное. – М.: Новое литературное обозрение, 2011. 4. *Кувшинов С. В., Ярославцева Е. И.* Сетевые перспективы. Возможности человека в оцифрованном мире. Human IT. – МО, Щелково: Онтопринт (Издатель Мархотин П.Ю.), 2011; *Ярославцева Е. И.* Человек современной сетевой парадигме. – Москва, "Канон+" РООИ "Реабилитация", 2011. – 352 с. 5. *Ясперс К.* Психологія світоглядів / Пер. з нім. О. Кислюк, Р. Осадчук. – К.: Юніверс, 2009. 6. *Лактионов А.* По обе стороны "линии доверия" // Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию: Пер. с англ. / Ф. Фукуяма. — М.: ООО "Издательство АСТ": ЗАО НПП "Ермак", 2004. – С. 6–7. 7. *Иноземцев В. Л.* Рецензия на книгу: Fukuyama F. Trust. The Social Virtues and the Creation of Prosperity // Свободная мысль. – 1998. – № 1. – С. 125–126. 8. *Розуміння* / Філософський енциклопедичний словник / Гол. ред. В. І. Шинкарук / Ін-т філософії НАН України. – К.: Абрис, 2002. – С. 556; *Малахов В. С.* Проблема исторического понимания в философской герменевтике Г.-Г. Гадамера // Историко-философский ежегодник. – М., 1987. 9. *Попова Т.* Историография сегодня: три штриха с резюме к проблеме институционального кризиса / Історіографічні дослідження в Україні / Гол. ред. В. А. Смолій; відп. ред. О. А. Удод. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2008. – Вип. 19. – С. 57–58; *Колесник І. І.* Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України XIX століття // Український історичний журнал. – 2008. – № 1. – С. 169–193; *Политические* и интеллектуальные сообщества в сравнительной перспективе: Материалы научной конференции. 20–22 сентября 2007 г. – М., 2007. 10. *Репина Л. П.* История исторического знания / Л. П. Репина, В. В. Зверева, М. Ю. Парамонова. – М.: Дрофа, 2004. – С. 212. 11. *Гумбрехт Х. У.* После уроков истории / Гумбрехт Х. У. В 1926 году: На острие времени / Пер. с англ. Е. Канищевой. – М.: Новое литературное обозрение, 2005. – С. 465–466. – [Електронний документ] – Режим доступу: http://abuss.narod.ru/Biblio/gumbreht.pdf 12. *Башляр Г.* О природе рационализма (1950) / Новый рационализм. – М. 1987. – [Електронний документ] – Режим доступу: http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000334/st001.shtml\ 13. *Гусерль Е.* Досвід і судження. Дослідження генеалогії логіки / Заг. ред. Л. Ландгребе; пер. з нім. В.Кебуладзе. – К.: ППС-2002, 2009. – 356 с. 14. *Оукшот М.* Вавилонская башня / Оукшот М. "Рационализм в политике" и другие статьи / Пер. с англ. И. И. Мюрберг, Е. В. Косиловой, Ю. А. Никифорова, О. В. Артемьевой; общ. ред Л. Б. Макеевой, А. Б. Толстова, М. Ф. Косиловой. – М.: Идея-Пресс, 2002. – С. 127. 15. *Гусерль Е.* Досвід і судження. Дослідження з генеалогії логіки / Пер. нім. В. Кебуладзе. – Київ: ППС-2002, 2009. – С. 276–277. 16. *Грицанов А. А., Буйко Т. Н.* Жизненный мир / История философии: Энциклопедия / Сост. и главн. науч. ред. А. А. Грицанов; науч. ред. Т. Г. Румянцева, М. А. Можейко. – Мн.: Интерпрессервис; Книжный Дом, 2002. – С. 354–355. 17. *Полани М.* Личностное знание. На пути к посткритической философии / Пер. с англ.; общ. ред. В. А. Лекторского, В. И. Аршинова; предисл. В. А. Лекторского. – М., 1985. – 350 с. 18. *Хабермас Ю.* // THESIS. – Весна, 1993. Т. 1. – Вып. 2. – С. 123–136; *Хабермас Ю.* Отношения между системой и жизненным миром в условиях позднего капитализма / Пер. с нем. В. И. Иванов / Habermas J. Theorie der Kommunikativen Handelns. Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft 2. Bde. 3, durch. Aufl. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1985 – Bd. 2. – S. 504–522; *Horster D.* System und Lebenswelt. Arbeit am noch immer unvollendeten Projekt der Aufklarung: Jurgen Habermas wird 80 / "Hannoversche Allgemeine Zeitung". – Nr. 139 vom 16. Juni 2009. – S. 8.

Олег Горенко

ПОСТМОДЕРНАЯ ДЕЛЕГИТИМАЦИЯ ИСТОРИЧЕСКОГО ЗНАНИЯ И ПРОБЛЕМА ДОВЕРИЯ

В статье рассматриваются теоретические аспекты социальной функциональности исторического знания и перспективы его легитимации в условиях распространения постмодернистского релятивизма. Акцентируется ключевая роль проблемы доверия в деле модернизации методологических основ исторической науки и в процессе выработки адекватной интерпретации демократической трансформации европейского континента.

Ключевые слова: постмодерн, проблема доверия, театральность, опыт.

Oleh Horenko

POSTMODERN DELEGITIMATION OF HISTORICAL KNOWLEDGE AND THE PROBLEM OF CONFIDENCE

The article focuses on theoretical aspects of social functioning of historical knowledge. Special attention is paid to perspectives of its legitimation in conditions of widening postmodern relativism. The key role of confidence problem in modernizing methodological basis of historical studies and in choosing adequate interpretation of democratic transformation of European continent is also accentuated here.

Key words: postmodern, problem of confidence, theatrality, experience.

УДК 327 (477)

Наталія Чорна

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН

Проаналізовано методологічну основу дослідження сучасних міждержавних українсько-польських відносин. Зроблено спробу комплексного осмислення сукупності різноманітних наукових принципів, методів та підходів до наукового висвітлення взаємин України та Польщі у новітню добу.

Ключові слова: методологія, відносини, Україна, Польща, історіографія.

Сучасна українська історіографія поступово долає різнопланові обмеження, котрі принижують її науковий статус, виходить на теоретико-концептуальні засади, які відкривають простори для об'єктивної орієнтації у новітній системі міжнародних координат. Останні десятиріччя XX – початку XXI ст., позначені геополітичними змінами, виникненням чи відродженням у Європі нових держав, ще раз підтвердили безперечний факт, що зростання інтересу до історії є характерною рисою розбудови незалежних держав, переосмислення ними свого місця у європейській та світовій спільноті.

Складні процеси геополітичного самовизначення, вироблення науково-методологічних засад зовнішньополітичної стратегії та пріоритетів у діяльності новопосталих національних держав вимагають від істориків всебічного висвітлення витоків, джерел, змісту та проблем становлення й розвитку міжнародних зв'язків народів і країн на дво- та багатосторонній основі. Щодо незалежної України, то чи не вперше за час її існування стала можливою свобода історичної думки: в її розвитку розпочався якісно новий етап, позначений деідеологізацією, переходом до осмислення історії України у всесвітньо-історичному вимірі. Нагромадивши за майже 23 роки розбудови незалежної України солідний науковий доробок, вітчизняна історіографія зарубіжної історії продовжує поповнюватися фаховими дослідженнями, цікавими і сміливими розвідками й баченнями істориків щодо ролі нашої держави на міжнародній арені, у творенні сучасної системи облаштування на європейському континенті та розвитку відносин із зарубіжними країнами.

Особливий науковий інтерес у цьому аспекті викликають українсько-польські відносини. У попередній період вітчизняні історики приділяли мало уваги дослідженню двосторонніх міждержавних зв'язків між Україною і Польщею. Ця проблема була предметом замовчування або фальсифікацій та ідеологічних спекуляцій. Українська радянська історіографія виявилася безпорадною у розгляді ряду важливих аспектів проблеми, які часто пояснювала з антинаукових та алогічних позицій. З другої половини 1990-х рр. з'являється все більше і більше публікацій, присвячених тому чи іншому аспекту сучасних українсько-польських відносин. Бурхливі події означеного часу, спричинені розпадом СРСР і соціалістичної системи та, відповідно, проголошенням незалежності Україною і здобуттям політичної самостійності Польщею, визначили зміст і значущість доленосної доби кінця XX – початку XXI ст. в історичному розвитку народів, еволюції міждержавних відносин.

Упродовж двох останніх десятиріч питання двосторонніх зв'язків між Україною і Польщею активно вивчалися істориками та представниками інших наук, унаслідок чого нагромадився значний масив різножанрової літератури, яка

потребує аналізу, систематизації і творчого переосмислення задля визначення головних здобутків, прогалин та перспектив подальшого вивчення цієї багатогранної, складної і практично значимої теми. Вирішити це завдання спроможна історіографія, що акумулює у собі процес нагромадження історичних знань й осмислює на цій основі ступінь наукового обґрунтування національною історичною наукою українсько-польських відносин новітнього часу, з'ясовує достовірність та об'єктивність уявлень з порушеної проблематики.

Досліджуючи взаємини між Україною та Польщею у період формування сучасної системи міжнародних відносин й облаштування устрою в Європі, історіографія дає змогу усвідомити нерозривний зв'язок історичної науки з розвитком національних суспільств, відповідних їм внутрішніх і зовнішніх суспільно-політичних засад, новим рівнем історіобачення та основних етапів формування міжнародних відносин. Такий методологічний підхід сприяє системно-комплексному розкриттю закономірностей та тенденцій історичного пізнання й мислення, вивченню змісту і способів дедалі ширшого та динамічнішого історіографічного процесу нагромадження наукових знань із запропонованої теми, всебічному аналізу головних періодів, які пройшла історична наука у цей час.

У цьому зв'язку доречним буде розглянути термінологічні питання української історіографії, а також визначити загальні проблеми, що стосуються її теоретико-концептуальних засад та місця у структурі історичної науки, а також понятійно-термінологічного апарату з досліджуваної проблеми. Прикметно, що у сучасній історичній науці немає усталеного розуміння сутності історіографії. Вона трактується з різних, подекуди суперечливих, позицій, що зумовлює необхідність пошуку і вироблення чітких дефініцій для означення цього явища і поняття. Попри це, термін "історіографія" залишається базовим та одним із найбільш уживаних в історичній науці, слугуючи відправною та кінцевою точками історико-аналітичних досліджень. Це змушує науковців обирати певні оптимальні варіанти для тлумачення цього феномену, внаслідок чого традиційні підходи до його трактування продовжують домінувати над поглядами, породженими постмодерністськими тенденціями [1−7].

Варто відзначити, що у роки незалежності інтерес до проблеми суттєво активізувався. Особливу увагу вчені почали приділяти інституалізації теорії історіографії як науки, дослідженню історії розвитку історичної науки, одночасно пов'язуючи її з історіософією, яка дає філософську інтерпретацію не тільки історичного, але й історіографічного процесу. Українські історики, історіографи одностайні у тому, що термін "історіографія" в його сучасному розумінні в Україні зазнав поширення у др. пол. XIX ст. Не вдаючись до поглибленого аналізу змісту історіографії, обмежимося визначенням її іманентної сутності. У нашому розумінні історіографія − це саме та галузь знань, яка вивчає розвиток історичної думки, збагачення наукових історичних знань, місце історичної науки в суспільному житті. Авторка дослідження повною мірою розділяє погляд на українську історіографію відомого українського історика Я. Калакури, який розглядає її як спеціальну галузь історичної науки, "яка вивчає тенденції розвитку історичних знань, української історичної думки, діяльність наукових осередків та центрів історичної науки, внесок визначних українських істориків у збагачення історичних знань не лише з історії України, а й світової історії" [4, с. 11], як "національний компонент світової історичної думки" [4, с. 5]. Означений методологічний підхід є ключовим для нашого дослідження. Вихідною для його розуміння є позиція, згідно з якою історіографія сприймається як, по-перше, спеціальна галузь історичної науки, що вивчає її історію, процес нагромадження і розвитку історичних знань; по-друге, сукупність досліджень, наукової літератури, присвячених певній добі, періоду,

проблемі, події, регіону чи країні; по-третє, науковий аналіз повноти і достовірності дослідження в історичній науці тієї чи іншої проблеми, теми, події, певного періоду конкретної доби.

З огляду на таке бачення інституціональних і теоретичних засад історіографії українсько-польських відносин кінця 80-х рр. XX ст. – 2010 р., можемо окреслити наступну ситуацію: на кожному етапі, з одного боку, здійснювалося нагромадження наукових історичних знань відповідно до основних періодів їх становлення від часу здобуття Україною незалежності, виявлення проблем, які гальмували розвиток цих відносин, показу перспектив взаємин між Україною і Польщею в секторальних аспектах у європейському контексті, а з другого – модернізація методології наукової бази згідно з суспільно-політичними реаліями і творчим потенціалом істориків, оновленням методологічних основ історичних праць. Внаслідок цього у 90-х рр. XX – на початку XXI ст. українська історіографія стосовно цієї теми, на думку авторки, еволюціонувала в руслі позитивістських ідей. Більшість істориків завдяки динамічному розвитку історіографії проблеми й поліпшенню фахового понятійно-категоріального інструментарію, передусім розширенню і вдосконаленню методів та способів критики історичних джерел, намагалися досягти достовірності та об’єктивності у вивченні й відображенні явищ, що становлять зміст нашого наукового дослідження. Все це позначилося на рівні й характері досліджень зовнішньої політики Української держави, становлення її відносин із сусідніми та іншими країнами, які стали одним з перспективних напрямків сучасної української історіографії. Долаючи стереотипи та інертність впливів радянського періоду, сучасні історики пропонують нові методологічні підходи й теоретичні інтерпретації емпіричного матеріалу та прагнуть, спираючись на новітні засади історіографії і постмодерністські виклики західної історичної науки, сприяти осмисленню складного і суперечливого феномену українсько-польських взаємин доби Незалежності й формування нової системи міжнародних відносин в умовах творення у Європі нової геополітичної конфігурації. У такому схематичному підході історія сучасних українсько-польських взаємин може скласти узагальнений історичний матеріал, з якого викладатиметься мозаїка історіографічного синтезу.

У контексті дослідження українсько-польських відносин означеного періоду важливе значення має теоретико-концептуальне з’ясування та осмислення такого базового поняття, як “міжнародні відносини”. Адже від змісту, який у нього вкладається, залежить виявлення сучасною вітчизняною історичною наукою основних закономірностей розвитку двосторонніх зв’язків між Україною і Польщею після розвалу біполярної системи та здійснення на цій основі спеціального комплексного дослідження особливостей накопичення історичних знань із одного з найбільш складних об’єктів наукового пізнання. Студії із зовнішньої політики нашої держави і міжнародних відносин, їх історії, набувають особливої ваги в умовах становлення незалежної України як самостійного суб’єкта міжнародної взаємодії та геополітичних змін у Європі та світі наприкінці XX – на початку XXI ст.

Варто зазначити, що важливою закономірністю міжнародних відносин є їх постійна еволюція та динаміка. Це цілком стосується і розвитку міждержавних зв’язків відповідно з деструктуризацією усієї системи міжнародних відносин у Європі та світі. Відтак вивчення стосунків між народами і країнами на основі нового світопорядку вимагає теоретичного осмислення, відмови від усталених стереотипів і догм, відходу від традиційних і розробки нових підходів до розуміння міжнародних взаємин, їх впливу на стан і розвиток міждержавних зв’язків та безпеку на європейському континенті, посилення їх місця й ролі в житті країн. У час, коли всі держави вплетені в розгалужену мережу

різноманітних взаємодій, що впливають на долю всього людства, їх значення суттєво зростає.

Теоретичним підґрунтям наукового дослідження визначеної проблеми стали праці таких відомих українських учених-істориків, як С. Віднянський, Л. Зашкільняк, А. Зленко, О. Івченко, А. Кудряченко, О. Майборода, В. Ткаченко, С. Троян, Л. Чекаленко та ін. Їх ідеї та теоретичні концепції сприяли кращому розумінню реалій міжнародного життя, поясненню взаємовідносин між державами і народами у сучасній геополітичній конфігурації у Європі та світі, впливу на суспільства й окремі країни, специфіку міждержавних зв'язків.

Сучасні теорії міжнародних відносин не дають єдиної дефініції феномена міжнародних відносин. В умовах всеохоплюючих перетворень у світі сама категорія "міжнародні відносини" поповнюється новим змістом і дедалі відходить від визначень, які склалися за доби панування монархічного державного устрою й окреслювали формат лише політичних і воєнно-політичних подій та явищ, зосереджуючись на зовнішньополітичних чинниках діяльності державних інституцій. На думку А. Субботіна, існує принаймні три макроконцепції: політологічна, яка спирається на тезу про примат держави як єдиного актора міжнародного життя, і в структурі міждержавних відносин віддає перевагу політичним взаєминам; соціологічна, яка визначає міжнародний характер певної трансакції залежно від характеру її об'єкта; системна, що виходить із вторинності будь-якого міжнародного актора щодо системи міжнародних відносин [8, с. 103]. Найбільш розповсюдженими критеріями диференціації міжнародних відносин за атрибутивними ознаками є: критерій географії локалізації, критерій часової локалізації, критерій кількості взаємодіючих акторів, критерій сфери, яка виступає об'єктом взаємин, критерій характеру взаємодії інтересів акторів.

У розумінні авторки дослідження міжнародні відносини є специфічною формою різноманітних зв'язків між державами та іншими суб'єктами міжнародного права, головне призначення яких полягає у реалізації цивілізаційної єдності людства. Такий підхід, на наш погляд, сприяє комплексному, всебічному вивченню історичних джерел з українсько-польського співробітництва в досліджуваний період, забезпечує розгляд спільного вивчення їх іншими гуманітарними науками та поєднання пізнавальних можливостей. Тільки загальне бачення у поєднанні з міждисциплінарним підходом, який уможливлює цілісне висвітлення наукової проблеми й орієнтує на пошук і дотримання об'єктивності шляхом комбінування в рамках міждисциплінарного дослідження, можуть надати праці характеру завершеного історіографічного системного дослідження.

Методологічні засади, якими керувалася авторка цієї розвідки, продиктовані потребами всебічно та об'єктивно виявити основні проблеми й напрямки наукових досліджень еволюції українсько-польських стосунків та характеру їх формування від кінця 80-х рр. XX ст. до 2010 р., проаналізувати й узагальнити творчі напрацювання, які висвітлюють і систематизують доробок учених про рівень історичних знань із вказаної науково-дослідницької теми. У цьому контексті йдеться про теоретичний аналіз сукупності історичних студій із запропонованої наукової проблеми, зумовлений секторальним визначенням аспектів двосторонніх відносин між Україною і Польщею на предмет їх відповідності задекларованим цілям партнерства і сусідства. Загалом, здобутки науковців останніх років засвідчують дедалі чіткіше окреслення нових методологічних підходів, засобів і методів. Нові європейські реалії зробили можливим переосмислення всієї системи наукового пізнання і загальної методології української історичної науки та її поєднання з конкретними метою й завданнями окремих спеціальних історичних тем. Це, поза всяким сумнівом,

позитивно позначилося на її розвитку і вплинуло на дослідження українсько-польських стосунків українськими вченими в окреслений час.

Зазначимо, що із відновленням державної незалежності України, ліквідацією надмірної ідеологізації у дослідженнях та пожвавленням наукового інтересу до питань її зовнішньополітичної діяльності й розвитку міждержавних відносин в українській історіографії розпочався новий етап, побудований на наукових принципах і методах вітчизняної і світової історії. У 1990-і рр. у національній історіографії відбулась зміна теоретико-методологічних орієнтирів, справжня революція понятійно-категоріального інструментарію. Зміна принципів, методів, прийомів, способів і засобів історіографічного пізнання була зумовлена крахом тоталітарної системи, утвердженням нових політичних режимів, новою історичною ідеологією, через що вчені-історики, відмовившись від гносеологічного монізму у формі догматичного ідейного марксизму, перейшли до пізнавального плюралізму, свободи думок, відкритості до впливів світової історичної науки. Унаслідок зникнення ідеологічних табу й обмежень українська історична наука опинилася у вільному просторі міждисциплінарної культурно-гуманітарної взаємодії. Ідеологія методологічного плюралізму і міждисциплінарності означала визнання того, що жодна з науково-теоретичних конструкцій, методологічних схем, концептуальних напрямків і шкіл не може вичерпно описати й пояснити явища міжнародного життя, цілісне уявлення про них може скласти лише сукупність, множина визначень, методів та підходів. Пізнаючи усю систему міжнародних відносин у нову геополітичну добу, спираючись на якусь окрему засадничу концепцію, використовуючи її як методологічне підґрунтя, належить підготувати себе до отримання тільки фрагментарного знання про неї, цілком придатного для практичного використання зараз, але без претензій на його всеосяжність і цілковиту вичерпність. Розуміння амбівалентного єства феноменів політики двосторонніх міждержавних взаємин передбачає, що його вивчення здійснюватиметься не шляхом вибору якоїсь однієї зі сторін протиріч, які неодмінно виявляє у них дослідниця, а через однакове визнання їх обох, розуміння того, що тільки разом вони складають сутнісну цілісність. Це означає заклики не до нерозбірливого еклектизму, а до вміння бачити, як, яким чином та за яких обставин предмет дослідження може мати різноманітні і навіть протилежні модуси його пізнання. Так, відповідно до принципу методологічного плюралізму, пропонується теза про те, що сутність двосторонніх відносин між державами полягає не у протиборстві, а у здійсненні всезагальних завдань щодо збереження функціональної цілісності, стабільності і рівноправності та взаємовигідності партнерства. На думку авторки, процеси міжнародної співпраці повинні бути підпорядковані цінностям усіх країн, зміцненню їх безпеки і розвитку. Численні історичні дані підтверджують це наше тлумачення.

Нинішній стан української історичної науки характеризується реструктуризацією понятійно-термінологічного апарату, що стало можливим завдяки процедурам категоризації нового історіографічного ресурсу, запозиченим із арсеналу західної науки. З огляду на це, нові теоретико-методологічні засади сучасної вітчизняної історіографії обумовили еволюцію наукового пізнання, надали теоретико-концептуальної структурності загальній схемі історіографічного процесу. Отже, на думку авторки, у новітньому науковому тлумаченні методологія – це сукупність підходів, принципів, методів, прийомів і процедур, що застосовуються у процесі дослідження; це галузь теоретичних знань та уявлень про сутність і форми, закони, порядок та умови їх застосування. Вона формується як на підставі загальних принципів наукового пізнання, так і під впливом особливостей предмета вивчення конкретної дослідницької теми. Такий підхід, на нашу думку, дозволяє комплексно підійти

до вивчення українсько-польських зв'язків в означений період, раціонально використавши при цьому увесь арсенал науково-методологічних засад, теоретичних узагальнень та практичного досвіду. З огляду на складність комплексного дослідження, в основу створеної методології покладено концепцію послідовного використання і суворого дотримання загальноприйнятих в історичній науці системи наукових засад, що ґрунтуються на загальній теорії пізнання та здобутках дослідницького пошуку українських і зарубіжних учених й виступають як синтез теорії і практики наукового дослідження, його теоретико-концептуальна основа.

Авторка презентованого дослідження розглядає понятійно-методологічний інструментарій як органічно цілісний і взаємообумовлений комплекс таких трьох основних компонентів, як наукові принципи, методи та підходи до історичних досліджень. Розглянемо кожен із вказаних компонентів теоретико-методологічного інструментарію цього дослідження. На думку авторки, пріоритетними є методологічні принципи, які склали теоретичну систему наукових історичних знань про становлення й розвиток українсько-польських зв'язків упродовж означеного часу у сучасній українській історіографії. Усі складники дослідження побудовані на взаємопов'язаних і загальноприйнятих у вітчизняній історичній науці принципах (правилах), основоположними з яких є принципи історизму та об'єктивності в наукових історичних студіях. Хоч перелік цих правил можна розширити, як це роблять окремі науковці, але, як засвідчує практика, дотримання навіть цих двох принципів дозволяє дослідникові уникнути помилок і прорахунків. Цих принципів, виведених із історичної наукової практики, дотримується авторка цієї роботи.

Одним із дослідницьких принципів є принцип історизму. Послідовне його використання стало основною передумовою узагальнення найважливіших аспектів змісту, сутності та закономірностей процесу творення як вітчизняними, так і зарубіжними науковцями системи історичних знань про основні події й тенденції розбудови відносин України та Польщі в новому геополітичному просторі. Історизм слугував конкретності вивчення генезису й розвитку історичного пізнання передумов, перебігу та перспектив українсько-польського співробітництва у новітню добу в різних секторальних аспектах, виявленню проблем, які гальмували становлення цієї співпраці, та ключових чинників впливу на поліпшення двосторонніх міждержавних зв'язків України з Польщею на предмет їх відповідності контексту стратегічного партнерства. На цій основі здійснено визначення пріоритетних сфер поглиблення стосунків між обома державами на короткотермінову і довгострокову перспективу в контексті стратегічного партнерства. При цьому підкреслимо, що в сучасній українській історіографії категорія стратегічного партнерства залишається однією з найбільш контраверсійних та складних. Автори по-різному показують це явище, акцентуючи увагу на тому, що його чітка ідентифікація у соціально-політичному аспекті дотепер повноцінно так і не здійснена. У дослідженні міждержавних зовнішньополітичних взаємин використовуються поняття стратегічної співпраці та стратегічного партнерства у сучасних політико-економічних умовах.

Головною вимогою історизму є розгляд історичних подій і явищ як органічного різновиду об'єктивних процесів із властивими йому детермінантами, закономірностями і тенденціями, які осягають науковими засобами в межах історіографічної парадигми. Принцип історизму передбачає конкретність вивчення історіографічного процесу, аналіз конкретної ситуації, характерної для розвитку історичних знань, диктує необхідність його аналізу в зв'язку з політичними, соціально-гуманітарними, духовними процесами. Дослідити будь-яке явище в історіографії з позицій історизму, на думку авторки, можливо лише за умови дотримання наступних умов: по-перше, внутрішні протиріччя, події та

їхні закономірності треба вивчати всебічно, оскільки тільки такий підхід дасть змогу не лише фіксувати факти історіографічного процесу, а й зрозуміти взаємозв'язок подій та тенденцій їх подальшого розвитку; по-друге, відмова від класово-партійного підходу в оцінці історії будь-якого розвитку; по-третє – забезпечення органічного взаємозв'язку аналізу цілого і окремих його частин. При аналізі історичного процесу потрібно виходити з цілого та не перебільшувати значення частин цілого; по-четверте, розгляд кожного аспекту проблеми з точки зору виникнення та основних етапів розвитку варто розглядати історично, лише у зв'язку з іншим конкретним досвідом історичної практики. Принцип історизму передбачає дослідження глибоких процесів, внутрішніх змін у структурі явищ, аналіз причинно-наслідкових зв'язків між окремими фазами розвитку в дослідженні загального історіографічного процесу. Варто зауважити, що застосування методологічного принципу історизму у цій праці дало змогу виявити позитивний досвід вирішення складних проблем міждержавного співробітництва між Україною і Польщею, уникнути повторення і розробити алгоритмічну систему об'єктивного оцінювання стану та найбільш достовірного прогнозування розвитку стосунків між нашими народами і державами.

Надзвичайно насичену подіями розмаїтість міждержавних відносин в умовах геополітичних змін у світі на рубежі XX–XXI ст. неможливо висвітлити, не використовуючи принцип об'єктивності. Він виражає необхідність неупередженого, достовірного наукового підходу до дійсності, її пізнання і практичного перетворення та означає вивчення об'єктивних закономірностей розвитку історичних процесів у сукупності суперечливих, багатогранних, позитивних та негативних, типових та нетипових фактів і подій, забезпечує взаємозв'язок об'єктивного і суб'єктивного. Застосування принципу об'єктивності уможливлює вивчення закономірностей розвитку досліджуваного історіографічного процесу з урахуванням системи різноманітних позитивних та негативних чинників, що, відповідно, впливали на зміст і динаміку цього процесу. При дослідженні історіографічних джерел, їх аналізу та інтерпретації авторка прагнула до максимальної об'єктивності, перевірки історіографічного факту кожної події, виявленої у ході підготовки наукової роботи, вивчення та уточнення отриманого фактичного матеріалу і встановлення подібностей й відмінностей у характеристиці подій, явищ, громадсько-політичних і державних діячів, домагалася постійного самоконтролю над власними міркуваннями й думками, які у цьому дослідженні часто суб'єктувалися.

Найважливішим компонентом методологічного інструментарію дослідницької діяльності є методи, що в найзагальнішому випадку означають засоби досягнення мети і розв'язання поставлених науково-дослідницьких завдань, способи дослідження подій та явищ історичного процесу, які визначають планомірний перехід до їхнього наукового пізнання і практичної зміни дійсності. Оскільки історіографія творить особливі історіографічні знання, що спираються на історіографічні факти і містять їх теоретичні узагальнення (концепції, теорії), то їй властиві, як зазначає Л. Зашкільняк, всі головні компоненти пізнавальної діяльності – творення історіографічних фактів, їх генералізація (узагальнення) і конструювання теоретичних історіографічних знань [3, с. 14]. Сучасні історіографи виокремлюють два основні рівні методів історіографічного дослідження: (1) методи конкретного історіографічного аналізу і (2) методи історіографічного синтезу. Якщо перший рівень безпосередньо пов'язаний із особливістю предмета вивчення (соціальні, культурні, психологічні, інституційні, мовні та інші складники історичних знань), то методи другого рівня спрямовані на узагальнення знань, здобутих за допомогою попереднього аналізу історіографічних джерел.

Методологічною передумовою використання методів історіографічного дослідження є їх взаємозв'язок із філософськими та загальнонауковими методами. Сучасні дослідники характеризують методи історичного дослідження як загальні, що належать історичній науці у цілому й застосовуються в усіх галузях історичних досліджень. У роботі використано комплекс науково-дослідницьких методів, серед яких чільне місце займають методи історіографічного аналізу й синтезу, історико-хронологічний, порівняльно-історичний, системно-структурний, історико-генетичний, історико-типологічний, статистичний та деякі інші спеціально- і конкретно-наукові методи.

Історичні передумови, основні етапи формування і розвитку міждержавних відносин між Україною та Польщею, виокремлення й аналіз внеску істориків, наукових осередків у їх вивчення було з'ясовано шляхом історіографічного аналізу й синтезу. З урахуванням результатів аналізу кожного елемента, об'єкта й предмета історіографічного процесу виявлено і досліджено всі історіографічні джерела, що містять відомості про його розвиток, простежено напрями, течії, наукові школи, вивчено персоніфікований внесок кожного науковця у поглиблення історичних знань і створення цілісної системи ґенези історіографії з історії українсько-польських відносин у сучасних умовах. Цей метод дозволив з'ясувати автентичність і достовірність історіографічних джерел, встановлення мотивів і обставин створення кожної історичної праці, поглибленого вивчення кожної із них. У праці велику увагу приділено аналізу класифікації джерельної бази дослідження, ступеня його наукової розробки. Саме опрацювання та комплексний аналіз великої кількості вітчизняних і зарубіжних історіографічних джерел, які формувалися на основі пошуково-джерелознавчих прийомів і порівняльної оцінки історіографічних узагальнень українських та зарубіжних істориків, представників інших гуманітарних наук було проаналізовано історіографію історії взаємин України і Польщі в новітню добу, здійснено класифікацію основного масиву джерельної бази дослідження. Застосування системного аналізу виявилося важливим методом, який дозволив висвітлити не лише суспільно-просторову природу явищ і процесів, але й суспільно-часові зміни досліджуваної реальності розвитку взаємин між обома державами. З методологічним методом аналізу пов'язаний метод синтезу, який дозволив поєднати всі аспекти інформації, здійснити реконструкцію на цій основі історіографічного процесу, сформувати цілісні знання про показ українсько-польських відносин у сучасній українській історіографії. При цьому відзначимо, що аналіз та синтез є взаємопов'язаними і взаємообумовленими методами наукового пізнання, які мають універсальний характер для історіографії.

Важливе місце у методологічному інструментарії зайняли історико-хронологічний та порівняльно-історичний методи. Вони дали змогу розглянути явища і події та історичні праці у часовій послідовності, в динаміці їхнього розвитку та історіографічного збагачення. Наочно перший із них було застосовано при визначенні історіографії цього дослідження і створенні певної методологічної схеми за проблемно-хронологічним принципом. Хронологічний метод сприяв успішному науковому дослідженню в рамках проблемно-хронологічного викладу. Вони дозволили з'ясувати історичну сутність кожного явища і факту, особливості кожного етапу нагромадження наукових знань у часі і просторі, зіставити погляди істориків, наукових напрямів та окремих історичних досліджень і, таким чином, встановити реальний приріст в історіографічному доробку, з'ясувати новизну та оригінальність у трактуванні тих чи інших проблем дослідження.

Важливого значення набуло питання про можливість і доцільність застосування у дослідженні складних процесів українсько-польського співробітництва в усіх сферах суспільно-політичного життя порівняльно-

історичного (компаративного) методу. Порівняльний аналіз сприяє усвідомленню проблем взаємозв'язаного і суперечливого світу співпраці двох держав, орієнтує на пошук не лише відмінностей, а й спільних рис. Як показує історичний досвід, монопольне панування одного погляду ніколи не стимулювало розвиток науки, а, навпаки, майже завжди вироджувалося у догматичне спрощенство і поверховість.

Використання цього методу дало змогу порівняти, перевірити результати окремих досліджень, переглянути раніше сформульовані положення і висновки чи то у бік відмови від них, часткового корегування чи незалежного розвитку. Це, у свою чергу, відкрило можливості для формування історіографії досліджуваної проблеми як системи вивіреного певним чином знання, здатного забезпечити отримання конкретних передбачуваних результатів з поставлених мети і завдань у роботі. Розгляд історіографічних надбань побудовано за історико-хронологічним та компаративним методами, що, вважаємо, дозволило найповніше розкрити архітектоніку проблеми українсько-польських стосунків наприкінці 80-х рр. XX ст. − 2010 рр.

При висвітленні окресленої проблеми використовувалися також такі конкретно-історичні методи наукового пізнання, як системно-структурний, історико-генетичний та історико-типологічний методи. Застосуванням системно-структурного методу досягнуто всебічного вивчення процесу становлення політико-економічних відносин та інституційного забезпечення двосторонньої співпраці України і Польщі, військово-політичного співробітництва у контексті процесів євроатлантичної інтеграції. Встановлено, що Україна і Польща плідно співпрацювали в рамках реалізації доктрини стратегічного партнерства, підтримуючи сформовані інституційні механізми його розвитку та дотримуючись окреслених у цьому контексті пріоритетів. Водночас, відзначено, що ефективна тактика військово-політичного співробітництва досі залишається значною мірою нереалізованою, про що йдеться у низці історіографічних джерел. Цей метод використано для забезпечення комплексного вивчення системоутворюючих ознак співпраці, що відображають сутність українсько-польського співробітництва, реалізації геополітичного потенціалу обох держав, забезпечення вивчення структурних компонент як органічних складових міждержавних двосторонніх зв'язків у новоствореній системі європейських координат. Історико-генетичний метод спрямований на з'ясування основних рис, функцій та змін реальності у процесі історіографічного поступу, що дозволило створити достовірну картину історіографічних напрацювань із досліджуваної проблеми. Застосування цього методу сприяло послідовному розкриттю становлення і розвитку багатогранних українсько-польських взаємин у форматі європейської інтеграції. Він, будучи аналогічно-індуктивним за описом та формою, дав змогу показати причинно-наслідкові зв'язки еволюції взаємин між обома державами упродовж досліджуваного періоду. Це надало висновкам авторки вагомості та обґрунтованості, зокрема щодо окреслення пріоритетних напрямів українсько-польського співробітництва в найближчій і довгостроковій перспективі.

Застосуванням історико-типологічного методу (типологізації) досягнуто впорядкування та узагальнення історичних фактів і подій, їх групування за якісно визначеними типами на підставі спільних рис. Це дозволило виявити однотипні властивості та ознаки в різних суспільно-політичних явищах і подіях у становленні міждержавних відносин на дво- і багатосторонніх основах у різних секторальних складових співпраці обох держав. Завдяки використанню цього методу визначено ключові характеристики двостороннього співробітництва України та Польщі, зроблено висновки щодо змісту і характеру напрацювань українських і зарубіжних вчених.

Особливого значення у дослідженні теми набуває статистичний метод, який дозволяє вивчити різноманітні процеси співпраці обох держав у політичній і соціально-економічній сфері, передбачає отримання, обробку, відбір та аналіз історико-статистичної інформації і наведення кількісних показників економічного співробітництва та поетапного визначення стадій розвитку українсько-польських взаємин наприкінці 80-х рр. XX ст. − 2010 р., головних напрямків стратегічного партнерства України та Польщі в глобальній економіці поточного століття і визначення соціально-економічних важелів співпраці. При цьому відзначимо, що цей метод є корисним лише тоді, коли цифрові дані відображають ту чи іншу суть політичного, соціально-економічного розвитку співробітництва, за яким можна простежити тенденцію, а не лише кількісний вираз. Для цього важливо було провести збір статистичних даних, забезпечити обґрунтованість їх групування, ступінь достовірності. Цифровий матеріал дав змогу зробити певні висновки про ті явища і факти, які в статистиці не відображаються.

Зауважимо, що всі наукові методи є взаємопов'язаними, а відтак, для реалізації визначених мети і завдань авторка намагалася застосувати їх у комплексі. Їх роль полягала у такій організації логічних операцій із поняттями та категоріями запропонованого дослідження, яка уможливила отримання у підсумку сутнісних наукових історичних знань у континуумі історіографії історії розвитку українсько-польських відносин в досліджуваний період. При цьому варто пам'ятати, що жоден із методів не є універсальним і спроможним вирішити всі дослідницькі завдання.

Із теоретичними засадами, принципами та методами органічно пов'язані конкретні методологічні підходи, що стали не менш важливими у науковому дослідженні запропонованої теми і концептуальному розумінні історіографічного процесу вивчення міжнародних стосунків України і Польщі на рубежі XX–XXI ст.

У контексті порушеної проблеми особливо важливе значення має системний підхід, який безпосередньо сприяв адекватній постановці дослідницької теми, вибору шляхів і засобів розв'язання поставлених завдань, логічно-послідовному викладу матеріалу, тобто розкриттю стратегії досягнення мети. Польський учений-міжнародник Й. Кукулка зазначав, що системний підхід потрібний "… з огляду на взаємозалежність всіх суб'єктів міжнародних відносин і функціонування міжнародних систем" [9, с. 154]. Системний підхід полягає у сприйнятті міжнародних відносин на будь-якому рівні як цілісної системи та у розумінні взаємопов'язаності й взаємообумовленості її структурних елементів. Він передбачає виокремлення певної властивості, яка об'єднує елементи системи в єдине ціле, враховуючи при цьому зв'язки і відносини із зовнішнім середовищем.

Системно-структурний підхід дав змогу на основі історіософічної системності однакових груп історіографічних джерел з історії сучасних українсько-польських відносин дослідити роботу спеціалізованих наукових осередків, творчих напрацювань окремих учених з окресленої проблеми, виявити і проаналізувати всі суттєві зв'язки, події, явища та особливості сьогоденної співпраці обох держав. Для аналізу еволюції та стану українсько-польського співробітництва авторка вдалася до одночасного звернення до багатьох різноманітних джерел, у яких була певна інформація з означеної проблематики та паралельного їх опрацювання. Одночасно для кращого розуміння історіографічного процесу було враховано здобутки не лише українських авторів, але і їх зарубіжних колег. Окрім опрацювання історіографічних праць істориків, також використано публікації політологів, правознавців, економістів, соціологів, представників інших гуманітарних наук, у яких зазнали відображення різні аспекти проблеми.

Такий системно-дослідницький підхід уможливив встановлення причинно-наслідкових зв'язків між подіями, що досліджуються, виділення і класифікацію історичних праць в окремих секторах взаємовідносин між Україною і Польщею, їх розгляд як цілісної частини відносин у Європі та світі. Одночасно він сприяв виокремленню основних компонентів і системоутворювальних зв'язків історіографічного процесу, визначенню факторів, що впливають на двосторонні зв'язки обох держав, оцінці їх ролі і місця у загальній системі євроатлантичних і глобалізаційних процесів. Послуговуючись системно-структурним підходом, авторці вдалося означити основні напрямки історіографії українсько-польських відносин, охарактеризувати їх зміст та основні тенденції розвитку, з'ясувати внесок окремих вчених та наукових осередків у дослідження цієї проблеми, розглянути комплексність та об'єктивність їх досліджень.

Зауважимо, що взаємовідносини між народами вивчаються не лише історичною наукою, а й іншими науками, перш за все гуманітарними, і за допомогою методів цих наук. Це відбиває характерний для сучасного розвитку наукового знання процес взаємопроникнення наук. Важливим аспектом такого взаємопроникнення є можливість використати деякі методи мислення, що отримали розвиток у рамках інших наук. Творче застосування інших галузей пізнання полегшується тим, що саме історіографічне дослідження відзначається синтетичною специфікою. Особливо це є помітним тоді, коли об'єктом дослідження стають не окремі історичні події чи факти, а історіографічна система, її складові у світлі поставлених дослідницьких мети і завдань. У цьому зв'язку в заявленому історичному дослідженні широко використано підхід міждисциплінарності. Такий методологічний підхід дозволив зосередитися на вивченні магістральних напрямів двосторонніх взаємин між обома державами, розглянути їх у світлі геополітичних викликів, вияснити їх зміст і динаміку та осмислити місце України й Польщі у геополітичному просторі Європи, їх долі у забезпеченні на європейському континенті стабільності і безпеки. Застосування у процесі історіографічного дослідження міждисциплінарного підходу дало можливість здійснити цілісний аналіз творчої спадщини вивчення українсько-польських взаємовідносин в еволюційному контексті.

Отже, глибоке і всебічне дослідження історіографічного процесу українсько-польських відносин, з'ясування їх сутності, якісних характеристик, динаміки розвитку в усій багатоманітності об'єктивної реальності можливе лише в умовах використання відповідного теоретичного та методологічного інструментарію. Запропоноване дослідження базується на загальних і специфічних теоретичних та методологічних засадах історичної і суміжних наук, має відповідний до своїх функцій категоріально-понятійний апарат. Використання усієї сукупності різноманітних наукових принципів, методів, методологічних підходів і понятійно-категоріального інструментарію заклало основи для наукового висвітлення історії українсько-польських відносин у новітню добу їх становлення та одночасно стало важливим чинником всебічного її осмислення.

Список використаних джерел

1. *Грушевський М.* Звичайна схема "русскої" історії й справа раціонального укладу історії східного Слов'янства / М. Грушевський // Вивід прав України. – Львів : МП "Слово", 1991. – С. 7–14. 2. *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право / Д. Дорошенко. – К. : Українознавство, 1996. – 257 с. 3. *Зашкільняк Л.* Сучасна світова історіографія : навч. посібн. для студ. іст. спец. ун-тів. – Львів : ПАІС, 2007. – 312 с. 4. *Калакура Я.* Українська історіографія : курс лекцій / Ярослав Калакура. – 2-ге вид., допов. – К. : Генеза, 2012. – 512 с. 5. *Колесник І.* Українська історіографія: концептуальна історія / Ірина Колесник. – К. : Інститут історії України НАН України, 2013. – 566 с. 6. *Оглобин О.* Українська історіографія. 1917–1956 / пер. з англ., підготували до друку І. Верба, О. Юркова / О. Оглобин. – К., 2003. – 237 с. 7. *Полонська-Василенко Н.* Українська історіографія / Н. Полонська-Василенко. – Мюнхен, 1971. – 104 с. 8. *Субботін А. А.*

Міжнародні відносини / А. А. Субботін // Українська дипломатична енциклопедія : У 2-х т. / Редкол. : Л. В. Губерський (голова) та ін. – К. : Знання України, 2004. – С. 103–104. 9. *Kukułka J.* Teoria stosunków międzynarodowych / J. Kukułka. – Warszawa, 2003. – 347 s.

Наталья Черная

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ СОВРЕМЕННЫХ УКРАИНСКО-ПОЛЬСКИХ ОТНОШЕНИЙ

Проанализировано методологическую основу исследования современных межгосударственных украинско-польских отношений. Предпринято попытку комплексного осмысления совокупности разнообразных научных принципов, методов, подходов к научному освещению взаимоотношений Украины и Польши в новейшее время.

Ключевые слова: методология, отношения, Украина, Польша, историография.

Nataliya Chorna

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE MODERN UKRAINIAN-AND-POLISH RELATIONS STUDYING

The methodological basis of the study of modern interstate Ukrainian-Polish relations has been analyzed. An attempt has been made for a comprehensive understanding of the diverse set of scientific principles, methods and approaches for scientific highlighting of the relations between Ukraine and Poland in the modern era.

Key words: methodology, relationships, Ukraine, Poland, historiography.

ІСТОРІОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930 (4 УКР); 94(977)

Ярослав Калакура, Леся Алексієвець

ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті розглядається сутність цивілізаційного пізнання, його традиції в українській історіографії в контексті європейської та світової історичної науки, процес оновлення методології на основі сучасної цивілізаційної теорії, удосконалення дослідницької та дидактичної практики після відновлення незалежності України і формування нової історіографічної ситуації. Акцент зроблено на модернізацію методологічного інструментарію українських істориків у процесі переходу від формаційного до цивілізаційного осмислення і трактування історії України та зарубіжних країн.

Ключові слова: цивілізаційна теорія, історична наука, історіографія, українська історіографія, цивілізаційний підхід, формаційний підхід, методологія, історія України, всесвітня історія.

Однією з примітних особливостей новітньої української історіографії, оновлення її теоретичного підґрунтя та методологічного інструментарію стало ширше засвоєння цивілізаційного трактування історичного процесу і адекватного пізнання України та світу. Цьому сприяла принципово нова історіографічна ситуація, яка склалася після відновлення державної незалежності України, розгортання трансформаційних процесів, деякої демократизації суспільства та дедалі ширшої інтеграції української історіографії до світового історіографічного простору. Свідченням цього є поява низки праць Л. Алексієвець, І. Бойченка, М. Брайчевського, М. Горєлова, Я. Грицака, І. Довжука, Л. Залізняка, Л. Зашкільняка, Я. Калакури, Г. Касьянова, І. Колесник, В. Космини, В. Коцура, В. Кременя, І. Кураса, В. Мандрагеля, І. Марценюка, В. Масненка, М. Поповича, А. Портнова, М. Михальченка, О. Моці, Ю. Павленка, О. Рафальського, О. Реєнта, С. Світленка, В. Скоблика, В. Смолія, С. Стельмаха, В. Табачковського, Ю. Терещенка, В. Ткаченка, О. Удода, В. Шейка, Н. Яковенко, М. Юрія, О. Яся та ін. [3; 10; 12; 21; 22; 27; 31; 35; 36; 47; 56; 63; 67; 78; 86; 87; 89], у яких, з одного боку, розкрито наукову сутність цивілізаційного осмислення історичного процесу, його теоретичні та методологічні засади, а з другого, простежено процес творчого засвоєння в новітній українській історіографії цивілізаційного трактування вітчизняної та зарубіжної історії і створення на цій основі відповідних досліджень [22; 29; 33; 34; 35; 58; 61; 62; 64; 79]. Наявні праці дозволили збагатити теоретико-методологічний інструментарій та історіографічний потенціал цивілізаційного пізнання України і зарубіжних країн, а також уточнити, конкретизувати і примножити знання про сутність світових і локальних цивілізацій та

універсальний характер цивілізаційної моделі наукового осмислення історичного процесу, яка найповніше відповідає постмодерністським викликам історіографії.

Побачили світ й перші публікації підсумкового характеру, зокрема монографія В. Гончаревського [9], студії інших авторів [32; 34; 35; 62], у яких підбиті деякі результати цивілізаційного осмислення вітчизняної та зарубіжної історії, частково визначено стан і перспективи осучаснення методологічного інструментарію історичних досліджень з урахуванням можливостей цивілізаційної історіософії. Однак ця тема настільки важлива і актуальна, що потребує подальшого опрацювання і періодичного підведення підсумків її дослідження. Мета пропонованої статті полягає в тому, щоб з'ясувати сутність цивілізаційного підходу, звернутися до його витоків, виокремити основні напрями засвоєння цивілізаційної теорії та історіософії в Україні на базі національних традицій української історіографії, обґрунтувати шляхи подальшого формування української історичної цивілізаціоналогії та дедалі ширшого застосування цивілізаційної методології в дослідженнях історії України і зарубіжних країн. Автори виходять з того, що українська історіографія – це національний компонент світової історичної науки, який сформувався в межах європейського історіографічного поля на самобутньому ґрунті, а загальнолюдські інтелектуальні та духовні цінності не є безнаціональними або наднаціональними. Світова історична наука інтегрує здобутки істориків усіх країн і народів, незалежно від їх чисельності й величини етнічної території, що набуває визначальної тенденції розвитку історіографії в умовах глобалізації та інформатизації сучасного світу.

З погляду новітньої української історіографії, цивілізаційний підхід має два виміри: конкретно-історичний, тобто цивілізаційне трактування вітчизняного та світового історичного процесу, і суто історіографічний, який стосується історії історичної науки. З висоти сучасності є підстави говорити про суттєві результати, отримані українськими істориками у контексті обох вимірів. Розглянемо ці результати конкретніше, але перед тим зазначимо, що коріння цивілізаційної парадигми історичного процесу в українській історіографії сягає XIX–XX ст. і ґрунтується на теорії людських цивілізацій, опрацьованій Ф. Броделем, М. Вебером, В. Вернадським, М. Данилевським, Л. Морганом, Г. Спенсером, А. Тойнбі, О. Шпенглером, сучасним американським політологом С. Хантінгтоном та ін. [5; 6; 7; 18; 73; 75; 81; 82]. Принагідно нагадаємо, що в основі цивілізаційного підходу лежить термін "цивілізація" (від лат civilis – громадянський), запроваджений французьким мислителем В. Мірабо в 1757 р. Він має декілька значень, у т.ч.: а) сукупність духовних і культурних досягнень суспільства, певний рівень його соціокультурного розвитку; б) відносно самостійне і цілісне соціально-історичне утворення, локалізоване у просторі та часі; в) складова одиниця історичного процесу, або макрокультурна спільнота; г) великі цивілізаційно-культурні суперсистеми.

Суть цивілізаційного підходу до історії полягає в тому, що замість "суспільно-економічної формації" як ступеня суспільно-історичного, соціально-економічного і культурно-духовного розвитку з домінантою економічного чинника застосовується поняття "цивілізація" як тип стійких культурних кодів. Він передбачає науковий аналіз циклічності, багатолінійності розвитку, а в підсумку таке трактування історичного процесу, за яким вітчизняна історія розглядається не відособлено, а у взаємозв'язках та порівнянні з історією інших народів, у контексті регіональних та світових цивілізацій. Такий підхід дозволяє осягнути самоцінність кожного суспільства, кожного народу, кожної нації, окреслити їх місце у світовій історії та культурі.

Українська історіографія має давню традицію і вагомі надбання цивілізаційного пізнання вітчизняної і зарубіжної історії. Класики української

історичної науки В. Антонович, Д. Багалій, М. Грушевський, Д. Дорошенко, М. Драгоманов, І. Крип'якевич, І. Франко, Д. Яворницький та ін. формувалися під потужним впливом західноєвропейської історіософії, насамперед позитивізму, визнаючи багатофакторність і багатоваріантність історичного процесу, водночас вони долучались до осягнення теорії цивілізацій, яка неухильно збагачувалась, застосовували у своїх працях чимало концептуальних положень цивілізаційної методології, виходячи з того, що будь-яка цивілізація складається із надбань різних народів і націй та визнаючи залежність їх економічного і соціокультурного розвитку від власних традицій, звичаїв, ментальності, психології, моралі, етики і т.д.

У радянську добу цивілізаційний підхід піддавався анафемі, фактично він був заборонений і витіснений з історіографічної практики шляхом насадження формаційного підходу і економічного детермінізму. Формаційне трактування історичного процесу супроводжувалось домінуванням партійно-класової інтерпретації подій і фактів, явищ і особистостей, що призвело до негативних наслідків для історичної науки, перетворення її в служницю більшовицького режиму. Сама ж формаційна теорія в міру утвердження тоталітаризму в суспільному житті та догматизму в науці з часом опинилася у глибокій методологічній кризі, що вкрай негативно відбилося на тематиці та якості історичних досліджень.

На відміну від формаційної цивілізаційна парадигма історії базується на філософії цілісності світу, діалектичній єдності соціуму та культури, але за умов радянського тоталітаризму цивілізаційне бачення історичного процесу могли засвоїти і зберегти лише представники української діаспорної історіографії. Її провідні ідеї активно відстоювали М. Андрусяк, М. Антонович, Л. Винар, Т. Гунчак, О. Домбровський, І. Кривецький, Б. Крупницький, Т. Мацьків, Н. Полонська-Василенко, О. Пріцак, О. Оглоблин, О. Субтельний та ін.

З відновленням державної незалежності України і формуванням принципово нової історіографічної ситуації цивілізаційний підхід у поєднанні з активізацією міждисциплінарних досліджень у галузі загальної, проблемної, концептуальної, культурної та інтелектуальної історії став визначальним напрямом української історичної науки, яка прагне в першу чергу заглибитись у особливості різновиду української регіональної цивілізації як складової європейського і світового цивілізаційного процесу, з'ясувати шляхи утвердження цілісності цивілізаційної системи України і зіткнення в ній локальних самобутностей. Завдяки цьому історична наука виходить з кризи формаційної теорії, а історія України дедалі ширше постає в контексті світового історичного процесу на основі цивілізаційного трактування.

У ході трансформації українського суспільства, інтеграції України у європейський і світовий простір розгорнувся процес очищення історичної науки від ідеологічних стереотипів і нашарувань минулого, повернення їй природних функцій, створилися сприятливі умови для синтезу лінійно-стадіальних і локально-циклічних підходів до історії світових, регіональних і локальних цивілізацій. У пошуках шляхів інтеграції української історіографії у світовий історіографічний простір дослідники звернулися як до національних традицій історіографії, так і до надбань західноєвропейської спадщини стосовно цивілізаційного трактування історичного процесу. Серед частини істориків знайшла підтримку ідея наукового синтезу формаційної теорії, цивілізаційного підходу та теорії модернізації, запропонована деякими російськими істориками, зокрема І. Ковальченком, як модель історіографії пострадянської доби.

Засвоюючи цивілізаційний підхід, науковці академічних інститутів історії України, всесвітньої історії, української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, українознавства ім. І. П. Крип'якевича, політичних і

етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, археології, університетських осередків історичної науки дедалі ширше стали застосовувати його для створення якісно нових праць із вітчизняної та світової історії. Йдеться, зокрема, про такі фундаментальні дослідження як багатотомне видання "Україна крізь віки", "Енциклопедія історії України", "Політична історія України", а також низку праць із цивілізаційної теорії [57; 58]. За ініціативою А. Толстоухова започатковано унікальне 4-х томне видання "Україна-Європа: хронологія розвитку" [80], у якому в хронологічній послідовності висвітлюється історія України в контексті взаємин з іншими європейськими народами і державами від найдавніших часів до сучасності. З урахуванням цих надбань створено більшість підручників із вітчизняної і всесвітньої історії для всіх ланок освіти, в яких по-новому трактується українська історія з погляду впливу на неї норм, цінностей та ідеалів національної культури, в контексті культурної традиції Європи. Все це дозволило значною мірою подолати стереотипи тоталітарного мислення, по-новому підійти до вивчення античних часів, середньовіччя, ранньомодерного, нового і новітнього часу, значно поглибити знання про етногенез, націєтворення, соціокультурну ідентичність українського та інших народів, значно підвищити роль історичної науки у формуванні цивілізаційної свідомості українського суспільства [46; 59; 74]. Суспільна та індивідуальна цивілізаційна свідомість виростає на ґрунті осмислення спільних історичних традицій, спільної долі українського народу, його минувшини, сучасності та майбутнього, а тенденція єдності та цілісності цивілізаційної системи України супроводжується збереженням її регіонального розмаїття. Історична наука, як і вся українська гуманітаристика, намагається сприяти мінімізації конфліктних версій історичної пам'яті. Великі сподівання у цьому зв'язку суспільство покладає на започатковану реорганізацію статусу Інституту національної пам'яті.

До ключових надбань новітньої української історіографії можна віднести обґрунтування концепції української регіональної цивілізації, приналежності України до цивілізації Серединної або Центрально-Східної Європи. Українські реалії переконливо доводять, що український соціум, який формувався і розвивається на порубіжжі двох світових цивілізацій, всупереч імперським зазіханням, продемонстрував здатність зберігати свою самобутність і творити самостійну цивілізацію регіонального характеру. Велику роль для розуміння цих процесів відіграє тематичне видання Інституту історії України НАН України "Україна в Центрально-Східній Європі", автори якого обґрунтовують становище України як повноправного суб'єкта історичного процесу, як форпосту Великого Кордону Європи. Україна сформувалася як самобутня і самодостатня цивілізаційна система регіонального рівня на перехресті різних культур і релігій, водночас синтезуючи і гармонізуючи соціокультурні впливи Сходу і Заходу. Ця проблема знайшла висвітлення у низці інших узагальнюючих і монографічних праць, зокрема Л. Алексієвець, М. Горєлова, І. Довжука, Я. Калакури, В. Коцура, М. Михальченка, О. Моці, Ю. Павленка, О. Рафальського, Ю. Терещенка, О. Удода, М. Юрія та ін. [10; 12; 20; 28; 47; 57; 63; 74; 77; 87].

Дедалі більше українських істориків схиляються до того, що соціокультурна ідентичність українців, поставши на межі цивілізаційних впливів Заходу і Сходу, не втратила європейського обличчя, домінування в ній української етнічної ідентичності, а з відновленням незалежності України отримала шанс для подальшого утвердження. Доводячи самобутність української регіональної цивілізації, М. Михальченко критично поставився до так званої євразійської цивілізації та парадигми "Русского мира", розкрив їх імперські устремління і небезпеку для України [47; 50; 51].

Представники української цивілізаціоналогії переконливо доводять, що Україна найповніше успадкувала соціокультурні й духовні традиції Києво-

Руської держави, яка розвивалася за європейським зразком, репрезентувала себе як частина Європи, була в європейському полі усіх модернізаційних процесів, які формували сучасну європейську цивілізацію. Водночас історики дедалі глибше аналізують таке явище як криза цивілізаційної ідентичності. Першу з них вони пов'язують із Золотоординською навалою і розпадом Києво-Руської держави, другу – з поділом України між Річчю Посполитою і Московським царством, третю – з перебуванням українських земель у складі конкуруючих і ворогуючих між собою Російської та Австро-Угорської імперій, четверту – з більшовицькою політикою інтернаціоналізації, злиття націй, розмиванням національних особливостей та формуванням радянського народу як "нової ідентичності".

Методологічна переорієнтація істориків і перехід до вивчення історії українського народу в контексті цивілізаційної парадигми дали змогу заповнити суттєві прогалини, спростувати низку сфальсифікованих і спотворених у імперські та радянські часи питань і на основі розширення джерельної бази та застосування нових методів довести цивілізаційну самобутність України і збагатити знання про всі періоди її минувшини.

Досліджуючи давню історію України, автори присвятили найбільше праць періоду енеоліту і його феномену – Трипільської культури, трактуючи її як протоцивілізаційне утворення із наявністю міст (протоміст), писемності (протописемності) та протодержавності. На основі аналізу археологічних пам'яток та інших джерел О. Моця [52; 54] та інші дослідники дійшли висновку, що в лісостеповій та поліській зонах Дніпровського Правобережжя, починаючи з епохи бронзи, зароджувався праслов'янський етнічний масив, який поступово посів провідне місце і став основою формування українського етносу. Історики доводять, що етногенез на теренах України не переривався, що український родовід – це генетично успадкований від найдавніших часів етноантропологічний тип спільноти, який зароджувався і розвивався на загальних тенденціях етногенезу корінних народів Європи і світу, формування модерних націй, включаючи й українську [14; 52; 54].

Домінуючим компонентом цивілізаційного осмислення українського Середньовіччя стало дослідження Києво-Руської держави як першої держави українського народу і складової Європейської цивілізації [47; 53; 59; 63]. Вона постала як результат багатофакторного та органічного розвитку тих слов'янських племен, які склали ядро українського етносу і згуртувалися навколо Києва. З розкладом, а відтак і занепадом Києво-Руської держави українська державність не зникає, а набуває нових форм не тільки в Галицько-Волинській державі, але й в інших удільних князівствах, зокрема Київському, Переяславському, Чернігівському та ін. Ключові контури княжої державності українців зберігалися за татаро-монгольських часів і в литовську добу, коли вона набула характеру територіальної влади [12; 20; 28; 38].

Ключовою дослідницькою проблемою Ранньомодерної доби української історії виступає дослідження цивілізаційної ідентичності українського козацтва, його локалізації на Степовому кордоні Європейської цивілізації. Автори оприлюднених праць [15; 69; 83; 88] дедалі глибше обґрунтовують ідентифікацію українського козацтва як своєрідного аналогу європейських орденів Середньовіччя і складового чинника розвитку Європейської цивілізації, підкреслюючи при цьому перетворення козацтва в провідну національно-визвольну і державотворчу силу. Більшість сучасних дослідників слідом за В. Смолієм та В. Степанковим [70] схиляються до думки про те, що національно-визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького середини XVII ст. набула характеру національної революції, головним надбанням якої стало утворення козацько-гетьманської держави.

Серед контроверсійних проблем історії України нового часу, які отримали цивілізаційне осмислення, стали зміни, що стали наслідком чигиринсько-московських угод (Березневих статей) 1654 р. Включення козацької України до складу Московського царства корінним чином вплинуло як на подальшу долю українського народу, так і геополітичні зміни в Європі. Переважна більшість українських земель була вирвана з європейської цивілізації і включена в євразійську орбіту [69; 70].

Цивілізаційний підхід заклав підґрунтя для переосмислення української історії XIX ст., пов'язаного з новим етапом національного пробудження, націєтворення і розгортання національно-визвольного та державницького руху, його усамостійненням та політизацією, зумовлених створенням перших українських політичних об'єднань і партій. Дослідники відстежують тяглість українського національного руху, починаючи з козацьких часів, вказують на його мобілізаційну здатність, яка особливо проявилася в умовах Першої світової війни і розгортання революційних подій на початку XX ст. [16; 23; 66].

Принципово нову інтерпретацію отримали революційні та державотворчі процеси 1917–1921 рр. у форматі Української революції. Вона розглядається як органічний, взаємозв'язаний процес і часовопросторова цілісність революційних подій, що синхронно протікали на Наддніпрянщині, Слобожанщині, Півдні і Заході України. Їх апогеєм стало утворення Української Народної Республіки, відтак Української Держави доби Гетьманату, Західноукраїнської Народної Республіки та її Злуки із УНР [54а; 71; 72] .

У контексті цивілізаційного осягнення історії України досліджується й радянська державність України. Дослідники [19; 41] показують штучність так званої радянської цивілізації, розвінчують її концепцію. В її основу були покладені марксистська конструкція суспільного розвитку і великоросійські цінності, що вело до реставрації імперського мислення та проявів шовінізму. Багато складових партійно-державної політики СРСР, особливо у 1930-х рр., зокрема обмеження прав союзних республік, насильницька колективізація та русифікація, голодомор 1932–1933 рр. мали протиукраїнський, репресивно-каральний, антигуманний характер, а життя показало повну безперспективність такої політики [37; 41; 42; 43] .

Цивілізаційний підхід до історії не оминув новітню інтерпретацію драматичних подій Другої світової війни, яка принесла українському народу масштабні втрати і залишила глибокий шрам у його історичній пам'яті. Український рух опору нацизму вливався в єдиний потік боротьби прогресивного людства проти гітлерівців [60]. Цей підхід позитивно позначився на висвітленні повоєнних десятиріч, зокрема українського шістдесятництва, дисидентського та правозахисного руху 1960–1980-х рр.

З погляду цивілізаційної історії по-новому постала проблема відновлення суверенітету і державної незалежності України, реформування економіки, трансформації соціокультурних процесів, інтеграції України в європейські та світові структури [44; 48; 49; 51; 63; 76]. Ці питання набувають особливої актуальності в контексті подій останніх місяців, коли відмова режиму Януковича-Азарова від підписання Асоціації з ЄС призвела до суспільного вибуху, Майдану та Революції гідності, що закінчились падінням кривавого режиму. Усі наступні події переконливо засвідчили відданість українського народу європейському вибору, пов'язаному з високими соціальними та інтелектуальними стандартами розвитку, досконалою правовою системою, прогресивними технологіями, вільним ринком, демократичним парламентаризмом і т.д. Сповідуючи цей вибір, суспільство активно протидіє авантюристичним зазіханням путінських шовіністів на територіальну цілісність країни, при підтримці світової громадськості рішуче не визнає віроломну

анексію Автономної Республіки Крим, долає опір проросійських сил просуванню України до європейських цінностей. За таких умов історики покликані на пріоритетне місце поставити дослідження української регіональної цивілізації як складової західноєвропейської, послідовно дотримуватись принципу антропологізму, тобто людиноцентризму в історії цивілізацій. Водночас у новітній історіографії актуалізується гасло 1920-х рр.: "Подалі від Москви, назад у Європу".

Опанування методологією цивілізаційного пізнання сприяє дедалі повнішій реалізації ключових функцій української історіографії, включаючи методологічну, пізнавальну, конструктивно-прогностичну та світоглядно-виховну або аксіологічну. Світоглядний і виховний вплив історичної науки забезпечується втіленням її надбань у навчальній літературі, підручниках і лекційних курсах з вітчизняної і всесвітньої історії [2; 4; 11; 25; 39; 45; 85; 88]. Аксеологічна роль історіографії посилюється засвоєнням цивілізаційного трактування самого історіографічного процесу, а також інтегративним характером історіографічних знань, оскільки вона акумулює відомості про дослідження суспільно-політичного, соціально-економічного, культурно-духовного і національно-етнічного життя, внутрішньої і зовнішньої політики держави, розкриває взаємозв'язок історичних знань із філософією, культурологією, правом, соціологією та ін. [33; 65; 79; 84].

Із переходом від формаційного до цивілізаційного підходу пов'язане підвищенням інтересу українських істориків до всесвітньої історії як цілісності, деякої відмови як від європоцентризму, так і американізму, і створення на цій онові якісно нових праць. Як зазначила Т. Орлова, провідною тенденцією сучасного світу є його глобалізація та інформатизація, що охопили всі сфери суспільно життя і міжнародних відносин: економіку, політику, комунікації, фінанси, соціокультурні та міграційні процеси [55, с. 8]. Перед українською історичною наукою постало завдання по-новому підійти до осмислення цивілізаційного поступу людства як цілісності, глибшого пізнання національної історії через сутність як найдавніших цивілізацій, зокрема давньоєгипетської, шумерської, трипільської, давньогрецької, давньоримської, давньоіндської, давньокитайської та ін., так і середньовічних (візантійська, християнська, католицька, мусульманська та ін.), нових і новітніх (західна, східна, латиноамериканська, африканська, японська, китайська, індуїстська та ін.). У цьому напрямі плідно працюють українські археологи, антикознавці, єгиптологи, медієвісти, дослідники історії нового та новітнього часу. Головні зусилля зосереджені насамперед на тих проблемах, які замовчувались, фальсифікувались або не знаходили об'єктивного висвітлення в радянській історіографії. Українські антикознавці, зокрема Інституту археології НАН України, наукових археологічних шкіл Київського, Харківського, Одеського, Запорізького, Львівського, Таврійського та інших університетів, спираючись на надбання археологічних експедицій та новітню зарубіжну літературу, збагатили історичні відомості про античні міста Північного Причорномор'я та Криму, їх політичне життя, матеріальну й духовну культуру, поглибили знання з історії Стародавніх Греції та Риму. Завдяки створенню академічного Інституту сходознавства нове дихання дістала українська візантиністка. Зусилля вчених зосереджені на дослідженнях візантійського права, майнового становища церковних інституцій у Візантійській імперії, пам'яток історії, літератури і мистецтва, українсько-візантійських зв'язків [8; 17].

В українській медієвістиці Європи утверджені нові підходи до періодизації середньовіччя, дослідження політичної та соціально-економічної історії, зокрема Французького, Іспанського, Угорського, Чеського і Польського королівств, їх

відносин з Німеччиною, Англією та іншими країнами, простежується ґенеза європейської цивілізації від античності до нового часу [26].

Ряд нових явищ характерний для української історіографії нової історії країн Європи й Америки. Найбільше уваги приділено Англії, її відносинам із Шотландією та Ірландією, історії формування першого в Європі англо-голландсько-французького військово-політичного союзу. Дещо по-новому характеризують українські історики Англійську революцію XVII ст., причини й характер громадянських воєн і селянських повстань, участь Англії у війні проти революційної Франції. Значне місце в новітніх працях займає історія формування колоніальної політики Англії в Північній Америці та Німеччини на африканському континенті, наростання напруженості у відносинах між ними на цьому ґрунті. Історики спростовують радянські стереотипи про "соціалістичний" та "консервативний" характер реформаційного руху нижчих верств німецького суспільства. Сучасні дослідники продовжують виявляти інтерес до Великої французької революції, "силової дипломатії" наполеонівської епохи, при цьому вони помітно долають ідеологічні стереотипи минулого, повніше висвітлюють роль політичних ідей просвітників та церкви, більше уваги приділяють дореволюційній історії Франції, зросла зацікавленість до історії нового часу Австрії, Німеччини, Іспанії, Норвегії та інших європейських країн, їх зв'язків з Україною [32]. Еволюційних змін зазнали дослідження з історії США, особливо їх ранньої колонізації, вивчення антиколоніальної боротьби індіанців, реформування державно-правових інститутів у XVII–XVIII ст., а також Канади [40].

Нові тенденції характерні й для праць українських дослідників з новітньої історії інших зарубіжних країн, насамперед Західної і Центральної Європи [68]. Історики відійшли від штучної періодизації новітньої історії, нижня межа якої пов'язувалась з початком так званої "загальної кризи капіталізму" та жовтневим переворотом 1917 р. в Росії, і за рубіжний етап новітньої історії беруть початок або кінець Першої світової війни. Більшість дослідників сходяться на тому, що радикальні зміни в усьому світі наступили лише після її завершення: розпалися багатонаціональні імперії, а на їх розвалинах утворилося більше десяти нових держав, виникла принципово нова геополітична ситуація, розгорнувся потужний національно-визвольний рух колоніальних народів Азії, Африки й Латинської Америки.

На чільне місце в українській історіографії новітньої історії зарубіжних країн висунулася проблематика Сполучених Штатів Америки. Є підстави говорити про формування української американістики, спектр якої охоплює як міжвоєнну історію США, так і їх політику в умовах "холодної війни", зокрема в Європі. Побачили світ перші дослідження щодо американо-українських відносин, ставлення правлячих кіл США до відновлення української державності як у 1917–1921 рр., так і в 1990-х роках. У полі зору української історіографії залишаються проблеми імміграції, політики країн Центральної і Західної Європи, США і Канади, Аргентини й Австралії, латиноамериканських держав щодо української діаспори [24; 68]. Українські історики посилили увагу до історії країн Центральної і Східної Європи на тлі світових цивілізацій, наголошуючи на спільному культурно-цивілізаційному просторі України [1; 13].

Характерною особливістю засвоєння в українській історіографії цивілізаційного підходу до історичного пізнання стало оновлення її методологічної бази. Як відомо, будь-яка історіософська парадигма ґрунтується на органічній єдності теорії та методів, оскільки саме методи забезпечують теоретичне осягнення картини світу та історичного процесу загалом. Поряд з модифікованими традиційними методами (аналізу і синтезу, дедукції та індукції, абстрагування, моделювання, генералізації) цивілізаційний підхід передбачає

дедалі ширше застосування методів семіотичного аналізу, деконструкції, спостереження другого порядку, розрізнення і порівняння смислів інформації та ін., особливо в дослідженні текстів [30; 35].

Перехід до цивілізаційного пізнання української історії супроводжувався істотними новаціями в періодизації, яка тривалий час базувалася на критеріях зміни формацій і класової боротьби, революцій та воєн. При цьому ігнорувався зв'язок і взаємодія між циклами соціальних і цивілізаційних революцій, а також еволюція міжцивілізаційних комунікацій.

Цивілізаційне осмислення історії з його акцентом на з'ясування життєвих орієнтацій людей у ключових сферах їх повсякденної діяльності стимулювало пошук нових підходів до джерельного забезпечення досліджень, насамперед до семантичної складової історичної інформації, її цінності для вивчення реалій історії традиційної культури, включаючи й давню добу, міфологічні часи, появу писемності, поширення християнства. Важливу роль відіграли свідчення, що проливають світло на діалогічну основу української християнської традиції, її східну та західну складові.

Засвоєння методології цивілізаційного пізнання історії торкнулося й історії української історичної науки, тобто історіографії у вужчому розумінні слова. Кожен народ, у тому числі й український, як один із найдавніших і найбільших народів Європи, за свою багатовікову історію виробив власну історичну думку, сформував свою систему наукових поглядів на історію України і зарубіжних країн. Українська історична думка є компонентом цивілізаційних цінностей українського народу і світової спільноти. Вона пройшла довгий і складний шлях – від найпростіших міфологічних уявлень та усної історії до системи наукових знань і досягла рівня наукового аналізу та узагальнення історичного досвіду. Історіографія – це концентрований скарб наукового осмислення процесу нагромадження історичних знань, наукового підґрунтя історичної пам'яті українського народу. Її розвиток базується на загальних закономірностях цивілізаційного поступу людства. Цивілізаційне осмислення історії української історичної науки дозволяє поставити розгляд її зародження і розвитку, концептуальних парадигм, наукових шкіл у контекст європейської і світової історіографії, а відтак глибше з'ясувати історіософські засади українського історичного знання.

Цивілізаційний підхід до історії української історичної думки дає змогу повніше осягнути як її самобутність і національні традиції, так і істотні впливи на її розвиток на різних етапах зарубіжних історіографій, історіософії гуманізму, просвітництва, романтизму, позитивізму, кантіанства, постмодерну та ін. течій. Українська історична наука навіть за умов радянського тоталітаризму та ізоляції від західного світу завдяки опозиційним історикам та осередкам української діаспори зуміла зберегти певну самобутність і національно-державницькі устремління. Цивілізаційне пізнання української історіографії дозволяє інтегрувати кращі надбання різних поколінь істориків на Сході й Заході, на Півдні й на Півночі, у центрі України та за її межами в єдину, соборну національну історіографію, яка виступає спільним надбанням усього українського народу.

Під соборністю української історіографії розуміють такий її стан, коли в єдиний потік зливаються провідні течії, напрями історичної думки, консолідуються її представники навколо високих ідеалів української та державницької ідеї з метою глибокого, об'єктивного, всебічного й правдивого дослідження та висвітлення вітчизняної та зарубіжної історії, коли солідаризуються й акумулюються здобутки різних поколінь української історіографії, синтезуються їх наукові праці. Соборність – не арифметична сукупність істориків і їх надбань, а нова ціннісна категорія, нова якість

національної історіографії [29; с. 455–462]. Соборність не має нічого спільного з механічною одноманітністю, монополією якоїсь однієї методології, а тим більше ідеології. Вона не заперечує плюралізму поглядів, широких наукових дискусій, розмаїття наукових шкіл, не ігнорує особисту свободу творчості кожного історика. Стрижнем соборності українських істориків є усвідомлення ними державної незалежності та територіальної цілісності України, їх самоідентифікація з українською ідеєю, об'єднання інтелектуального і творчого потенціалу дослідників для створення наукової історії України, вироблення українського бачення світового історичного процесу та історії зарубіжних країн. Як уже зазначалось, надбання наукових досліджень цивілізаційної історії України і зарубіжних країн лягають в основу нового покоління навчальної літератури: підручників, методичних посібників, курсів лекцій.

Таким чином, українські історики у співпраці з філософами, політологами, соціологами, культурологами, представниками інших галузей знань зробили вагомий внесок у з'ясування сутності цивілізаційного пізнання України, в опрацювання специфіки регіонального та межового характеру української цивілізації, своїми студіями сприяють утвердженню наукових та методологічних засад цивілізаційного дослідження вітчизняної та зарубіжної історії. Перехід української історичної науки до цивілізаційного трактування історії відбувався за умов очищення від стереотипів тоталітарної доби, трансформації радянської історіографії в пострадянську, набуття нею національно-державницької та соціокультурної спрямованості, засвоєння надбань західної історіографії, історіософії постмодерну. Дедалі ширше виявляються провідні тенденції цивілізаційного осмислення історії України, засвідчуючи взаємозв'язок особистісного і суспільного рівнів цивілізаційного пізнання та встановлення на цій основі особливого типу соціокультурної самобутності українського і зарубіжних суспільств. Цивілізаційна модель історичного пізнання має важливе науково-практичне значення для подолання розривів історичної тяглості традицій, світоглядної кризи і зіткнень різного трактування національної пам'яті, для утвердження української ідентичності, запобігання грубих помилок у ході проведення реформ, зокрема ігнорування традиційної культури і ментальності українського народу, глибинних регіональних особливостей країни, які складалися століттями. З цивілізаційним пізнанням України пов'язаний її цивілізаційний вибір, євроінтеграційні процеси, на ньому базується діалог з Європою, орієнтація на цінності європейської цивілізації.

На завершення видається доцільним виокремити низку теоретичних, методологічних і конкретно-історичних проблем, які потребують подальшого дослідження. Мова йде про критерії цивілізаційного прогресу, альтернативність у цивілізаційному процесі, роль етнічного чинника в регіональній цивілізації, співвідношення міського і сільського в цивілізації, цивілізаційний контекст концепції мультикультуралізму, ментальні основи української цивілізації, формування цивілізаційної цілісності України та ін. Засвоєння методологічного потенціалу цивілізаційного трактування історичного процесу, застосування надбань зарубіжних істориків сприятиме перетворенню української історіографії в органічну частину світової історіографії.

Список використаних джерел

1. *Алексієвець Л. М.* Польща і Україна: шляхи співробітництва (1991–2004 рр.) / Л. М. Алексієвець, В. Р. Гевко. – Тернопіль: Редакційно-видавничий центр ТНПУ імені Володимира Гнатюка, 2009. – 153 с. 2. *Бойко О.* Історія України / О. Бойко. – К.: Академвидав, 2006. – 636 с. 3. *Бойченко І. В.* Філософія історії / І. В. Бойченко. – К,: Знання. 2000. – 724 с. 4. *Брайчевський М. Ю.* Вступ до історичної науки / М. Ю. Брайчевський. – К.: КМ Академія, 1995. – 168 с. 5. *Бродель Ф.* Материальная цивилизация, экономика и капитализм. – Т. 3: Время мира / Ф. Бродель. – М.: Весь

мир, 2007. – 752 с. 6. *Вебер М.* Избранные произведения / М. Вебер. – М.: Прогресс, 1990 – 808 с.; 7. *Вернадский В.* Научная мысль как планетное явление / В. Вернадский. – М.: Наука, 1991. – 271 с. 8. *Відейко М. Ю.* Трипільська цивілізація / М. Ю. Відейко. – Вид. 2-е. – К.: Академперіодика, 2003. – 183 с. 9. *Гончаревський В. Е.* Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991–2009). – К., 2010. – 220 с. 10. *Горєлов М., Моця О., Рафальський О.* Цивілізаційна історія України / М. Є. Горєлов, О. П. Моця, О. О. Рафальський. – К.: ЕксОб, 2005. – 632 с. 11. *Горєлов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О.* Цивілізаційна історія України. Нариси: навч. посібн. / М. Є. Горєлов, О. П. Моця, О. О. Рафальський. – К.: ЕксОб, 2006. – 632 с. 12. *Горєлов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О.* Держава і цивілізація в історії України / М. Є. Горєлов, О. П. Моця, О. О. Рафальський. – К.: Еко-Продакшн, 2009. – 980 с. 13. *Горєлов М. Є.* Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку: монографія / М. Є. Горєлов, А. І. Кудряченко, О. В. Білий та ін. – К. : Ун-т "Україна", 2010. – 404 с. 14. *Горєлов М. Є, Моця О. П., Рафальський О. О.* Українська етнічна нація / М. Є. Горєлов, О. П. Моця, О. О. Рафальський. – К.: Еко-Продакшн, 2012. – 192 с. 15. *Горобець В. М.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою. 1654–1665 / В. М. Горобець. – К., 2001. – 534 с. 16. *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століть / Я. Грицак. – Вид. 2-е. – К.: Генеза, 2000. – 360 с. 17. *Давня* історія України. У 3 т. / За ред. П. П. Толочка та ін. – К.: Наукова думка, 1997–2000. – Т. 1: Первісне суспільство. – 557 с.; Т. 2: Скіфо-антична доба. – 493 с.; Т. 3: Слов'яно-Руська доба. – 695 с.; 18. *Данилевский Н. Я.* Россия и Европа / Н. Я. Данилевский. – М.: Книга, 1991. – 576 с. 19. *Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В.* Сталінізм на Україні: 20–30-і рр. / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький – К.: Либідь, 1991. – 344 с. 20. *Денисов Ю. Н.* Борьба за наследство Киевской Руси: Краков, Вильнюс, Москва / Ю. Н. Денисов. – М: Флинта; Наука, 2011. – 460 с. 21. *Довжук І. В.* Історія і теорія світових цивілізацій / І. В. Дожук, В. Б. Попов, А. І. Атоян та ін. – Луганськ: СЄНУ ім. В. Даля, 2012. – 1088 с. 22. *Зашкільняк Л. О.* Сучасна світова історіографія: Посібн. / Л. О. Зашкільняк – Львів: Паіс. 2007. – 312 с. 23. *Земський Ю. С.* Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX ст. / Ю. С. Земський. – Хмельницький, 2011. – 350 с. 24. *Іваницька О. П.* Новітня історія країн Європи та Америки 1918–2002 рр. / О. П. Іваницька. – Вінниця: Фоліант, 2003. – 560 с. 25. *Історія* України. 4-е вид. / Керівн. автор. колект. Ю. Зайцев. – Львів: Світ, 2003. – 520 с. 26. *Калакура Я.* Зарубіжний світ у вимірі новітньої української історіографії // Україна–Європа–Світ: Міжнародн. збірн. наукових праць. – Вип. 11. – Тернопіль, 2013. – С. 207–219 27. *Калакура Я. С., Ясь О. В.* Новітня історіографія. Персоналії та інституції / Я. С. Калакура, О. В. Ясь // Енциклопедія історії України. – Т. 7. – К.: Наукова думка, 2010. – С. 455–470. 28. *Калакура Я. С.* Українська земля і люди. Український етнос у світовому часопросторі / Я. С. Калакура, В. К. Борисенко, В. С. Крисаченко та ін. – К.: ННДІУВС, 2011. – Т. 1. (від давнини до XIV ст.). – 671 с. 29. *Калакура Я. С.* Українська історіографія: Курс лекцій / Я. С. Калакура. – Вид. 2-е, доп. – К.: Генеза, 2012. – 512 с. 30. *Калакура Я. С.* Українознавче дослідження: теорія та методологія / Я. С. Калакура. – Тернопіль: Джура, 2012. – 294 с. 31. *Калакура Я. С.* Українці у світовій цивілізації і культурі / Я. С. Калакура, В. Д. Баран та ін. – К.: НДІУ, 2008. – 400 с. 32. *Калакура Я. С.* Цивілізаційні орієнтири новітньої української історіографії // Історіографічні дослідження в Україні: Інститут історії України НАН України / Я. С. Калакура. – Вип. 24. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – С. 23–38. 33. *Касьянов Г.* Сучасний стан української історіографії: Методологія та інституційні проекти / Г. Касьянов. – К.: Генеза, 2004. – 107 с. 34. *Колесник І.* Українська історіографія: концептуальна історія / І. І. Колесник. – К.: ІІУ НАН України, 2013. – 566 с. 35. *Космина В. Г.* Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу. – Запоріжжя: ЗНУ, 2011. – 309 с. 36. *Коцур В.* Історіографія історії України: навч. посібн. / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – Чернівці: Литаври, 1999. – 520 с. 37. *Коцур В. П.* Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920–30-х рр. Історіографія проблеми) / В. П. Коцур. – К.: Наук. думка, 1998. – 506 с. 38. *Коцур В. П.* Історія української державності: навч.-метод. посібн. / В. П. Коцур, А. П. Коцур, Г. Г. Коцур. – Переяслав-Хмельницький: Астон, 2003. – 66 с. 39. *Коцур В. П.* Історіографія історії України: курс лекцій / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – Чернівці: Литаври, 1999. – 519 с. 40. *Кудряченко А.* Дослідження з проблематики всесвітньої історії у сучасній Україні / А. Кудряченко // УІЖ. – 2011. – № 1. – С. 180–194. 41. *Кульчицький С. В.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С. В. Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – 397 с. 42. *Кульчицький С. В.* Ціна "великого перелому / С. В. Кульчицький. – К.: Україна, 1991. – 432 с. 43. *Кульчицький С. В.* Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид : труднощі усвідомлення / Кульчицький С. В. – К.: Новий час, 2007. – 424 с. 44. *Литвин В. М.* Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.) / В. М. Литвин. – К.: Альтернативи, 2000. – 360 с. 45. *Литвин В.* Історія

України: Підручник / В. М. Литвин. – К.: Знання, 2006. – 640 с. 46. *Литовченко С. Д.* Історія земель українських / С. Д. Литовченко. – К.: Пенікан, 2008. – 200с. 47. *Михальченко Н.* Украинская региональная цивилизация: прошлое, настоящее, будущее / Н. И. Михальченко. – К.: ИПиЭНИ имени И. Ф. Кураса НАН Украины, 2013. – 340 с. 48. *Михальченко Н. И., Андрущенко В. П.* Украина разделённая в себе: от Леонидии до Виктории / М. И. Михальченко, В. П. Андрущенко. – К.: ИПиЭНИ им. И. Ф. Кураса, 2012. – Т. 1. – 384 с. 49. *Михальченко Н. И., Андрущенко В. П.* Украина разделённая в себе: от Леонидии до Виктории / М. И. Михальченко, В. П. Андрущенко. – К.: ИПиЭНИ им. И. Ф. Кураса, 2012. – Т. 2. – 555 с. 50. *Михальченко М. І.* Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору / М. І. Михальченко. – К.: Логос, 1997. – 178 с. 51. *Михальченко М. І.* Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М. І. Михальченко. – Дрогобич; К.: Відродження, 2004. – 487 с. 52. *Моця О. П.* Українці: народ і його земля (етапи становлення) / О. П. Моця. – К.: Стародавній Світ, 2011. – 658 с. 53. *Моця А. П.* Страна "Русь" // Кузык Б. Н., Яковец Ю. В. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее. – Истоки и вершины восточнославянской цивилизации. – М., 2008. – Том 4. – 520 с. 54. *Моця О. П.* Дніпровська Русь / О. П. Моця. – К.: Стародавній Світ, 2013. – 232 с. 54а. *Нариси* історії Української революції 1917–1921 рр. У 2-х кн. – Кн. 1. – К.: Наукова думка, 2011. – 340 с. 55. *Орлова Т. В.* Всесвітня історія. Історія цивілізацій: навч. посібн. / Т. В. Орлова. – К.: "Знання", 2012. – 446 с. 56. *Павленко Ю. В.* Історія світу: цивілізаційний і соціокультурний розвиток людства. Вид. 3-є, стереотипне / Ю. В. Павленко. – К.: Либідь, 2001. – 360 с. 57. *Павленко Ю. В.* Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства: навч. посібн. / Ю. В. Павленко. – К.: Либідь, 1998. – 360 с. 58. *Павленко Ю. В.* Методологічні засади теорії цивілізаційного процесу / Ю. В. Павленко: Дис…. д-ра філософ. наук: 09.00.03 / НАН України. – К., 1996. – 439 с. 59. *Пасічник І. Д.* Український месіанізм / І. Д. Пасічник, П. М. Кралюк. – Острог: НаУОА, 2013. – 220 с. 60. *Патриляк І. К.* "Встань і борись! Слухай і вір…": Українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.) / І. К. Патриляк. – Львів: Часопис, 2012. – 592 с. 61. *Портнов А.* Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії ХХ століття / А. Портнов. – К.: Критика, 2011. – 240 с. 62. *Потульницький В. А.* Україна і всесвітня історія. Історіософія світової та української історії XVII–XX століть / В. А. Потульницький. – К.: Либідь. 2002. – 480 с. 63. *Рафальський О. О.* Україна як цивілізаційний феномен / О. О. Рафальський. – К.: Бланк-Прес, 2010. – 253 с. 64. *Рафальський О. О.* Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект / О. О. Рафальський, А. В. Войналович, М. І. Панчук та ін. – К.: ІПіЕНД НАН України, 2000. – 358 с. 65. *Реєнт О. П.* Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу / О. П. Реєнт // Укр. істор. журн. – 1999. – № 3. – С. 3–22. 66. *Реєнт О. П.* Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХст.) / О. П. Реєнт. – К.:ІПУ НАН України, 2003. – 340 с. 67. *Реєнт О. П., Ткаченко В. М.* Україна на межі цивілізацій: історико-політологічні розвідки / О. П. Реєнт, В. М. Ткаченко. – К.: ІПУ НАН України, 1995. – 159 с. 68. *Сирота Р.* Студії з історії міжнародних відносин ХХ століття / Р. Сирота // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. – С. 325–330. 69. *Смолій В., Гуржій О.* Як і коли почала формуватися українська нація / В. Смолій, О. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1998. – 114 с. 70. *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Альтернативи, 1999. – 352 с. 71. *Солдатенко В. Ф.* Революційна доба в Україні (1917–1920 роки): Логіка пізнання. Історичні епізоди. Ключові постаті / В. Ф. Солдатенко. – К.: Парламентське вид-во, 2011. – 568 с. 72. *Солдатенко В. Ф.* Українська революція: концепція та історіографія / В. Ф. Солдатенко. – К.: ВЦ "Просвіта", 1999. – 508 с. 73. *Спенсер Г.* Основания социологии / Г. Спенсер. – М: Либроком, 2013. – 432 с. 74. *Терещенко Ю. І.* Україна: європейський світ: Нарис історії від утворення Старокиївськоої держави до кінця XVI ст. / Ю. І. Терещенко. – К.: Перун, 1996. – 496 с. 75. *Тойнбі А.* Дослідження історії. В 2-х т. / А. Тойнбі. – К., 1995. – Т. 1. – 614 с. 76. *Томенко М. В.* Самоозначення України: від історії до політики (державна стратегія сучасної України в контексті історичних традицій та світового досвіду / М. В. Томенко. – К.: Заповіт, 1998. – 271 с. 77. *Трофимова В. В.* Самодостатня Україна: закономірності розвитку в епоху глобальної інтеграції / В. В. Трофимова. – Сімферополь: Таврида, 2012. – 208 с. 78. *Удод О. П.* Україна: філософія історії / О. П. Удод. – К.: Генеза, 2003. – 120 с. 79. *Удод О. А.* Історія в дзеркалі аксіології: роль історичної науки та освіти у формування духовних цінностей українського народу в 1920–1930-х роках / О. А. Удод. – К., 2000. – 292 с. – http://histans.com/JournALL/graf/graf_2010_20/8.pdf; http://histans.com /JournALL/journal/2007/3/21.pdf 80. *Україна* – Європа: хронологія розвитку / А. В. Толстоухов та ін. – К.: Кріон: 2009–2010: Т. 1. у 2 кн. : З стародавніх часів до 1000 р. – 768 с.; Т. 2.: 1000–1500 рр. – 795 с.; Т. 3.: 1500–1800 рр. – 800 с.; Т. 4.: 1800–2010 рр. – 860 с. 81. *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций / С. Хантингон. – М.: ООО "АСТ", 2003. – 603 с. 82. *Шпенглер О.* Закат Европы. Очерки

морфологии мировой истории. – Т. 2. Всемирно-исторические перспективы. – Новосибирск: Наука, 1993. – 592 с. 83. *Щербак В.* Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В. Щербак. – К.: КМ Академія, 2000. – 300 с. 84. *Щербатюк В.* Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років: українська історіографія / В. М. Щербатюк. – К.: Наукова думка, 201. – 528 с. 85. *Юрій М.* Етногенез українського народу: навчальний посібник / М. Ф. Юрій. – К.: Кондор, 2008. – 262 с. 86. *Юрій М. Ф.* Соціокультурний світ України: монографія / М. Ф. Юрій. – К.: Кондор, 2008. – 738 с. http://histans.com/JournALL/journal/2004/3/15.pdf 87. *Юрій М. Ф., Алексієвець Л. М., Калакура Я. С., Удод О. А.* Україна: цивілізаційний контекст пізнання. У 2-х кн.: Кн.1. Україна найдавнішого часу – XVIII ст.: цивілізаційний контекст пізнання / М. Ф. Юрій, Л. М. Алексієвець, Я. С. Калакура, О. А. Удод. – Тернопіль: Астон, 2012.– 700 с.; Кн. 2. Україна XIX – початку XXI століття: цивілізаційний контекст пізнання / М. Ф. Юрій, Л. М. Алексієвець, Я. С. Калакура, О. А. Удод. – Тернопіль: Астон, 2012. – 696 с. 88. *Яковенко Н. М.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. / Н. М. Яковенко. – К.: Генеза, 2005. – 312 с. 89. *Яковенко Н. М.* Вступ до історії / Н. М. Яковенко. – К.: Критика, 2007. – 376 с.

Ярослав Калакура, Леся Алексиевец

ЦИВИЛИЗАЦИОННЫЕ ОСНОВЫ УКРАИНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В статье рассматривается сущность цивилизационного познания, его традиции в украинской историографии в контексте европейской и мировой исторической науки, процесс обновления методологии на основе современной цивилизационной теории, усовершенствования исследовательской и дидактической практики после возобновления независимости Украины и формирования новой историографической ситуации. Акцент сделан на модернизацию методологического инструментария украинских историков в процессе перехода от формационного к цивилизационному осмыслению и трактовке истории Украины и зарубежных стран.

Ключевые слова: цивилизация, теория, историческая наука, историография, украинская историография, цивилизационный подход, формационный подход, методология, история Украины, всемирная история.

Yaroslav Kalakura, Lesya Alexiyevets

CIVILIZATIONAL FUNDAMENTALS OF UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

The article deals with the essence of knowledge of the civilization, its tradition in Ukrainian historiography in the context of European and world historical science, the process of the methodology updating based on the modern civilizational theory, improve research and didactic practices after the resumption of Ukraine's independence and the formation of a new historiographical situation. The emphasis is on modernization of Ukrainian historians methodological tools in the transition from a formational and civilizational understanding and the interpretation of history of Ukraine and foreign countries.

Key words: civilization, theory, history, historiography, Ukrainian historiography, civilizational approach, formational approach, methodology, history of Ukraine, world history.

УДК 930. 1 (09) (477)

Микола Стопчак

АГРАРНА ПОЛІТИКА ДИРЕКТОРІЇ УНР: ІНТЕРПРЕТАЦІЇ РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті комплексно проаналізована література радянського періоду щодо основних напрямків та підсумків діяльності Директорії УНР з розв'язання аграрного питання під час Української революції 1917–1921 рр., охарактеризовані методологічні підходи радянської історіографії до висвітлення цієї теми.

Ключові слова: радянська історіографія, Директорія УНР, аграрна політика, земельна реформа, селянство.

В умовах сучасної України аграрна проблема, як і в роки Визвольних змагань 1917–1921 рр., продовжує стояти на порядку денному, не знаходячи належного теоретичного і ефективного практичного розв'язання. Різновекторні політичні сили ведуть гостру ідеологічну боротьбу з питання про шляхи розв'язання аграрної проблеми, особливо такого її аспекту як власність на землю. Свідченням цього стали жорсткі баталії у Верховні Раді України, які завершились рішенням продовжити мораторій на продаж землі у державі до 1 січня 2016 р.

Визначаючи шляхи розв'язання цієї важливої проблеми, сучасним керівникам України не слід нехтувати досвідом її вирішення (нехай і не зовсім вдалим) у попередні історичні періоди, зокрема у період Директорії УНР. Адже невдача Директорії у розв'язанні аграрної проблеми, на думку багатьох істориків, в значній мірі зумовила загальну поразку Української революції. Врахування досвіду Директорії у реформуванні аграрної сфери допоможе не лише зрозуміти багато аспектів національної і соціальної боротьби українського народу в революційну добу 1917–1921 рр., а й уникнути небажаних прорахунків.

Варто зазначити, що за роки незалежності вітчизняними істориками створено чимало узагальнюючих і монографічних праць, брошур, статей, захищено низку кандидатських і докторських дисертацій, присвячених Українській революції 1917–1921 рр., у яких, поряд з іншими проблемами, розглядаються й різноманітні аспекти аграрної політики Директорії УНР. Проте, їх аналіз засвідчує, що попри значне просування у дослідженні зазначеної теми, мають певною мірою місце спроби запозичувати з радянської історичної науки і обстоювати застарілі ідеологічні штампи при оцінці цієї політики, її результатів та наслідків. Це призводить до появи неадекватних історичним реаліям висновків. Звідси випливає необхідність наукового історіографічного осмислення методологічних підходів радянських істориків до висвітлення діяльності Директорії УНР по реформуванню аграрної сфери.

У сучасній вітчизняній науці відсутні праці, які б комплексно аналізували публікації радянських авторів, присвячені зазначеній проблемі. Як правило, вітчизняні фахівці обмежуються у своїх монографіях, статтях, дисертаціях короткими історіографічними сюжетами, у яких, з одного боку, констатують певні досягнення радянських істориків при висвітленні аграрної політики Директорії УНР, зокрема, залучення ними цінного, часто унікального, фактологічного матеріалу, з іншого – резюмують крайній суб'єктивізм радянських дослідників, наголошують, що вони, з огляду на ідеологічний контроль КПРС, все ж не змогли створити праці, які б без упередження висвітлили окреслену проблему [1]. Недостатнє вивчення теми в сучасній вітчизняній історіографії зумовило її вибір об'єктом наукового аналізу. Автор поставив за мету комплексно проаналізувати науковий доробок радянських

істориків з проблеми аграрної політики Директорії УНР та з`ясувати основні тенденції і складові концепції радянської історіографії із зазначеної теми.

Радянські історики, звісно, не могли ставити і не ставили завдання досліджувати соціально-економічну політику "буржуазно-націоналістичних" державних утворень, зокрема доби Директорії. Головна увага зверталась на пропаганду соціально-економічного курсу більшовиків, вихваляння його здобутків. Тому в радянській історіографії практично відсутні спеціальні праці, в яких досліджувалися б такі важливі складові економічної політики українських національних урядів, як фінансова діяльність, промислова політика, розвиток торгівлі, а також, тісно пов'язані зі здійсненням економічного курсу, напрями соціальної політики – боротьба з безробіттям, поліпшення умов праці, розв'язання житлової проблеми, покращення системи охорони здоров'я тощо. Разом з тим, деякі проблеми соціально-економічного розвитку України, що були предметом особливо гострої боротьби між більшовиками та національно-державницькими силами в добу Директорії, спричинили значну увагу до них радянських істориків. Це, перш за все, стосується аграрної політики Директорії.

Компартійне керівництво СРСР завжди наголошувало на тому, що розв'язання аграрного питання є одним із найважливіших його завдань. Тому радянська історична наука протягом більш як 70-річного її існування присвятила аграрно-селянському питанню сотні статей, десятки монографій та узагальнюючих праць. У радянській історіографії з цієї проблеми можна виділити три етапи. Перший з них охоплює 20-ті – початок 30-х рр. XX ст. Більшість праць цього етапу, написані безпосередніми учасниками тогочасних подій із позицій більшовицької ідеології, носять узагальнюючий характер, аграрна проблема в них розглядається в контексті широкого кола питань політичної та соціально-економічної історії Української революції. Спеціальні ж праці, присвячені аналізу агарної політики українських національних урядів у роки революції, в цей період відсутні. Лише окремі її аспекти, переважно економіко-статистичного характеру, висвітлені в працях В. Качинського [2], В. Якиманського [3], Г. Клунного [4], Т. Каретнікової [5]. У цілому, роботи з аграрного питання 20-х – початку 30-х рр. XX ст. можна характеризувати як відносно об'єктивні. Як слушно зауважує сучасний дослідник цього питання І. Кудлай, "майже всі вони відзначались тенденційною оцінкою фактів, але до прямої фальсифікації історичних подій справа не дійшла" [6, с. 80].

Другий етап припадає на 30-і – початок 50-х рр. XX ст., коли радянські історики майже припиняють досліджувати аграрну політику українських урядів у 1917–1920 рр. Виходячи з партійних настанов, радянська історична наука зосереджується головним чином на проблемах революційного руху українського селянства, тактики більшовиків за привернення селянських мас на бік радянської влади. Аграрна політика Директорії якщо і згадується, то лише в контексті дослідження вищезазначених проблем, характеризується як виключно ворожа селянству. Прикладом такого підходу є праця А. Лихолата [7]. З його точки зору, Директорія зовсім не збиралась реформувати аграрну сферу в інтересах селянства. Її головна мета полягала в створенні армії, що повинна була зберегти недоторканим існуючий буржуазний лад. Селянство ж їй було потрібне для розбудови збройних сил буржуазно-націоналістичної контрреволюції, відповідно й усі заходи Директорії в аграрній сфері розглядались автором виключно як спосіб залучення селян на свій бік [7, с. 43].

Загалом, у роботах А. Лихолата відсутній будь-який аналіз законодавчих ініціатив Директорії після її приходу до влади, проігнорована діяльність її урядів з метою пошуку шляхів розв'язання аграрного питання. Такі ж підходи притаманні й іншим працям 40-х – початку 50-х рр. XX ст., що торкаються аграрної проблеми, зокрема І. Кулика [8] та Ю. Кондуфора [9]. Зрозуміло, що

після розгрому історичної школи 20-х рр. ХХ ст., в умовах постійних політичних репресій, розраховувати на серйозне дослідження аграрної політики Директорії не доводилось.

Середина 50-х – 80-і рр. ХХ ст. становить третій період розробки радянською історіографією досліджуваної проблеми. Історіографічні дослідження цього періоду здійснювались на тлі "хрущовської відлиги", що відкривало перед радянськими істориками можливість відходу від одномірних ідеологічних оцінок історичного минулого. З'являється інтерес до проблем Директорії, в т.ч. і її аграрної політики. Одним із перших цієї теми торкнувся І. Рибалка у своїй монографії "Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни (1919 р.)" [10]. Проте, її автор ще не відійшов від ідеологічних кліше про "буржуазно-куркульську" природу Директорії, і стверджує, що вона не внесла істотних змін в аграрний лад України [10, с. 27]. Аналіз аграрного законодавства урядів Директорії, їх практична діяльність із втілення цього законодавства в життя в праці відсутні, кількома рядками вона характеризується як примітивна і некомпетентна [10, с. 160].

У такому ж ключі були написані праці інших авторів кінця 50-х – початку 70-х рр. ХХ ст., зокрема, Ю. Кондуфора [11], М. Супруненка [12].

Зміст праць радянських авторів із досліджуваної проблеми визначали узагальнюючі видання фундаментального характеру, що відображали офіційні погляди комуністичної партії. Вони містили вкрай суб'єктивні оцінки всіх ключових подій української історії, якими мусили керуватися дослідники. Тому в працях багатьох істориків переважали штампи про антинародну земельну політику Директорії, яку селяни нібито не могли розпізнати через свою політичну наївність. Прикладом таких узагальнюючих праць є "Історія селянства Української РСР" [13], а також тритомний збірник документів і матеріалів "Громадянська війна на Україні", що вийшов друком у 1967 р. [14].

У 70-х – 80-х рр. ХХ ст., що ввійшли в історію як період "застою", умови для дослідницької праці радянських істориків погіршились. У цей час ідеологічна боротьба проти т.зв. українського буржуазного націоналізму, інакомислення, зарубіжних дослідників висувається компартією як першочергове завдання. Під ідеологічним тиском в історичних дослідженнях стався відступ на позиції, по суті, сталінських концепцій 30-х – початку 50-х рр. ХХ ст. [15] Це стосується і досліджуваної проблеми. Оцінки діяльності Директорії в аграрній сфері стають ще жорсткішими. Прикладом цього є праця Р. Ляха "Розв'язання аграрного питання на Україні" (1917–1923 рр.), що вийшла друком у 1975 р. [16]. Присвятивши аграрній політиці Директорії всього 40 рядків, автор, однак, робить категоричний висновок щодо її суті: "Отже, збереження куркульського і промислово-торговельного землеволодіння, охорона прав і майна великих власників, особливо іноземних – такою була політика Директорії" [16, с. 37].

Узагальнюючі праці з історії України, видані у 70–80-ті рр., продовжували ще жорсткіше тиражувати вже неодноразово повторювані в минулому ідеологами компартії оцінки діяльності Директорії, в т.ч. й аграрній сфері. Це, зокрема, стосується 5-го тому восьмитомної "Історії Української РСР" (1977 р.) [17], енциклопедичного словника "Великий Жовтень і громадянська війна на Україні" [18] та узагальнюючої праці "Великий Жовтень і Україна" [19], що вийшли до 70-річчя Жовтневої революції 1917 р. Остання праця характеризує селянство як виключно соціалістично налаштоване, яке саме в партії вбачало головного виразника своїх соціально-економічних інтересів і під її керівництвом в роки революції боролось проти "буржуазно-націоналістичних угрупувань", до яких відносилась і "петлюрівська Директорія" [19, с. 41, 42]. Водночас, варто зауважити, що в перебудовчий період окремі українські історики навіть в умовах ідеологічного тиску намагались, хоч і обережно, говорити про реальну економічну й політичну

ситуацію в українському селі в роки Української революції, помилки, яких припустилась радянська влада в здійснені аграрних перетворень. Це, в першу чергу, стосується праць Ю. Терещенка [20], В. Верстюка [21], С. Кульчицького [22]. Проте, кардинальних змін у вивченні аграрної політики нерадянських урядів у роки революції, в т.ч. й добу Директорії, до проголошення незалежності України не відбулось. Як приклад – монографія І. Хміля "Аграрні перетворення на Україні (1917–1920)", надрукована в 1990 р. [23]. Деякі дослідники, зокрема Н. Ковальова, характеризують її як спробу відмовитись від старих ідеологічних догм при вивченні аграрних проблем Української революції [24, с. 8]. Аналіз зазначеної праці, на нашу думку, не дає для цього достатніх підстав. Директорія в праці лише згадується як утворення, що заважало будувати соціалізм. Левова частка матеріалу присвячена висвітленню боротьби більшовиків за селянські маси в роки революції, спираючись на рішення ІІІ з'їзду КП(б)У та ІІІ Всеукраїнського з'їзду Рад. Навряд чи можна віднести до новаторських як ідеї І. Хміля про правильність рішень цих з'їздів в аграрній сфері з точки зору перспектив соціалістичного будівництва, так і тези про недосвідчені місцеві кадри, що надто поспішали насаджувати колективні господарства на селі [23, с. 13, 20]. Не додають праці новизни й науковості й інші моменти. Будучи надрукованою за рік до краху Радянського Союзу, коли стало зрозуміло, що він відверто програв змагання в економічній сфері Заходу, праця містить висновок про те, що й надалі основою аграрної політики Радянської держави мають бути рішення березневого Пленуму ЦК КПРС (1989 р.), а ідеологічним підґрунтям цієї політики – вчення марксизму-ленінізму [23, с. 3, 9].

Здійснений аналіз радянської історіографії з досліджуваної теми дає можливість зробити певні висновки. Радянські історики дослідили певний спектр питань, прямо чи опосередковано пов'язаних з аграрною політикою Директорії. Позитивним моментом їхніх праць є залучення ними значного фактологічного матеріалу, що давало змогу повніше показати гостроту аграрної проблеми в Україні в період революції 1917–1921 рр., причини незадоволення основної маси селянства існуючою системою землеволодіння. Проте, радянські історики діяли в умовах жорстких ідеологічних обмежень, у своїх дослідженнях вони спирались виключно на марксистську методологію, що не могло не позначитись на науковій повноті, цілісності сприйняття досліджуваної проблеми, а, отже, й на її об'єктивній інтерпретації. Аграрна політика Директорії не стала для них предметом спеціального дослідження, а оцінки окремих її законодавчих актів в аграрній сфері не вийшли за межі усталених ідеологічних догм.

Список використаних джерел

1. *Васковський Р. Ю.* Діяльність Директорії УНР (листопад 1918 – квітень 1919 рр.) : автореф. дис. … канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Р. Ю. Васковський. – Д., 1999. – 20 с.; Земзюліна Н. І. Селянське питання в Україні 1917–1918 рр.: (історіографія проблеми) : автореф. дис. … канд. іст. наук : спец. 07.00.06 "Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни" / Н. І. Земзюліна. – К., 1998. – 16 с.; Капелюшний В. П. Українська національна державність доби визвольних змагань (1917–1921 рр.): історіографія : автореф. дис. … докт. іст. наук : спец. 07.00.06 "Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни" / В. П. Капелюшний. – К., 2004. – 46 с.; Ковальова Н. А. Аграрна політика українських національних урядів (1917–1921 рр.) : автореф. дис. … канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Н. А. Ковальова. – Д., 1999. – 18 с.; Кудлай І. А. Селянський повстанський рух в Україні. Рік 1919 : до проблеми національно-політичної. орієнтації : (історіографічний нарис) / І. А. Кудлай // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. – К., 2001. – № 5. – С. 224–239. – (Історія, економіка, філософія); Лозовий В. С. Аграрна політика Директорії УНР / В. С. Лозовий // Український історичний журнал. – 1997. – № 2. – С. 68–76; його ж. Кам'янецька доба Директорії Української Народної Республіки (червень–листопад 1919 року): автореф. дис. … канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / В. С. Лозовий. – К., 1998. – 19 с.; Яблонський В. М. Директорія УНР: формування засад української державності в 1918–1920 рр. : автореф. дис. … канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / В. М. Яблонський. – К., 1998. – 20 с.

2. *Качинский В.* Очерки аграрной революции на Украине : в 2 вып. / В. Качинский. – Х. : Держвидав України, 1922. – Вып. 1. – 106 с. 3. *Якиманский В.* К итогам аграрной революции в Украине: по данным анкетного обследования 1923 года / В. Якиманский. – Х. : ЦСУ УССР, 1924. – 35 с. 4. *Клунний Г.* В боротьбі за селянство: земельне законодавство контрреволюційних урядів за час революції на Україні / Г. Клунний. – Х. : Радянський селянин, 1926. – 180 с. 5. *Каретнікова Т.* Аграрна революція на Україні / Т. Каретнікова // Більшовик України. – 1927. – № 10. – С. 44–51. 6. *Кудлай І. А.* Українське селянство в боротьбі проти економічної політики радянської влади (1919 – початок 1921 рр.). До історіографії проблеми // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. – К.,1998. – Вип. 2. – С. 80. – (Історія, економіка, філософія). 7. *Лихолат А. В.* Разгром буржуазно-националистической Директории на Украине / А. В. Лихолат. – М. : Госполитиздат, 1949. – 216 с. 8. *Кулик І.* Боротьба робітників і селян за встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні (1917–1920) / І. Кулик. – К. : Укрполітвидав, 1947. – 31 с. 9. *Кондуфор Ю. Ю.* Робітничі продовольчі загони в Україні в 1919 році / Ю. Ю. Кондуфор. – Х. : Вид-во Харків. держ. ун-ту, 1953. – 103 с. 10. *Рибалка І. К.* Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни (1919 р.) / І. К. Рибалка. – Х. : Вид-во Харків. ун-ту, 1967. – 192 с. 11. *Кондуфор Ю. Ю.* Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны : (в ходе проведения продовольств. политики 1918–1920 гг.) / Ю. Ю. Кондуфор. – К. : Наук. думка, 1964. – 263 с. 12. *Супруненко Н. И.* Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918–1920) / Н. И. Супруненко. – М. : Наука, 1966. – 455 с. 13. *Історія* селянства Української РСР : у 2 т. − Т. 2 : Від Великого Жовтня до наших днів / І. І. Компанієць (відп. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1967. – 534 с. 14. Гражданская война на Украине. 1918–1920. Сборник документов и материалов в трех томах, четырех книгах. – К., 1967. 15. *Білян П. Я.* Історіографія Української революції 1917 – початку 1918 рр. : автореф. дис. … канд. іст. наук : спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / П. Я. Білян. – Л., 2001. – 18 с. 16. *Лях Р. Д.* Розв’язання аграрного питання на Україні (1917–1923 рр.) / Р. Д. Лях. – К. ; Донецьк : Вища школа, 1975. – 120 с. 17. *Історія* Української РСР : У 8 т. – К. : Наук. думка, 1977. – Т. 5. – 692 с. 18. *Великий* Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник / Відповід. ред. І. Ф. Курас. – К. : Головна редакція УРЕ, 1987. – 632 с. 19. *Великий* Жовтень і Україна / авт. кол. Л. Г. Мельник (кер.), Ю. Ю. Кондуфор, Ю. М. Гамрецький та ін. – К. : Політвидав України, 1987. – 350 с. 20. *Терещенко Ю. И.* Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине : очерк истории экономической политики (1917–1920) / Ю. И. Терещенко. – К. : Наукова думка, 1986. – 255 с. 21. *Верстюк В.* Внутренний фронт : стратегия и тактика борьбы / В. Верстюк // Украина в 1917–1921 гг.: некоторые проблемы истории : сборник научных трудов. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 102–172. 22. *Кульчицкий С. В.* Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР / С. В. Кульчицкий, С. Р. Лях, В. И. Марочко. – К. : Наукова думка, 1988. – 178 с. 23. *Хмель И. В.* Аграрные преобразования на Украине 1917–1920 гг. / И. В. Хмель. – К. : Наукова думка, 1990. – 240 с. 24. *Ковальова Н. А.* Аграрна політика українських національних урядів (1917–1921 рр.) : автореф. дис. … канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / Н. А. Ковальова. – Д., 1999. – 18 с.

Николай Стопчак

АГРАРНАЯ ПОЛИТИКА ДИРЕКТОРИИ УНР: ІНТЕРПРЕТАЦИИ СОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В статье проанализирована литература советского периода, касающаяся основных направлений и итогов деятельности Директории УНР с целью разрешения аграрной проблемы в ходе Украинской революции 1917–1921 гг., охарактеризованы методологические подходы советской историографии к освещению этой темы.

Ключевые слова: советская историография, Директория УНР, аграрная политика, земельная реформа, крестьянство.

Mykola Stopchak

THE UNR DIRECTORY AGRICULTURAL POLICY: SOVIET HISTORIOGRAPHY INTERPRETATIONS

The article is dedicated to the complex analysis of the main directions and results of activities to address the agricultural problem in the Ukrainian Revolution 1917–1921 in Soviet literature. The methodological approaches of Soviet historiography to coverage this issue are described in the article.

Key words: Soviet historiography, the UNR Directory, agricultural policy, agrarian reform, peasants.

УДК 94 (476) “XX/XXI”

Оксана Валіон

ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ БІЛОРУСІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ (КІН. 80-Х РР. XX – ПОЧ. XXI СТ.)

У статті проаналізовано історіографію дослідження соціально-економічних аспектів розвитку Білорусі з кінця 80-х рр. XX – початку XXI ст.

Ключові слова: Республіка Білорусь, історіографія, білорусистика, соціально-економічний розвиток, білоруська економічна модель.

Історична думка поступово нагромаджує потенціал вивчення соціально-економічної системи Білорусі, її стійкості до різноманітних викликів, які постають на порядку денному в умовах глобалізації та інтеграції. Наукові дослідження з даної проблеми дозволяють простежити основні тенденції соціальної та економічної політики держави на сучасному етапі, зокрема, ґенезу й специфіку білоруської економічної моделі, проблеми модернізації галузей економіки республіки, пріоритетні напрямки соціальної сфери, тенденції й особливості білоруського експорту тощо. Специфічний шлях розвитку Білорусі, його соціально-економічна складова займають помітне місце у білоруській історіографії. В українській науковій літературі дана проблема ще не знайшла окремого спеціального висвітлення. Такий стан речей пояснюється незначною віддаленістю у часі, незавершеністю процесу та подекуди однобоким трактуванням даної теми у напрямку засудження білоруського економічного вектору перетворень. Безумовно, започаткована у середині 1990-х рр. соціально-економічна система, що формується у державі, має свої сильні й слабкі сторони. Але, потрібно віддати належне тому, що процес пошуку власного місця, особливого шляху розвитку не припиняється. Відтак, республіка демонструє прагнення корекції національної моделі економіки, збагачення і вдосконалення її відповідно до вимог часу. Актуалізація й динаміка соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь у кінці XX – на початку XXI ст. вимагають повнішого висвітлення й аналізу.

На думку авторки, історіографію проблеми умовно можна поділити на дві групи. До першої групи праць віднесемо дослідження науковців із Білорусі. Вивчення сучасного періоду національної соціально-економічної політики тут розпочалося після 1991 р. Історики, економісти, політологи, журналісти, громадські діячі намагаються осмислити соціально-економічний курс держави, проаналізувати його напрямки й тенденції, визначити перспективи білоруської економічної моделі. Дана тема є пріоритетною у Республіці Білорусь, з кожним роком збільшується кількість праць, присвячених аналізу економічної політики держави, характеристики її соціальної сфери. Разом з тим, у загальному переліку досліджень зростає кількість монографій, наукових, аналітичних розвідок. Останніми роками у Білорусі систематично проводяться міжнародні наукові конференції, семінари, круглі столи з різних аспектів соціально-економічного розвитку республіки, формуються тематичні експозиції у Національній та обласних бібліотеках держави.

На нашу увагу заслуговують монографічні видання як загальнотеоретичного, так і спеціального характеру, в яких висвітлені основні тенденції й напрямки соціально-економічних процесів у Білорусі у роки незалежності.

Один із наріжних каменів у розробку даної проблематики заклав доктор економічних наук, професор Володимир Шимов. Виокремимо кілька праць

науковця. У монографії "Экономическое развитие Беларуси на рубеже веков: проблемы, итоги, перспективы" [1], що була видана в 2003 р., автор висвітлив ключові проблеми трансформації економіки Республіки Білорусь в умовах формування ринкових відносин упродовж 1991–2001 рр. Досліджено теоретичні, методичні й організаційні основи побудови системи прогнозів і програм соціально-економічного розвитку країни на основі принципів індикативного планування. Структурну трансформацію економіки, її стійкий розвиток, динамізм перетворень і високі темпи зростання дослідник розглядає як жорсткий імператив XXI ст. Цілісне бачення економіки Білорусі як національно-територіального утворення, сукупності виробничих сил, потенціалів і економічних інститутів подано у праці "Национальная экономика Беларуси" [2], опублікованій у 2012 р. В. Шимов охарактеризував основні риси білоруської моделі соціально орієнтованої ринкової економіки, розглянув умови й фактори її становлення і функціонування. Проаналізовано особливості формування, структуру, ключові проблеми й напрямки розвитку господарських комплексів національної економічної системи, обґрунтовано пропозиції відносно її структурної перебудови, зміцнення економічної безпеки. У книзі знайшла відображення соціальна політика держави, зокрема, соціальні нормативи рівня життя населення, динаміка й структура грошових доходів і розходів громадян, система державної адресної соціальної допомоги тощо.

Значним внеском у дослідження обраної теми стали розвідки доктора економічних наук, професора, нині Прем'єр-міністра Республіки Білорусь Михайла Мясніковича. Важливі теоретичні й методологічні особливості створення у Республіці Білорусь нової економіки на основі інновацій висвітлює праця науковця "Республика Беларусь: на пути к новой экономике" [3], видана в 2009 р. Автор проаналізував концептуальні й практичні проблеми створення національної інноваційної системи, управління інноваційною діяльністю на макро- і мікрорівнях, розвиток нових і традиційних галузей економіки (енергетики, агропромислового комплексу) на базі інноваційних технологій. У колективній монографії М. Мясніковича, Н. Антонової і Н. Хорошко "Государственное регулирование социальной сферы" [4] охарактеризовано соціальну політику Республіки Білорусь, тенденції і проблеми її розвитку на сучасному етапі, висвітлено систему державного регулювання соціального комплексу і його основних складових.

Важливою віхою у розробці досліджуваної проблеми став вихід у світ у 2005 р. книги відомого білоруського політолога, директора мінського Центру із проблем європейської інтеграції Юрія Шевцова "Объединенная нация. Феномен Беларуси" [5]. У ній автор ґрунтовно аналізує соціально-економічну, демографічну, релігійну ситуацію у країні, показує історичні корені білоруського феномену, який полягає, на думку дослідника, у проведенні впродовж багатьох років політики, що зовсім не вписується у пострадянські стандарти. Науковець висвітлив питання ефективності білоруської економічної моделі, її слабких сторін, впливу європейської інтеграції на економіку держави та ін. Ю. Шевцов доводить, що конкурентоспроможність білоруської промисловості залежить від успіхів технологічної модернізації, висловлює занепокоєння про достатність ресурсів у Білорусі для її проведення. Науковець розглядає специфіку "білоруського шляху", що, згідно з автором, не відміняє приналежності цієї країни до західної цивілізації.

Проблеми економічної безпеки промислового комплексу Республіки Білорусь розкрито у монографії А. Сенько [6]. Авторка розробила методологічні положення із формування системи забезпечення економічної безпеки промислового комплексу, запропонувала методику оцінки потенціалу ризиків для промисловості держави. Можемо погодитися із думкою дослідниці про те,

що досягнення цілей соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь, які визначаються програмними й політичними документами країни, залежить від стійкості функціонування національного виробництва. Сприятливі передумови для цього формуються у проведенні промислової політики, що побудована на принципах захисту національних інтересів, у тому числі й економічних інтересів господарських структур [6, с. 3]. Саме ці аспекти прагне донести до читача Анна Сенько.

Комплексний аналіз експортно-імпортних процесів Білорусі від здобуття незалежності здійснено у колективній монографії білоруських науковців Є. Качуровського та Ю. Астапченка "Беларусь: новая торговая политика" [7]. Автори розглядають розвиток торгівлі у рамках взаємозв'язку із стратегією економічного зростання та розвитку експортного потенціалу. На основі переваг Білорусі порівняно з іншими країнами подано системний підхід у галузі розвитку експорту, обґрунтовано необхідність перетворень у реальному секторі економіки, податкообкладанні, фінансово-кредитній сфері тощо. Дослідники наводять комплекс заходів з метою підвищення ефективності експортних процесів і забезпечення конкурентоспроможності білоруських товарів. Головним критерієм ефективності проведення економічної політики, спрямованої на забезпечення конкурентоспроможності білоруської економіки, на думку фахівців, є перевищення темпів зростання експорту над темпами зростання ВВП [7, с. 178].

Економічний і фінансовий аналіз Білорусі в умовах активного розвитку інтеграційних процесів дослідив учений-економіст Євген Качуровський у праці "Беларусь: Интеграционное измерение" [8], яка була опублікована у 2008 р. Автор висвітлив проблеми конкурентоспроможності Білорусі у контексті розширення ЄС, формування ЄЕП і розвитку ЄврАзЕС, проаналізував вплив на економіку Білорусі енергетичної політики Росії і ЄС. Локомотивом білоруської економіки, на думку Є. Качуровського, є експорт. Однак, як зазначає дослідник, експортний потенціал Білорусі, що базується на традиційних товарних позиціях (мінеральні продукти, метали, добрива, транспортні засоби, машини й устаткування, хімічні товари), має обмежені ресурси для того, щоб стати локомотивом країни у період її адаптації до світових цін на газ і енергоресурси. Тому, для малої відкритої економіки основною стратегією розвитку експорту повинна стати активна інтеграція Білорусі у систему міжнародної торгівлі на принципах вільної торгівлі. Іншим напрямком для розвитку експорту, за визначенням науковця, є участь білоруських підприємств у структурах вертикальної і горизонтальної інтеграції транснаціональних корпорацій (ТНК) [8, с. 280–285].

Соціальні проблеми становлення інноваційної економіки у Білорусі розглянула білоруська дослідниця Г. Соколова [9]. Інноваційний розвиток окремих галузей білоруської промисловості подано на прикладі легкої промисловості як соціально значущої сфери. Особливу увагу зосереджено на соціологічній експертизі сучасної концепції соціального розвитку у контексті проблем інноваційної економіки республіки.

Соціальні відносини й економічний розвиток сучасної Білорусі знайшли відображення у книзі "Беларусь: Народ. Государство. Время" [10], що видана спеціалістами Національної академії наук Білорусі та Інституту історії, за редакцією О. Ковалєні у 2009 р. Дослідники розглядають особливості й механізми проведення економічних реформ у Білорусі, окреслюють соціально-економічні досягнення, аналізують білоруську модель соціальної політики, зокрема, сферу зайнятості населення, зростання матеріального добробуту громадян, державну політику у галузі охорони здоров'я, заходи із подолання наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС та ін. Автори переконані, що

результати соціально-економічного розвитку країни свідчать про розвиток білоруської національної економіки й підтверджують правильність обраної соціально-економічної моделі [10, с. 525].

У колективній монографії "Белорусский путь" [11] за редакцією О. Пролєсковського та Л. Криштаповича розкрито важливі особливості внутрішньополітичного й міжнародного розвитку Білорусі у пострадянський період. З'ясовано характер і динаміку промисловості й сільського господарства, специфіку формування національних інтересів і забезпечення національної безпеки країни. На думку науковців, лише інерційного потенціалу білоруської економіки недостатньо, потрібні суттєві капіталовкладення, що можливі лише на основі тривалої структурної трансформації, важливим джерелом якої є інноваційний розвиток господарської системи, й економіки у цілому.

І. Новікова у праці "Глобализация, государство и рынок: ретроспектива и перспектива взаимодействия" [12] концептуально розглянула місце Республіки Білорусь у сучасних світових процесах. На переконання дослідниці, необхідно максимально врахувати помилки країн, які почали свій "похід" у глобалізацію дещо раніше – на 10–15 років, для того, щоб зовнішня політика держави "втягнула" б білоруську економіку найбільш безболісно у ці процеси [12, с. 187]. Авторка доводить необхідність трансформації функцій держави в умовах формування глобальної світової економіки, а відповідно, і трансформації світового порядку, що склався.

Проблеми теорії, методології і практики формування організаційних основ продовольчої безпеки Республіки Білорусь викладені у праці Петра Іванцова [13]. Особливу увагу сконцентровано на питаннях підвищення компетенції сільськогосподарських організацій у формуванні стратегії перспектив забезпечення продовольчої безпеки країни. Автор на конкретних прикладах розглянув стратегію і тактику реалізації інноваційних проектів на підприємствах сільського господарства.

Основні напрямки соціально-економічного розвитку Білорусі впродовж 1990–2010 рр. розкрито у книзі білоруського дослідника Андрія Закружного "Как это было. Переход к рынку и выход из кризиса" [14], що була опублікована в 2010 р. Як помітно з назви, у розвідці досліджуються програми переходу до ринку й виходу із кризи, аналізуються проблеми вдосконалення цінового й антимонопольного регулювання, підготовки й перепідготовки кадрів, боротьби з корупцією, зарубіжний досвід економічних реформ тощо.

Особливості впливу світової фінансово-економічної кризи на Республіку Білорусь з'ясовано у праці за редакцією доктора економічних наук Анатолія Тихого [15]. У монографії простежується думка, яку зустрічаємо і в інших розвідках білоруських, а також російських дослідників, про те, що реакція економіки Білорусі на шок, викликаний міжнародною фінансово-економічною кризою 2008–2009 рр., була доволі своєрідною. На відміну від більшості інших економік, у республіці практично не зріс рівень безробіття, несуттєво знизилися темпи економічного зростання, але значно погіршилася платоспроможність підприємств, збільшилися запаси нереалізованої продукції, що негативно впливало на стан грошово-кредитної системи і реального сектору.

Помітний масив у історіографічному дискурсі аспектів, котрі досліджуємо, займають збірники наукових праць, матеріали міжнародних науково-практичних конференцій, що відбулися у республіці впродовж 1990–2000-х рр. Вони охоплюють широкий спектр проблем соціально-економічного розвитку Білорусі на сучасному етапі. До них віднесемо наступні: "Беларусь и Россия: цивилизационные приоритеты" [16], "Антикризисное управление и модернизация экономики Республики Беларусь" [17], "Проблемы социально-экономического развития Республики Беларусь: пути их решения" [18],

“Макроэкономические проблемы развития Беларуси” [19], “Экономика Беларуси: тенденции развития и основные вызовы” [20], “Социально-экономическая политика белорусского государства в условиях открытой экономики” [21], “Устойчивое развитие экономики: состояние, проблемы и перспективы” [22; 23], “Республика Беларусь: инновационная экономика – конкурентоспособность – безопасность” [24], “Социально-экономические проблемы и перспективы развития организаций и регионов Беларуси в условиях европейской интеграции” [25], “Проблемы прогнозирования и государственного регулирования социально-экономического развития” [26], “Новое качество экономического роста: инновации, инвестиции, конкурентоспособность” [27], “Белорусская экономическая модель. Проблемы теории и практики формирования” [28], “Механизмы устойчивого развития инновационных социально-экономических систем” [29], “Предпринимательство в Беларуси: опыт становления и перспективы развития” [30], “Проблемы теории и практики формирования белорусской экономической модели (к 120-летию со дня рождения В.В. Куйбышева)” [31], “Актуальные проблемы устойчивости развития сельского хозяйства” [32], “Актуальные проблемы инновационного развития агропромышленного комплекса Беларуси” [33], “Экономика, право и проблемы управления” [34], “Беларусь: вызовы социально-экономического развития” [35], “Социально-ориентированная модель экономического развития: опыт Германии и Беларуси” [36], “Проблемы прогнозирования и государственного регулирования социально-экономического развития” [37], “Экономика Республики Беларусь в интеграционных процессах: тенденции, проблемы и перспективы” [38], “Проблемы формирования и развития инновационной экономики” [39] та ін.

У контексті дослідження теоретичний і практичний інтерес становлять загальні розвідки з історії Білорусі, в яких фрагментарно викладені етапи соціально-економічного розвитку республіки. На нашу увагу заслуговують праці І. Абрамова, Я. Бабосова, А. Верещагіної [40], У. Величка, В. Ширка, У. Глушкова [41], П. Кохна [42], І. Ковкеля, Е. Ярмусика [43], П. Чигринова [44], Л. Лича [45].

У визначенні основних параметрів ґенези й становлення білоруської економічної моделі, тенденцій соціальної політики та економічного розвитку республіки на сучасному етапі неможливо оминути ґрунтовних, аналітичних статей білоруських дослідників, що базуються на нових поглядах і підходах до вивчення означених проблем.

Так, питання потенціалу білоруської економічної моделі, її теорії, методології, практики функціонування знайшли відображення у працях М. Мясніковича [46], П. Нікітенка [47], В. Медведєва [48], В. Руденкова [49]. Принципи й перспективи розвитку національної економічної системи дослідила І. Галкіна [50], яка зазначає, що Білорусь прагне до спільних цілей розвитку цивілізації, проте йде до них своїм шляхом, виходячи із національних інтересів, історичного шляху розвитку, особливостей культури, традицій, менталітету народу, а також загальної стратегії розвитку [50, с. 8]. Про доцільність структурних економічних реформ для функціонування білоруської економічної моделі у нових умовах наголошує А. Єгоров [51].

Особливостям економічного розвитку Білорусі на сучасному етапі, його проблемам і завданням, впливу глобалізації, світової фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. на національну економіку присвячені статті Г. Лича [52], О. Готовського [53], А. Тура [54], О. Чубрика [55], Л. Козаченка [56], Т. Залоги [57], С. Надененка [58], Н. Смольської та В. Смольського [59], Н. Забродської [60], О. Коломійця [61], О. Шкутько [62], І. Ленькова [63], А. Скиби [64], В. Тарасова [65] та ін.

Проблеми модернізації та інноваційного розвитку білоруської економіки висвітлені у численних статтях М. Мясніковича. Так, у розвідці "Проблемы модернизации экономики Беларуси в контексте цивилизационного прогресса" [66] дослідник з'ясував необхідність зміни соціально-економічної парадигми республіки, її вдосконалення у зв'язку із глобалізацією економічних відносин. Для реалізації нової моделі соціально-економічної системи, на його думку, необхідно здійснити кардинальну структурну перебудову економіки, оновлення фондів на основі розвитку національної сфери розуму (ноосфери) й духовності, новітніх досягнень науково-технічного прогресу і експорту капіталу. Михайло Мяснікович обґрунтовує напрямки стимулювання інноваційного процесу у традиційних секторах білоруської економіки й пріоритети розвитку високотехнологічних галузей. Інша праця автора "Структурная политика и модернизация экономики Республики Беларусь" [67], опублікована у 2011 р., розкриває макроекономічні критерії переходу до органічної модернізації економіки, виділяє важливі завдання державної політики, що полягають у зростанні обсягів експорту білоруської продукції, зовнішньоторговельної збалансованості, підвищенні рівня і якості життя населення тощо. Зазначені аспекти знайшли відображення також у інших статтях економіста й політика [68; 69; 70].

Серед наукових робіт білоруських дослідників, у яких аналізуються аспекти модернізації й технологічного оновлення економіки республіки, варто виокремити розвідки А. Богдановича [71], Л. Нехорошевої [72], І. Войтова [73; 74], А. Панича [75], А. Данильченка [76], Ю. Ясинського [77], А. Смольського [78], Ю. Абуховича [79], П. Іванцова [80], Л. Дайнеки [81], І. Ковалевської, Л. Хмуровича [82], В. Єгорової [83], Д. Рудницького [84], О. Ракової [85] та ін.

Функціонування агропромислового комплексу Білорусі на сучасному етапі у контексті забезпечення продовольчої незалежності розглядають білоруські фахівці-економісти З. Ільїна [86] та Н. Шелєг [87]. Чималу увагу питанням стану й перспектив економічного розвитку АПК приділили такі дослідники, як М. Зайченко [88], Н. Батова [89], В. Гусаков [90; 91], С. Шапіро [92], О. Дєрнович [93], В. Бєльський [94], А. Сайганов і О. Казакевич [95], Л. Кукреш [96], І. Казакевич [97]. Науковці переконані, що у Білорусі формується сільське господарство, в основу якого закладається інноваційне виробництво, впроваджуються сучасні техніко-технологічні комплекси, високопродуктивні сорти рослин і породи тварин. Проблеми окремих галузей сільського господарства країни відображені у працях М. Попкова, І. Шейка, І. Петрушко [98], В. Казакевича [99], М. Петрашкевича [100].

Питання розвитку експортного потенціалу й забезпечення збалансованості зовнішньої торгівлі Республіки Білорусь знайшли відображення у статті білоруської дослідниці В. Козловської [101]. Перспективними напрямками розвитку експортної діяльності, на думку авторки, є освоєння нових видів експортних товарів, підвищення якості й технологічного рівня експортної продукції, інтенсивніший пошук нових ринків збуту [101, с. 258]. Зовнішньоекономічну діяльність республіки на сучасному етапі висвітлив доктор економічних наук В. Усоський у розвідці "Внешний сектор экономики Беларуси и экономический кризис (2008–2012 гг.)" [102]. Він торкнувся проблеми стійкого дефіциту зовнішньої торгівлі товарами й послугами, що є характерною для відкритої економіки Білорусі. Постійне перевищення імпортних витрат над експортними доходами, на думку науковця, свідчить про народногосподарську неефективність економіки республіки, а також стратегію уряду з 2000 р. відносно нарощення високих темпів зростання ВВП [102, с. 328–332]. Методологічні аспекти забезпечення зовнішньоекономічної безпеки Білорусі розкрили Е. Хоробрих і А. Литвинчук [103]. Автори переконані, що зовнішньоекономічна

безпека, яка задає темпи внутрішньоекономічним процесам, набуває пріоритетного значення. Основою стратегії зовнішньоекономічної діяльності Білорусі, на думку дослідників, повинна виступити реструктуризація економіки, орієнтована на спеціалізацію у рамках реалізації цілей стратегії соціально-економічного розвитку країни [103, с. 332, 335].

Структуру і характерні риси експорту послуг Білорусі розглянула білоруський економіст І. Худякова у праці "Расширение экспорта Республики Беларусь в международной торговле услугами" [104]. Авторка відзначає, що сфера послуг нині становить сектор світових господарських зв'язків, що найдинамічніше розвивається, адже на частку послуг припадає понад чверть світової торгівлі. І. Худякова зауважує, що у Білорусі нині скромне місце серед світових постачальників послуг. Однак припускає, що у середньотривалій перспективі республіка буде займати вагоміший сегмент на цьому ринку [104, с. 336–337]. Про сферу послуг як перспективний напрям економіки Білорусі аналізують науковці із Гомеля Л. Клімович, О. Мінчукова, І. Клімович у статті "Сфера услуг как фактор инновационного развития региона" [105]. Вони переконані, що розширення сфери послуг, спроможне покращити соціально-економічне становище держави загалом і Гомельської області, зокрема, створити доступніший ринок споживчих товарів, підвищити конкурентоспроможність регіону на національному й світовому ринках.

Проблеми зовнішньоекономічної діяльності Білорусі, концентрації й розвитку білоруського експорту, його диверсифікації знайшли висвітлення у працях Г. Шмарловської [106], А. Гламбоцької, С. Пуковича [107], С. Павловської [108], Л. Байгот [109], М. Боровко [110], М. Василевської [111], А. Тихомирова [112], М. Михайлової [113], Д. Решетнікова [114], І. Фількевича [115] та ін.

Значну увагу основним напрямкам соціальної політики Республіки Білорусь приділили О. Шарапо [116], В. Ожигіна [117], А. Морова [118], А. Ящук [119], А. Злотніков [120], Т. Миронова [121], О. Ерофєєва [122], І. Галкіна [50], Р. Громико [123], М. Солдатенко [124] та ін. Дослідники акцентували на соціальних нормативах життя білоруських громадян, розглянули динаміку й структуру грошових доходів і розходів громадян, проаналізували систему державної адресної соціальної допомоги у контексті підвищення добробуту і якості життя населення. Показовим є висновок білоруського економіста Тетяни Миронової, яка зазначає, що орієнтація на високі стандарти рівня і якості життя може стати ефективним інструментом розвитку людського потенціалу і соціальної модернізації Республіки Білорусь [121, с. 136].

Окремої згадки, на наш погляд, заслуговують автореферати дисертацій, у яких розглядається низка важливих аспектів соціально-економічного розвитку Білорусі на сучасному етапі. Вони стали цінними переважно у теоретичному осмисленні досліджуваної проблеми. Так, Є. Пендраковська у праці "Трансформационные процессы современной Беларуси: социологический аспект" [125] зазначає, що головна риса розвитку економічного поля Білорусі полягає у тому, що досягнення макроекономічної стабілізації можливе не лише завдяки інститутам ринкової економіки, а й на основі державних механізмів, здатних, у першу чергу, підтримати життєвий рівень населення і надати необхідну соціальну допомогу [125, с. 10]. Серед інших авторів, котрі розглядали проблеми трансформації, зокрема, аграрного сектору економіки Республіки Білорусь, соціально-економічні перетворення в АПК, методологічні аспекти переходу до ринкової моделі соціальної політики, назвемо: Г. Гоцького [126], А. Морову [127], В. Сільвановича [128], О. Скакуна [129].

Другу групу праць становлять дослідження переважно російських і українських науковців, меншою мірою – німецьких, польських, шведських, фінських, литовських, вірменських дослідників і політиків, які торкалися питань

соціальної політики та економічного розвитку Білорусі кінця XX – початку XXI ст.

Значним внеском у вивчення сучасної соціально-економічної історії Білорусі стала монографія відомого російського історика Роя Медведєва "Александр Лукашенко. Контуры белорусской модели" [130], опублікована у 2010 р. Спираючись на широке коло джерел, автор подав власне бачення формування й функціонування білоруської економічної моделі, що визначається як "ринковий соціалізм". Рой Медведєв показав зусилля Олександра Лукашенка у відновленні й розбудові білоруської економіки. У цьому контексті дослідник розкрив труднощі й проблеми першої п'ятирічки (1996–2000), вихід Білорусі на перші місця серед країн СНД упродовж 2001–2005 рр., висвітлив соціально-економічний розвиток республіки у перші роки третьої п'ятирічки. Особливу увагу сконцентровано на аналізі промисловості, сільського господарства, інших важливих галузях білоруської економіки, питаннях впливу світової фінансово-економічної кризи на Білорусь тощо. Науковець переконаний, що за багатьма об'єктивними критеріями білоруська економічна модель виявилася найефективнішою порівняно із економіками інших країн Співдружності.

У розробці досліджуваної проблеми прислужилася книга російської дослідниці Р. Герасимової "Сравнительный анализ экономического развития и рыночных реформ в странах с переходной экономикой в 1990–2009 годы" [131], що була видана в 2012 р. Авторка проаналізувала особливості, проблеми і тенденції постсоціалістичного розвитку дев'яти колишніх соціалістичних країн, у тому числі, й Білорусі у кінці XX – на початку XXI ст. Р. Герасимова акцентує на еволюційному шляху розвитку республіки після здобуття незалежності, що полягав у відмові від проведення радикальних економічних реформ, масштабної приватизації, а також збереженні великої ролі держави в економіці [131, с. 119]. У монографії знайшли відображення приватизаційні процеси, огляд загальноекономічного розвитку, зовнішньоторговельні аспекти, питання соціальної політики республіки. За допомогою ключових соціально-економічних показників досліджено вплив глобальної економічної кризи 2008–2009 рр. на економіку країни, охарактеризовано антикризові програми, що приймалися у Білорусі.

Певні аспекти соціально-економічного розвитку сучасної Білорусі зустрічаємо у працях російських і німецьких авторів, зокрема, М. Афанасьєва [132], А. Стриженка [133], Ю. Годіна [134], Ш. Крамон-Таубаделя, О. Нів'євського, С. Земцова [135]. Проблеми перехідних економік у постіндустріальному світі, вплив глобалізації на економічну політику національних держав знайшли відображення у статтях польського дослідника Марека Домбровські [136], вірменського науковця Армена Дарбіняна [137], шведського політика Карла Більда [138] і фінського – Еско Ахо [139], а також російського економіста А. Ельянова [140].

Приємно відзначити вихід у світ, завдяки зусиллям українських дослідників із Чернівців, збірника наукових праць, до якого ввійшли статті про актуальні проблеми історичного та політичного розвитку України, Білорусі, Польщі й Литви. У тематичному випуску під назвою "Україна – Білорусь – Польща та Литва: від колізій минулого до спільних європейських цінностей та перспектив співпраці" автори з різних методологічних позицій аналізують особливості й перспективи взаємин країн-сусідів [141]. У даному виданні цікавою є стаття українського та литовського дослідників – А. Круглашова і О. Власкіна "Беларусь: особый путь в Европу" [142], в якій обґрунтовано проблеми взаємин між Європейським Союзом і Республікою Білорусь у ситуації посиленої зовнішньополітичної активності ЄС у регіоні Східної Європи, а також змін у зовнішній політиці Білорусі, що характеризуються погіршенням відносин із

Росією та пошуком нових зовнішньополітичних партнерів. Дана робота безпосередньо не стосується досліджуваної нами проблеми, проте вкотре дає можливість зрозуміти про важливе геополітичне становище Білорусі, її зовнішньополітичних орієнтирів, на основі яких, зрештою, і будується міждержавна торговельно-економічна взаємодія.

Основні тенденції соціально-економічного розвитку Білорусі висвітлені у працях українських науковців М. Дорошка "Країнознавство. Країни СНД і Балтії" [143], М. Кріля "Історія країн Центрально-Східної Європи (кінець XX – початок XXI ст.)" [144] та Т. Орлової "Історія нових незалежних держав: Postsoveticum" [145].

На нашу увагу заслуговує публікація українського дослідника А. Павленка "Білорусь: сучасний стан та перспективи розвитку" [146], в якій автор з-поміж інших питань розглядає і соціально-економічну складову білоруського досвіду. Він називає Білорусь однією із найбільш індустріалізованих країн Східної Європи, що володіє високим потенціалом для економічного розвитку завдяки досить розвиненій базовій інфраструктурі, вигідному територіальному розташуванню, близькості як до російського, так і до європейського ринків [146, с. 97].

Інноваційна діяльність у Республіці Білорусь стала предметом дослідження В. Денисюка [147]. Автор аналізує показники економічної та інноваційної діяльності держави, визначає напрями державної політики, що забезпечують підвищення рівня соціально-економічного розвитку та інноваційної активності у промисловості. На думку В. Денисюка, соціально-економічні досягнення пояснюються використанням білоруської економічної моделі, плануванням соціально-економічного розвитку республіки і програмно-цільовою розбудовою галузей промисловості з визначенням національної інноваційної стратегії як центральної ланки державної науково-технічної політики і поглиблення інтеграційних процесів із Російською Федерацією та іншими країнами СНД, насамперед, в економічній сфері [147, с. 41].

У контексті дослідження особливо прислужилася серія журнальних статей, в яких висвітлені ключові аспекти соціально-економічного розвитку Білорусі на сучасному етапі. Зокрема, певний інтерес становила розвідка Любові Потапенко [148], в якій авторка розкриває сутність білоруської економічної моделі, називає можливі сценарії розвитку соціально-економічної ситуації у державі. Наступні дослідники відвідали Білорусь, вивчили питання соціальної політики, економічного розвитку республіки, й поділилися інформацією з українськими читачами на сторінках друкованих періодичних видань. Так, кореспондент "Урядового кур'єру" Андрій Чирва зазначає, що Білорусь поступово набирає кращих світових, європейських стандартів у всіх показниках, зокрема, соціальних [148, с. 6]. Тоді як інший український журналіст, Юрій Лукашин у виданні "Еженедельник 2000" дає аналіз різним галузям економіки республіки, оцінює рівень життя як вищий, ніж в Україні, й деяких інших країнах, що називають себе "демократичними". В основі досягнень, що демонструє сучасна Білорусь, на його думку, є успішна робота білоруських підприємств, створених за часів СРСР, які вдалося зберегти й модернізувати [149; 150].

Аналіз наукової літератури свідчить про те, що досліджувана проблема ще не знайшла спеціального висвітлення в українській і, власне, у зарубіжній історичній науці загалом. У білоруській історіографії небагато комплексних праць, у яких були б проаналізовані тенденції й специфіка соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь з кінця 80-х рр. XX ст. до початку XXI ст. Наукова актуальність, але недостатнє вивчення теми спонукають до подальшої дослідницької роботи у контексті становлення і розвитку сучасної української білорусистики.

Список використаних джерел

1. *Шимов В.* Экономическое развитие Беларуси на рубеже веков: проблемы, итоги, перспективы [Електронний ресурс] / В. Шимов. – Режим доступу: http://www.twirpx.com/file/113216/. 2. *Шимов В.* Национальная экономика Беларуси: учебник / В. Шимов [и др.]; под. ред. В. Н. Шимова. – 4-е изд., перераб. и доп. – Минск: БГЭУ, 2012. – 651 с. 3. *Мясникович М.* Республика Беларусь: на пути к новой экономике: монография / М. В. Мясникович. – Мн.: Беларус. наука, 2009. – 292 с. 4. *Мясникович М.* Государственное регулирование социальной сферы: учебное пособие / М. Мясникович, Н. Антонова, О. Хорошко. – Мн.: Акад. упр. при Президенте Респ. Беларусь, 2011. – 231 с. 5. *Шевцов Ю.* Объединенная нация. Феномен Беларуси [Електронний ресурс] / Ю. Шевцов. – М.: "Европа", 2005. – Режим доступу: www.e-reading.org.ua/.../Shevcov_-_Obedinennaya_naciya._Fenomen_Belorusii.html. 6. *Сенько А.* Система обеспечения экономической безопасности промышленного комплекса Республики Беларусь: методология формирования и механизм реализации: монография / А. Н. Сенько. – Мн.: Акад. упр. при Президенте Респ. Беларусь, 2008. – 195 с. 7. *Качуровский Е., Астапченко Ю.* Беларусь: новая торговая политика / Е. Качуровский, Ю. Астапченко. – Мн., 2002. – 480 с. 8. *Качуровский Е.* Беларусь: Интеграционное измерение / Е. Качуровский. – Минск: Книгосбор, 2008. – 556 с. 9. *Социальные* проблемы становления инновационной экономики в Беларуси / Г. Соколова и др.; науч. ред. Г. Н. Соколова. – Минск: Белорус. наука, 2008. – 287 с. 10. Беларусь: Народ. Государство. Время / Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т истории; редкол.: А. А. Коваленя и др. – Минск: Беларус. навука, 2009. – 879 с. 11. *Белорусский путь* / Под ред. О. В. Пролесковского и Л. Е. Криштаповича. – Минск, 2009. – 217 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://iac.gov.by/nfiles/ 000019_245549.pdf. 12. *Новикова И.* Глобализация, государство и рынок: ретроспектива и перспектива взаимодействия: монография / И. Новикова. – Мн.: Акад. упр. при Президенте Респ. Беларусь, 2009. – 218 с. 13. *Иванцов П.* Организационно-экономические основы обеспечения продовольственной безопасности Республики Беларусь / П. Иванцов. – Минск: Беларус. навука, 2009. – 220 с. 14. Закружный А. Как это было. Переход к рынку и выход из кризиса. Книга вторая / А. Закружный. – Минск: Право и экономика, 2010. – 239 с. 15. *Мировой* финансово-экономический кризис: причины, факторы, особенности влияния на Республику Беларусь: монография / А. О. Тихонов, Т. Г. Струк, В. А. Перепелица, А. А. Зубкович; под ред. А. О. Тихонова. – Мн.: Акад. упр. при Президенте Респ. Беларусь, 2011. – 144 с. 16. *Беларусь* и Россия: цивилизационные приоритеты: Сб. науч. тр. – Мн.: ИСПИ, 1999. – 202 с. 17. *Антикризисное* управление и модернизация экономики Республики Беларусь: Материалы 1-й Междунар. науч.-практ. конф. (Минск, 4–5 июня 2002 г.) / Ред. кол.: В.Ф. Байнев и др. – Мн.: ОДО "Хозяйство и право", 2002. – 316 с. 18. *Проблемы* социально-экономического развития Республики Беларусь: пути их решения: Материалы респ. науч.-практ. конф. Могилев: МГТУ, 2002. – 313 с. 19. *Материалы* цикла семинаров "Макроэкономические проблемы развития Беларуси". Двусторонние экономические отношения Беларусь – Германия, Беларусь – Россия и энергетическая безопасность Беларуси / Фонд им. Ф. Эберта; Науч. ред. П. Г. Никитенко. – Мн.: Фонд им. Ф. Эберта, 2004. – 244 с. 20. *Экономика* Беларуси: тенденции развития и основные вызовы: сб. [Електронний ресурс] / под ред. И. В. Пелипася. – Минск–СПб.: Невский простор, 2006. – 248 с. – Режим доступу: http://research.by/pdf/economy2006r.pdf. 21. *Социально-экономическая* политика белорусского государства в условиях открытой экономики [Текст]: материалы Междунар. науч.-практ. конф. (Минск, 26 окт. 2005 г.) – Мн.: БГЭУ, 2006. – 446 с. 22. *Устойчивое* развитие экономики: состояние, проблемы и перспективы: сб. науч. статей перв. Междунар. конф. Пинск, 10–11 мая 2007 г.: В 4 ч. Ч. 1. – Пинск: ПолесГУ, 2007. – 306 с. 23. *Устойчивое* развитие экономики: состояние, проблемы и перспективы: сб. науч. статей перв. Междунар. конф. Пинск, 10–11 мая 2007 г.: В 4 ч. Ч. 2. – Пинск: ПолесГУ, 2007. – 300 с. 24. *Республика* Беларусь: инновационная экономика – конкурентоспособность – безопасность: Сборник докладов XIV Белорусского конгресса по телекоммуникациям, информационным и банковским технологиям "ТИБО-2007" / Под ред. Е.П. Сапелкина. – Минск: "ГУ БелИСА", 2007. – 236 с. 25. *Сборник* научных статей Международной научно-практической конференции "Социально-экономические проблемы и перспективы развития организаций и регионов Беларуси в условиях европейской интеграции" / УО "ВГТУ". – Витебск, 2007. – 294 с. 26. *Проблемы* прогнозирования и государственного регулирования социально-экономического развития: материалы VIII Междунар. науч. конф. (Минск, 18–19 окт. 2007 г.). В 4 т. Т. 2 редкол.: С.С. Полоник [и др.]. – Минск: НИЭИ М-ва экономики Респ. Беларусь, 2007. – 284 с. 27. *Новое* качество экономического роста: инновации, инвестиции, конкурентоспособность. Сборник материалов Международной научно-практической конференции 25–26 октября 2007 год, г. Минск / Институт экономики НАН Беларуси. – Минск:

Право и экономика, 2007. – 768 с. 28. *Гуманитарные* науки. Сборник научных трудов. Выпуск 9. Белорусская экономическая модель. Проблемы теории и практики формирования / Под науч. ред. М. В. Мясниковича, П. Г. Никитенко; Институт экономики НАН Беларуси. – Минск: Право и экономика, 2008. – 185 с. 29. *Механизмы* устойчивого развития инновационных социально-экономических систем: материалы Междунар. науч.-практ. конф. (Бобруйск, 2 апр. 2008 г.). – Минск: БГЭУ, 2008. – 311 с. 30. *Предпринимательство* в Беларуси: опыт становления и перспективы развития: материалы V Междунар. науч.-практ. конф., г. Минск, 15–16 апр. 2008 г. В 2 ч. Ч. 1 / Ин-т предпринимат. деят.; редкол. В. Л. Цыбовский [и др.]; под общ. ред. В.В. Шевердова. – Минск: БГПУ, 2008. – 228 с. 31. *Проблемы* теории и практики формирования белорусской экономической модели (к 120-летию со дня рождения В. В. Куйбышева). Сборник материалов научно-практической конференции. 30 мая 2008 г., город Минск. / Институт экономики НАН Беларуси. – Минск: Право и экономика, 2008. – 644 с. 32. *Актуальные* проблемы устойчивости развития сельского хозяйства: материалы VII Международной науч.-практ. конф., 17–18 сент. 2008 г. / под. ред. В. Г. Гусакова. – Минск: Ин-т системных исследований в АПК НАН Беларуси, 2008. – 236 с. 33. *Актуальные* проблемы инновационного развития агропромышленного комплекса Беларуси: материалы II Междунар. науч.-практ. конф., г. Горки, 22–24 апр. 2010 г. / редкол. А. М. Каган (гл. ред) [и др.]. – Минск: Ин-т системных исследований в АПК НАН Беларуси, 2010. – 330 с. 34. *Экономика,* право и проблемы управления: сб. науч. трудов / под общ. ред. Г. Е. Ясникова. – Минск: Част. ин-т упр. и предпр., 2010. – 260 с. 35. *Беларусь:* вызовы социально-экономического развития [Електронний ресурс] / Под ред. В. Силицкого. – СПб.: Невский простор, 2011. – 192 с.– Режим доступу: http://research.by/pdf/challenges2011r.pdf. 36. *Социально-ориентированная* модель экономического развития: опыт Германии и Беларуси: материалы междунар. науч.-практ. конф., Минск, 18 мая 2011 г. [Електронний ресурс] / Фонд им. Фридриха Эберта [и др.]. – Минск: И. П. Логвинов, 2011. – 108 с.– Режим доступу: http://library.fes.de/pdf-files/bueros/belarus/ 08708.pdf. 37. *Проблемы* прогнозирования и государственного регулирования социально-экономического развития: материалы XII Междунар. науч. конф. (Минск, 20–21 окт. 2011 г.). В 3 т. Т. 3 редкол.: А. В. Червяков [и др.]. – Минск: НИЭИ М-ва экономики Респ. Беларусь, 2011. – 224 с. 38. *Экономика* Республики Беларусь в интеграционных процессах: тенденции, проблемы и перспективы: сб. мат-в Международной научно-практической конференции (19–20 апреля 2012 г., г. Минск) / Ин-т экономики НАН Беларуси. – Минск: “Право и экономика”, 2012. – 544 с. 39. *Проблемы* формирования и развития инновационной экономики: тез. докл. Международ. науч.-практ. конф. / под ред. И. А. Елового; М-во образования Респ. Беларусь, Белорус. гос. ун-т трансп. – Гомель: БелГУТ, 2012. – 262 с. 40. *Беларусь* на мяжы тысячагоддзяў / І. М. Абрамаў, Я. М. Бабосаў, А. У. Верашчагіна і ін. – Мн.: Бел. Энцикл., 2000. – 428. 41. *Вялічка У.* Новая Беларусь / У. П. Вялічка, В. А. Шырко, У. С. Глушакоў; Аўт. прадм. І. Шамякін. – Мн., Беларусь, 2001. – 399 с. 42. *Кохно П.* Вклад экономики Беларуси в Союзное государство / П. Кохно, С. Мартысюк, А. Моисеенко. – Мн.: ПК ООО Полибиг, 2001. – 132 с. 43. *Ковкель И.* История Беларуси: с древнейших времен до нашего времени / И. И. Ковкель, Э. С. Ярмусик. – 6-е изд. – Минск: Аверсэв, 2006. – 605 с. 44. *Чигринов П.* Белорусская история: науч.-попул. очерк / П. Чигринов.– Минск: Современная школа, 2010. – 928 с. 45. *Гісторыя* Беларусі. У 6 т. Т. 6. Беларусь у 1946–2009 гг. / Л. Лыч [і інш.]; рэд. калегія: М. Касцюк (гал. рэд.) і інш. – Мінск: Современная школа, Экоперспектива, 2011. – 728 с. 46. *Мясникович М.* Потенциал белорусской экономической модели в контексте формирования новой экономики / М. Мясникович // Гуманитарные науки. Сборник научных трудов. Выпуск 9. Белорусская экономическая модель. Проблемы теории и практики формирования / Под науч. ред. М. В. Мясниковича, П. Г. Никитенко; Институт экономики НАН Беларуси. – Минск: Право и экономика, 2008. – С. 5–25. 47. *Никитенко П.* Теория и методология формирования белорусской модели общественного производства / П. Никитенко // Гуманитарные науки. Сборник научных трудов. Выпуск 9. Белорусская экономическая модель. Проблемы теории и практики формирования / Под науч. ред. М. В. Мясниковича, П. Г. Никитенко; Институт экономики НАН Беларуси. – Минск: Право и экономика, 2008. – С. 65–86. 48. *Медведев В.* О генезисе современной модели социально-экономической системы и хозяйственного комплекса Беларуси / В. Медведев // Гуманитарные науки. Сборник научных трудов. Выпуск 9. Белорусская экономическая модель. Проблемы теории и практики формирования / Под науч. ред. М. В. Мясниковича, П. Г. Никитенко; Институт экономики НАН Беларуси. – Минск: Право и экономика, 2008. – С. 129–154. 49. *Руденков В.* Развитие экономики Беларуси: модель и проблемы [Електронний ресурс] / В. Руденков. – Режим доступу: http://evolutio.info/index.php?option=com_content&task=view&id=617&Itemid=54. 50. *Галкина И.* Принципы и перспективы развития белорусской модели экономики / И. Галкина // Проблемы формирования и развития инновационной

экономики: тез. докл. Международ. науч.-практ. конф. / под ред. И. А. Елового; М-во образования Респ. Беларусь, Белорус. гос. ун-т трансп. – Гомель: БелГУТ, 2012. – С. 7–10. 51. *Егоров А.* Функционирование белорусской экономической модели в новых условиях / А. Егоров // Проблемы формирования и развития инновационной экономики: тез. докл. Международ. науч.-практ. конф. / под ред. И. А. Елового; М-во образования Респ. Беларусь, Белорус. гос. ун-т трансп. – Гомель: БелГУТ, 2012. – С. 16–20. 52. *Лыч Г.* Беларусь на пути к рыночной экономике / Г. Лыч // Вопросы экономики. – 1995. – № 3. – С. 88–94. 53. *Готовский А.* Экономическая система Беларуси: современное состояние и перспективы реформирования [Електронний ресурс] / А. Готовский. – Режим доступу: research.by/pdf/2000n2r01.pdf. 54. *Тур А.* Основные направления социально-экономического развития / А. Тур // Социально-экономическая политика белорусского государства в условиях открытой экономики [Текст]: материалы Междунар. науч.-практ. конф. (Минск, 26 окт. 2005 г.) – Мн.: БГЭУ, 2006. – С. 3–11. 55. *Чубрик А.* Экономика Беларуси: основные вызовы / А. Чубрик // Экономика Беларуси: тенденции развития и основные вызовы: сб. [Електронний ресурс] / под ред. И. В. Пелипася. – Минск–СПб.: Невский простор, 2006. – 248 с.– Режим доступу: http://research.by/pdf/economy2006r.pdf. 56. *Козаченко Л.* Экономика Беларуси: итоги и перспективы развития / Л. Козаченко // Сборник научных статей Международной научно-практической конференции “Социально-экономические проблемы и перспективы развития организаций и регионов Беларуси в условиях европейской интеграции” / УО “ВГТУ”. – Витебск, 2007. – С. 119–122. 57. *Залога Т.* Особенности экономического роста Республики Беларусь на современном этапе развития / Т. Залога // Устойчивое развитие экономики: состояние, проблемы и перспективы: сб. науч. статей перв. Междунар. конф. Пинск, 10–11 мая 2007 г.: В 4 ч. Ч. 2. – Пинск: ПолесГУ, 2007. – С. 138–141. 58. *Надененко С.* Обеспечение стабильного функционирования экономики Республики Беларусь в 2009 г. / С. Надененко // Экономика, право и проблемы управления: сб. науч. трудов / под общ. ред Г. Е. Ясникова. – Минск: Част. ин-т упр. и предпр., 2010. – С. 111–117. 59. *Смольская Н.,* Смольский В. Пути преодоления последствий мирового финансово-экономического кризиса / Н. Смольская, В. Смольский // Экономика, право и проблемы управления: сб. науч. трудов / под общ. ред. Г. Е. Ясникова. – Минск: Част. ин-т упр. и предпр., 2010. – С. 24–31. 60. *Забродская Н.* Индикаторы устойчивого экономического развития / Н. Забродская // Предпринимательство в Беларуси: опыт становления и перспективы развития: материалы V Междунар. науч.-практ. конф., г. Минск, 15–16 апр. 2008 г. В 2 ч. Ч. 1 / Ин-т предпринимат. деят.; редкол. В.Л. Цыбовский [и др.]; под общ. ред. В. В. Шевердова. – Минск: БГПУ, 2008. – С. 149–150. 61. *Коломиец А.* Вопросы периодизации истории социально-экономического развития Республики Беларусь / А. Коломиец // Проблемы теории и практики формирования белорусской экономической модели (к 120-летию со дня рождения В. В. Куйбышева). Сборник материалов научно-практической конференции. 30 мая 2008 г., город Минск. / Институт экономики НАН Беларуси. – Минск: Право и экономика, 2008. – С. 131–552. 62. *Шкутько О.* Глобализация и ее влияние на экономику Республики Беларусь / О. Шкутько // Проблемы теории и практики формирования белорусской экономической модели (к 120-летию со дня рождения В. В. Куйбышева). Сборник материалов научно-практической конференции. 30 мая 2008 г., город Минск. / Институт экономики НАН Беларуси. – Минск: Право и экономика, 2008. – С. 548–550. 63. *Леньков И.* Глобализация и ее влияние на национальную экономику / И. Леньков // Актуальные проблемы инновационного развития агропромышленного комплекса Беларуси: материалы II Междунар. науч.-практ. конф., г. Горки, 22–24 апр. 2010 г. / редкол. А. М Каган (гл. ред) [и др.]. – Минск: Ин-т системных исследований в АПК НАН Беларуси, 2010. – С. 162–164. 64. *Скиба А.* Приватизация в Беларуси и участие малого и среднего бизнеса в ее проведении [Електронний ресурс] / А. Скиба. – Режим доступу: http:// www.research.by/webroot/delivery/files/pdp2011r04.pdf. 65. *Тарасов В.* Актуальные проблемы социально-экономического развития Беларуси в контексте интеграционных процессов / В. Тарасов // Экономика Республики Беларусь в интеграционных процессах: тенденции, проблемы и перспективы: сб. мат-в Международной научно-практической конференции (19–20 апреля 2012 г., г. Минск) / Ин-т экономики НАН Беларуси. – Минск: “Право и экономика”, 2012. – С. 197–200. 66. *Мясникович М.* Проблемы модернизации экономики Беларуси в контексте цивилизационного прогресса / М. Мясникович // Общество и экономика. – № 6. – 2003. – С. 22–37. 67. *Мясникович М.* Структурная политика и модернизация экономики Республики Беларусь / М. Мясникович // Белорусский экономический журнал. – 2011. – № 2. – С. 4–15. 68. *Мясникович М.* Инновационное развитие – императив становления новой экономики в Республике Беларусь / М. Мясникович // Проблемы управления. – № 2 (27). – 2008. – С. 4–11. 69. *Мясникович М.,* Дедков В. Модернизация экономики – основа нового качества / М. Мясникович, В. Дедков // Новое качество экономического роста: инновации, инвестиции, конкурентоспособность. Сборник материа-

лов Международной научно-практической конференции 25–26 октября 2007 год, г. Минск / Институт экономики НАН Беларуси. – Минск: Право и экономика, 2007. – С. 9–18. 70. *Мясникович М.* Инновационное развитие промышленного комплекса в контексте экономической безопасности Республики Беларусь / М. Мясникович // Литье и металургия. – № 3 (47). – 2008. – С. 12–19. 71. *Богданович А.* Проблемы и перспективы развития реального сектора экономики Республики Беларусь / А. Богданович // Социально-экономическая политика белорусского государства в условиях открытой экономики [Текст]: материалы Междунар. науч.-практ. конф. (Минск, 26 окт. 2005 г.) – Мн.: БГЭУ, 2006. – С. 11–17. 72. *Нехорошева Л.* Направления активизации инновационной деятельности и приоритеты инновационной политики в Республике Беларусь / Л. Нехорошева // Сборник научных статей Международной научно-практической конференции "Социально-экономические проблемы и перспективы развития организаций и регионов Беларуси в условиях европейской интеграции" / УО "ВГТУ". – Витебск, 2007. – С. 17–22. 73. *Войтов И.* Будущее определяют инновации [Електронний ресурс] / И. Войтов. – Режим доступу: http://belarus-economy.by/econom.nsf/all/F6D587E292B6E788C225776C00276AF0/$File/2.pdf. 74. *Войтов И.* Стратегия устойчивого развития Республики Беларусь и государственная программа инновационного развития на 2007–2010 годы / И. Войтов // Республика Беларусь: инновационная экономика – конкурентоспособность – безопасность: Сборник докладов XIV Белорусского конгресса по телекоммуникациям, информационным и банковским технологиям "ТИБО-2007" / Под ред. Е. П. Сапелкина. – Минск: "ГУ БелИСА", 2007. – С. 20–27. 75. *Панич А.* Экономика Беларуси: анализ, состояние и перспективы [Електронний ресурс] / А. Панич. – Режим доступу: http://www.nestor.minsk.by/sn/2004/29/sn42905.html. 76. *Данильченко А.* Пять стратегических направлений развития экономики Беларуси [Електронний ресурс] / А. Данильченко. – Режим доступу: http://ru.forsecurity.org/пять-стратегических-направлений-развития-экономики-беларуси. 77. *Ясинский Ю.* Экономический рост и проблемы модернизации белорусской экономики / Ю. Ясинский // Проблемы управления. – № 2(27). – 2008. – С. 50–56. 78. *Смольский А.* Некоторые тенденции трансформации экономики Беларуси, их влияние на условия функционирования и вероятность банкротства субъектов предпринимательской деятельности [Електронний ресурс] / А. Смольский. – Режим доступу: research.by/pdf/2004n3r04.pdf. 79. *Абухович Ю.* Инновационная политика и факторы инновационного развития / Ю. Абухович // Актуальные проблемы инновационного развития агропромышленного комплекса Беларуси: материалы II Междунар. науч.-практ. конф., г. Горки, 22–24 апр. 2010 г. / редкол. А. М. Каган (гл. ред) [и др.]. – Минск: Ин-т системных исследований в АПК НАН Беларуси, 2010. – С. 3–5. 80. *Иванцов П.* Стратегия инновационной деятельности в сельскохозяйственных организациях в период глобализации экономических процессов / П. Иванцов // Актуальные проблемы инновационного развития агропромышленного комплекса Беларуси: материалы II Междунар. науч.-практ. конф., г. Горки, 22–24 апр. 2010 г. / редкол. А. М. Каган (гл. ред.) [и др.]. – Минск: Ин-т системных исследований в АПК НАН Беларуси, 2010. – С. 102–107. 81. *Дайнеко Л.* Инновационное обновление промышленного потенциала как основа стабилизации и роста экономики / Л. Дайнеко // Проблемы прогнозирования и государственного регулирования социально-экономического развития: материалы XII Междунар. науч. конф. (Минск, 20–21 окт. 2011 г.). В 3 т. Т. 3 редкол.: А. В. Червяков [и др.]. – Минск: НИЭИ М-ва экономики Респ. Беларусь, 2011. – С. 21–22. 82. *Ковалевская И.,* Хмурович Л. Инновационная активность белорусских предприятий: состояние и перспективы / И. Ковалевская, Л. Хмурович // Проблемы прогнозирования и государственного регулирования социально-экономического развития: материалы XII Междунар. науч. конф. (Минск, 20–21 окт. 2011 г.). В 3 т. Т. 3 редкол.: А. В. Червяков [и др.]. – Минск: НИЭИ М-ва экономики Респ. Беларусь, 2011. – С. 42–43. 83. *Егорова В.* Проблемы и возможности инновационного развития белорусской экономики / В. Егорова // Проблемы формирования и развития инновационной экономики: тез. докл. Международ. науч.-практ. конф. / под ред. И. А. Елового; М-во образования Респ. Беларусь, Белорус. гос. ун-т трансп. – Гомель: БелГУТ, 2012. – С. 20–23. 84. *Рудницкий Д.* Инновационное развитие экономики Республики Беларусь: проблемы и направления активизации / Д. Рудницкий // Проблемы формирования и развития инновационной экономики: тез. докл. Международ. науч.-практ. конф. / под ред. И. А. Елового; М-во образования Респ. Беларусь, Белорус. гос. ун-т трансп. – Гомель: БелГУТ, 2012. – С. 60–63. 85. *Ракова Е.* Экономические условия и институциональная среда функционирования промышленных предприятий в Республике Беларусь [Електронний ресурс] / Е. Ракова. – Режим доступу: http://www.case.com.pl/upload/ publikacja_plik/bg16.pdf. 86. *Ильина З.* Устойчивое развитие аграрной сферы – основа продовольственной безопасности / З. Ильина // Актуальные проблемы устойчивости развития сельского хозяйства: материалы VII Международной науч.-практ. конф., 17–18 сент. 2008 г. / под ред. В. Г. Гусакова. – Минск: Ин-т системных исследований в АПК НАН Беларуси, 2008. –

С. 73–77. 87. *Шелег Н.* Проблемы продовольственной безопасности Беларуси / Н. Шелег // Предпринимательство в Беларуси: опыт становления и перспективы развития: материалы V Междунар. науч.-практ. конф., г. Минск, 15–16 апр. 2008 г. В 2 ч. Ч. 1 / Ин-т предприним. деят.; редкол. В. Л. Цыбовский [и др.]; под общ. ред. В. В. Шевердова. – Минск: БГПУ, 2008. – С. 26–31. 88. *Зайченко Н.* Проблемы и задачи социально-экономического развития Республики Беларусь на современном этапе / Н. Зайченко // Новое качество экономического роста: инновации, инвестиции, конкурентоспособность. Сборник материалов Международной научно-практической конференции 25–26 октября 2007 год, г. Минск / Институт экономики НАН Беларуси. – Минск: Право и экономика, 2007. – С. 3–8. 89. *Батова Н.* Конкурентоспособность АПК: сущность и факторы формирования / Н. Батова // Новое качество экономического роста: инновации, инвестиции, конкурентоспособность. Сборник материалов Международной научно-практической конференции 25–26 октября 2007 год, г. Минск / Институт экономики НАН Беларуси. – Минск: Право и экономика, 2007. – С. 586–587. 90. *Гусаков В.* Новое качество экономического развития АПК: оценки и перспективы / В. Гусаков. – Аграрная экономика. – 2008. – № 8. – С. 2–6. 91. *Гусаков В.* Основные концептуальные подходы к перспективной организации сельского хозяйства / В. Гусаков // Актуальные проблемы устойчивости развития сельского хозяйства: материалы VII Международной науч.-практ. конф., 17–18 сент. 2008 г. / под ред. В. Г. Гусакова. – Минск: Ин-т системных исследований в АПК НАН Беларуси, 2008. – С. 3–8. 92. *Шапиро С.* Состояние и перспективы развития аграрного производства Беларуси / С. Шапиро // // Актуальные проблемы устойчивости развития сельского хозяйства: материалы VII Международной науч.-практ. конф., 17–18 сент. 2008 г. / под ред. В. Г. Гусакова. – Минск: Ин-т системных исследований в АПК НАН Беларуси, 2008. – С. 9–12. 93. *Дернович А.* Организация системы контроля качества и безопасности сельскохозяйственной продукции и продуктов питания в Республике Беларусь / А. Дернович // Аграрная экономика. – 2008. – № 8. – С. 10–14. 94. *Бельский В.* Управление агропромышленным комплексом Беларуси: проблемы и пути их решения / В. Бельский // Актуальные проблемы устойчивости развития сельского хозяйства: материалы VII Международной науч.-практ. конф., 17–18 сент. 2008 г. / под ред. В. Г. Гусакова. – Минск: Ин-т системных исследований в АПК НАН Беларуси, 2008. – С. 13–17. 95. *Сайганов А.,* Казакевич А. Современное состояние и перспективы развития сельского хозяйства и сельских территорий Республики Беларусь в условиях глобализации [Електронний ресурс] / А. Сайганов, А. Казакевич. – Режим доступу: www.ierigz.waw.pl/download/MjU2MQ==. 96. *Кукреш Л.* Состояние и перспективы развития сельского хозяйства Беларуси [Електронний ресурс] / Л. Кукреш. – Режим доступу: http://wap.lubomudrie.forum24.ru/?1–11–0–00000006–000–0–0–1191602132. 97. *Казакевич И.* Развитие агропромышленного комплекса: состояние, проблемы, меры по повышению / И. Казакевич // Аграрная экономика. – № 11. – 2009. – С. 2–11. 98. *Попков Н.,* Шейко И., Петрушко И. Пути повышения конкурентоспособности отрасли животноводства / Н. Попков, И. Шейко, И. Петрушко // Актуальные проблемы устойчивости развития сельского хозяйства: материалы VII Международной науч.-практ. конф., 17–18 сент. 2008 г. / под ред. В. Г. Гусакова. – Минск: Ин-т системных исследований в АПК НАН Беларуси, 2008. – С. 92–96. 99. *Казакевич В.* Животноводство Беларуси: итоги 2011 г. и ближайшие перспективы [Електронний ресурс] / В. Казакевич. – Режим доступу: http://www.kombi-korma.ru/2/3_12/33–34.pdf. 100. *Петрашкевич М.* Птицеводство Республики Беларусь: итоги и перспективы [Електронний ресурс] / М. Петрашкевич. – Режим доступу: http://www.vniipp.ru/images/statya/0310/s19.pdf. 101. *Козловская В.* Проблемы и перспективы экспорта Республики Беларусь / В. Козловская // Экономика Республики Беларусь в интеграционных процессах: тенденции, проблемы и перспективы: сб. мат-в Международной научно-практической конференции (19–20 апреля 2012 г., г. Минск) / Ин-т экономики НАН Беларуси. – Минск: “Право и экономика”, 2012. – С. 255–258. 102. *Усоский В.* Внешний сектор экономики Беларуси и экономический кризис (2008–2012 гг.) / В. Усоский // Экономика Республики Беларусь в интеграционных процессах: тенденции, проблемы и перспективы: сб. мат-в Международной научно-практической конференции (19–20 апреля 2012 г., г. Минск) / Ин-т экономики НАН Беларуси. – Минск: “Право и экономика”, 2012. – С. 328–332. 103. *Хоробрых Э.,* Литвинчук А. Методологические аспекты обеспечения внешнеэкономической деятельности / Э. Хоробрых, А. Литвинчук // Экономика Республики Беларусь в интеграционных процессах: тенденции, проблемы и перспективы: сб. мат-в Международной научно-практической конференции (19–20 апреля 2012 г., г. Минск) / Ин-т экономики НАН Беларуси. – Минск: “Право и экономика”, 2012. – С. 332–335. 104. *Худякова И.* Расширение экспорта Республики Беларусь в международной торговле услугами / И. Худякова // Экономика Республики Беларусь в интеграционных процессах: тенденции, проблемы и перспективы: сб. мат-в Международной научно-практической конференции (19–20 апреля 2012 г., г. Минск) / Ин-т

экономики НАН Беларуси. – Минск: “Право и экономика”, 2012. – С. 335–339. 105. *Климович Л.* Сфера услуг как фактор инновационного развития региона / Л. Климович, О. Минчукова, И. Климович // Проблемы формирования и развития инновационной экономики: тез. докл. Международ. науч.-практ. конф. / под ред. И. А. Елового; М-во образования Респ. Беларусь, Белорус. гос. ун-т трансп. – Гомель: БелГУТ, 2012. – С. 249–252. 106. *Шмарловская Г.* Экспортоориентированная и импортозамещающая модель развития Республики Беларусь: предпосылки и перспективы / Г. Шмарловская // Социально-экономическая политика белорусского государства в условиях открытой экономики [Текст]: материалы Междунар. науч.-практ. конф. (Минск, 26 окт. 2005 г.) – Мн.: БГЭУ, 2006. – С. 180–182. 107. *Гламбоцкая А.,* Пукович С. Белорусский экспорт. Проблемы и перспективы / А. Гламбоцкая, С. Пукович // Экономика Беларуси: тенденции развития и основные вызовы: сб. [Електронний ресурс] / под ред. И. В. Пелипася. – Минск.-СПб.: Невский простор, 2006. – 248 с. – Режим доступу: http://research.by/pdf/economy2006r.pdf. 108. *Павловская С.* Оценка концентрации белорусского экспорта / С. Павловская // Новое качество экономического роста: инновации, инвестиции, конкурентоспособность. Сборник материалов Международной научно-практической конференции 25–26 октября 2007 год, г. Минск / Институт экономики НАН Беларуси. – Минск: Право и экономика, 2007. – С. 328–329. 109. *Байгот Л.* Основные направления внешнеэкономической деятельности АПК / Л. Байгот // Новое качество экономического роста: инновации, инвестиции, конкурентоспособность. Сборник материалов Международной научно-практической конференции 25–26 октября 2007 год, г. Минск / Институт экономики НАН Беларуси. – Минск: Право и экономика, 2007. – С. 590–593. 110. *Боровко М.* Методика оценки диверсификации экспорта Республики Беларусь в страны Европейского Союза / М. Боровко // Новое качество экономического роста: инновации, инвестиции, конкурентоспособность. Сборник материалов Международной научно-практической конференции 25–26 октября 2007 год, г. Минск / Институт экономики НАН Беларуси. – Минск: Право и экономика, 2007. – С. 703–704. 111. *Василевская М.* Развитие экспортного потенциала Республики Беларусь / М. Василевская // Новое качество экономического роста: инновации, инвестиции, конкурентоспособность. Сборник материалов Международной научно-практической конференции 25–26 октября 2007 год, г. Минск / Институт экономики НАН Беларуси. – Минск: Право и экономика, 2007. – С. 708–709. 112. *Тихомиров А.* Беларусь – Венесуэла: много шума и почти ничего [Електронний ресурс] / А. Тихомиров. – Режим доступу: http://naviny.by/rubrics/economic/2012/07/21/ic_articles_113_178543//. 113. *Михайлова М.* Государственное регулирование внешней торговли: инновационный путь развития / М. Михайлова // Актуальные проблемы инновационного развития агропромышленного комплекса Беларуси: материалы II Междунар. науч.-практ. конф., г. Горки, 22–24 апр. 2010 г. / редкол. А. М. Каган (гл. ред) [и др.]. – Минск: Ин-т системных исследований в АПК НАН Беларуси, 2010. – С. 188–190. 114. *Решетников Д.* Особенности товарной структуры внешней торговли Республики Беларусь [Електронний ресурс] / Д. Решетников. – Режим доступу: http://evolutio.info/index.php?option=com_content&task=view&id=518&Itemid=53. 115. *Филькевич И.* Перспективы развития институтов государственного управления внешнеэкономической деятельностью [Електронний ресурс] / И. Филькевич. – Режим доступу: http://evolutio.info/index.php?option=com_content&task=view&id=332&Itemid=50. 116. *Шарапо А.* Социальная модель Беларуси и ФРГ: сходства и различия [Електронний ресурс] / А. Шарапо // Социально-ориентированная модель экономического развития: опыт Германии и Беларуси. Материалы международной научно-практической конференции, Минск, 18 мая, 2011 г. – Режим доступу: http://library.fes.de/pdf-files/bueros/belarus/08708.pdf. 117. *Ожигина В.* Механизм реализации социальной политики, ориентированной на инновации [Електронний ресурс] / В. Ожигина // Социально-ориентированная модель экономического развития: опыт Германии и Беларуси. Материалы международной научно-практической конференции, Минск, 18 мая, 2011 г. – Режим доступу: http://library.fes.de/pdf-files/bueros/belarus/ 08708.pdf. 118. *Морова А.* Модель социальной политики в Республике Беларусь: генезис и законодательное обеспечение [Електронний ресурс] / А. Морова. – Режим доступу: http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/43489/1/64–76.pdf/. 119. *Ящук А.* Социальная защита матери и ребенка в контексте демографической безопасности [Електронний ресурс] / А. Ящук. – Режим доступу: http://www.pac.by/dfiles/001402_865831_yaschyk2.pdf. 120. *Злотников А.* Демографический потенциал Беларуси в отражении трансформационных процессов [Електронний ресурс] / А. Злотников. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum %20/Vchu/econ/2011_207/N207p129–133.pdf. 121. *Миронова Т.* К вопросу о формировании социальной политики в условиях интеграции / Т. Миронова // Экономика Республики Беларусь в интеграционных процессах: тенденции, проблемы и перспективы: сб. мат-в Международной научно-практической конференции

(19–20 апреля 2012 г., г. Минск) / Ин-т экономики НАН Беларуси. – Минск: Право и экономика, 2012. – С. 134–136. 122. *Ерофеева О.* Какая модель социальной политики необходима Беларуси? [Електронний ресурс] / О. Ерофеева. – Режим доступу: http://news.tut.by/society/ 314938.html. 123. *Громыко Р.* Социальная политика в Республике Беларусь: от инерции к рыночным институтам [Електронний ресурс] / Р. Громыко. – Режим доступу: http://www.rusrand.ru/Dokladi3/ Gromiko.pdf. 124. *Солдатенко М.* Жилищная политика Республики Беларусь 1990–2000 гг. [Електронний ресурс] / М. Солдатенко. – Режим доступу: http://www.nestor.minsk.by/sn/2000/27/sn02718.html. 125. *Пендраковская Е.* Трансформационные процессы современной Беларуси: социологический аспект: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. социолог. наук / Е. Пендраковская. – Мн., 1999. – 17 с. 126. *Гоцкий Г.* Трансформация аграрного сектора экономики Республики Беларусь: теория, методология, практика: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. наук / Г. Гоцкий. – Мн, 2000. – 41 с. 127. *Морова А.* Методология перехода к рыночной модели социальной политики в Республике Беларусь: автореф. дис. на соискание уч. степени доктора эконом. наук / А. Морова. – Мн., 2001. – 40 с. 128. *Сильванович В.* Рыночная трансформация аграрного сектора экономики: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. эконом. наук / В. Сильванович. – Мн., 2002. – 21 с. 129. *Скакун А.* Социально-экономические преобразования в АПК Республики Беларусь (вопросы теории и практики): автореф. дис. на соискание уч. степени доктора эконом. наук / А. Скакун. – Москва, 2005. – 43 с. 130. *Медведев Р.* Александр Лукашенко. Контуры белорусской модели [Електронний ресурс] / Р. Медведев. – М., 2010. – 320 с. – Режим доступу: http://fondknig.com/2011/07/31/. 131. *Герасимова Р.* Сравнительный анализ экономического развития и рыночных реформ в странах с переходной экономикой в 1990–2009 годы: Монография / Р. Герасимова. – М.: ИНФРА-М, 2012. – 182 с. 132. *Афанасьев М.* Экономика Белоруссии: состояние и перспективы / М. Афанасьев // Вопросы экономики. – 1996. – № 5. – С. 78–88. 133. *Стриженко А.* Глобализация мировой экономики: основные тенденции [Електронний ресурс] / А. Стриженко. – Режим доступу: http://elib.altstu.ru/ elib/books/Files/pa2000_3/pages/34/ pap_34.html. 134. *Годин Ю.* Теория и практика реализации экономических моделей России и Белоруссии в рамках союзного государства / Ю. Годин // Проблемы теории и практики формирования белорусской экономической модели (к 120-летию со дня рождения В.В. Куйбышева). Сборник материалов научно-практической конференции. 30 мая 2008 г., город Минск. / Институт экономики НАН Беларуси. – Минск: Право и экономика, 2008. – С. 71–73. 135. *Крамон-Таубадель Ш.* Конкурентноспособность белорусского сельского хозяйства / Ш. Крамон-Таубадель, О. Нивьевский, С. Земцов // Актуальные проблемы устойчивости развития сельского хозяйства: материалы VII Международной науч.-практ. конф., 17–18 сент. 2008 г. / под. ред. В. Г. Гусакова. – Минск: Ин-т системных исследований в АПК НАН Беларуси, 2008. – С. 65–72. 136. *Домбровски М.* Роль государства в постиндустриальной экономике / М. Домбровски // Переходные экономики в постиндустриальном мире: вызовы десятилетия (материалы международной конференции): [сборник] / Ин-т экономики переход. периода, Акад. нар. хоз-ва при Правительстве РФ. – Москва: ИЭПП, 2006. – С. 35–44. 137. *Дарбинян А.* Демократия и свободный рынок: оспариваемая первичность в практике переходного периода / А. Дарбинян // Переходные экономики в постиндустриальном мире: вызовы десятилетия (материалы международной конференции): [сборник] / Ин-т экономики переход. периода, Акад. нар. хоз-ва при Правительстве РФ. – Москва: ИЭПП, 2006. – С. 45–51. 138. *Бильд К.* Третья волна глобализации / К. Бильд // Переходные экономики в постиндустриальном мире: вызовы десятилетия (материалы международной конференции): [сборник] / Ин-т экономики переход. периода, Акад. нар. хоз-ва при Правительстве РФ. – Москва: ИЭПП, 2006. – С. 85–91. 139. *Ахо Э.* Роль науки и техники в экономическом развитии / Э. Ахо // Переходные экономики в постиндустриальном мире: вызовы десятилетия (материалы международной конференции): [сборник] / Ин-т экономики переход. периода, Акад. нар. хоз-ва при Правительстве РФ. – Москва: ИЭПП, 2006. – С. 218–222. 140. *Эльянов А.* Глобализация и развитие / А. Эльянов // Мировая экономика и международные отношения. – 2012. – № 11. – С. 3–15. 141. *Політологічні* та соціологічні студії. Збірник наукових праць. – Т. VIII. – Чернівці: Букрек, 2009. – 504 с. 142. *Круглашов А.* Беларусь: особый путь в Европу / А. Круглашов, А. Власкин // Політологічні та соціологічні студії. Збірник наукових праць. – Т. VIII. – Чернівці: Букрек, 2009. – С. 119–136. 143. *Дорошко М.* Країнознавство. Країни СНД і Балтії: Навчальний посібник / М. Дорошко. – Чернівці: Книги – XXI, 2008. – 308 с. 144. *Кріль М.* Історія країн Центрально-Східної Європи (кінець XX – початок XXI ст.) / М. Кріль. – Навч. посібник. – К.: Знання, 2008. – 284 с. 145. *Орлова Т.* Історія нових незалежних держав: Postsoveticum: навч. посіб. / Т. Орлова. – К.: Знання, 2010. – 487 с. 146. *Павленко А.* Білорусь: сучасний стан та перспективи розвитку / А. Павленко // Розбудова держави. – 1998. – № 7–8. – С. 92–101. 147. *Денисюк В.* Інноваційна діяльність у Республіці Білорусь: економічні

показники, напрями активізації / В. Денисюк // Проблеми науки. – 2006. – № 9. – С. 34–42. 148. *Чирва А.* Коли важко, зводимо риштування / А. Чирва. – Урядовий кур'єр. – 2006. – 2 грудня. – С. 6. 149. *Лукашин Ю.* Другая Белоруссия: полгода спустя / Ю. Лукашин // Еженедельник 2000. – № 47(583). – 2011. – 25 листопада. – С. А3. 150. *Лукашин Ю.* Другая Белоруссия: полгода спустя / Ю. Лукашин // Еженедельник 2000. – № 48(584). – 2011. – 2 грудня. – С. В–В4.

Оксана Валион

ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ДИСКУРС СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ БЕЛАРУСИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ (КОН. 80-Х ГГ. XX – НАЧ. XXI В.)

В статье проанализирована историография исследования социально-экономических аспектов развития Беларуси с конца 80-х годов XX – начала XXI в.

Ключевые слова: Республика Беларусь, историография, белорусистика, социально-экономическое развитие, белорусская экономическая модель.

Oksana Valion

HISTORIOGRAPHICAL DISCOURSE OF SOCIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT OF BELARUS IN THE PRESENT STAGE (LATE 80S OF THE 20TH – THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY)

The article analyzes the historiography of the study of social and economic aspects of the development of Belarus in the late 80-ies of XX – beginning XXI century.

Key words: Belarus, Historiography, bilorusystyka, social and economic development, the Belarusian economic model.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ І ЗАРУБІЖНОЇ КУЛЬТУРИ, ОСВІТИ Й НАУКИ

УДК 930.1 (477)

Леся Алексієвець, Михайло Юрій

ЦИВІЛІЗАЦІЙНА СУТНІСТЬ НАУКИ І ОСВІТИ УКРАЇНИ

У статті окреслено цивілізаційну сутність науки і освіти України, висловлено погляд на основні критерії цивілізації, які забезпечують їй інновації, прогрес й розвиток.

Ключові слова: Україна, цивілізація, наука, освіта, сутність.

Одним із пріоритетних критеріїв цивілізованості суспільства є розвиток науки та освіти. Означені аспекти розвитку науки і освіти України в цивілізаційному контексті займають помітне місце в сучасній українській історіографії. Цим питанням присвячені праці В. Гончаревського [1], М. Горєлова, О. Моці, О. Рафальського [2], Б. Глотова [3], Л. Залізняка [4], М. Юрія, Л. Алексієвець, Я. Калакури, О. Удода [5; 6]. У запропонованій статті йдеться про цивілізаційну сутність науки і освіти в Україні.

Зауважимо, що співвідношення ключових понять “цивілізація” і “культура” може бути осмисленим лише в їх зв’язку з наукою і освітою. З одного боку, їх зародження і розвиток невіддільні від цивілізації, а з другого, вони виступають знаковими критеріями цивілізації, забезпечуючи їй інновації, прогрес і поступальний розвиток. Наука – особливий вид пізнавальної діяльності людини, мета якої здобути об’єктивні, системно організовані й обґрунтовані знання про світ. Поняття науки трактується як процес вироблення та теоретичної систематизації наукових знань, перевірки їх достовірності й впровадження у суспільну практику. З наукою пов’язана цивілізаційна парадигма освіти, яка поєднує життєдіяльність окремого індивіда з культурою і цивілізацією загалом.

Актуалізація проблем цивілізаційної парадигми науки і освіти продиктована викликами сучасності, переоцінкою цінностей і пошуком шляхів оновлення змісту науково-освітянського життя. Привертають увагу процеси, які найчастіше обговорюються в наукових і суспільних дискусіях з використанням таких понять як “глобалізація”, “інформаційна революція”, “політкультуризм”, “діалог культур” та ін., пов’язані з якісними змінами історичних способів життя, зміною світоглядних і духовних підстав сучасної цивілізації, у тому вигляді, в якому вони зароджувалися в античний період і кінцево сформувалися в філософії і науці Нового часу.

Мова йде про зміну типів цивілізаційного розвитку. “Кінець історії”, про яку говорить Ф. Фукуяма, не відбувся. Історія не закінчилася. Світ не став єдиним, як поспішили оголосити глобалісти, він залишився мозаїчним, різним, відмінним. Швидше навіть у відповідь на спробу штучно об’єднати світ, цивілізації у відповідь ще більше зануряться у себе, свою ідентичність. Одночасно – це не буде прямим продовженням тих інститутів, які склалися в XIX–XX ст. Та ідентичність відходить у минуле, а на звільненому місці утворюється нове поле цивілізацій, що зіштовхуються між собою і розламують колишні кордони.

Сьогодні можна кінцево констатувати: С. Хантінгтон виявився правий – ми маємо справу із зіткненням цивілізацій [8]. Теперішні події в Україні – тільки підтвердження сказаного.

На порядку денному – діалог цивілізацій, суперечка цивілізацій. Та переоцінка цінностей, про які говорилося ще у XIX ст., тільки зараз досягла глибин і масштабів, що охопили людей у всьому світі, у всіх культурних регіонах і спричиняють вплив на всі сторони повсякденного життя, в першу чергу, на сферу науки і освіти. Ці зміни амбівалентні за своєю природою: це одночасно і вираження кризи, і симптом поновлення.

Немає іншої призми, через яку можна було б об'єктивно поглянути на характер і наслідки змін, як наука, оскільки самі ці зміни безпосередньо пов'язані з відсутністю і пошуком такої призми. Ряд серйозних факторів вимагає розробки способів екстраполяції філософських принципів на освітній процес, цим обумовлюється і становлення самої філософії освіти.

1. Перетворення освіти в складну спеціалізовану систему, що має свої власні закономірності функціонування і розвитку.
2. Універсалізація освіти, викликана потребами особистості в постійному оновленні знань в умовах зростаючого динамізму суспільного життя.
3. Відчуття кризи освіти, що посилилася в останні десятиліття, і яке виражається в невдоволеності її результатами, в констатації:
   – консервативності освітніх інститутів;
   – розривом між рівнем підготовки спеціалістів і потребами суспільства.
4. Знецінення сенсу самої освіти.

У науковій філософській, соціологічній і педагогічній літературі існують десятки монографій, у назві яких присутнє поняття "криза освіти". Опубліковані тисячі статей, в яких розгортається її картина, не припиняються дискусії з приводу сенсу освіти, її завдань, місця і ролі у суспільстві.

Роблячи спроби визначити причини кризи освіти, можна наштовхнутися на відсутність єдиного погляду з цього приводу. Часто називаються причини взаємовиключні. Для країн, де система освіти централізована, як основна причина кризи називається саме централізація в освіті. Жорстка уніфікованість навчання призводить до того, що гуманістична спрямованість освіти знижується, творчість і пошук відходять на другий план, педагогіка стає моносуб'єктивною і авторитарною. В країнах з децентралізованою системою у відношенні вказуваних причин кризи – все з точністю навпаки, але результат той самий. Причина кризи освіти – децентралізація: автономність і відсутність єдиної зв'язуючої ланки веде до зниження рівня компетентності тих, хто навчається, тобто до репродуктивного навчання.

Виходячи з актуальності проблем, що стосуються освіти і науки в цілому як у світі, так і в Україні, зокрема, автори вважають, що невід'ємним атрибутом і символом сучасної епохи стають саме наука і освіта, пов'язуючи долю окремо взятого індивіда з долею української культури і цивілізації.

У світі нестабільності й ризиків, включаючи і українське сучасне суспільство, великою загрозою стає тенденція до руйнації людського в людині. В цих умовах ще більше ніж раніше актуалізується роль науки і освіти, що сформувалися в ході історичного розвитку в цивілізаційний механізм мобілізації ресурсів суспільства, оновлення культури і всього суспільного життя. Саме з наукою і освітою пов'язується відповідь на "виклики" сучасної епохи, актуалізуючи необхідність рефлексії сутності науки і освіти, для розуміння яких необхідно звернутися до усвідомлення того, чим вони є в контексті життя, культури, цивілізації.

Звернемо увагу на шкідливість штучного насаджування інструментального відношення до світу, українського, зокрема, що породило цілий ряд проблем. Виходячи з цього, вважаємо за необхідне розглядати українське суспільство як цивілізаційно-культурну цілісність, яка розуміється як єдність через прийняту різноманітність. Бажання знайти нові прийоми і способи духовного і раціонального засвоєння світу робить затребуваним дослідження цивілізаційної природи науки і освіти в умовах переплетення і зростання інформаційних потоків, заміщуючих предметність знання і репрезентуючих себе в здібностях людини, активності свідомості, мислячих процесах, що обумовлює необхідність повернення науці й освіті їх первинної, гуманної (Платон) природи. Як відзначив О. Удод, відрізані від мети, якій організація науки і освіти формального служить, наука і освіта знову розкриваються як самоцінне переживання пошуків і формування власної особистості.

До необхідності поновлення духовної сфери і пошуку нових ідей спонукає пониження тонусу української цивілізації (втрата сенсу життя, культурної ініціативи). В той самий час ціннісний релятивізм і однобокість підходу до проблеми новизни, заперечуючий принцип наступності, обумовлює необхідність розуміння і вибудовування моделі цілісного розвитку. З позиції соціокультурного підходу дана трансформація не може бути обґрунтована і потрібна універсальніша методологічна підстава. Найгостріше методологічна обмеженість фіксується освітніми практиками, здійснюючими активний пошук методик розвитку людини.

Дослідження цивілізаційної природи науки і освіти розширює представлення і можливості для прийняття ідеї багатогранності світу і українського, зокрема, становлення індивідуальності у просторі всезагальності, для визнання необхідності виходити в науці й освіті із загальнолюдських завдань і цінностей.

У самій сутності науки і освіти закладені цивілізаційні принципи освіти, які необхідно втілювати в загальноосвітньому процесі:

– в розумінні науки і освіти як “падейї” – зреалізованої у своїй повноті людини, освіченості, мислимої як родова ознака людини;

– в розумінні історії як процесу саморозвитку людського потенціалу (Г. Гегель, К. Маркс, А. Тойнбі, К. Ясперс, М. Шелер);

– у розумінні сучасної цивілізації як інтелектуально-інформаційної, або цивілізації освіченого суспільства (Е. Тоффлер, М. Кастельс, А. Субетто);

– у концепції раціонального гуманізму (Г. Гегель, В. Вернадський);

– у теорії життєвого світу (Е. Гуссерль);

– в обґрунтуванні можливості підходу і концепції потенціальності людини і світобудови (А. Бергсон, М. Епштейн);

– у теорії комунікативної дії і комунікативної реальності (Ю. Хабермас);

– у розумінні цивілізації як соціокультурної цілісності (М. Юрій, Л. Алексієвець, Я. Калакура, О. Удод) [5; 6];

– у виділенні фундаменталізму і модернізму як культурних орієнтацій (П. Гуревич);

– у розумінні цивілізації як життєвої стратегії (М. Михальченко, М. Юрій, Л. Алексієвець, Я. Калакура, О. Удод) [7];

– у діалоговій теорії (М. Бахтін, М. Бубер);

– у менталітетоутворюючій концепції освіти (М. Михальченко, М. Юрій, Л. Алексієвець, Я. Калакура, О. Удод);

– у розумінні освіти як умови переборення відчуження (М. Горєлов, О. Моця, О. Рафальський) [2].

Відзначимо, що освіта – один з каналів реалізації культурних норм (але не при допомозі готових механізмів і не у вигляді поодиноких актів відношення норми до реальної дії в обмеженому рамками культурному контексті). Щоби освіта

дійсно забезпечувала повний цикл відтворення культури і діяльності, вона повинна включити в себе весь механізм такого відтворення, тобто потрібно обов'язково повернутися в минуле, уважно подивитися на теперішнє, максимально точно уявити майбутнє. Причому під поверненням в минуле варто розуміти не подійну історію (тут доречно буде згадати "внутрішню історію" Е. Гуссерля), а історію того, як і з якими наслідками входили в культуру ті чи інші новації, наскільки довго вони існували, яким чином транслювалися і реалізувалися на фоні умов, що змінювалися.

Виходячи з вищевказаного, виокремимо наступні завдання:

1. Окреслити концептуальні підстави цивілізаційної парадигми в українському суспільстві.
2. Виділити транзитивність соціокультурного і цивілізаційного сенсів освіти і науки.
3. Обґрунтувати потенційність науки і освіти як цивілізаційного механізму розвитку в контекст самоорганізуючої системи, якою є українське суспільство.
4. Розкрити розуміння науки і освіти як процесу цивілізаційно-культурних змін української людини.
5. Виділити інноваційні фактори освіти і науки в контексті інтенції кроскультурної ідентичності.

Розглядаючи цивілізаційну сутність науки і освіти України, наголосимо на тому, що коли здійснюємо рефлексію освіти як сфери суспільної життєдіяльності, бачимо подолання певних небезпек у розвитку освіти і науки в контексті цивілізаційного процесу.

Наприклад, філософсько-онтологічний підхід до проблеми показує реальну небезпеку відриву освіти і науки від конкретних проблем життя, в першу чергу від соціальних і політичних відносин. Інша небезпека полягає у відриві філософського підходу до освіти від конкретно наукових й інших підходів. Застосування методологічної функції філософії у освіті дає розуміння основних напрямків і перспектив його розвитку. Саме системно-філософський методологічний підхід до сучасної освіти дозволяє виявити сутність такого важливого явища сучасності, як єдиний освітній простір. Він також дозволяє побачити проблему зміни ролі освіти в цивілізаційному процесі.

Філософія сприяє залученню деяких точок зору, аргументів і концепцій, які, за своїми функціональним призначенням, покликані обґрунтувати певні елементи освітніх стратегій або ж структуру таких у цілому. Ця функція філософських висловлювань зазвичай пояснюється тим, що саме філософія формує ряд кінцевих понять ("людина", "освіта", "суспільство" тощо). Виходячи з них, будується представлення про сутність і цілі освіти, що дозволяє педагогіці, психології освіти виробити способи і методи досягнення цих цілей.

У межах сучасних освітніх інститутів філософія може виконувати ряд загальних функцій: передача певної культурної традиції, вироблення елементів критичного раціонального мислення, вироблення раціональних і публічних комунікативних навичок і експлікація структури існуючих дискурсивних практик.

Головним завданням освіти є трансляція картини світу, де освіта представляє собою фундаментальний еволюційний механізм в культурній еволюції людини. Існують структурні елементи культури (світоглядні універсалії), які відображають накопичений людський досвід, формують уявлення людини про світ в даний історичний період. Такі системи (світоглядні універсалії) є у кожній культурі й українській – зокрема [5].

Що характерно для сучасної освіти в контексті суспільного буття і соціокультурної ситуації, що склалася? Технократизація суспільства,

абсолютизація природно наукового знання привели до побудови освіти, де домінує фундаменталізм природничих дисциплін. Культурна роль освіти як механізму формування і трансляції цілісного наукового світогляду була загублена і замінена трансляцією вирваного з контексту культури конкретного знання.

У деяких працях акцентовано увагу на проблемі гуманітаризації освіти [5; 6]. Вони підкреслюють, що її особливості на сьогоднішньому етапі полягають в тому, щоби сформувати в людині рефлексивне відношення до себе і до світу. Важливо вкоренити, що навіть в українській цивілізації існують інші, крім української, культури, інші культурні традиції і, якщо проживаємо в Українській державі, необхідно з повагою відноситись до цих традицій. Адже це досить не просто – сформувати поважне відношення до іншої культури, оскільки людина, соціалізована у своїй культурі, часто сприймає інші культури як щось чуже і навіть вороже. Вироблення нових стратегій освіти, що враховують можливу перебудову системи цінностей сучасної української цивілізації – це сьогодні, мабуть, найскладніша, але й найважливіша проблема. Вона не завжди усвідомлюється, і тому важлива сама постановка проблеми, що вимагає критичного аналізу вже звичних і напрацьованих підходів.

Одне із завдань філософської рефлексії полягає в тому, щоби сприяти культивуванню людської суб’єктивності, органічності, цілісності, відповідальності. В ідеалі людина в рамках освіти повинна стати на шлях свідомого і відповідального вибору тих способів мислення і дій, які сприяють збереженню життя, культури, природи. Це відноситься і до української людини.

Розглядаючи системно-філософський методологічний підхід до сучасної освіти закцентуємо на наступних положеннях:

- онтологічний аналіз системи освіти передбачає дослідження сутності й змісту освітнього процесу в безпосередньому контексті соціального буття, різних елементів системи освіти, їх взаємодії між собою і з оточуючим соціальним середовищем;
- парадигма освіти і вибудувані в онтології конструкції буття виступають як змістоутворюючі для інших напрямків філософії, культури в цілому, а також як базова парадигма самої освіти;
- сучасний онтологічний підхід попереджає про реальну загрозу – розглядати освіту у відриві від конкретних проблем життя, без аналізу реальних протиріч і колізій, настільки типових для розвитку освіти. Особливого онтологічного звучання набувають проблеми ролі освіти в українській цивілізації XXI століття;
- у вирішенні життєво важливих проблем українського суспільства в XXI ст. освіта грає важливу, якщо не ключову, роль. Нова освіта відтворює нову культуру. Освіта тут грає центральну роль: з однієї сторони, мотивується новими реаліями життя, з іншої – об’єктивується в новій культурі, виступаючи провідником цієї культури. Українська цивілізація XXI ст., особливо її інформаційний етап, повинна представити особливі умови для свободи реалізації творчого потенціалу української людини.

Таким чином, дослідження цивілізаційної природи науки і освіти розширює можливості для прийняття та реалізації ідеї різноманіття світу як прискорювальних чинників його розвитку. Цивілізаційний підхід до науки і освіти забезпечує, насамперед, їх гуманізацію. У цьому зв’язку виокремимо позитивні зміни в педагогічній науці та практиці щодо особистісного підходу, розробленого у сфері філософії і психології. При цьому мова не йде про його редукцію, оскільки педагогічна наука має власний предмет і завдання дослідження. В даному випадку мається на увазі той гуманістичний пафос, який

був закладений у відповідних філософських і психологічних концепціях, і дедалі глибше проникає у сферу інтелектуальної творчості в сучасних умовах інтелектуалізації та інформатизації суспільства.

Виокремлення цивілізаційного контексту науки і освіти на тлі цивілізаційного пізнання України дозволяє розширити знання, з одного боку, про їх цивілізаційну природу, а з другого, повніше осмислити функції науки і освіти на тлі глобалізації і переходу постіндустріального суспільства до інформаційного. За цих умов сама цивілізація набуває техногенного забарвлення, формуючи нові цінності та орієнтири.

Список використаних джерел

1. *Гончаревський В. Е.* Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991–2009) / В. Е. Гончаревський. – К.: Логос, 2011. – 220 с. 2. *Горєлов М.* Цивілізаційна історія України (нариси) / М. Горєлов, О. Моця, О. Рафальський. – К.: ТОВ УВПК "ЕксОб", 2005. – 632 с. 3. *Глотов Б. Б.* Культурно-цивілізаційна ідентифікація українського народу / Б. Б. Глотов. – Д.: Моноліт, 2002. – 218 с. 4. *Залізняк Л.* Україна серед світових цивілізацій / Л. Залізняк. – К.: Знання, 2001. – 72 с. 5. *Юрій М. Ф.* Україна найдавнішого часу – XVIII століття: цивілізаційний контекст пізнання / М. Ф. Юрій, Л. М. Алексієвець, Я. С. Калакура, О. А. Удод. – Тернопіль: Астон, 2012. – Кн. 1. – 700 с. 6. *Юрій М., Алексієвець Л., Калакура Я., Удод О.* Україна XIX – початку XXI століття: цивілізаційний контекст пізнання / М. Ф. Юрій, Л. М. Алексієвець, Я. С. Калакура, О. А. Удод. – Тернопіль: Астон, 2012. – Кн. 2. – 696 с. 7. *Михальченко Н.* Украинская региональная цивилизация: прошлое, настоящее, будущее. – К.: ИПиЭНИ, 2013. 8. *Хантингтон С. П.* Столкновение цивилизаций и что оно может означать для России // Общественные науки и современность. – 1995. – № 3.

Леся Алексиевец, Михаил Юрий

ЦИВИЛИЗАЦИОННАЯ СУЩНОСТЬ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ УКРАИНЫ

В статье очерчено цивилизационную сущность науки и образования Украины, предложен взгляд на главные критерии цивилизации, которые обеспечивают ей инновации, прогресс и развитие.

Ключевые слова: Украина, цивилизация, наука, образование, сущность.

Lesya Alexiyevets, Mykhailo Yuriy

THE CIVILIZATIONAL ESSENCE OF SCIENCE AND EDUCATION OF UKRAINE

The paper presents the civilization essentials of science and education in Ukraine as well as the viewpoint on the main civilization criteria which guarantee the innovations, progress and development.

Key words: Ukraine, civilization, science, education, essentials.

УДК 94 (477.8)

Наталія Горішна

ОСОБЛИВОСТІ КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКОГО ЖИТТЯ В УКРАЇНІ (1920–1930 РР.)

У статті охарактеризовано культурно-мистецьке життя Української РСР упродовж двох десятиліть більшовицького тоталітарного режиму, розкрито суть і специфіку творчих методів, толерованих владою упродовж 1920-х рр., які на початку наступного десятиліття були силоміць замінені "єдиноправильним" методом "соціалістичного реалізму".

Ключові слова: Україна, національна культура, нова економічна політика, більшовизм, тоталітаризм.

Історія України 20–30-х рр. минулого століття дала показовий приклад того, що наявність важелів політичного управління не є гарантією спрямування суспільних змін у бажане для правлячих партій русло. Стоячи на ґрунті державного централізму й плекаючи асиміляторські устремління, правляча в СРСР комуністична партія все ж змушена була йти на суттєві лібералізаційні поступки народам, які у вирі визвольних змагань 1917–1921 рр. виявили прагнення до національного самоствердження. Політика "українізації" була для неї вимушеним кроком і тривала недовго. Але саме в цей час були закладені підвалини для урбанізації в руслі модернізаційних процесів, а в ході формування міської, вже значною мірою національної, ідентичності руйнувалися міфи про "дві культури в кожній національній культурі", про боротьбу пролетарської і дрібнобуржуазної культур, про уявну легкість подолання відмінностей між містом і селом.

Суспільно-політичні процеси, що відбулися у радянську епоху у своїх дослідженнях висвітлюють С. Білокінь [1], М. Борисенко [2], В. Даниленко [3], Г. Касьянов [4], С. Кульчицький [5], О. Малярчук [6], О. Рубльов [7] та інші вітчизняні науковці. Окремого наукового дослідження потребують наслідки змін у культурно-мистецькому житті УРСР 1920–1930-х рр. та їхній вплив на подальший розвиток етнокультурних процесів у республіці.

29 листопада 1919 р. пленум ЦК РКП(б) прийняв, а VIII Всеросійська партійна конференція, що відбулася згодом, затвердила написану В. Леніним резолюцію "Про Радянську владу на Україні" [8, с. 313–316]. У цьому документі проголошувався тактичний поворот у політиці російських комуністів в Україні. Однак йшлося не про національно-державне будівництво, не про розвиток України як повноцінної держави, а лише про певну увагу до її національної культури. Більшовицьке керівництво, "дарувало" українському народу невелику частину того, що ним уже було фактично завойовано у попередні роки. Але й це була, виходячи з теоретичних засад більшовизму, величезна поступка "націоналам". "Зважаючи на те, що українська культура (мова, школа і т. д.) протягом віків придушувалася російським царизмом і експлуататорськими класами Росії, – говорилося у вищезгаданій резолюції, – ЦК РКП ставить в обов'язок всім членам партії всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови і культури" [8, с. 315].

Ця резолюція в умовах диктатури партії та її державного впливу на хід подій надала певні можливості й стимул до пожвавлення національно-культурного життя, поклала початок процесові, який згодом дістав назву "українізації", хоча насправді йшлося про обмежену спробу дерусифікації суспільно-культурного життя в Українській СРР та формування національних більшовицьких кадрів чиновництва для управління республікою в межах єдиної й неділимої Росії.

Реалізація партійних настанов щодо розвитку української мови й культури упродовж 1920–1922 рр. відбувалася нелегко. Це пояснюється, по-перше, складністю воєнно-політичної та економічної ситуації як у республіці, так і власне в більшовицькій Росії, а по-друге, непідготовленістю й небажанням багатьох комуністів, передовсім керівників, до здійснення, по суті, нового курсу в національній політиці, прихильним ставленням багатьох з них до ідеї централізму, живучістю великодержавницької традиції. Серед комуністів чимало було таких, що для них все українське асоціювалося з націоналізмом, петлюрівщиною, а відтак – контрреволюцією. Як "контрреволюційна сила" розглядалася інтелігенція, яку таврували, ганьбили і принижували, використовуючи для цього будь-які можливості.

Лібералізація економічного життя в УСРР, спричинена новою економічною політикою (НЕПом), не супроводжувалася перебудовою суспільно-політичних відносин. Політичні порядки в республіці мало змінилися. Диктатура пролетаріату, проголошена більшовиками, фактично була диктатурою партійно-державної верхівки більшовицької партії РКП(б) – ВКП(б). Як державна організація діяла в УСРР її республіканська філія – КП(б)У, яка вже на початку 1920-х рр. перетворилася на єдину легальну політичну організацію. Всі інші партії були заборонені, їхній актив й чимало рядових членів зазнали чекістсько-енкаведистських репресій. Це мало негативні наслідки. В умовах однопартійної системи по суті були ліквідовані можливості для альтернативності й змагальності в розробці найбільш раціональної політики. Партійний монополізм породжував заспокоєність, догматизм. З утвердженням, після смерті 1924 р. керманича російських більшовиків В. Леніна, позицій Генерального секретаря ЦК РКП(б) Й. Сталіна, у контрольованій ним і його прибічниками партії все більше маргіналізувалася роль партійних мас, небаченої сили набував партапарат, а сама більшовицька партія перетворилася на ядро командно-адміністративної системи. Одночасно упродовж 1920-х рр. знижувались роль й авторитет Рад. У Радах влада зосереджувалась в основному у виконкомах, а останні втрачали самостійність, перетворившись на підконтрольне партійним органам знаряддя урядування.

Нові обставини поглиблення кризового стану, в якому опинилося суспільство, вимагали від правлячої партії перегляду всієї програми дій, в тому числі й переорієнтації в національному питанні: на зміну революційним методам боротьби прийшли реформістські. В пошуках виходу з політичної кризи РКП(б) змушена була вдатися до проголошення політики "коренізації" по відношенню до національних республік, задекларованої на XII з'їзді РКП(б) у квітні 1923 р., з метою надання їм своєрідної культурно-національної автономії, що у контексті сталінської національної політики було тимчасовим тактичним відступом у цілеспрямованому процесі обмеження суверенних прав національних республік. Однією із складових цієї політики була підтримка партією процесів становлення та розвитку національних культур [9].

Перед місцевим апаратом влади висувалися вимоги поповнення своїх лав за рахунок національних кадрів, користування рідною мовою місцевого населення у державних установах та закладах, сприяння розвиткові національної культури. Український різновид цієї політики дістав назву "українізації". Здійснення цього курсу в національних республіках, у тому числі й в Україні, відповідало насамперед стратегічним інтересам центральної влади, яка прагнула зміцнити свої позиції в національних республіках й легітимізувати більшовицьку окупаційну адміністрацію у національних регіонах колишньої імперії Романових шляхом її позірної "коренізації" й часткового залучення до неї місцевих кадрів управлінців. Завдяки такій тактичній зміні більшовицької національної політики українська національна культура здобула хоча і тимчасову, але все-таки можливість самостійно вирішувати важливі питання в духовній сфері.

Основні завдання й напрями українізації були визначені у декреті Раднаркому УСРР від 27 липня 1923 р. "Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ", а також постанові ВУЦВК та РНК УСРР від 1 серпня 1923 р. "Про заходи із забезпечення рівноправності мов і про сприяння розвитку української мови". Цими рішеннями проголошувалася рівність мов й вказувалося на необхідність надання допомоги в процесі розвитку української мови. Для проведення українізації була створена комісія на чолі з секретарем ЦК КП(б)У В. Затонським. Від самого початку політика українізації наштовхнулася на опір з боку русифікованої верхівки КП(б)У. Проте, завдяки наркомату освіти (НКО), очолюваному прихильниками політики українізації, Г. Гриньком, О. Шумським, М. Скрипником, основні її заходи проходили "успішно". Якщо у 1922 р. українською мовою здійснювалось 20 % діловодства, то в 1927 р. – вже понад 70 %. У 1929 р. навчання українською мовою провадило понад 80 % загальноосвітніх шкіл, 75 % технікумів і 30 % вузів. Тираж українських газет збільшився упродовж 1924–1927 рр. уп'ятеро [10].

Позитивні зрушення в культурному процесі були зумовлені тим, що в тогочасному партійному та державному керівництві переважали представники "м'якої лінії", натомість їхні опоненти, прибічники уніфікаційно-централізаційного курсу, не лише перебували у меншості, а й до часу вважали з краще не демонструвати власних русифікаційних намірів й не сваритися з "націоналами".

Зміни в національній політиці партії, прагнення українських комуністів об'єднати всі національні сили на радянській платформі за умов, що радянська влада намагатиметься вирішити історичні українські національні завдання, сприяли згуртуванню в рядах КП(б)У інших політичних сил, народжених революційними подіями в Україні (незалежників, боротьбистів, укапістів та інших). Упродовж 1922–1927 рр. кількість вихідців з інших партій у складі КП(б)У збільшилася з 267 до 930 осіб. Це позитивно позначилося на культурному житті республіки (наприклад, керівництво НКО УСРР очолювали колишні боротьбисти Г. Гринько та О. Шумський). Звичайно, не можна однозначно оцінювати ці складні, часом трагічні процеси. Але безперечним є той факт, що злиття з КП(б)У українських партій спричинило збільшення у ній українського елементу, що разом з іншими чинниками, хай й не без перешкод, поступово вело до українізації партії. Українізація партії, державного та господарського апаратів створювала сприятливі умови для становлення й розвитку національної культури як складової частини державотворчого процесу в УСРР [11, с. 39].

НЕП був спробою інтеграції в рамках єдиного господарчого комплексу якісно різнорідних виробничих сил і укладів. Стратегічною метою НЕПу було не створення нового типу багатоукладної економіки, а навпаки – максимально швидке її подолання й створення однорідного соціалістичного суспільства. М. Горінов характеризує НЕП як засіб подолання різкого розриву між містом і селом в "технологічному (індустріальний і доіндустріальний характер виробничих сил), організаційно-виробничому (велике – дрібне виробництво), політекономічному (держсоціалізм – дрібнотоварний уклад) та інших відносинах".

Перенісши все вищезгадане на проблеми культурного життя України, можна узагальнити: НЕП в культуротворчому процесі був певною культурною модернізацією ("культурною революцією"), метою якої було інтегрувати культуру міста (як культуру індустріальну, нову культуру) і патріархальну культуру села (чи не єдиного носія національної ментальності українців).

На щастя, в українському культуротворчому процесі 1920-х років тимчасово перемогли прихильники інших поглядів, які прагнули будувати пролетарську, але не інтернаціональну, а національну українську культуру шляхом синтезу досвіду, що, на їх думку, зберігався в культурі села та міста. І хоча в процесі цього творення було чимало помилок і прорахунків, а часом невиправданих жертв і втрат, але злет

української культури в 1920-х рр. є чи не найкращим доказом правильності обраного шляху як єдино можливого для того періоду.

Тривалий час культурний процес в Україні був послаблений тим, що значна частина української інтелігенції не брала в ньому участі. Багато її представників після поразки у визвольних змаганнях емігрувало за кордон (за деякими підрахунками, половина дореволюційної інтелігенції України), значна частина принципово відмовлялася співпрацювати з більшовиками. А пануючий за умов "воєнного комунізму" принцип трудової повинності, який відкидав зацікавленість в реалізації своїх можливостей, навряд чи міг сприяти активізації культурницької роботи. Не вирішувало цього питання ні проведення різних мобілізацій культурно-освітніх працівників, інструкцію щодо проведення яких було затверджено 10 липня 1920 р. на засіданні центральної міжвідомчої узгоджувальної комісії, ні ухвалення низки постанов ЦК на зразок директиви "Про український актив", де йшлося про притягнення до державної й господарчої діяльності представників української інтелігенції. Хоча слід зауважити, що була певна частина інтелігенції, яка відразу ж сприйняла революційні ідеї, сама була творцем революції. Але більшість ставилася до радянської влади з недовірою, вороже, займаючи вичікувальну позицію. У свою чергу, й більшовицька адміністрація, часто ототожнюючи інтелігенцію з буржуазією, виявляла до неї зневагу й недовіру. Запровадження НЕПу створювало сприятливі умови для включення інтелігенції в процес творення української культури [11, с. 29].

Наслідком декларування більшовиками так званих непівських свобод і оголошення амністії колишнім повстанцям та іншим політичним супротивникам було те, що значна частина інтелігенції, яка емігрувала, сподіваючись, що за економічною прийде й політична лібералізація, вирішила повернутися на Україну. Набув поширення так званий "зміновіховський рух", який стимулювався тим, що в республіці в цей час проводилася політика "українізації", яка створювала сприятливі умови для розвитку української культури. Про масштаби цього руху свідчать такі дані: в 1922 р. тільки з Польщі до України було репатрійовано близько 20 тис. осіб, в тому числі чимало представників інтелігенції [12, с. 118].

Віра у можливість демократизації політичного життя в Україні та намагання покращити добробут свого народу, піднести його до рівня європейських країн спонукали частину української еміграції до активної участі у творенні української держави, у тому числі, і в культуротворчому процесі.

Повернення на Україну зміновіхівців значно активізувало рух за українську державність та культуру. Широкі українські кола, що раніше уникали співробітництва з радянською владою, почали брати участь у роботі державних та громадських установ. Саме в цей період відбулося масове залучення української інтелігенції до наукової й літературної праці, учителювання тощо. Це дало поштовх до активізації всього культурного життя, в результаті чого виникають різноманітні літературні організації та групи, постають видавництва, театри, народжується нове українське кіномистецтво. В період НЕПу в Україні діяло понад 40 мистецьких організацій, які об'єднували у своїх рядах письменників і художників, музикантів і акторів.

Ще 1917 р. у Києві навколо поета, перекладача й літературознавця М. Зерова склалася група поетів і літературознавців, зорієнтованих на створення високого гармонійного мистецтва на засадах творчого засвоєння класичних надбань світової літератури. До об'єднання належали М. Зеров, О. Бургардт (Юрій Клен), М. Драй-Хмара, М. Рильський, П. Филипович. Їхні погляди цілком поділяли літературознавці й критики Є. Голоскевич, А. Лебідь, М. Могилянський, М. Новицький, В. Петров, Б. Якубський. Опоненти згодом назвали це угруповання "неокласиками". На противагу іншим групам, "неокласики" не дбали за власне організаційне оформлення й не проголошували ідейно-естетичних маніфестів. Одначе їхня

присутність у літературному житті 1920-х рр. була вагомою, що впливало не лише на загальний тонус літературного процесу десятиріччя, а й на перебіг літературної дискусії 1925–1928 рр. [13, с. 25–26].

Справді масовими літературними організаціями були Спілка селянських письменників "Плуг" (1922–1932) та Спілка пролетарських письменників "Гарт" (1923–1925). Ініціатором створення й головою "Плугу" був С. Пилипенко. До активних членів організації належали В. Гжицький, А. Головко, Д. Гуменна, Г. Епік, І. Кириленко, О. Копиленко, А. Панів, П. Панч, І. Сенченко, І. Шевченко, П. Усенко тощо. Заслугою літорганізації було те, що вона скеровувала своїх членів на художнє осмислення й освоєння багатоаспектного й драматичного матеріалу життя українського села, чим суттєво доповнювала однобічно-"індустріальну" й іноді навіть примітивно-"пролетарську" орієнтацію інших письменницьких об'єднань. Водночас "Плугові" шкодило доктринерство, прагнення регламентувати підхід письменника до інтерпретації й обробки матеріалу, абсолютизація простоти й доступності форми, що межувало з примітивізмом, курсом на масовість тощо [13, с. 26].

Ті представники вітчизняних літераторів, кого ображало ставлення до української мови й літератури як до "хутірських", хто прагнув до опанування ними не лише русифікованого міста, а й найпередовішого, за офіційною ідеологією, суспільного класу – пролетаріату, оголосили себе речниками робітництва. У січні 1923 р. вони, за ініціативою В. Еллана-Блакитного, а також В. Коряка, І. Кулика, В. Сосюри, М. Хвильового та ін., заснували Спілку пролетарських письменників "Гарт". На противагу колегам з "Плугу", що й надалі віддавали перевагу традиційним народницьким темам, стилю й мові, принаймні частина членів "Гарту" опрацьовувала міську тематику, порушуючи загальнолюдські проблеми й вдаючись до сміливих експериментів, як, наприклад, М. Хвильовий та П. Тичина. Не виступаючи відвертими дисидентами щодо партійної політики, вони рівночасно розширювали межі й можливості застосування української мови, виходячи за рамки офіційного дискурсу й, таким чином, вносили істотні корективи до самої "генеральної лінії партії", одночасно пропагуючи комуністичну ідеологію (з виразним українським забарвленням) у загальній політиці й світогляді [14, с. 141]. Внутрішні незгоди спричинили вихід зі складу літературної спілки у листопаді 1925 р., незадовго до смерті В. Блакитного (4 грудня 1925 р.), більшості її членів. Після цього "Гарт" фактично самоліквідувався.

Серед інших літературних об'єднань першої половини 1920-х рр. можна згадати київське літературне угрупування "Аспис" ("Асоціація письменників", 1923–1924 рр.), до якого належали письменники Б. Антоненко-Давидович, В. Атаманюк, Д. Загул, М. Зеров, Г. Косинка, В. Підмогильний, М. Рильський, Н. Романович-Ткаченко, Л. Старицька-Черняхівська, П. Филипович та ін. 1924 р. з цього аполітичного літоб'єднання виділилося угрупування "Ланка" (Б. Антоненко-Давидович, М. Галич, Г. Косинка, Т. Осьмачка, В. Підмогильний, Є. Плужник та ін.), твори учасників якого зазнали незаслужених негативних оцінок з боку вульгарно-соціологічної критики. 1926 р. "Ланка" трансформувалася у літературну групу "МАРС" ("Майстерня революційного слова"), що до неї увійшли Б. Антоненко-Давидович, І. Багряний, М. Галич, Г. Косинка, В. Підмогильний, Є. Плужник, Б. Тенета, Д. Фальківський та ін. [13, с. 28].

"Ланка"/"МАРС" обстоювала літературно-художні принципи, близькі до "неокласиків", орієнтувала письменників на постійне самовдосконалення, написання високомистецьких творів, поглиблену увагу до нових суспільних процесів, світосприйняття людини. Ортодоксальна радянська критика інкримінувала "МАРСу" негативне ставлення до соціалістичної дійсності, "дрібнобуржуазне правопопутництво", що й стало причиною самоліквідації організації 1928 р.

Середина й друга половина 1920-х рр. в УСРР були позначені ускладненням процесів літературного й мистецького життя й загостренням ідеологічної боротьби. Пояснюється це, насамперед, змінами у суспільно-політичному житті країни (СРСР), організаційно-кадровою, а потім і фізичною ліквідацією партійної опозиції, відмовою від НЕПу й курсом на суцільну примусову колективізацію, що надавало більшовицькому режиму все виразніших рис тоталітарної диктатури. Синхронно із цими загальними процесами суспільно-політичної тоталітаризації тривала диференціація літературно-мистецьких сил, їхня конкуренція, яка за умов надмірної політизованості й ідеологізованості набирала патологічних форм. Водночас прагнення багатьох письменників і митців, їхніх угруповань максимально використати всі можливості для повноти самореалізації й досягнення жаданої творчої свободи суперечило лінії компартії на встановлення цілковитого контролю над усіма сферами життя, зокрема забезпечення потрібної їй літературно-мистецької інтерпретації дійсності та виховання зручної для неї "нової" людини. Відтак партійна пропаганда постійно використовувала тезу про те, що "класовий ворог", зазнавши поразки у збройній й політичній боротьбі, сподівається натомість реваншуватися на культурному й літературно-мистецькому "фронті".

З літературною дискусією 1925–1928 рр. пов'язані виникнення, існування й доля яскравої літературної організації 20-х років – "ВАПЛІТЕ" ("Вільна Академія Пролетарської Літератури"). Створена наприкінці 1925 р. у Харкові за ініціативою М. Хвильового як альтернатива масовим й надто офіціозним організаціям, як лабораторія професійного удосконалення, вона згуртувала багатьох кращих українських літераторів, колишніх членів "Гарту", окремих представників Спілки селянських письменників "Плуг" й літературної організації "Жовтень" й справді могла пишатися яскравими талантами: М. Бажан, І. Дніпровський, О. Досвітній, Г. Епік, М. Йогансен, М. Куліш, А. Любченко, П. Панч, І. Сенченко, О. Слісаренко, Ю. Смолич, П. Тичина, Ю. Шпол та ін. Організацію очолили М. Хвильовий, М. Яловий (президент), О. Досвітній. Від самого заснування "ВАПЛІТЕ" та її однойменний друкований орган перебували під пильним наглядом й вогнем критики войовничих догматиків й речників офіціозу. Ідеологічна критика на адресу "ВАПЛІТЕ" й особисто М. Хвильового особливо посилилася й набрала скоординованого характеру після утворення організації комсомольських літераторів "Молодняк" (1926–1932) (О. Кундзіч, О. Корнійчук, І. Момот, Л. Первомайський, П. Усенко та ін.) та ВУСППу [15, с. 541–542].

Всеукраїнська Спілка Пролетарських Письменників (ВУСПП) постала у січні 1927 р. з наміром об'єднати усіх лояльних щодо режиму митців у протидії тим, кого партія вважала носіями буржуазно-націоналістичної чи буржуазно-естетської небезпеки (ВАПЛІТЕ, "неокласики", "МАРС", футуристи та конструктивісти тощо). ВУСПП був українським відповідником сумнозвісного російського РАППу, який домінував у ВОАПП (Всесоюзному об'єднанні асоціацій пролетарських письменників), що його членом був і ВУСПП. ВУСПП намагався контролювати усе літературне життя республіки, претендуючи на роль прямого речника партії в літературних справах (політику спілки фактично визначали її керівники – І. Кулик, В. Коряк, І. Микитенко, І. Кириленко). Як влучно зауважував Ю. Шевельов, "цілковито підпорядковуючи свою творчість пропаганді партійної лінії", члени цієї організації "писали багато, але твори їхні не мали літературної вартости [14, с. 162]". Виразно негативну оцінку діяльності ВУСППу наводить у своїх спогадах Ю. Смолич: " На кінець двадцятих років запанував у літературному житті-бутті України ВУСПП (аналогічне до РАПП у Росії) – чергова пролеткультівська сектантська формація, а заправляли нею "напостівці". Були вони в літературному процесі нетерпимі до всього, що поза ВУСППом […] [16, с. 113]".

Створення й діяльність ВУСППу з його (негласно підтримуваними ЦК КП(б)У) претензіями на гегемонію у літературному процесі й гаслом "союзник або ворог"

(черговою відозміною відомого – “хто не з нами, той проти нас”), посилення нагінок на ВАПЛІТЕ (на початку 1928 р. організація вимушено самоліквідувалася), М. Хвильового, “неокласиків”, на будь-які відхилення від “генеральної лінії” партії, боротьба з “українським буржуазним націоналізмом” – усе це сповіщало посилення тоталітаризації літературно-мистецького життя УСРР.

Дещо в іншій тональності, ніж негласно підтримувана владою діяльність ВУСПП, була витримана наступна постанова Політбюро ЦК КП(б)У “Політика партії в справі української художньої літератури” від 15 травня 1927 р. (дата першого опублікування). У документі у черговий раз наголошувалася незаангажованість керівництва КП(б)У у змагання поміж собою тогочасних літературних об’єднань: “Проводячи роботу, скеровану на підвищення соціяльної і художньої якости літературного мистецтва, партія поборює всякі контрреволюційні, буржуазно-ліберальні тощо виявлення в літературі. В той же час партія висловлюється за вільне змагання різних угруповань та течій в цій царині […] Тому жодна з літературних груп, існуючих на Україні, не може претендувати на монополію і на пріоритет [17]”.

Постанова Політбюро ЦК КП(б)У “Політика партії в справі української художньої літератури” накреслювала й найближчу, бажану для компартії, перспективу уніфікації форм літературної самоорганізації – згуртування “письменницьких сил” на ґрунті більшовицької ідеології у єдиній спілці радянських письменників. У цьому ж партійному документі було закладено підвалини подальшої патерналістської політики ВКП(б) – КП(б)У щодо літературно-мистецької інтелігенції республіки й, відповідно, її (творчої інтелігенції) заангажованості в обслуговуванні ідеологічних потреб тоталітарного режиму.

Суперечливі історіографічні оцінки викликає маловідомий донедавна епізод зустрічі-бесіди 12 лютого 1929 р. групи (40–50 осіб) лояльних до режиму українських літераторів з Генеральним секретарем ЦК ВКП(б) Й. Сталіним у Москві під час тижня української літератури у російській столиці (9–16 лютого 1929 р.) [18]. Радянський диктатор, зважившись на розмову з українськими літераторами, створював цим прецедент: “Адже до цього він публічно не зустрічався з радянськими письменниками, персональних аудієнцій не давав. Був дуже обережний, вперто залишаючись у сфері політики” [19, с. 479].

Постанова ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 р. “Про перебудову літературно-художніх організацій” підвела риску під попереднім, відносно ліберальним етапом розвитку літературно-мистецького життя СРСР та УСРР з його різноманітністю художніх об’єднань і угруповань. Згадка у цій ухвалі про реорганізацію винятково асоціацій пролетарських письменників була черговим лицемірством влади – інших асоціацій просто вже не існувало, адже об’єднання непролетарських чи аполітичних митців й літераторів вже були ліквідовані комуністичною адміністрацією наприкінці 1920-х рр.

Важливим результатом трансформації літературних структур стало безпосереднє підпорядкування республіканської письменницької Спілки (СРПУ) – Всесоюзній. Організаційно-структурний рівень уніфікації зміцнювався “методологічною” настановою: формулюванням і директивним впровадженням єдиного для всіх митців “методу соціалістичного реалізму”, який окреслювався або як “правдиве зображення дійсності в її революційному розвитку”, або як “відбиття сучасного історичного процесу в світлі ідеалів соціалізму”. Попри численні декларування свободи творчості й заклики писати правду, метод став синонімом заідеологізованої схематизації життя й “колонізації” художнього бачення [13, с. 58].

Події національно-демократичної революції 1917–1921 рр. створили нову ситуацію у театральному житті. Виникли нові українські театральні колективи, провадився пошук нових стилів та принципів сценічного дійства (в значній більшості спрямованих на відхід від етнографічно-побутового театру).

Найяскравішим періодом, на думку театрознавців, у житті нового українського театру був час 1922–1923 рр. Саме тоді виокремилися три провідних театри, які уособлювали магістральні напрямки театрального мистецтва: "Березіль" Л. Курбаса, театр ім. М. Заньковецької та театр ім. І. Франка. Саме ці колективи були зразковими для решти театрів УСРР, які набували україномовного статусу.

Уже у перших нормативних актах з визначення українізаційного курсу приділялося чимало уваги театрові. Так, у декреті РНК УСРР від 27 липня 1923 р. "Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ" йшлося про організацію у Харкові українського державного театру та українських театрів на місцях, вжиття заходів щодо створення "українського революційного театрального репертуару". Під тиском директив центральних органів місцеві партійні структури теж були змушені сприяти українізації театру.

Подальша активізація просвітницького руху, ліквідація неписьменності, створення мережі нових просвітницьких установ, антирелігійна робота – були прямим наслідком проголошення нової економічної політики (як у плані створення умов для розв'язання економічних завдань непу, так і як заходи політичного впливу партії на суспільство за нових умов). Просвітницька робота стала одним із засобів проведення радянською владою своєї економічної та соціальної політики, при чому пріоритетність у вирішенні економічних та соціальних проблем нерідко призводила до нехтування культурними цінностями (особливо, коли йшлося про проведення різних "кампаній").

Аналіз фактичного і документального матеріалів засвідчує, що проголошення політики коренізації у контексті сталінської національної політики було тимчасовим тактичним відступом у цілеспрямованому процесі обмеження суверенних прав національних республік. Воно мало сприяти зменшенню напруженості в стосунках між національними республіками й центром, дати останньому певну передишку й можливість зібратися з силами для їх дальшої автономізації, зміцнення централізаторської, великодержавницької, шовіністичної лінії в національно-державному будівництві. Міжнародний аспект цієї політики полягав у намаганні більшовицького керівництва привернути до неї увагу "націоналів" за межами СРСР, завоювати підтримку й прихильність робітничо-селянських мас зарубіжних країн й цим прискорити там "антибуржуазні соціалістичні революції", посилити їхні шанси на успіх.

Усе це стало причиною короткочасності й недостатньої глибини тих перетворень, які проводилися в рамках національної реформи. "Українське відродження" 1920-х років було приреченим не тільки внаслідок більшовицької централізаторської, уніфікаційної політики, але й тому, що проведенню нового курсу чинили опір русифікований партійний і державний апарат, значна частина господарських керівників, репресивно-силові структури. В обстановці постійних пошуків "класових ворогів", "шкідників" тощо, на людей, котрі активно займалися українізацією, легко було навісити ярлик "чужих елементів", "буржуазних націоналістів". У своїй переважній більшості вони стали жертвами репресій і фізично знищені.

Список використаних джерел

1. *Білокінь С. І.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження / С. І. Білокінь. – К., 1999. – 448 с. 2. *Борисенко М. В.* Житло і побут міського населення України у 20–30-х рр. XX століття / М. В. Борисенко. – К.: Видавничий дім "Стилос", 2009. – 357 с. 3. *Даниленко В. М.* Сталінізм на Україні: 1920–1930-ті рр. / В. Даниленко. – К.: Либідь, 1991. – 344 с. 4. *Касьянов Г. В.* Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX ст.: Соціально-політичний портрет / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1993. – 172 с. 5. *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С. Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – 396 с. 6. *Малярчук О. М.* Тоталітаризм проти західноукраїнського села / О. М. Малярчук. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 228 с. 7. *Рубльов О.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних

процесах (1914–1939) / О. Рубльов. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 648 с. 8. *Ленін В. І.* Резолюція ЦК РКП(б) "Про Радянську владу на Україні": повне зібр. тв. [пер. з 5-го рос. вид.] / В. І. Ленін. – К.: Політвидав України, 1974. – Т. 39. – С. 313–316. 9. *Вермeнич Я. В.* "Українізація": походження і зміст поняття / Я. В. Верменич // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – С. 140–155. 10. *Виговський М. Ю.* Номенклатура системи освіти в УСРР 1920–1930-х років: соціальне походження, персональний склад та функції / М. Ю. Виговський. – К.: Генеза, 2005. – 312 с. 11. *Касьянов Г.* Українська інтелігенція 1920–1930-х рр.: соціальний портрет та історична доля / Г. Касьянов. – К.: Глобус; Вік; Едмонтон: Канадський ін-т укр. студій Альбертського ун-ту, 1992. – 176 с. 12. *Історія* українського війська (1917–1995) / [В. Гриневич, Л. Гриневич, Б. Якимович та ін.; упор. Я. Дашкевич]. – Львів: Світ, 1996. – 231 с. 13. Історія української літератури XX століття: [у 2 кн.] / За ред. В. Г. Дончика. – К.: Либідь, 1998. – Кн. 1: Перша половина XX ст. – 464 с. *14. Шевельов Ю.* Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус: [у 2 кн.] / Ю. Шевельов. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2009. – Кн. 1. – С. 26–279. 15. *Сенченко І.* Нотатки про літературне життя 20–40-х років: Оповідання. Повісті. Спогади / І. Сенченко. – К.: Наук. думка, 1990. – 664 с. 16. *Смолич Ю. К.* Розповіді про неспокій немає кінця: Книга третя: Ще дещо з двадцятих і тридцятих років в українському літературному побуті / Ю. К. Смолич. – К.: Рад. письменник, 1972. – 204 с. 17. *Політика* партії в справі української художньої літератури: Постанова Політбюро ЦК КП(б)У // Вісті ВУЦВК (Харків). – 1927. – 17 травня. 18. *Stalin's* Meeting with a Delegation of Ukrainian Writers on 12 February 1929 / Publ. L. Maximenkov // Harvard Ukrainian Studies. – Vol. XVI. – № 3/4. – December 1992. – P. 361–431. 19. *Кузякіна Н.* Траєкторії доль / Н. Кузякіна. – К.: Темпора, 2010. – 640 с.

Наталия Горишна

ОСОБЕННОСТИ КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ И ИСКУССТВА В УКРАИНЕ (1920–1930 ГГ.)

В статье охарактеризовано развитие культурной жизни Украинской ССР в течении двух десятилетий большевистского тоталитарного режима, раскрыта суть и специфика творческих методов, разрешенных властью на протяжении 1920-х гг., которые в начале следующего десятилетия были силой заменены "единственноверным" методом "социалистического реализма".

Ключевые слова: Украина, национальная культура, новая экономическая политика, большевизм, тоталитаризм.

Nataliya Gorishna

PECULIARITIES OF THE CULTURAL AND ARTISTIC LIFE IN UKRAINE (1920–1930)

In the article characterizes development of cultural and artistic life of the Ukrainian SSR for two decades of the bolshevik totalitarian regimes reveals the essence and the specificity creative methods that have allowed the authorities during the 1920s, but in early thirties replaced by "only correct" method "socialist realism".

Key words: Ukraine, national culture, new economic policy, bolshevik, totalitarianism.

УДК 94 (477.8)

Руслан Гусак

ЦЕРКОВНО-ГРОМАДСЬКИЙ РУХ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті охарактеризовано процес становлення церковно-громадського руху Західної України міжвоєнної доби, виокремлено його як суспільну силу, побудовану на національній ідеї, де вирішальну роль відігравали соборницькі устремління священиків, інтелігенції, мирян.

Ключові слова: Греко-католицька церква, католики, православна віра, товариства, просвітництво.

Історичний досвід українського політичного життя Східної Галичини і Західної Волині становить значний науковий і громадський інтерес. На ґрунті тяглості суспільно-політичних традицій оптимальний варіант поєднання ідеї нації, держави, легітимізму, парламентаризму знайшла Греко-католицька і Православна церкви. Незважаючи на зростання інтересу вітчизняних науковців до вивчення різних аспектів суспільного життя, немає розробленої цілісної концепції процесу політичного і церковного життя української спільноти в контексті національних доктрин ІІ Речіпосполитої.

Великим здобутком українських національно-демократичних сил і церкви було створення в результаті тривалої боротьби системи національної освіти, культури, виховання. Просвітницькі, мистецькі, господарські, молодіжні товариства і організації охоплювали усю українську спільноту, зіграли вирішальну роль у формуванні національної свідомості, засад громадянського суспільства. Процесу національно-політичної суверенізації українського народу протидіяв польський політикум, який розглядав Західну Україну, в першу чергу, Галичину, як невід'ємну складову Польської держави.

Новизна полягає в концептуальній постановці та комплексному дослідженні суспільно-політичного життя у Східній Галичині та Західній Волині, місії Греко-католицької і Православної церков у внутрішньополітичних процесах ІІ Речіпосполитої.

Мета статті – охарактеризувати національно-визвольну боротьбу західних українців крізь призму діяльності двох впливових релігійних конфесій краю – Греко-католицьку і Православну церкви. Об'єкт дослідження – суспільне життя Західної України міжвоєнної доби. Предмет – особливості діяльності церковно-громадських організацій.

Із сучасних вітчизняних дослідників значний внесок у дослідження діяльності Греко-католицької і Православної церков у 20–30-х рр. ХХ ст. внесли Л. Гентош [1], О. Красівський [2–4], М. Кугутяк [5], В. Комар [6; 7], В. Марчук [8], І. Пилипів [9], Б. Савчук [10]. Особливості пам'ятко-охоронної праці греко-католицьких священиків висвітлює М. Бандрівський [11], природо-охоронну – О. Гайдукевич [12; 13], доброчинну – С. Гнот [14]. Роль церкви у процесі виховання української молоді в ІІ Речіпосполитій з'ясовують І. Мищишин [15], Г. Білавич і Б. Савчук [16]; сільський побут і міжнаціональні взаємини – Н. Коростіль [17], О. Малярчук [18]; зусилля священиків у сфері культури та науки розглядають Р. Лаврентій [19], Т. Лупій [20], Л. Волошин [21] та інші.

Крах західноукраїнської державності і утвердження в Західній Україні Польської держави спонукали трудовиків до зміни політичної тактики і стратегії. Основним змістом діяльності УНТП на етапі "невизначеності", була організація боротьби народних мас проти польського окупаційного режиму, за відродження державності та її визнання у світі. Переважна більшість партій краю об'єдналася

у боротьбі за утвердження суверенної Галицької республіки як етапу до відродження незалежної соборної Української держави. Масовий антиокупаційний національно-визвольний рух переріс у відкрите протистояння. Протиборство двох концепцій визвольної боротьби – національного і пролетарського "фронтів" – вказувало на кризу суспільно-політичного руху. Характер, форми і методи боротьби народних мас на початку 1920-х років свідчили, що незважаючи на стихійність, у цілому визвольний рух йшов у напрямку ідейних настанов національного табору в особі Міжпартійної Ради і Української Національної Ради.

Провідним напрямом державотворчої стратегії політичної еліти була зовнішньополітична діяльність. Екзильний уряд ЗУНР на чолі з Є. Петрушевичем, краєва і закордонна УНРади, Міжпартійна Рада та закордонні організації актуалізували проблему західноукраїнської державності на міжнародній арені. Митрополит Греко-католицької церкви А. Шептицький намагався особистим авторитетом впливати на відомих політиків та державних діячів. Великий авторитет ГКЦ не міг ігноруватися польською владою, що призвело до пошуків можливих шляхів українсько-польського компромісу. Затягування з вирішенням державно-правового статусу Галичини мирною конференцією у Парижі, Лігою Націй, Радою послів Антанти антагонізували відносини у національно-державницькому таборі.

Відновлення західноукраїнської державності не входило в далекосяжні плани провідних європейських країн, які після тривалого зволікання всупереч волі українського народу, передали Галичину Польщі. Дія міжнародного чинника стала вирішальним фактором у поразці концепції боротьби за незалежність Галицької республіки. Рішення Ради послів Антанти від 15 березня 1923 р. спричинило глибоку політичну кризу у національно-визвольному русі, змінило розстановку політичних сил, призвело до їх розмежування, породило протиборство між політичними угрупуваннями.

В основі конфлікту було різне бачення перспектив національно-політичного руху, контроверсійні підходи у ставленні до Польщі, Радянської України, ролі еміграційних центрів. Найважливішою проблемою стала консолідація національних сил, згуртування їх на державотворчій платформі. З виникненням Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) і Волинського українського об'єднання (ВУО), активній суспільній позиції ієрархів і духовенства Греко-католицької церкви та українізація Православної, настав новий етап розвитку національно-демократичного руху міжвоєнного періоду. Він характеризувався організаційним і політичним відновленням домінуючого впливу націонал-демократів, а також появою радикальних течій – українських націоналістів і комуністів. У другій половині 20-х років XX ст. вони опанували культурно-освітні, господарські, спортивні, релігійні товариства і установи, здобули підтримку селянства та популярність серед молоді.

Громадські рухи в Західній Україні розвивалися у надзвичайно складних умовах європейської історії. У міжвоєнний період на "всходніх кресах" домінували добровільні українські об'єднання господарського, культурного, просвітницького й спортивно-відпочинкого спрямування. Їх діяльність регулювалася спеціальними законодавчими актами, що застерігали від участі у вирішенні політичних та економічних завдань. Вони існували здебільшого за рахунок самофінансування, а лояльні (деякою мірою) за державні субсидії.

Загалом, якщо характеризувати розвиток громадського руху в Західній Україні, то його можна класифікувати за кілька показниками: національною ознакою – українські, польські, єврейські, німецькі (на Волині – російські), чеські, змішані; за статутною діяльністю – благодійні, релігійні, професійні, кооперативні, спортивні; за політичною спрямованістю – праві, ліві, помірковані

тощо. Ми робимо спробу охарактеризувати їхню діяльність з точки зору, як громадськості, так і Греко-католицької та Православної церков.

За змістом, сферою суспільного впливу та іншими типологічними характеристиками організації умовно можна поділити на три основні групи: освітні, культурно-мистецькі й господарські. Більшість добровільних об'єднань не існували в "чистому" вигляді, оскільки мали широкий комплекс суспільних завдань. Існувала й суттєва відмінність за територіальною ознакою. Так, в Західній Волині існувало Товариство прихильників православної освіти та оборони традицій православної віри ім. П. Могили в той час, як у Східній Галичині – греко-католицьке: "Бескид". На відміну від інших "обшарів" (у теперішньому розумінні – областей), у процесі державної асиміляції українців воєвода Волині Г. Юзевський відводив важливу роль розвиткові різних форм культурно-мистецького життя, створюючи паралельно з українськими – широку мережу польських осередків.

Дослідник І. Цимбалюк звертає увагу на той факт, що згідно зі списками громадських організацій Волині, зареєстрованих у період 1924–1935 рр., поділ здійснювався за такими напрямами: різні, товариські, спортивні, військові, сільські, господарські, доброчинні, самодопомоги, професійні, кооперативні, пожежні, санітарні і т. п. Більшість розгалужених та дієвих організацій складалася перважно з молоді. У той же час, у воєводській звітності майже не знаходимо даних про державне інвестування громадсько-культурної сфери: культурно-мистецьких закладів, бібліотек, музеїв, книговидавничих центрів українців.

Держава не чинила опору створенню польських та змішаних ("угодових") громадських організацій, навіть заохочувала їхню діяльність, надаючи підтримку. Вони виникали з метою підготовки населення до багатоаспектної та творчої суспільної праці для блага Речіпосполитої. Кредом діяльності громадських організацій стало підпорядкування інтересів населення державним інтересам. За допомогою поляків, які проживали на території східних воєводств, поширювалася і утверджувалася польська культура. Організації громад використовувалися як один із засобів асиміляторської політики уряду. Так, зокрема, у 1929 р. на Волині діяло 22 філії Католицького товариства молодих чоловіків і 30 філій Католицького товариства молодих жінок. В той же час, самостійних польських молодіжних організацій до початку 1930-х не було. Всі вони засновувались як відділення товариств, центри яких були у Варшаві, і свою діяльність проводили згідно зі статутами матірних організацій або діяли як підсекції дорослих організацій. У вказаний період не існувало українських молодіжних організацій, крім тих небагатьох, що діяли при гімназіях і перебували під пильним наглядом адміністрації [22, с. 68].

У 20–30-х роках XX ст. в Західній Україні широко розгорнувся масовий просвітянсько-народний рух, репрезентатований численними громадськими організаціями, серед яких виділялися українські: "Просвіта", "Рідна школа", Товариство імені Лесі Українки, "Українська школа", Українське товариство вчителів середніх шкіл, Союз українок, Літературно-мистецьке товариство, молодіжні секції "Юнацтво", "Сокіл", "Луг", "Пласт" і т. д. Серед польських необхідно виокремити "Ognisko" – Спілка польської інтелігенції, "Polska Macierzy Szkolna Koło", "Товариство опіки над учнями приватної гімназії ім. Т. Костюшка", Союз жінок громадської праці, "Сєв", "Віці" і т. д. Єврейські – Культурно-освітнє релігійне товариство "Talmud-tora" допомоги єврейським дітям-сиротам, Żydowska Liga Oświaty w Polse, Культурно-освітній союз "Тарбут", Спілка єврейських шкіл, Жидівське товариство середніх і початкових шкіл, а також чеські: Klub Czeski, Czeskiey Macierzy Szkolney Koło. Змішані: "Просвітянські хати", Волинський союз сільської молоді та інші.

Товариство “Просвіта” об’єктивно було в центрі церковно-громадського руху за розмосковлення та автономію Православної церкви. Воно сприяло відродженню та діяльності церковних братств на Волині. Вітчизняний дослідник Б. Савчук наводить численні приклади плідної співпраці сільських просвітянських осередків із місцевими братствами, що “знаходило прояв в улаштуванні церков, опіці над цвинтарями, організації спільних хорів та проведенні різних культурно-релігійних заходів”. Важливу роль відіграло товариство у відродженні Луцького Чесно-Хресного Братства, яке аж у 1935 р. отримало свій статут [23, с. 84].

У двадцяті роки минулого століття волинський церковно-громадський рух активно домагався скликання українського церковного з’їзду, на якому б мали вирішитися головні питання, пов’язані з правовим становищем та українізацією Православної церкви. Ініціаторами та організаторами цього руху стали просвітяни та представники інтелігенції. Першим кроком на цьому шляху став з’їзд українських громадських організацій Волині, що відбувся в Рівному у вересні 1926 р. На ньому прийняли спеціальну резолюцію, якою стверджувалася необхідність створення Волинської Української Церковної Ради, а також уклали відозву до митрополита Діонісія, в якій ставили вимогу щодо українізації церкви. Головним вислідом з’їзду стала ідея скликання українського церковного з’їду в Луцьку. “Просвіта” намагалася надати організованого характеру створенню місцевих комітетів для підготовки такого з’їзду. За допомогою “Просвіти” було проведено своєрідний “плебісцит” за українську мову богослужіння. На розіслані декларації відгукнулися 572 громади, в кожній з них містилося 50–80 підписів [23, с. 84–86].

Український церковний з’їзд за участю 800 делегатів з Волині, Холмщини, Полісся та Підляшшя відбувся 5–6 червня 1927 р. у Луцьку. На основі доповідей А. Річинського про релігійно-церковне життя православних українців в Польщі та і І. Власовського – про розвиток релігійної освіти та їх обговорення були прийняті резолюції про розмосковлення та українізацію Православної церкви. З цією метою утворили постійний церковно-громадський орган – Церковний комітет.

Православні ієрархи зайняли відверто ворожу позицію до з’їзду і 15–17 червня провели своє альтернативне зібрання. Його рішення були пронизані неприхованою ненавистю до всього українського, що ще більше загострювало конфронтацію. У відповідь на реакцію москвофілів у повітових містах Волині спільно з “Просвітою” відбулися церковні зібрання, що підтримували рішення луцького з’їзду. Ці дві інституції стали головними організаційними осередками консолідації здорових сил на проведення українізації церкви.

Існування і діяльність “Просвіти” як суто національної інституції що мала впливи на різні сфери життя української спільноти не могла подобатися польським урядовцям, які прагнули зовсім іншого – денаціоналізації та асиміляції. Серед найрізноманітніших приводів стримання розвитку просвітянського руху найпоширенішим стало звинувачення у політичній діяльності. “Просвіта” дійсно не стояла осторонь політики, польська влада і без того при бажанні штучно підганяла під це всю суто культурно-просвітницьку роботу. Найбільшим “злочином” вважались зв’язки з ОУН та КПЗУ. Оскільки, як абсолютно довести їх, так і повністю заперечити неможливо, то ці закиди йшли в хід тоді, коли важко було знайти іншу причину. Діяльність нелегальних політичних сил використовувалася для нанесення просвітянському руху дошкульних ударів. Дізнавшись про рішення Міністерства Внутрішніх Справ від 14 вересня 1928 р. щодо остаточної ліквідації Товариства, його Рада відразу прийняла безпрецедентне розпорядження, за яким усі філії мали терміново розпродати все майно для покриття якихось боргів.

Поряд з такими відвертими ворожими діями адміністрація східних воєводств шукала компромісу і пропонувала різноманітні форми співпраці. До цього штовхав процес посилення націоналістичних тенденцій з Галичини на Волинь. Політика Г. Юзевського зводилася до того, щоб на місце ліквідованого українського національного товариства "Просвіта" сприяти будівництву мережі нової організації, якою стала "Просвітянська хата" на базі клубу "Рідна хата". На цю організацію йшли певні кошти з державного бюджету, на що звертали увагу польські часописи [24, s. 47]. Це виступало одним із засобів впровадження "волинської політики" в життя шляхом невеликих поступок українцям.

Значна робота Волинського українського об'єднання щодо українізації Православної церкви, надання їй національного характеру пробуджувала волинян до державотворчих прагнень. Помітну роль у цьому відіграло Товариство імені митрополита П. Могили, ідея створення якого належить українській інтелігенції. 19 листопада 1931 р. в українському клубі "Рідна хата" відбулися установчі збори Товариства на яких були присутні 150 делегатів і 60 гостей, серед них – першоієрархи АПЦП митрополит Діонісій та архієпископ Олексій. Головою Товариства був обраний інженер С. Тимошенко, генеральним секретарем І. Власовський, а скарбником М. Тележинський. Установчі збори прийняли декларацію, де зазначалося: "Твердо переконані, що відновлення соборного устрою церкви, як воскрешення основної традиції православ'я наших предків, спричиниться також до відновлення багатьох інших, вартісних, релігійно-національних традицій церковного життя" [25, с. 41].

У статуті Товариства передбачалося, що для здійснення своєї мети воно буде організовувати всілякі зібрання, академії, концерти, видавати книги, часописи, закладати школи, бібліотеки, музеї. Влада Товариства зосереджувалася у трьох інстанціях – загальні збори членів Товариства, управа і ревізійна комісія. На кінець 1935 р. Товариство імені П. Могили нараховувало 942 члени, серед них 129 священиків, 658 селян, решта – вчителі, робітники, адвокати. За вісім років діяльності проведено 33 засідання, на яких вирішувалися важливі питання освітнього, культурного, релігійного життя волинського краю [25, с. 42].

Характерним історичним явищем була експансія католицької церкви на Схід, яка перепліталася з політичною надбудовою Польської держави. Звідси – значна кількість громадських товариств релігійного характеру, особливо молоді. Вони мали матеріальну і моральну підтримку з боку місцевої влади й ієрархів церкви. Щоправда, необхідно розрізняти між собою римо-католицькі і греко-католицькі об'єднання, які часто зводилися в одну площину, як з боку комуністичної пропаганди, так і православної церкви Московського патріархату.

Національну культуру і науку плекало Наукове товариство імені Шевченка у Львові (НТШ), яке поєднювало працю вчених Західної України і Наддніпрянщини та діаспори й визнавалося світовою громадськістю як українська академія наук. Під керівництвом М. Грушевського, І. Франка, В. Гнатюка Товариство згуртувало літературно-мистецьку та наукову українську еліту.

У міжвоєнний період окреслилася тенденція до об'єднання зусиль волинської і галицької інтелігенції спрямованої на духовний розвиток української нації. Діяльність митрополита ГКЦ А. Шептицького і духовенства проходила в руслі поглиблення впливу церкви на громадсько-політичне життя Західної України. На культурній ниві постійно точилася боротьба з радикалами за "Просвіту". Більшість її філій, 550 читалень та інші установи залишалися під впливом духовенства. Окрім "Просвіти" церква утримувала свої парафіяльні бібліотеки, народні хори, аматорські театри, фольклорні гуртки. Греко-католицькі священики масово працювали в таких організаціях і товариствах, як "Рідна школа", молодіжних "Лугах". Вагому частку у діяльності церкви займала

благодійницька робота численних жіночих об'єднань. Місійну роботу розгорнули чернечі Чини, насамперед Василіяни.

Енцикліка папи Пія XI "Ubi arkano Dei" закликала вірних до боротьби за християнські ідеали під гаслом католицької акції (КА). У травні 1933 р. відбулася подія, яка справила вплив на культурно-просвітнє життя Східної Галичини – свято "Українська молодь – Христові" (УМХ). У рамках програми поряд з проголошенням присяги української молоді "на вірність Христові", у церкві св. Юра, св. Успінія, св. Спаса, в гімназії сестер-василіянок відбулись секційні засідання з промовами і обговореннями. 14 травня 1933 р. в усіх парафіях Східної Галичини українська молодь склала присягу на вірність Ісусу Христу. Свято "УМХ" виступало консолідуючим чиннинок народу та мало привести "до моральної обнови" й "нового життя". Важливим результатом стало створення молодіжної релігійної організації – Католицької акції української молоді (КАУМ), на яку покладалося завдання виховання нового типу свідомого українця-патріота [26, арк. 152, 167].

Католицька акція, під керівництвом комітету на чолі з єпископом І. Бучком активізувала роботу масових релігійних об'єднань віруючих. Апостольство Молитви охоплювало 100 тис. галичан-католиків, 229 Марійських організацій – 17 тис. осіб. Під час проголошення утворення КАУМ на урочистому зібранні у Львові були присутні 60 тис. юнаків і дівчат з Галичини. Вітання надіслав папа Пій XI. До лав молодіжної організації увійшли "Луги" (47 тис. членів), Пласт (6 тис. осіб), Ліга Українських Студентів та інші, які знаходилися під впливом Греко-католицької церкви. Керівним органом католицької акції став генеральний Інститут, який видава журнал "Католицька Акція". На сторінках часопису публікувалися й статті, що критикували тоталітарні системи в Німеччині та СРСР [8, с. 176–177].

Для піднесення релігійності і "духа віри" послужило введення до обряду нових богослужбових практик – таких як маївки, червневі відправи, що їх впроваджували молоді теологи з академічною освітою, переважно неодружені. Вони активно включалися в ініційовану папою Пієм XI Католицьку Акцію, проводили обходи 950-ліття Хрещення Руси-України, 300-ліття мученицької смерті св. Йосафата та інші релігійно-громадські заходи.

Отже, церковно-громадські організації національних меншин Східної Галичини і Західної Волині міжвоєнного періоду, в першу чергу українців, діяли у складних, несприятливих політичних умовах. Західноукраїнські землі перебували, як в центрі воєнно-політичного протистояння сусідніх держав, так і конфесійної конфронтації. З одного боку, існував постійний тиск польської адміністрації та Римо-католицької церкви, які намагалися підпорядкувати "всіх" своєму впливу, з другого – громадський рух був надзвичайно неоднорідним і тісно переплітався з національною ідеєю та релігією. У свою чергу, різноманітні політичні сили намагалися контролювали його і мати таким чином вирішальний вплив на молодь.

У міжвоєнний період Греко-католицька і Православна церкви були впливовими політичними силами, фінансово незалежними релігійними структурами і відігравали ключову роль у подоланні міждержавного протистояння, налагодженні міжнаціональних стосунків. Православне духовенство поступалося провідною роллю у національному русі світському політикуму Західної Волині та зазнало на собі гонінь у ревіндикаційних акціях. Пріоритетні напрями полягали як в активній політичній позиції, так і вихованні молоді на всіх ділянках освітнього процесу – від дошкільних закладів до вищої школи та організації розгалуженої мережі парафіяльних читалень. Духовенство виступало опорою господарських, мистецьких та різноманітних культурних

осередків. Церква як незалежна морально-духовна та суспільна сила була тісно пов'язана з національно-визвольним рухом.

Список використаних джерел

1. *Гентош Л.* Ватикан і виклик модерності / Л. Гентош. – Львів, 2006. – 455 с. 2. *Красівський О.* Галичина у першій чверті ХХ ст. Проблема польсько-українських стосунків / О. Красівський. – Львів: Вид-во ЛФУАДУ, 2000. – 416 с. 3. *Красівський О.* За Українську державу і церкву. Громадська та суспільно-політична діяльність митрополита А. Шептицького в 1918–1923 рр. / О. Красівський. – Львів : НАН України, Інститут національних відносин і політології, 1996. – 84 с. 4. *Красівський О.* Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр.: проблеми взаємовідносин / О. Красівський. – К. : Вид-во ЦДДУ, 1998. – 298 с. 5. *Кугутяк М.* Галичина : сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (ХІХ ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с. 6. *Комар В.* Політика Польщі в Західній Україні напередодні Другої світової війни : реалії і програми / В. Комар // Polacy i Ukraińcy podczas II wojny światowej. – Rzeszów : Wydaw. Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 2000. – S. 21–27. 7. *Комар В.* Політика Польщі щодо українців Галичини (1919–1939 рр.) : основні напрямки та етапи / В. Комар // Галичина. – 2001. – № 5–6. – С. 290–295. 8. *Марчук В.* Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. – Івано-Франківськ : Плай, 2004. – 464 с. 9. *Пилипів І. В.* Греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Східної Галичини (1918–1939 рр.) / І. В. Пилипів. – Тернопіль : Економічна думка, 2011. – 440 с. 10. *Савчук Б.* Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (остання третина ХІХ ст. – кін. 30 рр. ХХ ст.) / Б. Савчук. – Івано-Франківськ : Плай, 1999. – 136 с. 11. *Бандрівський М. С.* Пам'яткоохоронна діяльність Церкви в контексті національно-культурного руху в Галичині (кінець ХІХ–ХХ ст.) / М. С. Бандрівський : дис… канд. іст. наук : 07.00.01. – Львів, 2000. – 185 с. 12. *Гайдукевич О. О.* Природоохоронна діяльність греко-католицької церкви в Галичині в 20 – 30-х роках ХХ століття : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. О. Гайдукевич. – Івано-Франківськ, 2007. – 255 с. 13. *Гайдукевич О.* УГКЦ та охорона природи в Галичині на початку ХХ ст. / О. Гайдукевич // Карпати : людина, етнос, цивілізація. – 2010. – № 2. – С. 220–225. 14. *Гнот С. І.* Доброчинна діяльність Греко-католицької церкви в 1921–1939 рр. (на матеріалах Галицької митрополії) : автореф. дис… канд. іст. наук : 07.00.01 / С. І. Гнот. – Львів, 2003. – 19 с. 15. *Мищишин І. Я.* Моральне виховання української молоді в процесі співпраці школи, Греко-католицької церкви і громадськості (Галичина, кін. ХІХ – 30-і рр. ХХ ст.) : автореф. дис... канд. пед. наук : 13.00.01 / І. Я. Мищишин. – Тернопіль, 1998. – 20 с. 16. *Білавич Г.* Товариство "Рідна школа" / Г. Білавич, Б. Савчук. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1999. – 208 с. 17. *Коростіль Н.* Український сільський соціум Галичини міжвоєнної Польщі : стратегії виживання / Н. Коростіль, О. Малярчук // Схід. Аналітично-інформаційний журнал. – Донецьк, 2008. – № 6 (90). – С. 73–79. 18. *Малярчук О. М.* Україно-польсько-єврейські взаємини у Східній Галичині міжвоєнного періоду / О. М. Малярчук // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010. – Вип. 1. – С. 115–118. 19. *Лаврентій Р.* Український молодий театр "Заграва" / Р. Лаврентій // Вісник Львівського ун-ту. – 2002. – Вип. 2002. – С. 304–325. 20. *Лупій Т. Г.* Інтеграція західноєвропейських художніх течій в образотворчому мистецтві Львова першої третини ХХ ст. : автореф. дис... канд. мистецтвознав. : 17.00.05 / Т. Г. Лупій. – Львів, 2002. – 18 с. 21. *Волошин Л.* Княжий дарунок Великого Мецената. Митрополит Андрей Шептицький у житті і творчості Олекси Новаківського / Л. Волошин. – Львів : "Свічадо", 2001. – 200 с. 22. *Цимбалюк І. Л.* Громадські організації національних меншин у Волинському воєводстві в 1921–1939 рр. / І. Л. Цимбалюк // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки, 2010. – № 1. – С. 65–70. 23. *Савчук Б. П.* Волинська "Просвіта" / Б. П. Савчук. – Рівне : Вид-ча фірма "Ліста", 1996. – 154 с. 24. *Mauersberg S.* Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939 / S. Mauersberg. – Wrocław – Warszawa – Kraków : ZNIO–PAN, 1968. – 311 s. 25. *Давидюк Р. П.* Волинське українське об'єднання та українізація церкви / Р. П. Давидюк // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – 2001. – № 11. – С. 40–43. 26. *Держархів* Івано-Франківської обл., ф. 68, оп. 1, спр. 1523, арк. 179.

Руслан Гусак

ЦЕРКОВНО-ОБЩЕСТВЕННОЕ ДВИЖЕНИЕ В ЗАПАДНОЙ УКРАИНЕ В МЕЖВОЕННЫЙ ПЕРИОД

В статье охарактеризован процесс становления церковно-общественного движения Западной Украины межвоенного периода, выделено его как общественную силу, построенную на национальной идее, где решающую роль играли соборницкие устремления священников, интеллигенции, мирян.

Ключевые слова: Греко-католическая церковь, католики, православная вера, общества, просвещение.

Ruslan Gusak

CHURCH-AND-SOCIAL MOVEMENT IN WESTERN UKRAINE DURING THE INTERWAR PERIOD

The article describes the process of establishment of the church-social movement in Western Ukraine during the interwar period. The process is singled out as a social force based on national ideas, where the decisive role was given to the consiliar aspirations of priests, intellectuals and laymen.

Key words: Greek Catholic Church, catholics, orthodoxy, society, education.

УДК 39 (092) (477)

Леся Костюк

РІЗДВЯНА ОБРЯДОВІСТЬ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

У статті на основі свідчень численних інформаторів авторка подає характеристику різдвяної обрядовості сільських жителів Східної Галичини другої половини ХХ – початку ХХІ століття.

Ключові слова: Східна Галичина, Святий вечір, дідух, кутя, Різдво, колядування.

Розвиток народної культури в роки незалежності України актуалізував дослідження етнокультурної спадщини народу, її раціонально-практичної та морально-духовної складових. Зазвичай це стосується традиційної календарної обрядовості Східної Галичини, оскільки ця територія протягом багатолітньої історії зазнавала чужих впливів. Це стає найвідчутніше у період здобуття власної державності, в час національно-духовного відродження, бо кожен регіон, кожен населений пункт має свої характерні звичаї та особливості підготовки та перебігу свят календарного циклу та родинних ритуалів.

Саме вивчення специфіки різдвяного циклу галичан доносить до нас величезну інформацію про історію світоглядних уявлень, морально-етичних норм, народного мистецтва, музики, народної хореографії, співу, теоретичне осмислення яких є одним з пріоритетних напрямів вивчення культури краю.

Метою статті є комплексне дослідження різдвяної обрядовості галичан другої половини ХХ – початку ХХІ століття із врахуванням динаміки світоглядних позицій мешканців регіону, зумовленої впливом глобалізаційних процесів сучасного соціуму. Реалізація зазначеної мети передбачає розв’язання низки завдань: методом польового дослідження зібрати й опрацювати етнографічні матеріали у мешканців Східної Галичини (Львівська область), простежити та дати оцінку локальній специфіці різдвяних обрядів галичан у системі загальноукраїнських традицій.

Порушена проблема знайшла відображення у студіях істориків та етнографів. Окремі аспекти цього питання відображено у працях таких науковців, як В. Гнатюк [1], Г. Бондаренко [2], С. Килимник [3], Р. Кирчів [4], І. Ленша [5], К. Сосенко [6], котрі подають загальну характеристику різдвяно-йорданської обрядовості, проте лише поверхово згадують про досліджувану територію.

Важливі та цікаві відомості про різдвяно-йорданську обрядовість подають інформатори [8–20]. Цінність їхніх свідчень полягає в тому, що ці люди неодноразово були учасниками обрядів занесення дідуха і розстелення його у хаті, підготування і проведення Святих вечорів, спалювання дідуха, колядування.

Українське Різдво – свято передусім родинне, сповнене символікою духовних цінностей, виявами любові, пошани до ближніх. Надвечір’я Різдва, Святий вечір, – пора, коли люди виконують чимало ритуальних дій, які визначають добробут родини на наступний рік. Кожне дійство в цей час має своє особливе значення.

Вранці на Свят-вечір господар вносить до хати сніп пшениці (вівса, жита) – дідух. Господар, знявши шапку, перехрестившись, брав дідуха і в’язку сіна, а син – дві в’язки. Сіно при цьому розтрушували по долівці, а батько приговорював: “Хай труситься сіно, хай годує худібку. Хай м’ягко буде душечкам, хай м’яко буде Святому Дитяті та худібці на сіні лежати” [12]. Повільно і урочисто батько з сином підходили до хати і ставали перед порогом, де їх вже чекала господиня з

хлібом в руках, як згадують у с. Голубиця (Бродівського району Львівської області) коли батько входив в помешкання, то говорив такі слова: “Святки йдуть!” “Святки прийшли!” – відповідав після батька син. “Шануємо і просимо дідуха й вас завітати до господи!”, – відповідала мати [13].

Цей сніп господар ставив на покутті при цьому промовляє: “Дай, Боже, добрий вечір, ті свята упровадити, других дочекати в здоров’ю, щастю до другого року, на многая літа” [8]. Крім того, галичани одну в’язку сіна клали на стіл, а другу – розстеляли по підлозі, де діти шукали цукерки та кудкудахкали (щоб велися у господарстві курчата). Сьогодні “дідух” – це невеликих сніп, котрий ставлять недалеко від ікон.

Дідух у галичан є символом не одинокого предка народу, а батька первісної родини. У традиціях Східної Галичини містична постать Дідуха має різне значення: це “найперший предок народу; іншим разом виступає як первісний ідеальний господар; а знов іншим разом – як міфологічна поява місяця” [6, с. 62].

Після внесення дідуха та застеляння долівки відбувалися приготування святкового столу, котрий спочатку притрушували тонким шаром сіна і покривали двома скатертинами. Перша скатертина призначена для добрих душ. Поверх неї по кутках розкладали часник від нечистої сили та щоб усі були здорові (сьогодні кладуть ще гроші, щоб велися цілий рік), що символізував прихід трьох царів і застеляли другу скатертину (для людей), котру покривали обрусом та розставляли страви.

Сіно на долівці у галичан символізує сіно вертепу, в якому народився Месія, солома на столі – ясла, в які Марія поклала Ісуса, а білий обрус – пелени, в які Христа сповито.

Як стверджують жителі с. Петричі (Буського району Львівська область), у Східній Галичині до Святої вечері сідають, коли на небі покажеться перша зірка, що колись показалась за віруваннями над віфлеємським вертепом [17]. Жителі с. Єлиховичі (Золочівського району Львівської області) пов’язують очікування першої зірки, із очікуванням людством Спасителя перед першим приходом Христа на землю. Християнам, це нагадує про те, що ще буде повернення Христа у славі судити живих і мертвих (друге пришестя). До того ж, очікування першої зірки є згадкою про прихід трьох мудреців, котрих зоря провадила до Вифлеєму [15].

Тривалим і клопітким є процес приготування до вечері. На столі ставлять 12 пісних страв, що символізують 12 апостолів Ісуса Христа або річне коло – 12 місяців. Пісність страв Святого Вечора є символом того, що навіть найкраще в земному житті є всього лише постом і приготуванням до Гостини Вічного Агнця. Також на стіл кладуть калач або “струцлю” (плетенку, посипану маком, котру ще називають “кукелкою”). Ще, як стверджують інформатори с. Побужани (Буського району Львівська область), на Святу Вечерю випікали три хліби, які на столі розміщували у такій послідовності: знизу два житніх, а зверху – круглий пшеничний калач, в котрий вставляли воскову свічку. Цей калач складався із багатьох шишок, котрі вкладалися в круглу форму, і в процесі випікання “зросталися докупи”. Вважали, що сіно під обрусом символізує стаєнку, перший житній хліб – ясла, другий житній – колиску, калач – Ісусика, бо дуже він був солодкий і смачний [18]. Запалена свічка (символ Зорі, котра провадила трьох царів до Віфлеєма), за місцевими віруваннями, має повністю згоріти. “Якщо свічка не згорить до кінця (з якоїсь причини погасне), то в наступному році в родині станеться нещастя” [17]. В окремих населених пунктах Золочівського, Буського, Перемишлянського районів (Львівської області) галичани свічку ставили в горня, наповнене ярим зерном, яке згодом підмішували до посівного зерна.

Як стверджують у м. Глиняни (Золочівського району Львівська область), поки господиня ставила страви на стіл господар йшов до хліва годувати худобу шматком хліба з застромленим у нього часником, посипаним сіллю [9]. Хліб давали худобі у такій послідовності починаючи з найстаршої, закінчуючи наймолодшою. Символізм цього звичаю у тому, що худоба своїм диханням зігрівала новонародженого Ісуса. Також господар годував худобу кутею із борошном, щоб й та могла брати участь у святкуванні. Згодом він виходив на подвір'я, щоб запросити на вечерю всі праведні і неправедні душі, сонце й місяць. Запрошення повторювалося тричі. Не отримавши відповіді, чоловік голосно говорив: "Як не йдете, то щоб повіки віків не приходили" [10]. Повернувшись до хати, господар зачиняв двері і після цього вже ніхто з дорослих у цей вечір не міг виходити з хати.

Як бачимо, хліб та запалена свічка у різдвяній обрядовості вважаються найсакральнішими атрибутами (без них у регіоні не обходиться ні одне календарне чи родинне свято). Після урочистого приготування столу батько розпочинав молитву. Галичани під час вечері ділилися церковною просфорою та бажали один одному здоров'я, щастя і благополуччя, а також вибачали один одному зло і образи, щоб в дусі поєднання сісти за стіл і пережити урочистість Різдва Господнього. Хліб (просфора) – це згадка про хліб життя – Євхаристійного Христа, що також символізував нове життя, яке Христос приніс людям, а мед (в котрий вмакають просфору) символізує те, що Христос як новий Мойсей відкрив новому Божому народові вхід до Обіцяної землі – небесної Батьківщини.

Після молитви та поділу просфори господар клав, у сіно під столом сокиру, косу, серпа, частину рала, частину граблів – щоб добре оралося, жалося, косилося та щоб було що жати і косити в Новому році [19] (сьогодні цього звичаю дотримуються тільки в окремих сім'ях). Коли сільськогосподарські знаряддя "зайняли місце" під столом, господар брав горщик з кутею, а господиня з узваром і урочисто несли їх на покуття.

Основними стравами на Свят-вечір у досліджувальному регіоні є кутя (котру готували на знак злуки всіх членів роду: живих і померлих) та узвар (компот із сушені), що символізує дари землі. На Львівщині готують кутю густу з пшениці, маку, родзинок, горіхів та насолоджують медом. Слід зазначити, що саме кутя з'явилася в дохристиянську добу, і саме з цих часів стала поминальною стравою. Пшениця як зерно щороку оживає, тому є символом вічності, а мед – уособлює вічне щастя святих у небі. Якщо порівняти інгредієнти куті в інших регіонах України, то на Лемківщині її варили з ячмінної каші (панцаку), а звичай варити пшеницю туди принесли із собою священики та вчителі зі Східної Галичини, однак цей звичай прижився не у всіх селах. У тих селах Лемківщини, де кутю варили з пшениці до неї додавали лише мед [7, с. 58]. На Сході України, навпаки, готують рисову кутю з тими самими інгредієнтами.

Необхідно зазначити, що пшеницю для куті господині-галичанки завжди готують напередодні Святого вечора. Перед "опиханням" (очищенням) господиня пшеницю начисто перебирала від усякого сміття. Після цього вона її засипала в нову макітру або в ту, яку використовувала щороку, мочила і лише з самого ранку на Свят-вечір перекидала в горщик (тепер переважно використовують каструлю), заливала водою до схід сонця та варила (сьогодні ці традиції спрощені). У с. Шпиколоси (Золочівського району Львівської області) до сьогодні існує традиція – після приготування куті, дивилися: "якщо зерно піднялося через вінчик – на добробут, а запало – на лихе" [12].

Також на Свят Вечір у Східній Галичині подають борщ з "вушками", пироги (вареники) з картоплею, капустою, грибами, голубці з гречки та тертої картоплі, варену капусту з квасолею, рибу (смажену, варену, тушковану, мариновану,

в'ялену), пампушки, гриби різного способу приготування, печиво. Галичани вірять, що у цей вечір обов'язково потрібно їсти лише ложками (цього звичаю дотримуються не всі родини). Семантика цього повір'я зумовлена формою ложки – вона опукла, не має гострих країв і символізує мир і злагоду, не несе ніяких загострень у стосунках.

В окремих селах Буського району (с. Побужани, Петричі, Андріївка) Львівської області існує звичай, що господар перед вечерею набирає ложку куті і символічно "кидає" на стелю, "малюючи" хрест (у минулому по-справжньому кутею робився такий хрест), щоб захисти оселю від злих духів [17, 18, 19].

У с. Вороняки (Золочівського району Львівської області) існує звичай під час вечері за столом залишати одне вільне місце – для подорожуючих та померлих [14]. Поївши, галичани не збирають посуд зі столу, а залишають у ньому трішки страв, бо вірять, що вночі приходять мертві душі родичів на вечерю [11].

До сьогодні у Східній Галичині існує багато повір'їв, пов'язаних зі гасінням свічки, які стосувалися добробуту свійської птиці, людської долі, дівочої долі стосовно заміжжя. Так, у м. Глиняни (Золочівського району Львівської області) після вечері господар гасив свічку і всі стежили за напрямком диму (цей звичай побутує і на Західному Поділлі): якщо кружляє над столом, то буде весілля, якщо стелиться до підлоги, то віщує хрестини, якщо дим скерований до дверей – до року хтось із родини помре, якщо дим пішов угору, під стелю – добра прикмета [10]. В с. Андріївка (Золочівського району Львівська область) існував звичай запалену свічку залишали до ранку, щоб вся згоріла, що символізувала в майбутньому для родини здоров'я і благополуччя [19]. Наприкінці вечері батько, а за ним вся родина вставали з-за столу та дякували за прожитий рік Богові і просили про долю на наступний. Ніч перед Різдвом – свята ніч, тому старші не лягали спати, співали колядок, урочисто зустрічали народження Божого Сина, який прийшов на землю в образі людини, щоб наблизити людей до Бога і відкупити їх від смерті.

Кожна дрібничка під час вечері, на думку галичан, мала віще значення, тому стежили і за певними прикметами: неочікуваний гість – до багатства, тінь на стіні, схожа на скирту – до врожаю, схожа на дерево – вродить садовина, якщо хтось чхне – на щастя [14]. У селах Золочівського району (Львівська область) після вечері всі члени сім'ї лягають на солому (щоб густо по полю снопи лежали). Пастухи зв'язують ложки перевеслом (щоб худоба вкупі трималася). Під час Святої Вечері господиня не мала права вставати зі столу, щоб часом корова не скинула теля. Дівчата у с. Єлиховичі (Золочівського району Львівської області) вибігали з ложками на двір і по черзі ними калатали. З котрого боку обізветься собака, звідти завітає її суджений [15]. Опівночі малі діти бігли до хліва, щоб почути як говорить худоба. Також в цей час галичани намагаються завбачити погоду: зоряне небо – кури добре нестимуться і вродить горох, ожеледь на деревах – защедрать горіхи й садовина, сніг іде – врожай на яблука, іній або сніг – на мокре літо [16].

По всій Східній Галичині після Святої вечері діти несли вечерю дідусеві, бабусі, а також бідним та немічним людям. Ця вечеря складалась, як правило, з головних ритуальних страв. Приймаючи харчі, господарі, у свою чергу, передавали такі ж страви зі свого столу. Такий самий обряд зафіксовано і в інших районах України, зокрема на Західному Поділлі, Гуцульщині. Обмін стравами Святої вечері й Різдва символізував спорідненість сімей, яка в часи родового побуту мала неабияке значення. "Нести вечерю" – це значить шанувати старійшину роду, ділити надію, добро, богатство. Вечерю розносили діти, бо вважалися чистими, невинними і найближчими до добрих духів. Їхній прихід у вечір означав, що в цей дім завітали "вістуни бога багатства", а з ними – і добрі духи [3, с. 8].

Після вечері традиційно ходили колядники, спочатку діти, на Різдво – парубки та старші (братство) – на церкву. Слово “коляда” означало “коло сонця” і “коло сонця близько”; старовинна загальнослов’янська його назва була Коляда – це бог, що скорочував ніч, та збільшував день, тобто – Сонце. В перекладі з латинської коляда означає “заклинання” [5, с. 156]. На думку етнографів, церковні колядки у Східній Галичині відомі з XVIII ст. [4, с. 15].

У досліджуваному регіоні до нашого часу збереглася традиція в малих дітей (а подекуди серед підлітків) ходити колядувати на Святий вечір зі “звіздою” (“зіркою”). Зірка – це атрибут суто християнського колядування, що пов’язане з євангельською розповіддю про вифлеємську зорю, яка сповістила про народження Месії та за своєю формою споріднена із сонцем. “Зірка” рухома, закріплена до осі, під час колядування її крутили.

На Львівщині колядники співають окремо кожному члену сім’ї. Якщо в родині протягом року хтось помирав, то виконували спеціально колядку для небіжчика. У колядках бажали родині здоров’я, добробуту, гараздів, неодруженим дітям щасливої долі. Найбільш популярною в регіоні сьогодні є коляда “По всьому світу сталась новина”:

По всьому світу сталась новина
Діва Марія Сина зродила,
Сіном притрусила, В яслах положила
Господнього Сина [1, с. 23].

Доречно додати, що в Буському, Перемишлянському районах Львівської області колядують аж до Стрітення (15 лютого).

За своїм змістом та формою колядки Східної Галичини дуже близькі до закарпатських, лемківських та загальноукраїнських. Майже всі вони складені десятискладним розміром з цезурою посередині (5+5) та правильним вживанням приспівів після кожного рядка. Одною з найхарактерніших ознак колядок є певна ідеалізація життя. Їй були підпорядковані і формальні побудови колядок: метафори, гіперболізація та часте вживання евфемізмів [3, с. 178].

Різдво у Східній Галичині не обходиться без Вертепу. Сама назва “вертеп” походить від праарійських сонячних термінів-архетипів *вар, вер, вир* (оновлення, вирування, відродження, ріст) і *теп* (течія космічних вод і плин світової ріки) [5, с. 134]. В українській мові збереглось первісне значення вертепу – водяного виру. Крім того, вертепом ще називають місце біля водопою.

У місцевій традиції вертеп репрезентований будиночком, виготовленим із фанери, обклеєний кольоровим папером. У народі вертеп називають ще “шопкою”. Тут розміщена діарама народження Сина Божого – Ісуса Христа. Також з персонажів вертепу могли розігрувати житейські сюжети про Добро і Зло. Сама “шопка” у галичан складалася з двох частин: на верхньому розігрувалася вифлиємський сценарій, друга частина вистави – на нижньому. Два поверхи вертепного будиночку, за християнською традицією, трактувалися як “небо” і “земля”. Учасниками самого вертепу у Буському, Золочівському, Перемишлянському, Бродівському районах (Львівська область) були фантастичні персонажі (котрих грають люди) – три Царі, Ангел, Пастушок, Жид, Жидівка, Наймит, Ірод, Чорт, Смерть, Циган.

Під час галицького “вертепного” дійства спостерігається особлива активність Жида, який, крім своєї ролі, виконує і функцію своєрідного “бешкетника”, котрий бігає по хаті, старається зачепити когось із домашніх, особливо дівчат, а також намагається щось взяти із святкового столу (ложку, виделку, печиво тощо) і заховати в кишеню. Чорт в цей час дзвонить навішаними на ньому дзвінками, Цар сильно стукає палицею до землі, Смерть бігає з косою за перехожими. Такого роду шумові ефекти є своєрідними оберегами від злої, нечистої сили, яка в дохристиянський період була втілена у Марі, що ганялася за богинею Колядою

– матір'ю новонародженого Сонця. Необхідно зазначити, з "Вертепом" у Східній Галичині ходять, починаючи від Святого вечора і закінчуючи третім днем Різдвяних свят. У м. Глиняни (Золочівського району Львівської області) сьогодні вертеп спочатку заходить до оселі священика, а згодом до всіх односельчан з такими вінчуваннями:

Нова радість стала, весела новина,
Бог ся рождає маленька дитина,
Лежить о битляти якого ягняти.
Ягнято отуляє, своєю парою огріває,
А ми нини днезь голосим,
До Отся на офіру просим.
Жичу вінчую Пана Господаря [9].

Учасників вертепу обдаровували колись зерном, харчами, частували горілкою, а сьогодні – лише грішми. Традиція ходіння з вертепом (або шопкою) в переважній більшості сіл Львівщини збереглась до сьогодні.

На перший день Різдва у Східній Галичині, повернувшись із церкви, родина обідала за святковим столом. Доречно додати, що на Різдво куті не їли (було заборонено, хоч на другий і третій день – можна). Після обіду відвідували найближчих родичів (діти несуть кутю та калач своїм хрещеним батькам) [10]. Також в цей день було прийнято виголошувати вірші. Це роблять, зазвичай, хлопці-школярі, збираючись невеличкими гуртками по 2–3 особи. Змістом цих віршів були частини вертепних драм, на це вказують виголошування слів персонажів вертепу:

Звізда світла з востоку гряде,
За собою трьох царів персицьких веде.
Поклін дати Царю і Пану,
Вишніх сил всього світу Гетьману [8].

Другого та третього дня Різдва галичани святкують іменини Святої Марії та Степана, ходять один до одного в гості.

У с. Струтин (Золочівського району Львівської області) на другий день Різдва спалюють Дідуха та стрибають через нього, щоб прищів на тілі не було [20]. Таку традицію в селах Бродівського та Буського районів (Львівської області) спостерігаємо в ніч перед Новим роком.

Таким чином, традиційна різдвяна обрядовість Східної Галичини ще до сьогодні зберігає основні складові, хоча під впливом сучасних глобальних процесів все більше втрачає первісні світоглядні уявлення. В умовах українського відродження інтерес до вивчення та збереження різдвяної обрядовості галичан надзвичайно посилюється і має перспективи для вивчення в майбутньому.

Список використаних джерел

1. *Гнатюк В.* Колядки і щедрівки / В. Гнатюк. – Львів, 1914. – 54 с. 2. *Бондаренко Г.* Ходить Ілля на Василля / Г. Бондаренко // Людина і світ. – 1992. – № 1. – С. 15–25. 3. *Килимник С.* Український рік у народних звичаях в історичному освітлені / С. Килимник. – Вінніпег–Торонто, 1955. – Т. 1. – 356 с. 4. *Кирчів Р.* Українські колядки та щедрівки / Р. Кирчів / У кн.: Колядки і щедрівки / За ред. М. Глушка. – К., 1991. – С. 15–38. 5. *Ленша І.* Новорічні свята / І. Ленша // Наука і суспільство. – 1992. – № 12. – С. 162–178. 6. Сосенко К. Різдво-Коляда і Щедрий вечір / За ред. В. Коломійця. – К., 1994. – 340 с. 7. *Якимович О.* Різдво / О. Якимович // Час. – 1991. – № 1. – С. 52–59. 8. *Жарківський Михайло Степанович,* 1967 р. н., житель м. Глиняни Золочівського району Львівської області, працівник Глинянської міської ради. 9. *Чиж Ольга Йосипівнна,* 1933 р. н., жителька м. Глиняни Золочівського району Львівської області, вчитель-пенсіонер. 10. *Кравець Михайло Володимирович,* 1976 р. н., житель м. Глиняни Золочівського району Львівської області, виходець з с. Лагодів Перемишлянського району Львівської області, водій. 11. *Кравець Любов Михайлівна,* житель м. Глиняни Золочівського району Львівської області, виходець з с. Лагодів

Перемишлянського району Львівської області, медпрацівник. 12. *Вербінська Марія Яківна,* 1960 р. н., житель с. Шпиколоси Золочівського району Львівської області, вчитель Глиняньскої ЗОШ І–ІІІ ступенів. 13. *Прихарчук Марія Іванівна,* 1984 р. н., жителька с. Голубиця Бродівського району Львівської області, вихователь дитячого садка № 57, м. Львів. 14. *Боргуш Мирослава Петрівна,* 1973 р. н., житель с. Вороняки Золочівського району Львівської області, вчитель Глиняньскої ЗОШ І–ІІІ ступенів. 15. *Юречко Ігор Михайлович,* 1974 р. н., житель с. Єлиховичі Золочівського району Львівської області, священик. 16. *Михальчук Ніна Іванівна,* 1933 р. н., житель с. Дунаїв Бродівського району Львівської області, вчитель-пенсіонер. 17. *Домша Надія Іванівна,* 1965 р. н., житель с. Петричі Буського району Львівської області, медпрацівник. 18. *Зеленюк Анастасія Іванівна,* 1937 р. н., житель с. Побужани Буського району Львівської області, пенсіонер. 19. *Дудка Євгенія Іванівна,* 1952 р. н., житель с. Андріївка Буського району Львівської області, пенсіонер.20. *Бурдик Ольга Михайлівна,* 1955 р. н. житель с. Струтин Золочівського району Львівської області, пенсіонер.

Леся Костюк

РОЖДЕСТВЕНСКИЕ ТРАДИЦИИ ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЦИИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XX – НАЧАЛА XXI ВЕКА

В статье на базе показаний многочисленных информаторов автор дает характеристику рождественской обрядности сельских жителей Восточной Галиции второй половины XX – начала XXI века.

Ключевые слова: Восточная Галиция, Святвечер, дидух, кутья, Рождество, колядования.

Lesya Kostuk

CHRISTMAS RITUALISM OF THE EASTERN GALICIA OF THE SECOND HALF OF THE 20TH – THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY

On the basis of the testimony of numerous informants the author gives description of the Christmas rituals villagers in the Eastern Galicia second half of XX – beginning of XXI century.

Key words: Eastern Galicia, Christmas Eve, didukh, kutia, Christmas, caroling.

УДК 94 (477)

Юрій Ніколаєць

РОЛЬ МАС-МЕДІА ДОНБАСУ У ФОРМУВАННІ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ НАСЕЛЕННЯ РЕҐІОНУ НАПРИКІНЦІ XX – НА ПОЧАТКУ XXI СТ.

У статті проаналізовано основні дискурсивні практики мас-медіа Донбасу у справі формування історичної пам'яті реґіону. З'ясовано залежність їх спрямування від реалій політичної боротьби та перебігу виборчих кампаній. Визначено основні друковані видання та інтернет-ресурси, які забезпечують найбільший інформаційний вплив на населення Донбасу.

Ключові слова: мас-медіа, критичний дискурс-аналіз, контент аналіз, Донбас, історична пам'ять, історична свідомість.

Зростання ролі засобів масової комунікації у розвитку суспільства посилює вагу мас-медійного дискурсу у спрямуванні суспільно-політичного і соціально-економічного життя. Ставлення споживачів інформації до подій та осіб найчастіше залежить від перших оцінок і суджень, що потрапили до засобів масової комунікації. Тому дискурс фактично перетворився на арену політичної і соціальної боротьби, виступаючи як інструмент соціального і концептуального конструювання і домінування. Надзвичайну загрозу в цьому сенсі становить поширення різного роду фобій у сфері етнополітики, заснованих на перекрученні історичних фактів та подій сьогодення.

Особливо поширеним протистояння зацікавлених сторін на полі мас-медійного дискурсу, як правило, виявляється на теренах прикордонних реґіонів у дискурсах про міжнаціональні, міжетнічні конфлікти, формування поселенської структури населення поліетнічних регіонів та регіональну ідентичність. Причому ЗМІ не лише висвітлюють певні події, але й виступають одним із засобів забезпечення їх настання та розвитку у бажаному для політичного керівництва руслі [1].

Власне наприкінці XX – на початку XXI ст. змінювалося саме трактування терміну "дискурс". Якщо у 60-і роки XX ст. під поняттям "дискурс" розглядалася певна узгоджена послідовність речень, то на початку XXI ст. під "дискурсом" почали розуміти складне комунікативне явище, що включає екстралінгвістичні фактори і когнітивні елементи, необхідні для його розуміння. У англомовній літературі "дискурс" розуміють як контрольований аналітичний процес, результат якого повинен бути впорядкований таким чином, щоб вписувався у межі певного ідейного контексту. Також пропонується когнітивне визначення "дискурсу" у вигляді основної складової соціокультурної взаємодії, характерними рисами якої виступають мета та завдання.

У свою чергу критичний дискурс-аналіз розглядає дискурс як одну із форм соціальних практик. Для даного дослідження найбільш вірним видається подане М. Макаровим визначення "дискурсу" як мовного спілкування з точки зору його форми та функцій, інтегроване із визначенням Р. Водак: "дискурс – це соціальна дія, занурена у історичний контекст". У такому разі враховуються формально-функціональний та соціально-історичний (антропологічний) підходи до дослідження цього явища, що забезпечує всебічність аналізу етнополітичного контексту. Необхідність визначення латентних смислів у повідомленнях мас-медіа зумовлює поєднання біхевіористичного та компаративного аналізу, що дозволяє відслідкувати зв'язок між поведінкою окремих впливових політиків і

повідомленнями у мас-медіа. Такий підхід спрощує визначення на мікрорівні як початкових, так і генеральних топіків окремих публікацій чи повідомлень шляхом застосування дискурс-аналізу за Т. ван Дейком.

Спрямування мас-медійного дискурсу Донбасу в частині висвітлення подій історії України тісно пов'язане з його перебуванням у сфері як українських, так і російських інформаційних впливів, близькістю до поліетнічного Кавказького регіону та з великим рівнем урбанізації за умови зосередження у краї потужних промислових підприємств і значної кількості працівників-вихідців з різних регіонів.

Як відомо, механізм формування історичної свідомості має яскраво виражений соціальний характер. Спонукальним чинником тут виступають національні інтереси, які зазвичай слугують виразом інтересів соціальних. Актуалізована історична пам'ять і є основою для історичної свідомості тієї чи іншої спільноти [2, с. 54].

Для жителів Донбасу, переважна більшість яких стали мешканцями краю у другій половині XX ст., такою основою стала радянська ідентичність, чому сприяла участь переважної більшості жителів краю у німецько-радянській війні на боці Червоної Армії та вплив негативних оцінок дій західноукраїнського населення, що забезпечувався завдяки офіційному засудженню радянськими органами діяльності УПА. Активне втручання держави в компоненти культурної пам'яті у радянський період визначалося не національними складовими, а державницькими російсько-радянськими ідеологемами. Панівною стала штучно створена історична пам'ять, що мала міфо-імперську основу [3, с. 122].

На цій основі, власне, було сформовано стереотипи уявлень про "донецьку ідентичність". Причому варто наголосити, що наприкінці 90-х років XX ст. мас-медіа Донбасу не акцентували увагу на цьому. Повідомлення, автори яких розмірковували на тему "донецької ідентичності" стали поширюватися на початку XXI ст. як складова політичної боротьби Партії регіонів.

Аналіз повідомлень мас-медіа Донбасу дозволяє стверджувати про активну участь значної частини видань аналітичного характеру у формуванні образів історичної пам'яті, що використовувалися у межах мобілізаційних технологій на шляху забезпечення підтримки місцевим електоратом політичних сил, які позиціонуються як захисники інтересів регіону. До речі, на це прямо вказав місцевий політолог С. Федорчук, наголошуючи, що на Донбасі Партія регіонів "стала уособленням радянської трудової ідеології, замінивши собою Компартію" і, запропонувавши замість державного патріотизму "любити свій регіон і свою партію". Причому Партія регіонів, "проголошуючи любов до свого провінційного" зробила спробу "розсіяти ідею донбаського патріотизму у всій Україні". Згідно твердження С. Федорчука, позиціонування жителів Донбасу як інтернаціоналістів спиралося на їх повазі до історичних традицій, що, на його думку, характеризувало донеччан як "людей з минулого" [4].

Варто виділити повідомлення, автори яких, апелюючи до певних історичних подій, наголошували на важливості регіональної ідентичності жителів регіону, яка подавалася як один із засобів "цементування" жителів шахтарських поселень, "уособлювала дух Донбасу" чи "сприяла економічним успіхам". У контексті цього досить часто згадувалася близькість регіону до кордонів із Російською Федерацією і значна відстань від Донбасу до Києва, робилися натяки на те, що лише вихідці з краю здатні змінити на краще стан справ в українській політиці й економіці, ліквідувати "наявність глобальних протиріч між східноукраїнським і західноукраїнським населенням".

Однією з найбільш важливих ознак Донбасу називалася перевага у краї українського і російського населення із нівелюванням відмінностей та "взаємним глибоким проникненням двох родинних народів". Причина цього вбачалася у

домінуванні спілкування російською мовою за відсутності будь-яких ознак русифікації, оскільки начебто "українською мовою в Донбасі практично ніколи не розмовляли, хіба що лише у сільській місцевості та окремі представники націонал-патріотичної інтелігенції". У зв'язку з цим основною рисою суспільного і культурного життя Донбасу проголошувалася радянська культура й історія. Крім того, однією з ознак Донбасу називалася байдужість переважної більшості його населення до національних закликів, що розглядалося як засіб протидії екстремізму та націоналізму.

У процесі формування історичної свідомості населення регіону, як один із символів "донецької ідентичності", у місцевих ЗМІ часто згадувалася Донецько-Криворізька республіка, що позиціонувалася як одне із найбільших досягнень місцевого населення – власна держава [5]. Попри це, подавалися матеріали, де відзначалося, що Донбас під час "короткого пробудження від колоніального сну став бойовищем для як мінімум 7 сил: махновців, більшовиків, денікінців, військ генерала Корнілова, Врангеля, Гетьманської Варти, австрійських частин армії кайзера". Підкреслювалося, що більшовицька влада, наприклад, в Юзівці (нині – Донецьк), була встановлена після того, як емісар П. Альфьоров привіз з Петрограду два вагони зброї, яка була роздана пробільшовицьким робітникам, вирішивши долю місцевих українських есерів та соціал-демократів, котры здобули більшість на виборах в Юзівці та підтримували Українську Центральну Раду. Ще один центр Донбасу, місто Бахмут (нині – м. Артемівськ) не тільки підтримало Українську Центральну Раду, а й навіть мало власну українську воєнізовану частину [6].

Відзначимо також повідомлення у ЗМІ 2014 р. про святкування 96-ї річниці утворення ДКР, в рамках якого представники політичних партій та громадських організацій зібралися у Донецьку поблизу пам'ятника Артему із гаслами: "Ні – євроколонізації", "Галицьким фашистам не місце на Донбасі", "Катам з ОУН–УПА – вічне прокляття народів", "Донецько-Криворізька республіка – територія Російської Федерації", "За правду! За землю російську! За віру православну!". Причому під час цієї акції всім бажаючим роздавали "паспорти Донецько-Криворізької республіки", а активісти засудили дії українських урядовців, які, на їх думку, виконують вказівки керівництва країн Заходу [7]. Власне, ДКР у частині публікацій ЗМІ Донбасу характеризується як утворення, що протистояло Українській Центральній Раді, й було зраджене більшовицьким керівництвом.

Моніторинг таких електронних ресурсів Донецького регіону за 2004–2013 рр., як dkr.com.ua ("Донецький комунікаційний ресурс"), dnews.donetsk.ua ("Донецкие Новости"), donbass.ua ("Донбасс"), ngo.donetsk.ua ("Портал неполітичних новин"), hatanm.org.ua ("Український портал Донеччини"), ostro.org ("Остров"), dn.ua ("Интернет-газета" Донбасса), а також газет "Вечерний Донецк" та "Донецкий кряж" дозволяє стверджувати, що автори сайтів у переважній більшості випадків акцентували увагу на розбіжностях у сприйнятті й оцінці історичних подій та політичних діячів населенням східноукраїнських та західноукраїнських областей.

Серед інших видань з досить численною кількістю публікацій, де історія України значною мірою протиставлялася історії Донбасу, виділялася газета "Салон Дона и Баса", що позиціонувалася як така, що орієнтована на висвітлення соціально-економічної, етнічної та політичної історії Донбасу із визначенням пріоритетів розвитку краю та його ролі серед інших регіонів України та Російської Федерації. Газету "Салон Дона и Баса" було засновано 1992 р. і вона тривалий час утримувала позиції лідера на регіональному ринку реклами (62 % від загального обсягу). Водночас тут публікувалися матеріали, де наголошувалося на "російських коренях" Донбасу, відсутності тісного зв'язку між регіоном і іншими українськими землями [8] та пріоритетності економічних

інтересів Донбасу у виборі подальшого спрямування економічного розвитку регіону.

Особливу увагу впродовж 2005–2009 рр. донецькі ЗМІ приділяли критиці В. Ющенка за так зване "переписування" історії" із нав'язуванням "ідеалів Західної України" та "фашистських стереотипів". Остання теза мусувалася у зв'язку з так званим штучним перетворенням "українських націонал-фашистів на борців за незалежність" [9]. Відзначимо акцент мас-медіа Донбасу на контактах С. Бандери із представниками Німеччини та антирадянській діяльності. Критичні зауваження лунали на адресу українського інтегрального націоналізму, основні положення якого оголошувалися тотожними ідеям німецьких націонал-соціалістів [10].

У цьому зв'язку значний резонанс викликало присвоєння В. Ющенком звання Героя України С. Бандері. На сторінці Донецького комунікаційного ресурсу, найбільш категоричного із донецьких інтернет-ресурсів у цьому питанні, відзначалося, що присвоєння С. Бандері звання Героя України "повністю вписувалося у курс на відродження фашизму Президента В. Ющенка" [11].

У ЗМІ Донбасу також наголошувалося на політичному аспекті цієї події із коментарями, що В. Ющенко пішов на такий крок наприкінці своєї кар'єри Президента України, не маючи шансів на продовження своїх повноважень [12]. Лунали пропозиції щодо притягнення В. Ющенка з цього приводу до суду [13]. Присвоєння звання Героя України С. Бандері розглядалося як черговий крок Президента В. Ющенка "до поглиблення розколу України" [14]. А з часом віталися рішення Донецького окружного адміністративного суду від 2 квітня 2010 р., а також рішення Донецького апеляційного адміністративного суду від 23 червня 2010 р. про визнання незаконним указу Президента України В. Ющенка про присвоєння С. Бандері звання "Героя України". Причому у повідомленнях засуджувалася позиція О. Тягнибока, який подавав касаційну скаргу на рішення Донецького окружного адміністративного суду [15].

Особливо наголошувалося на негативній реакції поляків з приводу надання звання Героя України С. Бандері, що, на думку авторів публікацій, ставило під сумнів європейський шлях розвитку України. Зважаючи на євроінтеграційний курс України, донецькі ЗМІ активно концентрували увагу на тому, що героїзація Бандери завдає шкоди міжнародному іміджу України та "ставить під загрозу її авторитет серед Європейських сусідів" [16].

У окремих випадках навіть у співпраці із гітлерівцями звинувачувалося все західноукраїнське населення із наголосом, що у роки правління В. Ющенка героям, які воювали у складі Червоної Армії, не приділялася увага, у той час, як суспільству нав'язувався культ С. Бандери та Р. Шухевича. Це, на переконання авторів статей, ставило під сумнів "всю історію війни проти Німеччини" [17]. На хвилі таких звинувачень з'являлися також публікації, автори яких протестували проти "фашизації Донбасу", вказуючи на оголошення міськими радами Львова і Івано-Франківська на підвідомчих їм територіях днів 8 і 9 травня днями скорботи за загиблими у Другій світовій війні, свідчить про те, що вони є ворогами великої Перемоги [18].

Із процесом "фашизації" Донбасу намагалися також пов'язати діяльність ОУН на території краю в роки Другої світової війни. Причому, засуджуючи співпрацю колабораціоністів із "розташованою у Європі Німеччиною", критикувався "європейський вибір" сучасної України із акцентом на негативних образах такого співробітництва. Кепкування із "національно свідомих" українців супроводжувалося також твердженнями, що "український народ боровся з українським націоналізмом, що насаджувався німецькими окупантами", а "героїзація переможених" вояків УПА залишається лише продовженням "геббельсівської пропаганди" [19].

Ставлення до колабораціонізму в “Донецком кряже” називалося свідоцтвом цивілізаційного розколу України через позицію західноукраїнського населення, для більшості якого бійці УПА залишаються борцями за незалежність України [20]. Варто також відзначити, що у 2013 р. після прийняття польським Сеймом рішення про визнання волинських подій 1943 р. “етнічною чисткою з ознаками геноциду” у пресі Донбасу посилилася увага до висвітлення оцінок відповідних подій. У переважній більшості публікацій провина за трагедію 1943 р. покладається на “українських фашистів”, які воювали у складі УПА.

Ототожнення як бійців УПА, так і всього західноукраїнського населення у співробітництві із “фашистами” у багатьох ЗМІ Донбасу впродовж 2004–2013 рр. переважно будувалося на основі окремих контактів очільників повстанців із командуванням вермахту, а головне – на їх участі у збройній боротьбі проти Червоної Армії. У той же час, поза увагою авторів, як правило, залишалося співробітництво СРСР та Німеччини у другій половині 20-х – протягом 30-х років XX ст., пов’язане із постачанням сировини та матеріалів, а також підготовкою німецьких вояків (передусім, танкістів та льотчиків) на території радянських військових баз і гарнізонів. А особливо тісним таке співробітництво стало після укладання серпневого договору 1939 р. про ненапад із відповідним таємним протоколом про розмежування сфер впливу у Європі, відповідно до якого вермахт та Червона Армія спільно воювали проти Польщі. Причому результатом змови Гітлера та Сталіна стала, за висловом російських дослідників, “війна у Європі, яка у червні 1941 р. перекинулася на Росію” [21, с. 11].

Відзначимо, що навішування ярликів “фашист” здійснювалося й радянським керівництвом. Так, “визвольний похід” Червоної Армії мотивувався необхідністю війни проти “польських фашистів”. Німецькі та радянські війська спільно придушували вогнища опору поляків. А більшовицькі газети підносили “радянсько-німецьке братство по зброї”. Водночас, коли до Мурманська підійшли британські кораблі, що переслідували німецькі судна, які зупинилися на території радянського порту, то радянські берегові батареї відкрили вогонь в англійців. Таким чином, до 22 червня 1941 р. Німеччина та СРСР виступали як союзники в умовах розгортання Другої світової війни [21, с. 13]. Проте аналіз подібних фактів, як правило, залишився поза увагою більшості авторів публікацій мас-медіа Донбасу.

Натомість у багатьох ЗМІ Донбасу впродовж 2010–2013 рр. наголошувалося на потребі боротися із “сучасним уособленням українського фашизму” – ВО “Свобода” [22]. Західноукраїнське населення стало зазвичай позиціонуватися як “націонал-патріоти” на чолі з “неонацистською” ВО “Свобода” [23], у яких викликає лють можливість “нормалізації стосунків” із Росією [24], вступ до Митного союзу [25], “засмучують неукраїнські прізвища” [26]. Відзначимо також різку критику будь-яких проявів “українського націоналізму” та оголошення “українських націоналістів” “національно стурбованими” особами [27], для яких головною метою начебто є знищення всього “російського світу” [28].

Звертає увагу те, що у деяких публікаціях навіть один із елементів українського національного одягу – вишиванка, називалася засобом “пропаганди фашизму”, оскільки напередодні Дня Перемоги відбувся марш вишиванок, на якому молодь несла портрети С. Бандери та Р. Шухевича [29].

У публікаціях, розміщених впродовж 2013 р. у газеті “Донецкий кряж”, Галичину взагалі називали базою фашизму в Україні, яка у багатьох випадках “живе за власними законами, не визнаючи державних свят”, а “єдність держави знищується фашистською ідеологією, підконтрольними фашистам мас-медіа, школою, церквою” [30]. Висловлювався подив, що в Україні отримали повну свободу дій “неонацистські угрупування”, а робота парламенту дискредитувалася присутністю “відверто фашистської партії” [31].

Деякі автори публікацій мас-медіа Донбасу, висловлюючись проти “фашизації” регіону і, відстоюючи думку про Донбас, як “виключно російську територію”, негативно відгукувалися про, власне, факт існування Української держави. У зв’язку з цим, одним із напрямів формування образів історичної пам’яті населення Донбаського регіону України, його пресою вже з другої половини 90-х років XX ст. стало нав’язування думки про державність України як “тимчасове непорозуміння”, “невиважений крок такої собі провінції Росії”, що відзначається певною своєрідністю думок та поглядів, але завжди перебувала у руслі загальноросійських інтересів попри необдумані “прояви місцевого націоналізму”. Інтерпретація історичних подій часто мала на меті підкреслити саме “штучність Української державності” [32].

Стверджувалося також, що після прийняття Декларації про державний суверенітет України у 1990 р. почався новий відлік “безвременья”, який покликав до життя низку “мертвонароджених національних свят”, серед яких найбільше виділяється свято Конституції України, яка не забезпечує реальних прав і свобод громадян, принаймні у порівнянні із Конституціями УРСР [33]. Аналізуючи результати відновлення української державності, вказувалося на те, що найбільш важкими наслідками залишаються демографічна катастрофа і занепад економіки [34].

Наголошувалося, що вибір зовнішньополітичного курсу Україною, який не буде орієнтований на поглиблення співробітництва з Російською Федерацією, безумовно, призведе до ліквідації бодай найменших здобутків української незалежності. У даному випадку “донбаська ідентичність” розглядалася як засіб протистояння невиваженим крокам політичного керівництва України на чолі із В. Ющенком, яке “ініціювало загострення стосунків” з Росією [35].

Натомість донбаський патріотизм, на думку авторів публікацій у місцевих ЗМІ, передбачав любов до свого краю, збереження всього комплексу історичного спадку, включаючи дореволюційний і радянський періоди, і “особливо роки боротьби проти німецько-фашистських загарбників” [36].

У руслі “конструювання” “донбаської ідентичності” особливої “популярності” впродовж 2004–2013 рр. набула проблематика, пов’язана із визначенням перспектив перетворення України на федерацію, що мало б супроводжуватися підвищенням рівня життя у першу чергу в промислово-розвинутих регіонах [37]. Наголошувалося, що лише федералізація може врятувати Україну як єдину державу у нинішніх кордонах [38].

Перетворення України на федерацію мотивується також відмінностями у культурному, етнічному і релігійному складі населення різних регіонів, а також різницею у сприйнятті різними його частинами зовнішньої та внутрішньої політики держави, трактування певних історичних подій і ролі окремих осіб. Наголошувалося на тому, що лише за умов перетворення України на федерацію кожен з її регіонів зможе “самореалізуватися у найбільш вигідному для нього ключі” [39].

Причому загрозою на шляху федералізації України оголошувалася Галичина, де після прийняття такого рішення начебто мав “початися геноцид російського населення” [40]. Важливо відзначити, що досить часто думки про перетворення України на федерацію, розміщені на сторінках видань Донбасу, висловлювалися російськими політологами або працівниками Української філії Інституту країн СНД у бесідах із кореспондентами відповідних видань.

У публікаціях преси Донбасу 2011–2012 рр. помітною стала своєрідна модифікація обговорення “розколу українського суспільства на східноукраїнське та західноукраїнське”. Причому мова йшла про примирення жителів різних частин України, ініціатором якого виступає Донеччина, а противником – західноукраїнське населення, “перенасичене русофобією”. Звертає увагу також

позиціонування донеччан, як громадян, які реально беруть участь у "примиренні Заходу та Сходу України" на підставі схожості Донецька і Львова, як міст, де перетиналися багато культур і співмешкали представники різних етнічних груп [41].

Варто зауважити, що протиставлення населення Донбасу і Галичини у багатьох ЗМІ промислового регіону досить тісно перегукується із окремими матеріалами російських мас-медіа, де галичан часом характеризують як "галицьких покидьків". Інформаційна війна, покликана сприяти розколу України, на жаль, залишається одним із засобів тиску російської сторони на Україну. Росіяни Донбасу називаються "стабілізуючим компонентом", завдяки якому начебто вдалося уникнути міжетнічного протистояння у краї [42], забезпечити поступальний розвиток промисловості [43].

Антиукраїнські випади на шпальтах донбаської преси та у інтернет-ресурсах тривалий час не зустрічали комплексної протидії з боку вищого керівництва країни, хоча відзначалися окремі вдалі спроби протистояння тиску російської сторони на Україну. Але варто усвідомлювати, що саме від позиції Української держави найбільше залежатиме майбутнє Донбасу та його ідентичності [44].

У період гострої політичної кризи наприкінці 2013 – на початку 2014 рр., поштовхом до якої стала відмова керівництва держави від євроінтеграції, її прихильники стали переважно тавруватися як "екстремісти на чолі з фашистським ВО "Свобода", зорганізовані західними спецслужбами", чиї дії спрямовані проти прагнення населення Донбасу до єдності трьох братніх народів: російського, українського, білоруського" та поглиблення інтеграції з Російською Федерацією. Поруч із критикою "бандерівщини", "українського націоналізму" серед образів історичної пам'яті стали поширюватися образи "донецьких козаків", які виступали символом "оборони Донбасу", "захисниками Вітчизни та православної віри". Причому православний Донбас протиставлявся католицьким західноукраїнським областям, а федералізація України подавалася як найбільш виважений засіб подолання політичної кризи.

Важливо відзначити, що після кількох вкрай жорстоких спроб придушити протестний рух, який отримав загальну назву "Євромайдан", частина провідних бізнесменів Донбасу, у тому числі й Р. Ахметов, висловилися за виключно мирне вирішення конфлікту, необхідність збереження соборності України, а також проти втілення у життя процесу федералізації [45]. За повідомленням "Інтерфакс-України" 18 лютого 2014 р. його прес-служба підкреслила, що людські жертви неприпустима плата за політичні помилки. Р. Ахметов наголосив на необхідності зупинити кровопролиття, тим самим фактично, підтримавши "Євромайдан" [46]. До речі, зі схожою заявою 18 лютого 2014 р. виступив також В. Пінчук, зазначивши, що з часу відновлення Української держави вдавалося уникати кровопролиття [47]. Відзначимо, що такі заяви певною мірою сприяли уникненню деякими виданнями Донбасу різких коментарів щодо дій євромайданівців або ж повному відключенню інтернет-ресурсами функції коментування подій блогерами.

Після розстрілу протестувальників у ніч з 18 на 19 лютого 2014 р. із подальшим самоусуненням В. Януковича від виконання обов'язків Президента України спостерігалося поступове зникнення з мас-медіа Донбасу повідомлень, де акцентувалася увага на відмінностях у оцінці історичних подій жителями різних регіонів України. Натомість стали лунати заклики до порозуміння між населенням різних областей держави із акцентом на тому, що білінгвізм не може бути перешкодою для нього.

Водночас показовим фактом стало поширення у мас-медіа Донбасу 22 лютого 2014 р. інформації про звернення до місцевої влади учасників мітингу у Донецьку із закликом створення загонів козаків, покликаних стати на захист

громадян у випадку, коли "українські екстремісти і радикально налаштовані групи спробують дестабілізувати обстановку у регіоні". У зв'язку з цим, члени деяких громадських організацій пропонували відкрити Східний фронт, покликаний охороняти "рубежі Донбасу від бандерівської нечисті і фашистської чуми". Відзначалося, що на підкріплення своїх закликів проводилася реєстрація активістів, які зголосилися брати активну участь у цій справі, а також лунали неодноразові звернення до місцевого керівництва видати активістам зброю для захисту Донбасу [48].

24 лютого 2014 р. керівник прес-служби Української православної церкви Московського патріархату, голова Синодального інформаційно-просвітницького відділу УПЦ (МП) протоієрей Георгій (Коваленко) закликав громадян Російської Федерації не називати громадян України фашистами та націоналістами [49].

Проведене дослідження дозволило визначити, що вплив мас-медіа Донбасу на формування регіональної ідентичності місцевого населення наприкінці XX – на початку XXI ст. Полягав у дискурсі про регіональну ідентичність, дискурс-конфлікт та конфлікт дискурсів. Власне, регіональна ідентичність трактувалася з огляду на її культивацію як одне із важливих надбань краю, яке дозволяло зберегти "традиційні цінності" мешканців усупереч прагненню деяких політичних сил до їх нівелювання та розмивання. Воно також слугувало для дифамації противників ідеалізації "донецької ідентичності" та мало на меті об'єднання жителів Донбасу навколо ідеї протистояння "виявам націоналізму з боку західноукраїнського населення". Конфлікт дискурсів особливо чітко виявився на початку XXI ст. в умовах посилення політичної боротьби і зосереджувався у сфері формування уявлення про Донбас, як про регіон, де відсутнє міжетнічне протистояння та успішно розвивається промислове виробництво, на противагу твердженню про Донбас, як край, де більшість населення не в ладах із законом. Мовне питання у мас-медіа дискурсі набирало гостроти переважно напередодні і під час проведення відповідних виборчих кампаній, слугуючи одним із засобів мобілізації електорату так само, як і обговорення зовнішньополітичного курсу України.

Використання різних оцінок подій минулого мало забезпечувати відповідний вплив на формування історичної пам'яті, а виділення найбільш конфліктних трактувань – фокусування уваги на подіях минулого, а не проблемах сьогодення. Використання лексичних обмежувачів виконувало функцію обмеження відповідальності, приховування ставлення до інформації та захисту від небажаних інтерпретацій, що залишається нетиповим для комерціалізованого дискурсу засобів масової інформації і може слугувати однією з ознак загальної маніпулятивності.

У дискурсі відзначено перевагу лексичних стилістичних засобів у вигляді ідеологічних оціночних епітетів та метафор, а також накладання табу на подання альтернативної інформації, що супроводжувалося посиланнями на не завжди вірогідне джерело інформації, подвійні посилання, які мали б характеризувати міру інтерпретації поданих даних. Структура і прийоми подачі аргументації і контраргументації дискурсивних версій формування регіональної ідентичності населення Донбасу у певних мас-медіа наводить на думку про зацікавленість російської сторони у формуванні уявлень про Донбас як про "виключно російський край" із ігноруванням участі українського населення в освоєнні й господарському розвитку регіону. А відтак деякі досліджені дискурсивні версії дійсності містять певні стереотипи і застереження, що мають на меті формування конфліктного середовища в українському суспільстві у вісі Схід-Захід. Водночас наприкінці лютого 2014 р., після самоусунення В. Януковича від влади і прийняття 1 березня 2014 р. Державною думою Російської Федерації рішення про дозвіл Президенту Росії В. Путіну ввести російські війська на територію

України у мас-медіа як Донбасу, так і всієї України окреслилася певна тенденція до скорочення кількості публікацій, де східноукраїнське та західноукраїнське населення протиставлялося одне одному. Натомість стали поширюватися судження про необхідність збереження соборності України із критикою сепаратистських висловлювань та настроїв.

Список використаних джерел

1. *Тишков В.* Этнический конфликт в контексте обществоведческих теорій [Електронний ресурс] / В. Тишков // Режим доступу: www.impulse.kz/mif/Obch/teor.html 2. *Масненко В.* Історична пам'ять як основа формування національної свідомості / В. В. Масненко // Укр. іст. журн. – 2002. – № 5. – С. 54. 3. *Туренко О.* Обрії принципу солідарності Донбасу: соціально-філософська розвідка питання / О. Туренко // Схід. – 2009. – № 7. – С. 122. 4. *Марченко Т.* Донбассу выгодна провинциальность [Електронний ресурс] / Т. Марченко // Режим доступу: http://www.salon.donetsk.ua/rubrics/12044.php 5. *Корнилов В.* Была такая республика / В. В. Корнилов // Жизнь. – 1993. – 23 февр.; *Корнилов В.* Забытая страна / В. В. Корнилов // Донецкий кряж. – 1998. – 19 февр.; *Корнилов В.* Однажды была такая страна / В. В. Корнилов // Салон Дона и Баса. – 2004. – 10 дек. 6. *Федорчук С.* Розпізнавання Донбасу [Електронний ресурс] / С. Федорчук // Режим доступу: http://www.ukrnationalism.org.ua/publications/?n=1279 7. На Донбассе раздают паспорта "Донецкой республики" [Електронний ресурс] // *Режим* доступу: http://comments.ua/politics/451176–donbasse-razdayut-pasporta-donetskoy.html 8. *Корнилов В.* Однажды была такая страна / В. Корнилов // Салон Дона и Баса. – 2004. – 10 дек. 9. *Иванов А.* Никотин национализма и Табачник / А. Иванов // Донецкий кряж. – 2010. – 19–25 марта; *Болезни* истории [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://dkr.com.ua/index.php?new=12275. 10. *Иванов А.* Бандеро-европейская несовместимость / А. Иванов // Донецкий кряж. – 2010. – 5–11 марта. 11. *Польский* шлагбаум для львовских бандеровцев [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://dkr.com.ua/index.php?new=13336 12. *Канадцы* продвигают Бандеру в герои [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://donbass.ua/news/politics/2011/01/12/juschenko-vlast-otmeniv-prisvoenie-zvanija-geroi-ukrainy-bandere-brosila-vyzov-obschestvu.html 13. *Гордеева Л.* Гаранта с Бандерой – к суду! / Л. Гордеева // Донецкий кряж. – 2010. – 5–11 февр. 14. *Дубовой Г.* Украинцы сжигают паспорта [Електронний ресурс] / Г. Дубовой // Режим доступу: http://www.salon.donetsk.ua/rubrics/11053.php 15. *Бутенко Е.* В "донецком" деле Бандеры сегодня поставит точку Высший администуд [Електронний ресурс] / Е. Бутенко // Режим доступу: http://www.salon.donetsk.ua/rubrics/11886.php 16. *Надання* Бандері Героя України знеславило державу [Електронний ресурс] // Режим доступу : http://www.ngo.donetsk.ua/news/nadannya-banderi-geroya-ukrayini-zneslavilo-derzhavu 17. *Герман* считает, что Бандера, Шухевич и Сталин останутся героями украинцев [Електронний ресурс] // Режим доступа: http://www.donbass.ua/tags/stepan-bandera.html; Мы за ценой не постоим… [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://dkr.com.ua/index.php?new=14513 18. *Сычев И.* Враги Победы и их покровители / И. Сычев // Донецкий кряж. – 2013. – 17–23 мая. 19. *Корнилов В.* Фашистская "украинизация" Донбасса: по материалам оккупационной прессы [Електронний ресурс] / В. Корнилов // Режим доступу: http://kornilov.name/fashistskaya-ukrainizatsiya-donbassa-po-materialam-okkupatsionnoy-pressyi/ 20. *Иванов А.* Олег Романько: "Отношение к колаборационизму – свидетельство цивилизационного раскола Украины" / А. Иванов // Донецкий кряж. – 2013. – 10–16 мая. 21. *История* России. XX век. 1939–2007. – М.: АСТ-Астрель, 2009. 22. *Михайлова Е.* Волынь: кровавое лето 1943-го и демагогия 2013 года / Е. Михайлова // Донецкий кряж. – 2013. – 26 июля–1 авг. 23. *Дмитриевский А.* Дурман националистических иллюзий / А. Дмитриевский // Донецкий кряж. – 2013. – 12–18 апр. 24. *Семенов С.* Мы и соседи в зеркале контрастов / С. Семенов // Донецкий кряж. – 2013. – 5–11 апр. 25. *Иванов А.* Сергей Марков: "Свобода" и олигархи мешают Президенту / А. Иванов // Донецкий кряж. – 2013. – 1–7 марта. 26. *Лях Л.* "А кони все скачут и скачут…" / Л. Лях // Донецкий кряж. – 2013. – 8–14 марта. 27. *Гончаров Д.* Киевских "руховцев" заставили взять свои слова обратно / Д. Гончаров // Донецкий кряж. – 2013. – 1–7 марта; *Бутюгин А.* Проект "Поиск исторической правды": цель и ожидаемые результаты / А. Бутюгин // Донецкий кряж. – 2013. – 22–28 марта; *Михайлова Е.* Мы – ваши внуки. И мы не сдадимся! / Е. Михайлова // Донецкий кряж. – 2013. – 10–16 мая. 28. *Семенов С.* Мы и соседи в зеркале контрастов / С. Семенов // Донецкий кряж. – 2013. – 5–11 апр.; *Черепахин Ю.* Русофобия – смертельная болезнь для Украины / Ю. Черепахин // Донецкий кряж. – 2013. – 29 мар. – 4 апр. 29. *Гордеева Л.* Фашизм на Украине: угроза или реальность / Л. Гордеева // Донецкий кряж. – 2013. – 26 июня – 4 июля. 30. *Поскребышев В.* Фашизм пора остановить! / В. Поскребышев // Донецкий кряж. – 2013. – 14–20 июня. 31. *Михайлова Е.*

Интернационалист против неофашистов / Е. Михайлова // Донецкий кряж. – 2013. – 21–27 июня. 32. *Черепахин Ю.* Русофобия – смертельная болезнь для Украины / Ю. Черепахин // Донецкий кряж. – 2013. – 29 марта – 4 апр. 33. *Лях Л.* Праздник, которого нет / Л. Лях // Донецкий кряж. – 2013. – 28 июня – 4 июля. 34. *Иванов А.* Независимость: горечь правды / А. Иванов // Донецкий кряж. – 2010. – 20–26 авг.; *Сагань Ю.* Послесловие к независимости / Ю. Сагань // Донецкий кряж. – 2010. – 27 авг. – 2 сент.; *Сагань Ю.* Украинцы: нищие, но гордые / Ю. Сагань // Донецкий кряж. – 2010. – 3–9 сент. 35. *Гатяш В.* Мені 14 років. Я українець / В. Гатяш // Дзеркало тижня. – 2005. – № 46 (574). – 26 листоп. 36. *Федькин И.* О Донбассе и донбасском патриотизме / И. Федькин // Донецкий кряж. – 2010. – 5–11 февр. 37. *Иванов А.* Олесь Бузина: "Федеративное устройство сразу покажет, чего стоит каждый регион" / А. Иванов // Донецкий кряж. – 2010. – 28 мая – 3 июня. 38. *Иванов А.* Мысли об украинском федерализме / А. Иванов // Донецкий кряж. – 2010. – 26 нояб. – 2 дек. 39. *Иванов А.* Денис Денисов: "Для Украины наиболее приемлима федерация" / А. Иванов // Донецкий кряж. – 2010. – 15–21 окт. 40. *Михайлова Е.* Цивилизационный выбор / Е. Михайлова // Донецкий кряж. – 2013. – 26 июля – 1 авг. 41. *Стретта О.* Шансон по-львовски / О. Стретта // Донецкий кряж. – 2013. – 1–7 марта. 42. *Бунтовский С.* Была такая русская страна [Електронний ресурс] / С. Бунтовский // Спецназ России. – 2007. – № 4 (127) // Режим доступу: http://specnaz.ru/article/?1073 43. *Дмитриевский А.* Необычный доклад в Адмиралтействе / А. Дмитриевский // Донецкий кряж. – 2013. – 8–14 марта; *Иванов А.* Русские Колумбы Донбасса // А. Иванов // Донецкий кряж. – 2013. – 1–7 марта. 44. *Смуток М.* Донбаська ідентичність: аналіз кількох концепцій [Електронний ресурс] / М. Смуток // Режим доступу: http://ukrconsensus.org.ua/analytics/40–donbaska-identichnist-analiz-kilkox-koncepcij.html 45. *Ахметов* поплатился за то, что между строк поддержал Майдан [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://sled.net.ua/node/11374 46. *Человеческие* жертвы – недопустимая цена за политические ошибки, – Ахметов [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://comments.ua/politics/452816–chelovecheskie-zhertvi-nedopustimaya-tsena.html 47. *Пінчук* закликав до компромісу, до якого ще зранку "не були готові" [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://tyzhden.ua/News/102287 48. *Донецкие* казаки и политики потребовали открытия Восточного фронта и выдачи оружия [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://donbass.ua/news/region/2014/02/22/doneckie-kazaki-i-politiki-potrebovali-otkrytija-vostochnogo-fronta-i-vydachi-oruzhija-foto.html 49. *УПЦ (МП)* призвала россиян не называть украинцев фашистами и "бендеровцами" [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://zn.ua/UKRAINE/upc-mp-prizvala-rossiyan-ne-nazyvat-ukraincev-fashistami-i-benderovcami-139632_.html.

Юрий Николаец

РОЛЬ МАСС-МЕДИА ДОНБАССА В ФОРМИРОВАНИИ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ НАСЕЛЕНИЯ РЕГИОНА В КОНЦЕ XX – НАЧАЛЕ XX В.

В статье проанализированы основные дискурсивные практики масс-медиа Донбасса в деле формирования исторической памяти региона. Выяснено зависимость их направленности от реалий политической борьбы и проведения избирательных кампаний. Определено основные печатные издания и интернет-ресурсы, которые обеспечивают наибольшее информационное влияние на население Донбасса.

Ключевые слова: масс-медиа, критический дискурс-анализ, контент анализ, Донбасс, историческая память, историческое сознание.

Yuriy Nikolayets

THE ROLE OF THE DONBASS MEDIA IN THE FORMATION OF THE HISTORICAL MEMORY OF POPULATION OF THE REGION AT THE END OF THE 20TH – THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY

In the article analyzes the main discursive practices of the media in the case of Donbass historical memory region. It is shown dependency of direction from the realities of political struggle and of electoral campaigns. The main publications and online resources that provide the greatest impact on population information Donbass.

Key words: media, critical discourse analysis, content analysis, Donbass, historical memory, historical consciousness.

УДК 93 (07)

Наталія Ігнатенко

СИСТЕМА ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ВЧИТЕЛІВ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1919–1939 РР.)

У статті проаналізовано систему підвищення кваліфікації вчителів загальноосвітніх навчальних закладів Східної Галичини у міжвоєнний період. Досліджено діяльність Державних вакаційних курсів для вчителів народних і середніх шкіл. Розглянуто методику підвищення кваліфікації на Вищих учительських курсах. Визначено особливості перепідготовки вчителів українських шкіл різних рівнів.

Ключові слова: Східна Галичина, підвищення кваліфікації вчителів, Державні вакаційні курси, Вищі учительські курси, всеукраїнський інститут підвищення кваліфікації педагогів.

Відродження національної школи в Україні неможливе без розв'язання питань підготовки вчителів нової генерації, здатних реалізувати головну мету школи: виховати національно свідому, духовно багату, всебічно розвинену особистість з урахуванням її індивідуальних особливостей, задатків, здібностей. Відповідно, успішно адаптуватися в сучасній школі й виконати поставленні перед учителем завдання може тільки національно свідомий педагог – фахівець, який вільно орієнтується у реаліях суспільного життя. Зазначені обставини істотно змінюють функції сучасного педагога, а тому сьогодні й виникла проблема покращення фахової підготовки вчителя, головним завданням для якого має стати постійне професійне самовдосконалення.

Важливе значення для сучасного національно-культурного відродження має досвід попередніх поколінь, ретроспективний аналіз якого дає можливість збагнути особливості сьогодення, уникнути помилок у майбутньому.

В історії розвитку освіти Східної Галичини помітне місце займає період з 1919 до 1939 року, для якого характерна не лише боротьба за існування української школи, а й пошук шляхів оновлення загальноосвітньої системи: переосмислення її мети, змісту, шляхів реалізації основних завдань та функцій. Автори нових концепцій навчального процесу і змісту освіти сформували сучасні погляди на теорію навчання. Перевагу отримали концепції матеріальної освіти – це, в свою чергу, зумовило відмову традиційної школи від догматичних способів навчання та спонукало появу концептуально нових поглядів на дидактику [1, с. 9].

Практична реалізація інноваційних педагогічних теорій лягла на плечі вчителя, який, за висловом Я. Мацюка, "став перед важким питанням: як приноровити себе до тих великих умов, які ставить до нього нова школа, що пускається на шлях обнови. Щоб їм відповісти, мусить учитель бути, з одного боку, паном знання дитячої душі, з другого ж боку, мусить він зазнайомитись з цілою суспільною структурою, з цілим навалом суспільних ускладнень, які становлять всеобіймаюче середовище його виховної праці" [2, с. 69].

Задоволення запитів нової школи вимагало високого рівня фахової підготовки вчителів, але натомість у регіоні чітко простежувалася діаметрально протилежна ситуація. Так, за статистикою 1925 р., у народних школах Східної Галичини працювало 23000 некваліфікованих або недостатньо підготовлених педагогічних працівників. У середніх школах і семінаріях становище було ще гіршим – відсоток таких кадрів сягнув 43 % [3, с. 17–18]. Отож, підвищення рівня фахової підготовки вчителів стало першочерговим стратегічним завданням досліджуваного періоду.

У Східній Галичині в міжвоєнну добу було створено навіть систему заходів для підвищення кваліфікації вчителів.

Для підвищення кваліфікації діяли Державні канікулярні (вакаційні) курси для вчителів народних і середніх шкіл. Їх мета – "розширення і поглиблення наукової підготовки під взором справжньої тематики наукової, але не пов'язаної з шкільною учительською працею" [4, с. 18]. Робота канікулярних курсів була спрямована на підвищення кваліфікації, а також на підготовку кандидатів для Вищих учительських курсів. Такі курси проводилися окремо для вчителів початкових і середніх шкіл. Для вчителів середніх шкіл вони організовувалися відповідно до рівня підготовки: для кваліфікованих та некваліфікованих. На перших ознайомлювали з важливими науковими темами, актуальними проблемами дидактики та громадсько-державного виховання. Курси для некваліфікованих учителів передбачали підготовку слухачів до екзамену

Уже в перші роки існування Львівської чоловічої семінарії при ній були створенні вищезгадані вакаційні курси, керував якими директор закладу. Навчання проводили професори і викладачі даної семінарії. Слухачами були вчителі з різних місцевостей, яких направляла Крайова Шкільна Рада. Училися на курсах один місяць (по 30 годин на тиждень). Вчителі поглиблювали свої знання з елементарних наук, методики викладання польської мови, загальної географії, історії, математики, господарства. Після закінчення курсів слухачі отримували відповідне свідоцтво [5, с. 41].

Зауважимо, що участь учителів під час навчання на вакаційних курсах сприяла не тільки формуванню їх світогляду, але й розвитку організаційних здібностей, підготовці до національно-громадського виховання молоді. Підтвердженням того, що значна увага на вакаційних курсах приділялася культурній програмі, є лист повітової шкільної ради (м. Заліщики). Саме там (у Кураторії Шкільного Округу) повинні були відбуватися вакаційні курси географічно-природничої групи, організовані повітовим осередком "Рідної Школи". Повітова рада 22 травня 1929 року повідомляла, що "умови побуту на курсах будуть дуже гарні, ... курси принесуть слухачам фізичну користь, додадуть сили і енергії до наступної праці на ниві освіти. Залучення найкращих педагогічних сил для проведення лекцій дає понад усі сумніви впевненість, що слухачі отримають велику користь з пропонованих предметів. Заплановані відділом краєзнавства різноманітні екскурсії в околиці повіту розширять кругозір слухачів і принесуть насолоду" [1, с. 28].

Крім того, проводилися Державні вакаційні курси для вчителів середніх шкіл та закладів з підготовки вчителів. Такі курси, з погляду їх організації, практично не відрізнялися від аналогічних для вчителів народних шкіл і проводилися упродовж 3–4 тижнів літніх канікул. Однак зміст навчання на них був набагато складнішим і передбачав висвітлення наукових проблем стосовно конкретного предмета, загальних питань дидактики, педагогіки і психології та проблем громадсько-державного виховання [1, с. 30].

Однією з важливих форм підвищення кваліфікації були Вищі учительські курси. Розраховані на дворічну підготовку слухачів, вони працювали у Львові, Варшаві та інших містах. Про основні напрямки діяльності курсів повідомляє педагогічний часопис "Учительське слово". У ньому зазначається, що протягом 1938–1939 рр. в рамках державних Вищих учительських курсів працювали три групи – гуманітарна (Варшава, Краків), географо-природнича (Львів, Варшава) та математично-природнича (Познань, Варшава) [6, с. 32]. Слухачі за бажанням обирали для вивчення одну групу предметів. Наприклад, на Вищих Учительських Курсах у Львові 1936 р. була запроваджена відповідна система навчання. Усі предмети поділялися на основні та додаткові. До основних належали дисципліни, які були обов'язковими для всієї групи: це педагогічні

предмети та наука про сучасну Польщу. Інші предмети, хоч і вважалися основними, могли обиратися за бажанням слухачами. Це польська мова, історія, географія, природознавство, математика, співи, фізичне виховання, малювання, практичні заняття [1, с. 32–33]. Зауважимо, що курси існували не лише для вчителів-предметників, а й для інших категорій шкільних працівників (вихователів, інспекторів тощо).

Проблема підвищення кваліфікації в галузі шкільництва була на той час дуже актуальною, а інколи – навіть болючою. Щоб обійняти посаду вчителя, треба було перемогти у відповідному конкурс, а для участі у ньому необхідно було мати кваліфікацію. Для одержання кваліфікації на основі свідоцтва зрілості вчительських семінарій або різних учительських курсів необхідно було скласти практичний іспит, який (на кваліфікацію вчителя початкової школи) кандидат мав право складати на третьому році роботи. Комісія екзаменувала вчителя з 18 предметів. Іспит був дуже складним, у деяких випадках він тривав 4 години. Тому закономірно, що 75 % молодих учителів не складали його з першого разу. Ті кандидати, що за третім разом не склали екзамену, звільнялися з посади [7, с. 120–121].

Екзамен на право обіймати посаду вчителя середньої школи складався із наукової та педагогічної частини. Перша передбачала пред'явлення конспекта опрацьованої наукової літератури та усне опитування з наукових основ відповідно до спеціальності. Друга частина – це усний іспит з педагогіки і методики викладання окремих предметів та проведення пробного уроку. Крім того, іспит на вчителя середньої школи мав право складати кандидат із стажем практичної роботи не менше 5 років [4, с. 19].

Учителі деяких середніх, фахових шкіл та учительських семінарій, які мали визнану кваліфікацію, необхідну для викладання в загальному шкільництві, не складали практичний іспит. Від цієї форми контролю також могли бути звільнені окремі педагоги, які досягли значних успіхів у роботі. Рішенням Міністерства освіти про звільнення від іспиту автоматично встановлювалася кваліфікація для присвоєння вчительського звання. Учителі, які мали диплом з правом викладання тільки окремих предметів, складали практичний іспит за тими ж нормами, що й інші, але показові лекції мали проводити тільки зі своєї спеціальності.

Щоб скласти професійний екзамен, тобто атестуватися, учитель подавав спеціальну заяву, до якої додавалися список опрацьованих книг та підручників, письмовий виклад змісту не менше двох педагогічних творів, інформація з місця роботи, а також характеристики від декількох дітей, які впродовж навчального року навчалися у кандидата. Іспит складався з трьох частин: письмової роботи, пробної лекції (тобто уроку) і колоквіуму. До письмового іспиту претендент отримував дві теми, а розкривав одну з них. На роботу відводилося чотири години: за згодою комісії дозволялося користуватися необхідними джерелами. Якщо були помічені порушення встановлених правил, то кандидат взагалі усувався від іспиту [4, с. 20].

Піклуючись про кадри вчителів-українців, громадські й педагогічні товариства приділяли значну увагу підвищенню кваліфікації українського вчительства. На особливу увагу у цьому контексті заслуговують курси україністів, що сприяли виробленню загальної позиції, єдиного підходу до вивчення української мови та літератури. Навчання на курсах складалося з двох частин: теоретичної та практичної. У рамках проведення першої частини читалися й обговорювалися доповіді та реферати з актуальних проблем україністики, другої – зразкові лекції досвідчених науковців та кращих вчителів, що згодом реферувалися на сторінках педагогічних часописів [1, с. 46–47].

Курси для вчителів ("з метою поповнення фахової педагогічної освіти свойого народного вчительства сучасними теоретичними і практичними досягненнями педагогії") проводила і Головна Управа "Рідної Школи". Зокрема, на таких

курсах у Львові, що відбувалися 1933 р., відомі професори ознайомлювали слухачів із широким колом наукових та навчально-виховних проблем. Слід зазначити, що окремі курси на історичну тематику (“Українська історіографія”, “В чім лежить засаднича відмінність історії України від історії Московщини” та “Причини наших давніх та новіших політичних катастроф”) тут читав Терлецький [8, с. 60–61].

У Східній Галичині в міжвоєнну добу існувала певна система методичної роботи з учителями. Так, за розпорядженням Міністерства освіти з 1919 року регулярно відбувалися районні учительські конференції. Аналізуючи практику проведення цих заходів, відзначимо доцільну і для нашого сьогодення вимогу обов’язкової підготовки кожного учасника до дискусії. Проте у проведенні лекцій на районних конференціях було багато формалізму [1, с. 38–41].

У досліджуваному регіоні практикувалася така форма підвищення кваліфікації як гуртки з обміну досвідом роботи (праобраз сучасних методичних об’єднань). Поширеними вони були серед учителів початкової школи – і це зрозуміло, зважаючи на їх велику кількість. На засіданнях цих гуртків розглядалися теоретичні та практичні питання. Найчастіше проводилися показові лекції та заслуховувалися реферати, а потім відбувалося їх обговорення [9, с. 9].

Для поглиблення знань учителів Головна Управа “Рідної Школи” видавала методичні поради і вказівки з проблем організації навчально-виховної роботи. Після інспектування практикувалися також узагальнюючі бесіди з педагогами, коли інспектор робив свої зауваження і надавав пропозиції. Це допомагало вчителям під час підготовки і складання кваліфікаційних іспитів перед іспитовою комісією “Рідної Школи”.

Питання вдосконалення методики викладання шкільних предметів активно обговорювалися на сторінках західноукраїнської періодичної преси. Практично в усіх часописах був розділ “Методика і шкільна практика”, а в журналі “Шлях виховання і навчання” з 1931 року існував окремий додаток з аналогічною назвою. Періодичні видання намагалися окреслити шляхи удосконалення навчання і виховання учнів шкіл усіх типів, ознайомити педагогів із результатами запровадження новинок психолого-педагогічної науки у навчальних закладах різних країн.

Ще однією важливою формою підвищення кваліфікації галицьких вчителів були педагогічні виставки, на яких представлялися в документах, матеріалах та наочності кращі здобутки щодо організації українського шкільництва. Деякі експонати ілюстрували організацію навчання з конкретного предмета в різних типах шкіл. Були також представлені допоміжні засоби навчання, які виготовляли учні та їхні наставники [1, с. 51].

Загалом, у міжвоєнний період на Наддніпрянській Україні система підготовки педагогів пройшла кілька етапів становлення і розвитку. Підвищення кваліфікації відбувалося на короткотермінових курсах, конференціях, нарадах та семінарах [10, с. 154]. Проте на курсах переважно обговорювалися теоретичні питання, тому практичної допомоги вчителеві бракувало. Починаючи з 1930 р., замість короткотермінових заходів було створено заклади, що працювали протягом цілого року, дотримуючись точних методичних рекомендацій. У центрі системи цих закладів був Всеукраїнський інститут підвищення кваліфікації педагогів [11, с. 162]. На жаль, подібного координаційного центру на теренах Східної Галичини не існувало.

Пошуки галицьких вчителів завжди знаходили підтримку в педагогічних часописах. Показником цього, наприклад, був оголошений редакцією “Учительського слова” конкурс на кращі методичні розробки на українознавчу тематику в народних школах. Це стимулювало вчителів до осмислення та збагачення власного досвіду.

Отже, проблемам підвищення кваліфікації вчителів у Східній Галичині в міжвоєнний період надавалося великого значення. Було створено чітку систему закладів, до якої увійшли Вищі учительські курси, канікулярні (вакаційні) курси, міжшкільні сходини, педагогічні виставки тощо. З метою удосконалення фахової підготовки педагогів запроваджувались такі форми навчання, як зразкові лекції та їх обговорення, гуртки з обміну досвідом роботи, районні конференції. На сторінках періодики в розділі "Методика і шкільна практика" постійно друкувалися матеріали, що узагальнювали кращий педагогічний досвід. У досліджуваний період також було запроваджено атестацію вчителів, розроблено методику підготовки та проведення професійних іспитів, що об'єктивно вимагали від учителів працювати над підвищенням рівня своєї кваліфікації та самовдосконаленням.

Список використаних джерел

1. *Завгородня Т. К.* Підвищення професійної кваліфікації вчителів Галичини (1919–1939 роки): Дидактичний аспект / Т. К. Завгородня. – Івано-Франківськ: Плай, 1999. – 89 с. 2. *Мацюк Я.* Практичні вчительські іспити / Я. Мацюк // Шлях виховання і навчання. – 1930. – Ч. 3. – С. 69. 3. *Шкільна* політика // Учительське слово. – 1925. – Ч. 4. – С. 17–18. 4. *Завгородня Т. К.* Підвищення кваліфікації вчителів у Галичині (20 – 30-ті роки XX століття) / Т. К. Завгородня // Обрії. – 1998. – № 2. – С. 17–21. 5. *Барна М. М.* Розвиток педагогічної освіти в Галичині (1772–1939) / М. М. Барна // Рідна школа. – 1998. – № 7. – С. 33–48. 6. *Вищі* учительські курси // Учительське слово. – 1938. – Ч. 5. – С. 32. 7. *Завгородня Т. К.* Дидактична думка в Галичині (1919–1939 роки) / Т. К. Завгородня. – Івано-Франківськ: Плай, 1998. – 167 с. 8. *Педагогічний* курс українського народного вчительства "Рідної школи" у Львові // Шлях виховання і навчання. – 1933. – Ч. 1. – С. 60. 9. *Sprawozdanie* dyrekcji państwowej seminarjum nauczycielskiego męskiego im. Henryka Sienkiewicza w Tarnopolu za rok szkolny 1927 / 1928. – ДАТО, ф. 409, оп. 1, сп. 1, арк. 1–70. 10. *Дерев'яна Л. Й.* Розвиток творчих здібностей учнів у загальноосвітніх школах Галичини (1900–1939) / Л. Й. Дерев'яна. – Тернопіль: Підручники і посібники, 1999. – 150 с. 11. *Сігаєва Л. Є.* Підвищення кваліфікації вчителів на Україні в 30-ті роки XX століття / Л. Є. Сігаєва // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 3. – С. 161–165.

Наталия Игнатенко

СИСТЕМА ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ В ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЦИИ В МЕЖДУВОЕННЫЙ ПЕРИОД (1919–1939)

В статье рассмотрена система повышения квалификации учителей общеобразовательных школ в Восточной Галиции в междувоенный период. Исследована деятельность Государственных каникулярных курсов для учителей народных и средних школ. Проанализирована методика повышения квалификации на Высших учительских курсах. Изучена специфика переподготовки учителей украинских школ разных уровней.

Ключевые слова: Восточная Галиция, повышение квалификации учителей, Государственные каникулярные курсы, Высшие учительские курсы, Национальный институт повышения квалификации учителей.

Nataliya Ignatenko

TEACHER TRAINING SYSTEM IN THE EASTERN GALICIA IN THE INTERWAR PERIOD (1919–1939)

Is considered in the article building skills of teachers of secondary schools in Eastern Galicia in between.We investigated the activities of State holiday courses for teachers of secondary schools. Analyzed method of the Higher teachers training courses. Examined the specificity of refresher courses for teachers of Ukrainian schools of different levels.

Key words: Eastern Galicia, training of teachers, Government, Higher vacational courses teachers courses, National Institute for advanced teacher training.

ПРАЦІ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

УДК 94 (477) 378.34

Ольга Мазурок

РОЛЬ СТУДЕНТСЬКОГО СУДУ У ДІЯЛЬНОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СТУДЕНТСТВА “ПРОФОРУС” НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ УПРОДОВЖ 1921–1926 РР.

У статті йдеться про діяльність та роль суду професійної організації українського студентства “Профорус” на західноукраїнських землях у 1921–1926 рр.

Ключові слова: “Профорус”, студентський суд, студентство, УКСР, західноукраїнські землі.

Досліджена проблематика є актуальною оскільки дає змогу на основі низки архівних матеріалів проаналізувати роль студентського суду, як самостійного органу, у діяльності професійної організації українського студентства “Профорус”, що діяла на теренах західних земель України впродовж 1921–1926 рр.

Наукова новизна статті полягає у тому, що у публікації вперше зроблено спробу дослідження ролі студентського суду у діяльності професійної організації українського студентства “Профорус” в 1921–1926 рр. на основі неопублікованих архівних матеріалів.

Мета статті – проаналізувати діяльність студентського суду “Профорусу” та визначити його роль у функціонуванні організації.

Основні завдання наукової публікації обумовлені аналізом статуту “Профоруса” та ухвалами студентського суду, їх виконання усіма структурами організації.

Хронологічні рамки статті охоплюють 1921–1926 рр., оскільки дана організація активно діяла у зазначений період.

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано науковцями, однак у них лише частково згадується організація “Профорус”. Зокрема, поява та діяльність Центрального союзу українського студентства висвітлена у працях О. Гуменюк “Центральний союз українського студентства – провідна організація української студентської еміграції в культурно-освітній сфері” [1, с. 110–118], В. Тарабан “Утвердження та діяльність центрального союзу українського студентства у 20-і роки XX ст.” [7, с. 200]. Більш детально про діяльність “Профорусу” описано у наукових статтях О. Мазурок “Особливості структурної організації української студентської професійної організації “Профорус” [2, с. 62], “Участь української професійної організації українського студентства “Профорус” у покращенні матеріального становища студентства на західних землях України в 1921–1926 рр.” [3, с. 18], “Роль української студентської крайової ради у діяльності “Профорусу” упродовж 1921 – 1926 рр.” [4, с. 162], “Участь тернопільських студентів у діяльності професійної організації українського студентства “Профорус” у 1921–1926 рр.” [5, с. 204], “Культурно-освітня та видавнича діяльність професійної організації українського студентства “Профорус” на західноукраїнських землях у 1921–1926 рр.” [6, с. 71].

Основу джерельної бази складають архівні матеріали Центрального державного історичного архіву України в м. Львові, фонд 399 – "Професійна організація українського студентства "Профорус".

Аналізуючи історичні праці та джерельну базу наукової проблематики, приходимо до логічного висновку про те, що досліджувана тематика на сьогодні ще не стала об'єктом спеціального вивчення науковцями.

Для проведення діяльності студентська організація "Профорус" характеризувалася широкою і добре налаштованою структурою, що забезпечувало їй повноцінну й ефективну роботу. Органи товариства були представлені в усіх округах та повітах та керувалися рішенням, що надходили від Головної ради у Львові.

Важливу роль у житті і діяльності "Профоруса" відігравав студентський суд, який представляв собою юридичний орган організації. Суд складався з 5 членів, вибраних крайовим з'їздом "Профоруса" і поширював свою компетенцію на усіх членів організації. В основному суд вирішував спірні питання між окремими організаціями "Профоруса", членами організації та установами [9, арк. 4]. Голова суду приймав та розглядав усі письмові справи, що надходили про студентів, слідкував за своєчасним поступленням справ. Секретар – вів протоколи засідань і вписував їх до книги засідань.

До компетенції студентського суду входили питання, що стосувалися порушень членами "Профорусу" норм студентсьої організації чи товариства, невиконання членами обов'язків, покладених на них, спірні питання між членами "Профорусу" за образу честі та гідності.

Основними видами покарання, винесених студентським судом були: догана (усна або письмова), обмеження або позбавлення прав та привілеїв, матеріальне відшкодування (штраф), виключення з членства "Профоруса", бойкот [9, арк. 6].

Студентський суд виступав фактично самостійним органом, який не залежав від голосування на загальних зборах чи з'їздах. Ці факти випливають із прав, якими наділявся юридичний орган. Зокрема, обрання до суду більше членів комісії, ніж це передбачено статутом, неприйняття положень, визначених "Профорусом", а також члени студентського суду не несли відповідальності перед іншими органами Головної ради "Профоруса" та студентськими організаціями [9, арк. 31].

Серед матеріалів студентського суду "Профоруса" про вирішення конфліктних питань членів студентських організації, присутні особисті зізнання студентів, заяви суду про оплату штрафів та інші рішення органу. Наприклад, 18 березня 1922 р. студент права О. Ковальський подав до суду "Профорусу" зізнання про те, що відкрив польській поліції місце знаходження В. Кубішина, якого розшукували уже від 29 жовтня 1921 р.: "Зізнання товариша Омеляна Ковальського студента прав у Тернополі від 18 березня 1922 р. у справі В. Кубішина. Дня 29 жовтня 1921 р. проведено ревізію у товариша Омеляна Ковальського і знайдено відозву. На питання поліції звідки це дістав, без найменшої репресії на нім вказав на товариша Кушніра. Зразу ж поліція почала його шукати. Далі зложив деякі зізнання про читальні при товаристві "Просвіта" у Тернополі щодо котрої взяли у Кушніра протоколи засідання" [10, арк. 1].

У випадку, коли суд проводив розслідування, що стосувалося значної кількості студентів-порушників, розповсюджували спеціальні листи до кожної окружної та повітової студентських рад (ОСР та ПСР) із вказаними точними іменами та прізвищами студентів. Так, зокрема такий "слідчий лист" отримали у січні 1923 р. окружні та повітові ради, у якому перераховувалися наступні студенти, що здійснили правопорушення: Є. Ценевич, В. Масляк, П. Дудкевич, Д. Березинський, М. Дуркот, Г. Лукасевич, М. Михальський, В. Рушкевич,

С. Манджура, М. Гавришко, П. Рудий, М. Чумак, М. Креховецький, О. Макухівна, В. Олійник, В. Добрянський, А. Дзьоба, І. Чорний [8, арк. 3].

Врегульовуючи спірні питання між студентами суд часто притягував одного із винних до сплати штрафу чи моральної компенсації. Зокрема у справі студента філософа П. Кривоносюка проти А. Хруща суд "Профорусу" зобов'язав останнього оплатити 10 тисяч марок польських (м.п.) на товариство Рідна школа. У відповідь студент складав спеціальну заяву: "Заява. На підставі присуду складаю квоту 10 000 м.п. на Рідну школу як кару за чинну обіду П. Кривоносюку студенту філософії у Львові. 29 квітня 1923 р." [10, арк. 10].

У випадку, коли одна зі сторін, за певних причин, не могла бути присутня під час засідання суду, рішення переносили на інший термін. Внаслідок чого позивач мав змогу скласти скаргу до суду: "До Високоповажного Суду. Суд "Профорусу" на засіданні у повному числі членів розглянув свої рішення. Тому що товариш О. Заграй не міг з'явитися вчасно на засідання через хворобу жони, прошу передати йому скаргу обідженим товаришом А. Литвинчуком. Скарга передана на руки УКСР у двох примірниках. Львів, дня 1 мая 1923 р." [10, арк. 11].

Часто студентський суд вирішував питання, що стосувалися отримання документів студентами, які виїхали на навчання за кордон без дозволу Української крайової студентської ради (УКСР). Для того щоб отримати, наприклад, свідоцтво про народження, студент змушений був звертатися з листом проханням до суду про передачу йому відповідних документів. Так, зокрема 26 червня 1923 р. на адресу студентського суду у Львові надійшов лист з наступним змістом: "Високоповажний Пане Добродію! Як Вам відомо може Я знаходжуся поза границею Своєї Батьківщини. До виїзду змусили мене неумолимі умови в яких я не міг більше перебувати. Щоби я міг тут дальше лишитися і собі на удержання заробити конче потребую своїх документів бо без них годі тут дещо дістати. Тому прошу Вас прислати мені мої метрики на адресу: Микола Близнак, Прага, ул. Стефанська 49, 2 ЧСР. Я до своєї жени не можу зараз писати. Тому прошу передати їй вісті про мій теперішній стан і прохання щоби переслати мені свою фотографію разом із документами які пересилатимете Ви. Моя жена хай буде за мене спокійна я собі раду в світі якось дам" [10, арк. 14].

З порушенням з боку студентів до суду "Профорусу" часто зверталися референти УКСР. Оскільки завдання, покладенні Головною радою на студентів інколи не виконувалися. Наприклад, 23 червня 1924 р. економічний референт головної ради звернувся до суду "Профорусу" з повідомленням про те, що студенти Л. Кушко та В. Клименчик, проводячи оподаткування з місцевих громадян у перших числах червня не повернули отримані кошти. Тому Головна рада доручила судові зайнятися розслідуванням справи [10, арк. 18].

До суду надходили також скарги з боку студентів, які не отримували вчасно свідоцтв чи документів про складені іспитів через небажання професорів видавати посвідчення. Зокрема, у червні 1924 р. студент лісової інженерії у Празі звернувся з проханням до суду "Профоруса" з наступним: "У місяці квітні звернувся я до професора товариша Шимоновича з проханням про наданя свідоцтва мені, товаришам Михайлюку та Решитиловичу. Рівночасно професор Шимонович мені заявив що почуває себе ображеним для того що з такими речами звертаються до нього. І не переслав нам свідоцтв" [10, арк. 41].

Усі справи, які надходили до суду, вирішувалися на засіданнях органу. Упродовж квітня–травня 1924 р. відбулося шість засідань суду, на яких вирішувалися конфліктні питання, що виникали між студентами та організаціями [10, арк. 45].

2 квітня 1924 р. відбулося перше засідання суду "Профоруса", на якому головою засідання обрано Т. Яремуша, секретарем – Я. Краснанського. На засіданні прийнято рішення про скликання суду щотижня у середу в другій

половині дня. Також суд визначив для кожної справи окремого прокурора, що вів особисто розслідування [10, арк. 42]. У свою чергу прокурор пропонував президії суду слідчого судю, з яким вів співпрацю.

Наступне засідання суду відбулося 4 квітня 1924 р., на якому розглянули наступні питання: повернення товариша Т. Воробця з польського війська, оскільки до того він організовував пожертвування для "Профорусу"; накладення штрафу у сумі 200 тисяч м.п. на П. Новосельського, внаслідок порушень ним умов членства у студентській секції Дрогобича; винесення покарання для Р. Врублевського, який сприяв занепаду студентської секції у Тернополі [10, арк. 42].

Третє засідання суду "Профоруса", що відбулося 7 травня 1924 р. розглядало справу П. Новосельського, який не з'явився на засідання, тому був позбавлений права членства в організації та секції у Дрогобичі, а також штраф було замінено на 20 злотих, з урахуванням складного матеріального становища повітових студентських рад (ПСР) Дрогобича. Суд зобов'язував сплатити штраф до 10 червня 1924 р. [10, арк. 43].

Щодо справи Т. Воробця, внаслідок розслідування прокуратури виявлено, що зазначений студент на період перебування на службі у польському війську самостійно доручив вести збір коштів двом учням гімназії сестер-василіанок – В. Мулькевич та П. Синиці. Оскільки останні склали перед судом заяви зізнання, було вилучено у них 12 тисяч м.п., які згодом використали на потреби студентських секцій [10, арк. 125].

14 травня 1924 р. відбулося чергове засідання суду, на якому розглядали справу І. Шпура про неправомірне розпорядження зібраним збіжжям під час акції у селі Немилів. Зокрема, низка громадян села засвідчила той факт, що товариш І. Шпур використав частину зібраного на власні потреби. Внаслідок чого суд визнав дії останнього незаконними та зобов'язав до сплати штрафу у сумі 500 тисяч м.п. [10, арк. 43].

На початку червня 1924 р. суд зібрався на п'яте засідання, де розглядав справу, що стосувалася студентів А. Осипчука та Р. Олійника про образу честі та гідності. У зв'язку з тим, що обидва студенти перебували на той час на навчанні у Празі, суд звернувся з проханням до Центрального союзу українського студентства у Празі вирішити конфлікт самостійно і повідомити пізніше суд письмово про результати [10, арк. 44].

Шосте засідання суду "Профорусу", яке мало відбутися 17 червня 1924 р. не було організовано, внаслідок відсутності більшої частини членів органу.

Рішення суду виносилися за допомогою розслідувань, які проводила прокуратура, що діяла окремим органом при суді [10, арк. 116]. Так, зокрема у червні 1925 р. прокуратура при карному відділі суду "Профоруса" у Львові видала спеціальний лист "Внесення на укарання", у якому закликала притягнути до відповідальності Ю. Федорчука: "Прокуратура при карнім відділі Суду "Профорусу" – на внесення Контрольної комісії ПСР Львів вносить до Президії Суду на укарання товариша Федорчука з дня 15 чеврня 1924 р. товариш Федорчука, студента філософії замешканого у Львові при улиці св. Марка, що в січні 1925 р. під час ревізії Провірочна комісія ПСР застала у нього крайньо недбале ведення книг економічного референту ПСР Львів, за це найдено брак суми 150 злотих та за це в час ревізії товариш Федорчук кидався в суперечку та сварку з урядовими органами "Профорусу". За свідків прокуратора вносить: Г. Вівчаренко, І. Глібовицька, М. Царик. В ході розправи відчитані будуть протоколи провір очної комісії" [10, арк. 116].

Оскільки, основним завданням студентського суду "Профорусу" виступало мирне та справедливе врегулювання відносин між членами організації та іншими товариствами, тому УКСР часто зверталася до суду з проханням підтвердження

тих чи інших осіб на посади референтів, секретарів чи голів спеціально створених органів та комісій. Зокрема, під час обрання членів президії з'їзду "Профорусу" 28 травня 1925 р. суд отримав листа з проханням обрати між І. Цурковським та П. Сосенком голову засідання. У відповідь на подібні звернення суд виносив наступні рішення: "До Президії З'їзду "Профорусу" на руки товариша О. Грабського. Суд "Профоруса" як орган для збереження справедливості в організаційному житті "Профорусу" та для нагляду справедливого виконання ухвал органів "Профорусу", повідомляє Президію, що своїм рішенням уклав не властивим виконанням своїх справ товариша Цурковського, тому обрано головою засідання товариша Сосенка. Суд "Профоруса" анулює мандат для товариша Цурковського і залишає за Президією право підбору інших членів засідання. Про свої рішення просимо повідомити суд листом" [10, арк. 115].

Окрім перерахованих скарг, що надходили до суду, також мали місце різноманітні скарги. Наприклад: "Жалоба проти Семена Харамбури абсольвента УВШ замешканого в Яворові. Дня 12 жовтня 1924 р. на вечорницях уладжених українською гімназійною молоддю Семен Харамбура підмовив студентів збойкотувати товаришку Марію Медвецьку, яка висказалася о нім обідливо" [10, арк. 74]. Подібні жалоби надходили до суду не лише від студентів особисто, але і від окремих організацій та установ. Так, зокрема, із жалобою на студента І. Мрица звернувся "Комітет бойкоту українського крайового студентства" про те, що студент склав заяву про вихід із організації однак так і не виконав рішення [10, арк. 76].

Оскільки суд "Профорусу" виступав як самостійний орган і головним завдання вважав підтримання порядку та справедливого виконання установ органів товариства, тому вимагав від Головної ради звітів із діяльності після кожного засідання. На свої прохання юридичний орган отримував листи від УКСР про становище організації та українського студентства на той чи інший період. Так, у березні 1923 р. УКСР відправила листа до суду "Профорусу", у якому повідомляла про складне матеріальне становище організації та необхідність активізації боротьби за легальний університет. Також рада наголошувала на тому, що для ведення повноцінної роботи необхідно, щоб усі члени організації правомірно виконували свої обов'язки, тому зверталася до суду з проханням посилення нагляду та контролю за органами та студентами "Профорусу" [10, арк. 12].

Отже, студентський суд "Профоруса" відігравав важливу роль у діяльності організації, оскільки забезпечував врегулювання спірних питань, що виникали між українським студентством і товариствами. Суд діяв як окрема самостійна організація не підзвітна нікому. Рішення суду виносилися на засіданнях органу. Допоміжну роль відігравала прокуратура, що діяла при суді.

Список використаних джерел

1. *Гуменюк О. А.* Центральний союз українського студентства – провідна організація української студенстької еміграції в кульурно-освітній сфері // Гілея: науковий вісник : зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, УАН; голов. ред. В. М. Вашкевич. – К., 2011. – Вип. 45. – С. 110–118. 2. *Мазурок О. М.* Особливості структурної організації української студентської професійної організації "Профорус" // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – Вип. 2. – С. 62–66. 3. *Мазурок О. М.* Участь української професійної студентської організації "Профорус" у покращенні матеріального становища студентства на західних землях України в 1921–1926 рр. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – Вип. 1. – Ч. 2 – С. 18–22. 4. *Мазурок О. М.* Роль української студентської крайової ради у діяльності "Профорусу" упродовж 1921–1926 рр. // Проблеми та перспективи наук в

умовах глобалізації: матеріали IX Всеукраїнської наукової конференції. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – С. 162–168. 5. *Мазурок О. М.* Участь тернопільських студентів у діяльності професійної організації українського студентства "Профорус" у 1921–1926 рр. // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції "Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення) / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. У двох частинах. Ч. ІІ. – С. 204–207. 6. *Мазурок О. М.* Культурно-освітня та видавнича діяльність професійної організації українського студентства "Профорус" на західноукраїнських землях у 1921–1926 рр. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 71–77. 7. *Тарабан В. М.* Утвердження та діяльність центрального союзу українського студентства у 20-ті роки XX ст. / Держава та армія : [збірник наукових праць] – Львів : Видавництво Національного університету "Львівська політехніка", 2000. – 200 с. – (Вісник / Національного університету "Львівська політехніка"; № 408). – С. 187–191. 8. *Центральний* державний історичний архів України у м. Львів (далі ЦДІАЛ України) ф. 399, оп. 1. спр. 4, арк. 4. 9. *ЦДІАЛ* України, ф. 399, оп. 1. спр. 21, арк. 31. 10. *Там само*, ф. 399, оп. 1. спр. 155, арк. 126

Ольга Мазурок

РОЛЬ СТУДЕНЧЕСКОГО СУДА В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ УКРАИНСКОГО СТУДЕНЧЕСТВА "ПРОФОРУС" НА ЗАПАДНЫХ ЗЕМЛЯХ УКРАИНЫ НА ПРОТЯЖЕНИИ 1921–1926 ГГ.

В статье на основе анализа ряда архивных документов УКСРады западных земель Украины освещается роль студенческого суда в деятельности профессиональной организации украинского студенчества "Профорус".

Ключевие слова: "Профорус", студенческий суд, студенчество, западные земли Украины, УКСР.

Olga Mazurok

ROLE OF STUDENT'S COURT IN ACTIVITIES OF UKRAINIAN STUDENTS UNION "PROFORUS" DURING 1921–1926

The articles deals with the analysis of archive documents connected with the role of student's court in activities of Ukrainian students union "Proforus" during 1921–1926.

Key words: "Proforus", student's court, students, West Ukraine, UKSR.

УДК 941 (477)

Надія Греченюк

ВИБОРЧА СИСТЕМА ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті авторка розглядає особливості виборчої системи Підкарпатської Русі міжвоєнних років у контексті міжнародно-політичних подій. На основі джерел аналізується участь політичних партій краю у парламентських виборах Чехо-словацької Республіки доповнюється досвід Підкарпатської Русь, виборча система, міжвоєнний період, політичні партії, Чехословацька Республіка.

Ключові слова: Підкарпатська Русь, виборча система, міжвоєнний період, політичні партії, Чехословацька Республіка.

Яскравий приклад участі партій у виборах ілюструє політичний розвиток Закарпаття у міжвоєнний період минулого століття, коли Підкарпатська Русь входила до складу новоутвореної у 1918 р. Чехословацької Республіки. Її політична система мала усі характерні риси демократичного суспільства, що перш за все виражалося дієвим плюралізмом, законодавчою базою, практикою політичного рівноправ'я. Упродовж 20–30-х рр. XX ст. прояви політичного плюралізму набули ефекту безпосередньої участі в політичній еволюції держави її громадян. Підкарпатська Русь, як складова частина Чехословаччини, також опинилася в епіцентрі політичних перетворень, отримала внаслідок трансформації політичної системи можливість участі у державотворенні. Однак процес залучення громадян до державного розвитку проходив через органи представницької демократії, посередниками якої виступали політичні партії. Багатопартійна система, яка мала як позитивні, так і негативні ознаки, сприяла швидшому залученню народних мас до державної політики. Саме активність місцевого населення Підкарпатської Русі характерно засвідчує про реальні можливості участі у виборах до вищих органів влади. У міжвоєнний період у краї вибори до чехословацького парламенту проводилися чотири рази (1924, 1925, 1929, 1935 рр.) і один раз до крайового Сойму (1939 р.). Це була серйозна перевірка спроможності громадян вплинути на політичну систему, урядову політику тощо.

Виборчі процеси в Підкарпатській Русі неодноразово ставали в центрі уваги дослідників. Зокрема, такі вчені як Я. Брандейс [33], К. Матовшек [34] розглядали вибори крізь прояв політичної культури населення й показ потужності політичних організацій. У радянський період дослідження даної проблеми вийшло на нову площину. Перш за все, це було пов'язано з успішною участю у виборах крайкому Комуністичної Партії Чехословаччини (КПЧ), і, як наслідок цього, перебільшення місця й ролі цієї політичної організації в політичній історії краю. Так, Н. Баженова [3; 4], С. Білак [5], І. Мельникова [6–8], Б. Співак [9; 10] та інші констатували перемогу комуністів як факт беззаперечного авторитету партії. Лише з часу становлення незалежної України дослідження виборчих процесів 20–30-х рр. XX ст. проводяться об'єктивно. На основі глибоко аналітичних підходів історіографія збагатилася працями М. Болдижара [11–12], М. Вегеша [13; 14], С. Віднянського [15; 16], І. Короля [17], В. Лемака [18], І. Ліхтея [19], П. Р. Магочі [20], М. Токаря [21; 22], В. Худанича [23]. Грунтовний підхід до висвітлення теми прослідковуємо й у працях зарубіжних учених М. Барновського [24] та П. Шворца [25–26].

Незважаючи на існування всіх демократичних формальностей у політичному інституціоналізмі Чехословацької Республіки, реальність впровадження їх у життя була далекою від ідеалу. Конституційна хартія серед правових норм чітко зафіксувала представництво Підкарпатської Русі в Національних Зборах відповідною кількістю сенаторів згідно з виборчою системою держави. Однак,

чехословацька політична влада довгий час зволікала з проведенням виборів у Підкарпатській Русі. Як проголошував виборчий закон, вибори у краї необхідно було провести у липні 1920 р., тобто не пізніше 90 днів після виборів у інших землях Чехословаччини. За Підкарпатською Руссю було закріплено окремий 23 округ на виборах до парламенту [27, с. 271–284], і окремий 13 виборчий округ – до сенату [27, с. 284]. Відповідно до положення, це надавало можливість обирати дев'ятьох представників краю до парламенту і чотирьох до сенату.

Проте центральна влада в Празі вважала, що Підкарпатська Русь не є готовою до їх проведення. Серед основних причин вказувалися відсутність політичної культури місцевого населення, їх національно-культурне й релігійне розшарування, неспроможність консолідації політичних сил, протиріччя між політичною елітою тощо. Але зволікання з цим життєво необхідним питанням більше шкодило центральній владі, аніж допомагало. Невдоволення місцевих політиків несло загрозу відвертого екстремізму. Це добре розуміли в Празі, хоча й намагалися щонайдовше відтягнути процес залучення громадян Підкарпатської Русі до участі через своїх представників у вирішенні тих чи інших суспільно-політичних проблем життєдіяльності республіки. Тільки постійні домагання лідерів крайових політичних партій, їх апеляція до міжнародних інстанцій змусила чехословацьку владу призначити проведення парламентських виборів у Підкарпатській Русі. Той факт, що згадані вибори проводилися виключно на території Підкарпатської Русі привернув неабиякий інтерес багатьох, у першу чергу загальнодержавних, політичних партій. Саме перші вибори до чехословацького парламенту стали яскравим показником впливу політичних організацій на населення краю з одного боку, і з іншого – суттєвим прикладом залучення до політичного життя. Крім того, парламентські вибори досить виразно засвідчили тодішню розстановку політичних сил, структурно-організаційні можливості та перспективи партій.

Активізація політичного життя і міжпартійної боротьби в краї особливо розгорнулася наприкінці 1923 р. Для місцевих жителів це був давноочікуваний період, з одного боку, і новаційний в політичній історії краю, з другого. Для політичних партій він ознаменувався можливістю розгортання широкої агітаційної кампанії і визначенням врешті-решт електорату своїх потенційних прихильників. Вибори в тодішній Підкарпатській Русі були призначені на 16 березня 1924 р. і мали стати доброю пробою сил для політичних партій краю. Майже відразу після оголошення початку передвиборчого марафону політичні організації та їх лідери розпочали підготовку до виборів шляхом широкої та різновидної агітації. В офіційних друкованих органах партій друкувалися програмні положення організацій, їх розширене тлумачення, обіцянки лідерів щодо покращення суспільно-політичного життя краян. На партійних зборах і конференціях розроблялися стратегічні дії партій, їх можливості в даній ситуації, робилися прогнози кінцевих результатів, моделювалися бажані наслідки [17, с. 190]. Інтерес до передвиборчої активності крайових партій проявляли і урядова преса та загальнодержавні політичні партії, які мали свої плани в реґіональному політичному "ажіотажі" [17, с. 190]. Кількість пропагандистів з Праги була настільки великою, що здавалося "в Ужгороді можна розпочати засідання палати депутатів і сенату, і обидві установи мали б досить членів, щоб ухвалювати постанови" [10, с. 23]. Передвиборчий період тривав два місяці. Про активність усіх політичних партій, які взяли участь у передвиборчому марафоні, свідчить те, що ними було проведено 436 зборів у різних частинах краю [10, с. 25]. Упродовж січня – лютого 1924 р. партійні організації організували конференції, на яких приймали передвиборчі програми, висували та обговорювали кандидатури. Для участі в парламентських виборах було подано й зареєстровано виборчими комісіями 13 кандидатських списків від різних політичних партій [19]. Роль урядової коаліції формально відігравав Аграрний блок, що логічно виходило з аграрного характеру специфіки Підкарпатської Русі.

Своєрідне блокування було формальним у зв'язку із самостійною участю партій у виборах, а про відносну коаліцію можна було говорити лише на етапі програмних положень та спільності електорату. Місце державотворчої опозиції посіли комуністи, а також угорські автономні партії (зокрема, Автономна Партія Автохтонів Підкарпатської Русі (АПАПР) й Автономний Земледільський Союз (АЗС)). Крім Аграрної партії до проурядових політичних організацій належали Руська Хліборобська (Земледільська) Партія (РХ(З)П), Соціал-Демократична Партія Підкарпатської Русі (СДНІ ІР), Карпаторуська Трудова Партія (КТП), Руська Народна Партія (РНП), Громадянська Партія на Підкарпатській Русі (Чехословацька партія торговців та промисловців). Лояльними до політики уряду були також Єврейська Народна (згодом Сіоністська) Партія (ЄСП) та Єврейська Демократична (згодом Ортодоксальна) Партія (ЄОП) [21, с. 26–31]. У силу слабкої матеріально-фінансової бази автономних партій усі вони, крім АЗС, утворювали й передвиборчі союзи із загальнодержавними політичними організаціями на основі подібності програмно-статутних основ.

Перші вибори до вищих органів влади Чехословацької Республіки пройшли на Підкарпатській Русі при досить високій політичній активності населення. За кандидатів до палати депутатів було подано 257 332 голосів (із 289 789 допущених до голосування виборців), у сенат – 215 207 голосів (із 243 448 виборців). Найбільше мандатів здобули комуністи: 4 мандати (із 9) до палати депутатів і 2 мандати (із 4) – у сенат [28, с. 25–28].

РХ(З)П взяла участь у виборах самостійно. Фактично вона підтримувала проурядовий блок аграрних партій. Результати виборів для неї були невтішними, згідно з голосуванням виборців партія посіла тільки восьме місце з 5 відсотками голосів. Це означало, що жодного мандату ні у парламент, ні у сенат представники цієї партії не могли отримати [28, с. 27].

Щодо СДГШР та КПЧ, то вони, завдяки голосам, відданим за їх програми, увійшли до чільної групи лідерів. Найбільшого успіху, деякою мірою несподівано, добилися представники крайкому КПЧ, які отримали 100 тисяч 242 голоси виборців, що становило 39,4 відсотка від загальної кількості голосуючих [28, с. 29]. Така перемога партії стала можливою внаслідок вміло проведеної організаційно-агітаційної роботи. У доступній формі ними змальовувалися прості, на перший погляд, шляхи вирішення різних соціально-економічних та політичних проблем. У такому ж популістському дусі була підготовлена й виборча програма крайкому КПЧ (27 лютого 1924 р.), яка виголошувала: "Наша партія є єдина, яка об'єднує в один табір весь гірко працюючий бідний люд усього світу, незалежно від національності, раси і віри. Ми визнаємо тільки бідних і боремось за правду кожного бідного проти кожного багатого. Великі багатії для захисту своїх інтересів створюють партії, і ці партії сидять в уряді. Багаті мають і опозиційні партії. Всі вони обманюють вас, брешуть вам, всі вони ваші вороги і вороги Комуністичної партії" [22, с. 78]. Саме у вдало вибраній передвиборчій тактиці, на нашу думку, й полягав успіх комуністів на перших у Підкарпатській Русі виборах 1924 р. Висуваючи популістські гасла, але вміло замасковані під загальноприйняті, болючі для місцевого населення вимоги "Земля – селянам!" та "Мир – народам!", комуністи добилися потрібного їм результату. З іншого боку, треба відзначити їх величезну, порівняно з іншими крайовими партіями, активність, передусім в агітаційній роботі. Лише з січня по 15 березня 1924 р. вони зуміли організувати і провести близько 160 зібрань у різних куточках краю, де роз'яснювалася програма КПЧ, і, звичайно, критикувалися інші. Внаслідок цього вони отримали шість депутатських мандатів. Чотири з них надали право місця в чехословацькому парламенті комуністам І. Мондоку, Й. Гаті, М. Сидоряку, Е. Шафранку, а два мандати до сенату одержали І. Боднар та І. Чегі [22, с. 78].

Набагато менше голосів на загальнодержавних виборах 1924 р. отримали соціал-демократи – всього 20 998, що становило приблизно 8 %. Якщо враховувати й голоси угорської організації соціал-демократів, яких було 2 828, то разом кількість відданих за СДП голосів на цих виборах становила 9,4 % (23 826 голосів – 4 місце). Такі результати принесли соціал-демократам тільки один депутатський мандат, який отримав Я. Нечас [28, с. 166]. Велике відставання від комуністів можна пояснити тим, що агітаційна активність партії була набагато меншою.

Завдяки блокуванню з Чехословацькою Народно-Соціалістичною Партією (ЧНСП) від КТП до парламенту увійшли її лідери А. Гагатко і І. Цурканович [20, с. 175]. АЗС, який отримав понад восьми відсотків підтримки, делегував до парламенту І. Куртяка і Ю. Фелдеші, а аграрники – Й. Камінського. Не залишилися без своїх представників і угорці, повноваження від яких отримали А. Корлат і Ф. Егрі (по одному місцю в сенат і палату депутатів) [28, с. 26, 28].

У 1925 р. загострення міжпартійних суперечностей призвело до політичної кризи, в умовах якої діяльність празького уряду була практично паралізована. Коаліція розпалася, протиріччя між політичними угрупованнями гальмували процес державотворення, що неминуче вело до розпуску чехословацького парламенту й призначення нових дострокових виборів. Врешті-решт парламент було розпущено, а проведення виборів призначили на 15 листопада 1925 р. [29]. Необхідно зазначити, що наступні вибори мали відбутися влітку 1926 р.

Виборча кампанія 1925 р. в Чехословацькій Республіці проходила в умовах гострої політичної боротьби. Ідентична ситуація була і в Підкарпатській Русі. Через те, що партії-переможці виборчих перегонів 1924 р. яких-небудь дивідендів отримати практично не встигли, то втратити недавні здобутки теж не бажали. Сталися зміни і в редакції виборчого закону. Зокрема, для Підкарпатської Русі виборче число до палати депутатів збільшувалося із 25 420 голосів до 31 тисячі, а в сенат – із 42 504 до 525 52 голосів. Від цього знову ж таки більше вигравали загальнодержавні центристські партії [10, с. 57]. Цього разу до кандидатських листів потрапило 16 політичних організацій, їх загальний перегляд показує перевагу загальнодержавних партій над автономними політичними силами [28, с. 166–167].

Але розстановка тактичних засад партій не змінилася. Як і під час виборів 1924 р., зберігся поділ політичних партій на проурядові та опозиційні. До кожного з напрямків належали ті ж самі політичні організації, що і під час попередніх виборів. Щоправда, одна зі змін привертала таки увагу. Невтішні наслідки для РХ(З)П змушували керівництво партії зробити необхідні висновки і змінити політичну стратегію. За свою чотирирічну діяльність РХ(З)П не зуміла повністю реалізувати заплановане і була змушена визнати свою неспроможність самостійно впливати на політичну ситуацію в краї. Тому її реорганізація у Християнсько-Народну Партію (ХНП) відкрила більші можливості для пошуку союзників як у краї, так і серед загальночеських партій. Особливо суттєвим це питання ставало напередодні чергових парламентських виборів у Чехословаччині, коли проводом новоствореної ХНП було прийняте рішення укласти символічний союз із Чехословацькою Народною Партією (ЧНП) [22, с. 79]. Таким чином, на виборах 1925 р. ХНП виступила у блоці з ЧНП, яка одержала 9,72 % голосів виборців (третій показник). Завдяки цьому лідер ХНП А. Волошин став депутатом празького парламенту, де представляв інтереси краю до 1929 р. [1, с. 76]. За ХНП віддали голоси 7 758 осіб [30, с. 166].

Результати парламентських виборів 1925 р. підтвердили авторитет лівих політичних партій, що ще донедавна піддавалося сумніву. Комуністи, незважаючи на втрату майже 25 тисяч голосів, переконливо перемогли (75669 осіб (30,8 %) [17, с. 193]. Внаслідок цього вони одержали три мандати у палату депутатів (І. Мондок, М. Сидоряк, Й. Гаті) та два – до сенату (І. Боднар, К. Рещук) [10, с. 59]. Так само знизився показник відданих виборцями голосів за партію соціал-демократів – з 23 826 осіб (у 1924 р.) до 18 183, що становило 7,4 % [17, с. 193].

Особливу активність під час виборів 1925 р. традиційно проявила й Аграрна партія, але 37 172 одержаних голосів залишили її позаду комуністів [28, с. 166]. Водночас підсумки виборів показали зростання авторитету серед місцевих жителів як аграрників, так і особливо АЗС (11,6 %), який теж активно готувався до виборів. Від автономістів було висунуто 9 кандидатів у палату депутатів і 5 у сенат.

Характеризуючи політичну диференціацію суспільства наприкінці 20-х рр. XX ст. у партійній системі Чехословацької Республіки утворилася відносна стабільність політичних інтересів, як центральних, так і автономних політичних сил, що сприяло збереженню демократичного характеру держави. Тому внаслідок цього важливим моментом у політичній історії Підкарпатської Русі стали чергові загальнодержавні парламентські вибори, проведення яких було призначене на 27 жовтня 1929 р. [28, с. 480]. Їх особливість полягала у тому, що населення краю, з огляду на 10-річне співжиття у складі Чехословацької Республіки, могло проаналізувати і переоцінити багато важелів суспільної дійсності й виробити подальші напрямки для ефективної реалізації державно-правових положень, які стосувалися краю. Серйозно до цього ставилися й політичні лідери краю, партії та їх керівники. Між ними розгорілася гостра боротьба, з новою силою розгорнулася агітаційна організаційна робота серед місцевого населення, проводилися наради, збори, на яких обговорювалися ймовірні кандидати тощо.

Структура офіційного оформлення кандидатських листів, їх реєстрація за партійною приналежністю залишалася незмінною. До 13 жовтня 1929 р. всі партії, які виявили бажання взяти участь у загальнодержавних парламентських виборах, повинні були внести конкретну грошову суму на ім’я голови крайової виборчої комісії за друк кандидатських листів. До 17 числа того ж місяця всі зареєстровані списки опубліковувалися в періодичній пресі. З 20 до 27 жовтня проводилося їх обговорення. Виборча комісія встановила і термін подання скарг та позовів до виборчого суду, які приймалися не пізніше 11 грудня 1929 р. [31].

Відповідально до згаданих виборів готувалася ХНП. На засіданні керівництва партії, яке відбулося 5 жовтня 1929 р., обговорювалися кандидатури представників ХНП і було остаточно затверджено склад кандидатського листа. До нього увійшли А. Волошин, М. Бращайко, Д. Кобулей, П. Яцко, І. Сикура, М. Долинай, І. Талнай, А. Ворон, М. Небесник – висуванці до парламенту, а Ю. Шутко, М. Шуба, І. Грига, Ф. Талабира, І. Шпак – висуванці до сенату [31]. На цих виборах ХНП одержала 8979 голосів виборців. Такий показник, звичайно, не був високим. За п’ятирічний період від 1924 р. до 1929 р., коли в Підкарпатській Русі парламентські вибори проводилися тричі, їхній коефіцієнт стабільності залишився майже сталим і вказував на втрату трохи більше двох тисяч голосів виборців. Станом на 1929 р. найактивніше підтримували ХНП у Мукачівському (1 362 осіб), Волівському (Міжгірському) (1 283 осіб), Свалявському (1 тисяча 91 особа) і Ужгородському (1 тисяча 62 особи) округах. Найслабший авторитет представники ХНП мали у Березнянському (127 осіб) та Берегівському (150 осіб) округах [22, с. 80–81]. Такі результати говорили про те, що жодного депутатського мандату представники ХНП у 1929 р. не отримали.

Потрібно відзначити, що тенденція до подальшого зменшення популярності й підтримки серед населення комуністів також залишилася сталою. Під час парламентських виборів у 1929 р. вони отримали 40583 голосів (24,4 %) [1, с. 80]. Проте загальні успіхи комуністів на виборах не були втішними з огляду на втрату ними за останні п’ять років (1924–1929 рр.) більше півсотні тисяч голосів виборців. Головними причинами зниження популярності крайкому КПЧ у краї слід вважати однобокість критики уряду та недооцінку можливостей аграрних партій, які на рубежі 1920–1930-х рр. активізували свою діяльність, що й відбивалося на рості кількості їх прихильників серед місцевого населення. Не останню роль у цьому процесі відіграв і той факт, що комуністичний рух зазнавав подвійного тиску – переслідування й всеохоплююча антикомуністична політика у Чехословаччині

(внутрішній фактор) та ідеологічний, а подекуди й морально-фізичний тиск із боку Москви (зовнішній фактор). Негативно відобразилася на популярності КПЧ у Підкарпатській Русі й "завзята" боротьба із соціал-демократами, які також мали неабиякий вплив на робітників і селян. Усі ці моменти вказували на наявність внутріпартійної кризи. Якщо детальніше підійти до характеристики рівня популярності КПЧ у різних округах краю під час проведення виборів 1929 р., то треба відзначити, що найбільше голосів вони отримали у Мукачівському (6 тисяч 649 чоловік), Берегівському (6 113 осіб) та Рахівському (5 212 осіб) округах. А найменше виборців проголосувало за комуністів у Березнянському (950) та Перечинському (1 293) округах. Депутатські мандати від КПЧ отримали І. Локота, М. Сидоряк (з 1931 р. П. Терек) [10, с. 82].

Цікаво, що соціал-демократи під час виборів 1929 р. майже зуміли повернути собі кількість голосів виборців, яку вони отримали ще у 1924 р. Тому їхні втрати упродовж 1924–1929 рр. були не дуже суттєвими – відповідно з 23 826 осіб (9,4 %) до 22 922 осіб (8,6 %). Найбільшою підтримкою вони користувалися в Іршавському (3 396 осіб) і Берегівському (3 тисячі 82 особи) округах, а найменшою – у Перечинському (736) та Волівському (Міжгірському) (983) [10, с. 82]. Депутатом парламенту став Ю. Гуснай.

Проте вибори 1929 р. вперше за кількістю голосів вивели на перше місце в Підкарпатській Русі урядову Аграрну партію (29,1 % голосів) [1, с. 79]. "Руський блок", до складу якого увійшли чотири автономні русофільські партії (АЗС, КТП, РНП, Русское Народное Соєдінєніє (РНС)), з результатом 18,2 % голосів виборців теж як ніколи піднявся, випередивши за показниками навіть комуністів [1, с. 81]. Щоправда, цей блок виступав у коаліції з ЧНДП. Таким чином, політика чехословацької влади, спрямована на досягнення консолідації та перемоги проурядових політичних сил, врешті-решт стала успішною. Більше того, парламентські вибори 1929 р. показали, що громадяни Підкарпатської Русі зацікавлені у стабільному співжитті в Чехословацькій Республіці, незважаючи на певні негаразди. Крайній радикалізм, а то й відверта антидержавна діяльність ними не сприймалися.

Крім вищеназваних результатів слід виділити ще участь Угорської Народної Партії (УНП), що отримала 11,4 % голосів (30 234) [33, с. 81], ЄСП – 6,3 % (16 762 голоси) [28, с. 29]. ЄОП виступала спільно з Аграрною партією [21, с. 31].

Аналізуючи результати парламентських виборів у Підкарпатській Русі упродовж 20-х рр. XX ст., слід підкреслити і досить високий рівень неучасті населення в голосуваннях (абсентеїзм), який сягав 14,6 %. У цілому по державі цей показник становив 8,6 % [16, с. 311]. Головною причиною цього факту залишався досить низький рівень політичної культури мешканців краю, а через це, – відповідна пасивність на виборах. Але, вочевидь, навіть ці цифри говорять про неабиякий інтерес до можливості вирішення суспільних проблем у порівнянні з попередніми періодами. Безпосередня участь у виборчих процесах об'єктивно свідчила і про позитивні моменти, серед яких збагачення політичної культури, можливість легалізованої політичної діяльності, гартування партій у безкомпромісній політичній боротьбі, набування досвіду тощо.

На середину 30-х рр. XX ст. припали ще одні загальнодержавні парламентські вибори, їх своєрідність полягала у тому, що активізація русофільських політичних партій робила серйозний тиск на весь проукраїнський рух. При чому це робилося за допомогою зовнішньополітичних сил (Угорщина, Польща) [32, с. 23] та при повному невтручанні у цей процес чехословацької влади. Більше того, деякі політичні партії переступали межу опозиційності й діяли поза допустимими законодавчою основою республіки рамками [33, с. 21–22]. До виборів, які були призначені на 19 травня 1935 р., готувалися 16 політичних партій. Із проукраїнських політичних організацій масову підтримку отримали комуністи і соціал-демократи.

Хоча в Аграрній партії у 1934 р. виникла потужна українська фракція, її русофільське керівництво не виставило жодного українського кандидата [22, с. 82].

Підготовленими до виборів підійшли місцеві соціал-демократи. У всіх регіональних осередках партії відбулися збори, де обговорювалася програма партії та кандидатури в депутати парламенту й сенату. Участь у них взяли активісти крайової ЧСДП Ю. Ревай, Ф. Ревай, Д. Німчук та ін. 10 квітня 1935 р. в Ужгороді відбулися загальнокрайові збори членів партії, на яких було підкреслено необхідність активної участі членів політичної організації у парламентських виборах [22, с. 83]. Однак результати виборів для соціал-демократів виявилися не вельми втішними (29 749 голосів (9,2 %), а депутатом чехословацького парламенту став Ю. Ревай [22, с. 83].

У свою чергу великого успіху добилися представники партії комуністів. Відмовившись від ідеї боротьби за автономію краю, основний акцент уваги в передвиборчій програмі вони зробили на антифашистську боротьбу, згуртованість населення перед загрозою фашизації країни [30, с. 129–131]. За рахунок 79 400 голосів виборців (26 %) комуністи вибороли перемогу у виборчому марафоні й делегували до парламенту О. Борканюка, І. Локоту, П. Терека і В. Поповича (у сенат) [22, с. 83].

ХНП внаслідок отриманих голосів виборців посіла низьке дев'яте місце (7325 голосів) і жодного депутатського мандату не отримала [22, с. 83]. Краща ситуація була в ЧНСП (10 027 голосів) [1, с. 77]. АЗС утворив коаліцію із Словацькою Народною Партією, яку очолював А. Глінка, внаслідок чого здобув 44 982 голосів [1, с. 81]. Ще одна потужна русофільська політична організація Руська Національно-Автономна Партія (РНАП), що утворилася напередодні парламентських виборів 1935 р., не ризикнула виступити самостійно, а увійшла до виборчого блоку "Руське народне об'єднання". Таким чином, автономісти отримали 28 954 голосів [1, с. 82].

Результати виборів до чехословацького парламенту переконливо засвідчили глибокі зміни у перспективних політичних вподобаннях жителів Підкарпатської Русі. Недовіра празьких урядових кіл до збагачення політичної культури у краї спричинила до поразки проурядової політики. 63 % голосів виборці віддали опозиційним партіям [1, с. 83]. Таким чином, електорат розумів, що обіцянки реформування суспільно-політичного життя в краї насправді не входять у плани урядових політичних сил.

Потрібно сказати і про той факт, що під час проведення виборів усіх рівнів у 1920–1930-х рр. були зафіксовані масові порушення, які, як правило, суттєво не впливали на позиції партій, однак вказували на існуючі недоліки і недосконалість організаційно-виборчого процесу на місцях [5, с. 132].

Загалом результати парламентських виборів 20–30-х рр. XX ст. показали спроможність тих чи інших політичних партій впливати на суспільне життя окремого регіону. Серед проукраїнських політичних організацій своєю масовістю й потужною структурно-організаційною базою виділялися крайком КТТЧ і місцева ЧСДП. Не останню роль у міцності організацій відіграла й матеріально-фінансова допомога філіям від їх центральних органів у Празі. З іншого боку, цей важіль занадто суттєво впливав на самостійність партійних дій і рішень. Серед інших політичних партій слід виділити потужну Аграрну партію, яка в силу державної підтримки мала чи не найлегші можливості для свого розвитку. В когорті автономних політичних партій безперечним лідером, вважаємо, була партія АЗС. Виходячи з іншої градації політико-партійного розвитку тогочасного суспільства, упродовж міжвоєнного періоду участь у виборах до чехословацького парламенту на теренах Підкарпатської Русі брали вісім загальнодержавних політичних партій, які лояльно ставилися до політики чехословацького уряду і відповідно названі вченими проурядовими. До опозиції дослідники віднесли УНП, АЗС, РНАП (автономні) і КПЧ (загальнодержавну). Погоджуючись із запропонованим поділом, маємо

наступне: якщо у 1924 р. за проурядові партії проголосувало 40 % виборців у краї, у 1925 р. – 46 %, у 1929 р. – аж 64 %, то у 1935 р. цей відсоток різко знизився до 37 %. Відповідно опозиційні партії найвищий показник електоральної підтримки отримали у 1935 р. (63 %), на противагу попередніх у 1924 р. – 60 %, у 1925 р. – 54 %, і у 1929 р. – значно нижчих 36 % голосів виборців [1, с. 83].

Не можна обійти стороною й питання зростання серед місцевого населення зацікавленості в результатах виборів, про що свідчить рівень абсентеїзму, що знижувався. Якщо у 1925 р. за політичні партії, що були внесені до бюлетенів у Підкарпатській Русі, голосувало 245 743 громадян, у 1929 р. – 266 324 чоловік, то у 1935 р. кількість учасників виборів становила рекордні для статистики краю 323 645 одиниць. При цьому, згідно положення про вибори, кількість представників від краю виходила із певного співвідношення набраних голосів. Так, у 1924 р. цифра, яка дозволяла отримати відповідний мандат, становила 28 245 голосів, у 1925 р. – 27 304, у 1929 р. – 29 591, у 1935 р. – 34 443 голосів. Передбачалося, що у 1941 р., під час чергових парламентських виборів ця цифра зросте до 38 тисяч голосів [1, с. 76]. Проте, внаслідок відомих подій у 1939 р., це так і залишилося політичним передбаченням.

Отже, процес демократичного плюралізму в Чехословацькій Республіці носив об'єктивно позитивний характер, а приклад практичної реалізації демократичних повноважень через призму участі широких верств населення у виборчих процесах піднімав на високий рівень можливості демократичного парламентаризму в тогочасних умовах.

Наслідки парламентських виборів 1924, 1925, 1929 і 1935 рр. для політичних партій, їх вплив на електорат потенційних прихильників, видозміни передвиборчих програм і взагалі виборча система – усе це ілюструє своєрідність політичної ситуації Підкарпатської Русі. Звичайно, ця тема потребує глибшого вивчення. Утворення передвиборчих блоків, стиль поведінки політичних організацій до і після виборів, порушення і втручання з боку влади та інші аспекти загально виборчого процесу чекають на своє подальше висвітлення.

Список використаних джерел

1. *Brandejs J.* Vyvoj politickych pomeru na Podkarpatske Rusi v obdobi 1918 – 1935 / J. Brandejs // Podkarpatska Rus. Sbornik hospodarskeho, kulturmho a politickeho poznarti Podkarpatske Rusi. – Bratislava, 1936. – S. 72–88. 2. *Matovsek K.* Podkarpatska Rus (vseobecny zemepis se zvlastnim zretelem k zivotu lidu) / K. Matovsek. – Praha: Nakladem Ceske Graficke Unie A.S., 1924. – 250 s.; Svorc P. Zakliata Krajina (Podkarpatska Rus 1918–1946). – Presov, 1996. – 126 s. 3. *Баженова Н. П.* Борьба Закарпатской краевой коммунистической организации за массы (1924 г.) / Н. П. Баженова // Тези доповідей та повідомлень до XVIII щорічної наукової конференції Ужгородського державного університету. – Ужгород, 1964. – С. 55–61. 4. *Баженова Н.* Нариси історії національно-визвольного руху трудящих Закарпаття в 1917–1923 рр. / Н. П. Баженова. – Ужгород, 1962. – 168 с. 5. *Білак С.* Народ за ними не пішов / С. М. Білак. – Ужгород: Карпати, 1981. – 216 с. 6. *Мельникова И.* Из истории революционного движения на Закарпатской Украине в 1921–1924 гг. / И. Н. Мельникова // Ученые записки Института славяноведения. – М., 1952. – Т. VI. – С. 51–59. 7. *Мельникова И.* Классовая борьба в Чехословакии в 1924–1929 гг. / И. Н. Мельникова. – М., 1962. – 442 с. 8. *Мельникова И.* Установление диктатуры чешской империалистической буржуазии в Закарпатской Украине / И. Н. Мельникова // Ученые записки Института славяноведения. – М., 1951. – Т. IV. – С. 84–114. 9. *Токар М.* Партії національних меншин Закарпаття (20–30-ті роки XX ст.) / М. Токар. – Ужгород, 2002. – 56 с. 10. *Токар М.* Проукраїнські політичні партії Закарпаття в 1919–1939 роках / М. Токар. – Ужгород: УжНУ, 2001. – 176 с. 11. *Болдижар М.* Закарпаття між двома світовими війнами / М. М. Болдижар. – Ужгород, 1993. – 159 с. 12. *Болдижар М., Лемак В.* Політичні партії та об'єднання автономної Підкарпатської Русі / М. М. Болдижар, В. Лемак // Нариси історії Закарпаття. – Ужгород: Вид-во "Закарпаття", 1995. – Т. II. (1918–1945). – С. 302–310. 13. *Вегеш М.* Карпатська Україна (1938–1939): Соціально-економічний і політичний розвиток / М. Вегеш. – Ужгород, 1993. – 125 с. 14. *Вегеш М.* Карпатська Україна 1938–1939 років у загальноєвропейському історичному контексті / М. Вегеш. – Ужгород, 1997. – Т. I. – 236 с. 15. *Віднянський С.* Закарпаття у складі Чехо-Словацької Республіки: переломний етап у національно-культурному й етнополітичному розвитку русинів-українців / С. Віднянський // Культура

Українських Карпат: традиції і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1–4 вересня 1993 р. – Ужгород, 1994. – С. 130–140. 16. *Віднянський С.* Закарпаття у складі Чехословацької Республіки: Формування державних структур і громадсько-політичне життя в краї у 20-х – першій половині 30-х років XX ст. / С. Віднянський // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 297–318. 17. *Король Г.* Політичні партії і політична боротьба в 1921–1929 рр. / Г. Ф. Король, В. В. Делеган, О. В. Хланта // Нариси історії Закарпаття. – Ужгород: Вид-во "Закарпаття", 1995. – Т. II. (1918–1945). – С. 180–194. 18. *Лемак В.* Карпатська Україна через призму демократії / В. Лемак // Новини Закарпаття. – 1992. – 14 березня. 19. *Ліхтей І.* Парламентські вибори 20-х років XX ст. Як відображення рівня політичної культури населення Закарпаття // Ріо-інформ. – 1996. – 7 грудня. 20. *Магочій П.* Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948) / П. Магочій. – Ужгород, 1994. – 296 с. 21. *Токар М.* Партії національних меншин Закарпаття (20–30-ті роки XX ст.) / М. Токар. – Ужгород, 2002. – 56 с. 22. *Токар М.* Проукраїнські політичні партії Закарпаття в 1919–1939 роках / М. Токар. – Ужгород: УжНУ, 2001. – 176 с. 23. *Худанич В.* Участь політичних партій Закарпаття у боротьбі за автономію напередодні Другої світової війни / В. Худанич // Carpatica – Карпагика: Історія і культура Карпат. – Ужгород, 2002. – Вип. 19. – С. 63–71. 24. *Barnovsky M.* Politicke strany па Podkarpatske Rusi v rokoch 1918–1938 / M. Barnovsky // Slovensko v politickom systeme Ceskoslovenska (Materiali z vedeckeho sympozia). – Bratislava, 1992. – Casta 11–13 novemdra 1991. – S. 193–203. 25. *Svorc P.* Zakliata Krajina (Podkarpatska Rus 1918–1946) / P. Svorc. – Presov, 1996. – 126 s. 26. *Svorc P.* Krajinska hranica. Medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou (1919–1939) / P. Svorc. – Presov, 2003. – 424 s. 27. *Sbirka* zakonu a narizeni statu Ceskoslovenskeho / Rocnik 1920. – Praha, 1920. 28. *Шляхом* Жовтня. Боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення та возз'єднання з Радянською Україною: Збірник документів. – Ужгород, 1961. – Т. II. (1924–1929). – 576 с. 29. *Volby* do Narodniho Shromazdeni na Podkarpatske Rusi v roce 1925. Vydala Civilni sprava Podkarpatske Rusi. – Uzhorod, 1926. 30. *Шляхом* Жовтня. Боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення та возз'єднання з Радянською Україною: Збірник документів. – Ужгород, 1961. – Т. IV. (1934–1938). – 596 с. 31. *Свобода*. – 1929. – 10 жовтня. 32. *Protifasisticky* a narodne osvobozenecky boj ceskeho a slovenskeho lidu 1938–1945. Edice dokumentu. – Praha, 1987. – 232 s. 33. *Samus P., Badziak K., Matwiejew G.* Akcja "Lorn". Polskie dzialania dy wersyjne na Rusi Zakarpackiej w swietle dokumentow Oddzialu II Sztabu Glownego WP / P. Samus, K. Badziak, G. Matwiejew. – Warszawa, 1998.

Надежда Греченюк

ИЗБИРАТЕЛЬНАЯ СИСТЕМА ПОДКАРПАТСКОЙ РУСИ В МЕЖВОЕННЫЙ ПЕРИОД

В статье автор рассматривает особенности избирательной системы Подкарпатской Руси межвоенных лет в контексте международно-политических событий. На основе источников анализируется участие политических патий края в парламентских выборах Чехословацкой Республики исследуемого периода.

Ключевые слова: Подкарпатская Русь, избирательная система, межвоенный период, политические партии, Чехословацкая Республика.

Nadiya Hrechenyuk

THE ELECTORAL SYSTEM OF CARPATHIAN RUTHENIA DURING THE INTERWAR PERIOD

In the article the author examines the features of the electoral system of Carpathian Ruthenia interwar years in the context of international political events. On the basis of analysis of the sources of participation of political parties in parliamentary election edge of the Czechoslovak Republic in the study period.

Key words: Carpathian Rus', the electoral system, the interwar period, political parties, the Czechoslovak Republic.

УДК 327 (477)

Ірина Ільчук

ІСТОРИЧНІ ТА ГЕОСТРАТЕГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВЗАЄМИН У НОВОМУ ГЕОПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРІ (КІНЕЦЬ 1980-Х – ПОЧАТОК 1990-Х РР.)

У статті висвітлюється процес становлення системи українсько-польських відносин на початковому етапі незалежності, зважаючи на історичні та геостратегічні передумови взаємин між Україною і Польщею у новому геополітичному просторі.

Ключові слова: Україна, Польща, зовнішня політика, Центрально-Східна Європа, співпраця.

Становлення відносин між Україною і Польщею, як незалежних держав, стало можливим завдяки змінам у Європі наприкінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст. Взаємини між обома державами набули нового виміру і поступово переросли в тісне політичне, економічне, наукове й культурне співробітництво, що характеризується сьогодні як стратегічне партнерство.

Стратегія двосторонньої співпраці між Україною і Республікою Польща почала формуватись, зважаючи на тривалу історичну традицію, географічні, історичні, культурні та демографічні фактори, що протягом століть зближували наші держави й народи. Аналізуючи багатовікову історію українського і польського народу зазначимо, що вона також містить багато трагічних сторінок, які переростали у протистояння і конфлікти.

Зауважимо, що період кінця 80-х – початку 90-х рр ХХ століття відзначений кардинальними геополітичними змінами в Центрально-Східній Європі, які вплинули на подальший розвиток міждержавних взаємин між Україною і Республікою Польща. Розпад Радянського Союзу та утворення нових незалежних держав на пострадянському просторі, крах комуністичних режимів, а натомість формування демократичних політичних устроїв, посилення впливу міжнародних та європейських регіональних організацій – все це характеризує цей період. Обидві держави внаслідок трансформаційних процесів здобули незалежність і стали повноправними суб’єктами міжнародного права.

Необхідність розбудови міждержавних відносин між Україною і Республікою Польща обумовлювалась об’єктивними потребами та національними інтересами й відображалася в концепціях зовнішньої політики обох держав. Тому й дослідження процесу становлення системи міждержавних відносин є актуальним в контексті виокремлення історичних та геополітичних передумов.

Метою даної статті є об’єктивний аналіз процесу становлення українсько-польських взаємин, зважаючи на історичні та геостратегічні зміни в Центрально-Східній Європі. Зазначимо, що відносини між обома державами почали будуватись на основі нових демократичних принципах: рівності суб’єктів міжнародного права, відмови від територіальних претензій та взаємної поваги до національних інтересів.

Серед українських науковців, які зробили внесок у вивчення досліджуваних нами питань можна виділити праці М. Алексієвця та Я. Секо [1], З. Бжезінського [2], Т. Бирковича [3], В. Гевко [5; 6], М. Заборовського [10], В. Куйбіди [15], М. Сенич [22], М. Стефанишин [23] та інших.

Окремою групою в опрацьованій історіографії можна виділити дослідження російських та польських науковців, серед яких особливо вартісними є роботи

В. Гулевича [7; 8], О. Неменського [19; 20], Я. Драуса [9], В. Зайончковського [11], Б. Бердичовської [27], А. Месжка [28].

Формування міждержавних взаємин між Україною та Республікою Польща відбувалося у несприятливих історичних умовах. Після Другої світової війни обидві країни опинились у сфері впливу СРСР, і з цього випливає, що офіційні контакти між нашими державами в цей час були мінімальними. Але зазначимо, що Україна, будучи активним учасником радянсько-польського співробітництва, активно брала участь у співпраці в економічній сфері між українськими і польськими підприємствами (Київське об'єднання "Електронмаш" і польська фірма "Матронекс"; заводи "Ера" і "Мера-Зап" в Польщі та підприємство кранів в Одесі; Львівське об'єднання "Електрон" і Варшавський завод телевізорів).

Не можна обійти увагою і співпрацю в культурних і наукових сферах. Тісно співробітничали університети Києва і Кракова, Львова та Любліна, Харкова і Вроцлава, Тернополя і Жешува діяли між обома державами науково-дослідні інститути: електрозварювання, кібернетики, ядерної фізики, біології, історії.

За часів СРСР річний товарообіг між країнами в середньому становив 13 мільярдів рублів, з яких 30 відсотків суми припадало на Україну [4, с. 13]. До здобутків даного періоду в українсько-польських відносинах можна назвати відкриття у м. Львові консульського представництва, а також початок роботи спільної українсько-польської торгівельної палати. Проте, зважаючи на певні плюси не можна не враховувати факт того, що ряд питань Київ не міг вирішувати самостійно, а лише за посередництвом і узгодженням з Москвою, що гальмувало розвиток українсько-польського співробітництва [4, с. 13].

Кінець 1970 – 1980-х років це час постійного погіршення становища Радянського Союзу, і в тому числі економічної ситуації в країнах Східного облоку. Соціальне невдоволення зростало весь час, що призвело до появи в Польщі в 1980 році опозиційно-орієнтованого по відношеню до влади та добре організованого громадського руху, який виступав проти ситуації, що склалася в Польщі. Незалежна і опозиційна профспілка "Солідарність" почала завойовувати в Польщі велику популярність [28].

А починаючи з 1989 року у Польщі та Європі відбулися революційні зрушення: розпад РЕВ, Варшавського договору, перші демократичні вибори і прихід до влади демократичного уряду. Ці події сприяли тому, що Польща почала самостійно торувати шлях до нових суспільно-політичних і економічних відносин, тобто відбулося формування нової Польщі [4, с. 13].

Звісно, після всіх демократичних зрушень у Республіці Польща перед суспільством поставало питання нової зовнішньої політики, якою вона повинна бути і на які принципи спиратися. При цьому активно обговорювалась проблема колишніх окраїн – "кресів" Речі Посполитої, це, як відомо, Західна Україна, Західна Білорусь і Віленщина. Важливо зазначити, що в загальному ході безкінечних дискусій про майбутнє Польської держави звучала нота сентиментальної прив'язаності до "кресів" [14, с. 34].

У цьому контексті розглянемо основні парадигми зовнішньої політики, які виділяє польська історіографія. Їхні назви походять від основних польських династій в Середньовіччі – П'ястівська і Ягеллонська. Перша передбачає активні відносини з німцями і досить пасивний погляд на схід. Ягеллонська навпаки, вся орієнтована на Схід, проникнення до Литви і "руські землі" [19].

Історично склалося так, що з 1920-х років розгорнулась полеміка між двома польськими патріотами Ю. Пілсудським та Р. Дмовським. Обидва у своїх концепціях виходили з стратегічних інтересів Польщі, але по-різному бачили шляхи їхньої реалізації [8].

Лідер Національно-демократичної партії Роман Дмовський вважав, що головна небезпека для Польщі виходить з Німеччини, а тому необхідно створити

польську моноетнічну державу з міцним кордоном на сході з Росією. Це забезпечило б можливість спокійних, і можливо й союзницьких, міждержавних відносин перед загальною німецької загрозою. Також Р. Дмовський підкреслював ключове значення Української держави для процвітання Польщі. Щоб запобігти майбутньому українсько-німецькому союзу Україна повинна існувати на правах автономії з Польщею.

Юзеф Пілсудський завзято відстоював думку, що для польської державності вкрай необхідно створити польсько-білорусько-український військово-політичний союз для спільного протистояння Росії [8]. Вбачаючи головного ворога в Росії Ю. Пілсудський стверджував необхідність створення сильної Польщі, яка б була в змозі відбити натиск як із Заходу так і із Сходу. Ключову роль у забезпеченні національної безпеки Польщі він та його прихильники бачили в незалежності України, але при тому що західноукраїнські землі повинні були безумовно залишитися у складі Польщі [20].

Тобто починаючи з 1930-х років ряд польських геополітиків відкрито виступали за надання незалежності Україні, але з подальшим її використанням у антиросійських стратегічних іграх [8]. Ці ідеї вилилися у становлення політичної ідеології під назвою “польський прометеїзм”. Згідно з якою основним змістом світової політики найближчого майбутнього оголошувалась боротьба “цивілізації Заходу” в особі Польщі і її союзників з “східним варварством” в особі Росії [19].

Для впровадження цієї ідеї в життя було створено спеціальний Східний інститут у Варшаві. Згодом ідеї “прометеїзму” поширились і у Францію, де набули неабиякої популярності. Париж став центром діяльності організації “Прометей” метою якої було розчленування за національними параметрами (створення окремих держав Білорусі, України, Грузії, Азербайджану, Вірменії, Туркменистану) не тільки Радянського Союзу, але РРФСР (від’єднання Карелії, Кубані, Дону та ін.) [7].

Упродовж 50–70-х років XX століття польська еміграція сформувала нову ідеологічну доктрину зовнішньої політики, що наполягала на визнанні необхідності добросусідських стосунків демократичної Польщі з незалежною Україною [5]. Найголовнішу історичну роль у переформатуванні зовнішніх орієнтирів Польщі та переборенні старих польсько-українських конфліктів відіграв редактор журналу “Культура” – Єжи Ґедройц. Нікому перед ним не вдалося – без армії, грошей, могутніх союзників – розвинути в еміграції у політичну доктрину щодо східних сусідів Польщі: Білорусі, Литви та України на базі нових повоєнних кордонів і рівноправності партнерів та, незважаючи на супротив комуністів і націоналістів, осягнути те, щоб ідеї “Культури” стали програмою масового опозиційного руху “Солідарність”, а після упадку комунізму змістом нової східної політики Варшави [21, с. 5].

Здійснюючи переоцінку історичного минулого, польська сторона зробила висновок, що міжнаціональні конфлікти та боротьба націоналізмів, які досягли апогею під час Другої світової війни, призвели до втрати незалежності як і Польщі, так і її східних сусідів. З метою подолання радянського домінування й відновлення суверенності поневолених народів, “Культура” закликала до міжнаціонального примирення та підтримки ідеї української державності, таким чином сприяючи актуалізації українського питання на міжнародній арені. Запропонована мислителем концепція передбачала необхідність міжнаціонального примирення народів ЦСЄ, спільної боротьби за незалежність, подолання тоталітаризму та формування нової архітектури безпеки регіону, для якої суверенна Україна мала б особливе значення. Трьома китами, на яких повинні триматися польсько-українські відносини, Єжи Ґедройц вважав

підтримку незалежницьких прагнень українців, непорушність повоєнних кордонів і толерантну політику щодо національних меншин [22, с. 50].

Проблема східного кордону Польщі з'явилася в журналі "Культурі" не тільки як публіцистична тема та предмет полеміки із колами таких емігрантських угрупувань як Національна палата чи пілсудчики. З самого початку Єжи Ґедройц розумів східну проблему перш за все як проект нової польської політики, який не тільки чекатиме на здійснення за сприятливих обставин, але й сам почне створювати новий клімат і сприятиме відносинам між Польщею та її східними сусідами [21, с. 27]. Доктрина Єжи Ґедройца ознаменувала принциповий розрив з Ягеллонською парадигмою, оголосивши її імперською і тому неприпустимою в сучасному світі. Однак вона і не закликала повернутися до п'ястівських часів. Навпаки, вся її увага виявилася у загостренні на необхідності нової активної політики на Сході, політики на нових підставах і з новими цілями. Тепер головна мета Польщі – незалежність регіону "ULB" від Росії. Запорукою ж цього вважається становлення повноцінного польського впливу на цих територіях [19].

Так, коли Польща стала вільною державою, Єжи Ґедройц закликав до підтримки українських незалежницьких рухів та визнання Української держави в момент її проголошення. Діяч схилявся до думки, що поява незалежної України, як буферної держави між Росією і Польщею, мала б першочергове значення для зміцнення безпеки Речі Посполитої та інших країн Центрально-Східного регіону. Тому Польща повинна була докласти всіх зусиль для збереження суверенітету України. Він стверджував: якщо б Київ повернувся до сфер впливу Москви, Річ Посполита надалі межувала б із великою імперською Росією [22, с. 53]. Проголошення Україною незалежності, ознаменувало собою початок нового етапу польсько-українських відносин. Їх змістом повинно було стати примирення на трьох рівнях – урядовому, рівні культурних еліт та суспільств. Першими кроками на шляху взаємозближення повинні були стати офіційні домовленості стосовно проблеми кордонів та національних меншин. На думку Є. Ґедройця, Польща мала запевнити Україну у відсутності претензій на Львів. "Немає жодної можливості повернення Львова до Польщі, як і не мають жодних шансів ті, хто хотів би приєднати Перемишль до України", – висловлювався з цього приводу редактор [22, с. 53].

Діяльність Єжи Ґедройца і його послідовників мала надзвичайно важливе значення як з огляду консолідації польської політичної еліти щодо вироблення східної політики Польщі, так і в справі українсько-польського порозуміння. Були встановлені контакти "Культури" з провідними українськими діячами, активну участь в цьому процесі брав Богдан Осадчук – відомий український історик та публіцист [5, с. 117]. Безсумнівно, ідейне зближення українського і польського інтелектуальних середовищ, що діяли в еміграції у другій половині XX століття стало однією з головних причин безконфліктного розвитку двосторонніх стосунків України і Польщі [5, с. 119].

Тим не менш, саме доктрині Єжи Ґедройца зараз дякують за те, що Польща змогла уникнути розтину старих ран, відродження взаємних історичних претензій і образ держав регіону після 1989 року. Все це створило дуже цілісний ідейний комплекс, абсолютно панівний в середовищі польських політиків та експертів [19].

Доктрину, яку висловлював Єжи Ґедройц і послідовники знайшла своє продовження і практичне застосування у діяльності членів опозиційної незалежної самоврядної професійної спілки "Солідарність", яка в цей час почала відігравати важливу роль у житті польського суспільства. Члени спілки, підтримуючи ідеї незалежності східних сусідів, розпочали активний діалог з опозиційними силами в Україні [5, с. 120].

В Україні починаючи з 1989 року розпочався період реалізації програми ліквідації компартійного режиму та здобуття національної свободи і державності. А отже, виникає можливість безпосередніх контактів учасників українського руху опору і польської "Солідарності". Так, з 20 травня по 22 липня 1989 року в Польщі перебував один із лідерів опозиції України – Богдан Горинь. Офіційно, візит мав приватний характер, але все ж таки відбувалися зустрічі і консультації з керівниками польської опозиції та інтелігенції [5, с. 121]. На початку вересня 1989 р. в Польщі створюється уряд національної довіри на чолі з Тадеушем Мазовецьким – редактором часопису "Солідарність", міністром закордонних справ якого стає професор Кшиштоф Скубішевський. З утворенням нового уряду розпочався процесс деконструкції тоталітарного режиму і поступове запровадження елементів демократичного устрою. Уряд Т. Мазовецького почав проводити самостійну зовнішню політику і основним завданням якого стало вироблення нової концепції зовнішньополітичної діяльності, враховуючи ті зміни, які відбувалися в Європі та СРСР [12, с. 660].

Часто Кшиштофа Скубішевського називають "батьком" сучасної польської політики. Усвідомлено зовнішня політика будувалася на грунті "польського традиційного мислення про Схід". Величезну роль у її формуванні відіграли, як вже зазначалось робота емігрантів паризького кола, а також загальний контекст східної політики Ватикану та польської церкви і тут варто зазначити про вплив діяльністості "великого поляка" Іоанна Павла II [19].

Акторами східної політики були, крім міністерства закордонних справ, також Сейм, Сенат, політичні партії та неурядові організації. Як зазначає С. Дембський, "дипломати більшою мірою зосереджували свої зусилля на підтримці позитивних відносин з Москвою, в той час, як інші інститути могли проявляти більшу активність у підтримці дезінтеграційних сил в європейських республіках Радянського Союзу" [28].

Офіційною була вибрана гнучка і обережна політика. Варшава пішла на контакти з елітами сусідніх республік, залишаючи собі звіт в тому, що ідея маршала Ю. Пілсудського про створення деякої унії між Польщею, Литвою, Білоруссю та Україною залишилась у минулому. До того ж Польща "спішила" на Захід, і її політики розуміли, що втянувшись в "чорноморсько-балтійську геополітику", Варшава може не попасти в завітний європейський клуб.

Позитивний вплив на розвиток відносин між Україною та Польщею, мала подія, яка відбулася 4 – 5 травня 1990 року у м. Яблонні під Варшавою. Тут відбулася зустріч польських та українських парламентарів. Усі вже добре розуміли що розпад Радянського Союзу стає все більш ймовірний, тому обидві сторони погодилися, що добросусідські відносини це в інтересах обох сторін [28].

16 липня 1990 року Верховна Рада УРСР прийняла "Декларацію про державний суверенітет", а 28 липня 1990 року Сейм Республіки Польща утвердив Ухвалу, в якій привітав прийняття Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет, як вираз прагнення України до незалежності. В Ухвалі також мовилося про бажання поляків співіснувати з українцями як рівними та близькими [25, с. 226].

У посткомуністичній Польщі відбувався процес офіційного перегляду власної історичної політики щодо східних сусідів, насамперед до України. Так, уже 3 серпня 1990 р. Сенат Республіки Польща видав Ухвалу, якою засудив акцію "Вісла" 1947 року. У документі зазначалося, що відповідальною за масові переселення українців є комуністична влада. Цим рішенням Сенат фактично визнавав часткову відповідальність польської сторони за акцію, організовану режимом Болеслава Берута [25, с. 224].

З осені 1990 року, у відповідь на відцентрові процеси в СРСР Польща почала впроваджувати політику “двоколійності” (dwutorowość), тобто розвиток відносин одночасно з союзним центром і окремими республіками. У її рамках, в середині жовтня 1990 року міністр закордонних справ Кшиштоф Скубішевський відвідав Білорусь, Україну і Росію [12, с. 662]. Але коли відбувся розвал СРСР і поволі втрачалася необхідність збереження політики “двоколійності”, Польща відкрилася для України, не включаючись однак в українсько-російські суперечки, тим паче, що ще знаходилися на польських теренах російські війська [9, с. 33].

На міждержавний рівень стосунки між Україною і Республікою Польща вивів візит до столиці на той час ще радянської України 13 жовтня 1990 року міністра закордонних справ Польщі Кшиштофа Скубішевського. Була підписана українсько-польська Декларація про дружбу і співпрацю. Вона містила усі ознаки міждержавного договору [15].

У ній сторони заявили про своє прагнення до утвердження між ними як суверенними державами добросусідських відносин, про підтримання і розвиток взаємовигідної співпраці. Основою цих відносин, підкреслювалося, є принципи міжнародного права, суверенної рівності, непорушності кордонів, територіальної цілісності та невтручання у внутрішні справи кожної зі сторін. Україна і Польща заявили про свою повагу до прав людини й основних свобод, включаючи свободу думки, совісті, політичних переконань для всіх громадян обох держав, незалежно від раси, національності, мови, статі, майнового стану й релігії. У цьому контексті сторони висловилися за поліпшення становища національних меншин – української в Польщі та польської в Україні, розуміючи, що ці меншини, зберігаючи й розвиваючи національну самобутність, відіграватимуть істотну роль у зближенні обох народів. У декларації зазначалося, що УРСР і Республіка Польща будуть усебічно заохочувати українсько-польські зв’язки, усвідомлюючи етнічну й культурну спорідненість українців і поляків та дбаючи про збереження позитивної спадщини їхніх багатовікових взаємин. Сторони зобов’язалися сприяти об’єктивному інформуванню населення про процеси, що відбуваються в обох державах, культурному, науковому й гуманітарному співробітництву. Приділятиметься необхідна увага охороні пам’яток польської історії та культури в Україні й української історії та культури в Польщі. Країни також погодилися підготувати угоду про співробітництво в галузі молодіжного обміну, запланували розглянути питання про створення центрів інформації й культури, відповідно українського – у Варшаві та польського – в Києві. УРСР і Республіка Польща домовилися проводити консультації з усіх проблем їх двосторонніх відносин, співпраці на міжнародній арені, зокрема в загальноєвропейському процесі, в рамках ООН, інших міжнародних організацій, а також з міжнародних проблем, що є предметом заінтересованості обох держав [24]. Особливо важливим пунктом було проведення переговорів про обмін дипломатичними представництвами [15].

1 грудня 1991 року уряд України виніс питання про підтвердження Акту про незалежність на всенародне обговорення. Понад 90 відсотків тих, хто взяв участь в референдумі, підтвердили акт. 2 грудня Польща була першою державою, яка визнала незалежність України.

Ситуація, що виникла після 1991 р., була для Польщі унікальною, оскільки її сусідами вперше стали незалежні Білорусь і Україна – якщо не вважати досвіду взаємин з Литвою в міжвоєнний період, раніше йшлося про відносини або з Росією / СРСР або з національними меншинами на східних окраїнах (“кресах”) країни.

Проголошення незалежності України та зміни у глобальному геополітичному становищі на початку 1990-х рр, а також подолання біполярності міжнародних

відносин створили специфічні умови для переходу дипломатичної діяльності України та Республіка Польща на новий рівень [3, с. 75].

Проблемою було те, що Україна отримала незалежність, не маючи державницьких традицій, успадкувавши державні інституції з радянської імперії з єдиною легальною комуністичною партією і кількома незалежними дисидентськими угрупуваннями, була у фазі розбудови внутрішніх демократичних структур. У царині закордонної політики викристалізувалися загалом чотири концепції: так звана концепція нейтральності (доктрина Д. Павличка); концепція "урівноважених інтересів", зорієнтована на співпрацю зі східними, західними та південними країнами; євроатлантична концепція, тобто відкритості на Захід; також концепція євразійська, з проголошенням реінтеграції пострадянських засад [9, с. 33]. Однак, жодна з тих концепцій не отримала реалізації, та однак постійні українсько-російські суперечки і пошук союзника, що підтримав би Україну звернули увагу першого президента України Леоніда Кравчука на Польщу.

Розпад СРСР і виникнення на його теренах нових незалежних держав зумовили зміну конфігурації політичних сил у східній частині Європи. Новоутворені держави, обтяжені нещодавнім соціалістичним минулим, окрім складної внутрішньої ситуації, отримали цілий ряд зовнішньополітичних проблем, у тому числі й міжнаціональних протиріч, які в радянську епоху вдало "підтримувались" існуючою системою. Тому одним із нагальних питань, яке постало перед незалежними урядами, було налагодження міждержавних відносин, яке б посприяло визначенню пріоритетів майбутнього зовнішньополітичного курсу держав.

Серед таких держав опинились Україна й Польща, історія народів яких протягом першої половини XX століття супроводжувалася багатьма болючими, спірними питаннями прикордонного співжиття, а згодом набула рис певної упередженості в поглядах на національне питання з обох сторін [23].

Метою зовнішньої політики Польської Республіки було встановлення якомога тісніших відносин зі Сполученими Штатами Америки, інтеграція із Західною Європою і протегування демократії та суверенітету держав колишнього СРСР. Цей останній елемент спирався на концепцію "прометеїзму" Єжи Ґедройца і сприйняття Росії як регіонального суперника та навіть потенційного агресора. Це була раціональна політика, яка відповідала реаліям тієї епохи [10].

Упродовж першої половини 1990-х рр., реалізуючи зовнішньополітичну программу, схвалену Верховною Радою України, українське дипломатичне відомство все таки визначило основні напрями та пріоритети, сформулювало цілі та завдання своєї діяльності, намітило коротко-та довгострокові перспективи [3, с. 75].

Після проголошення незалежності України стосунки між українцями та поляками набули нового позитивного імпульсу. У своєму подальшому розвитку, виходячи з національних інтересів двох незалежних держав, ці відносини суттєво впливають на стан регіональної безпеки.

Принципи дипломатичних відносин України з Польщею поступово закріплювались у Конституції України, в Законах України "Про державну службу", "Про дипломатичну службу", у Віденській Конвенції про дипломатичні зносини 1961 р., у Віденській Конвенції про консульські зносини 1963 р. тощо [3, с. 76].

За ствердженням Вацлава Чігака стосунки між Україною та Польщею засновані були на п'ятьох чинниках, спільних для обох теренів:

1) Стратегічно-географічному. Обидві держави розташовані у реґіоні Центрально-Східної Європи. Україна та Польща – безпосередні сусіди, їхній взаємний кордон доволі довгий. Через територію України й Польщі пролягає так

звана “історико-стратегічна межа” між Росією та рештою Європи. Україна та Польща зараз знаходяться у “сфері міжмор’я” – території поміж Балтійським та Чорним морями;

2) Політично-оборонному. Україна та Польща – це держави, котрі у рамках блокового розподілу світу були членами одного й того ж політичного та військового об’єднання – Варшавського договору. Обидві держави переходили від однопартійної до плюралістичної системи та запроваджували демократичні цінності, але кожна з них досягнула деяких успіхів та перебуває на різних ступенях розвитку. Обидві держави політично орієнтовані на співпрацю із західноєвропейськими оборонними структурами та НАТО.

3) Економічно-господарському. Обидві держави упродовж більш ніж 40 років були членами єдиної економічно-політичної структури – РЕВ, і їхнє становище було детерміноване структурою національних економік доби РЕВ. Україна та Польща переходили від системи державного управління економікою до вільного ринку, але Польща на цьому шляху просунулася значно швидше, ніж Україна. Економіки обидвох держав, кожна певною мірою, потребували економічних інвестицій та економічної допомоги з боку економічно розвинених європейських держав. Польща та Україна прагнули до співпраці та членства у європейських економічних структурах;

4) Соціально-демографічному. Україна та Польща за своїми територіями та кількістю населення належать до європейських держав середніх розмірів. Обидві держави з огляду на ряд демографічних показників за європейськими мірками доволі близькі;

5) Традиційно-історичному. На теренах обох держав у минулому існували спільні державні утворення (польське, польсько-литовське, польсько-українське, російське, німецьке). Наприкінці Другої світової війни відбувся зсув теренів обох держав на захід, одним із наслідків чого став перехід значної частини земель (Волинь, Галичина, Полісся) до України. Внаслідок історичного розвитку у громадян обох держав існує традиційно неґативне ставлення до Москви. Польща внаслідок політичних змін початку 1990-х років однозначно декларувала як мету своєї зовнішньої політики намір вступити до західноєвропейських оборонних та економічних структур (НАТО, ЄС). Своєю послідовною орієнтацією зовнішньої політики Польща довела, що польські економіка та суспільство наближаються до європейських стандартів. Орієнтація на “вступ держави до Європи” недвозначно задекларована зовнішньо-політичним відомством Польщі, але, що не менш важливо, було результатом досягнення консенсусу щодо цього питання у польському суспільстві, котре, незважаючи на політичні розбіжності, висловило одностайність у необхідності та бажаності вступу до європейських політико-оборонних та економічних структур, передовсім НАТО [26].

Отже, визначальними чинниками становлення українсько-польських взаємин були геополітичні зміни останнього десятиріччя XX століття: подолання протиборства Схід-Захід, падіння комунізму, переорієнтація низки держав на засади цінностей демократії. Крах Радянського Союзу і поява на світовій арені нових незалежних гравців, пострадянських держав, започаткували у світовому співтоваристві переоцінку цінностей і руйнацію тривалого домінування Росії на “євразійському просторі”.

Як і Україна, так і Республіка Польща здобули незалежність і стали окремими, повноправними суб’єктами міжнародного права. У зв’язку з цим, оскільки обидві країни є найближчими сусідами, почали будуватись стратегії майбутніх міждержавних відносин, зважаючи на переоцінку історичних та геополітичних факторів. Держави зуміли знайти спільну єдність і започаткували перші сторінки своїх стосунків на демократичних засадах, без претензій на території і впродовж

багатьох наступних років напрацювання, що відбулись за цей період, вилились у співробітництво рівня стратегічного партнерства.

Список використаних джерел

1. *Алексієвець М.* Зовнішня політика України в контексті сучасних цивілізаційних викликів / Микола Алексієвець, Ярослав Секо // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2006. – Випуск 3. – С. 85–106. 2. *Бжезінський З.* Велика шахівниця. – Львів – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. – 236 с. 3. *Биркович Т. І.* Принципи дипломатичних відносин між Україною та Польщею у сучасний період / Т. І. Биркович // Гуманітарні науки. – 2009. № 1. – С. 75–78. 4. *Васильєв Д.* Українсько-польські відносини наприкінці XX ст. / Дмитро Васильєв, Людмила Чекаленко // Нова політика. – 1998. – № 4. – С. 13–17. 5. *Гевко В.* Україна і Польща: від колізій минулого до спільних європейських цінностей / Вікторія Гевко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe&Image_file_name= PDF/Ues_2013_11_11.pdf 6. *Гевко В.* Україна і Польща: до двадцятиріччя співпраці / Вікторія Гевко // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Випуск 6–7: 20-й річниці Незалежності України присвячується. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – С. 151–160. 7. *Гулевич В.* Геополитическая ситуация у западных границ Евразийского Союза / Владислав Гулевич. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.geopolitica.ru/Articles/1358/ 8. *Гулевич В.* Польский акцент украинской независимости / Владислав Гулевич. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.edrus.org/content/view/16442/68/ 9. *Драус Я.* Дослідження польсько-українських стосунків у 1991 – 2008 роках: нарис проблематики / Ян Драус // Чорноморський літопис. Науковий журнал. – 2010. – Випуск 1. – С. 32–41. 10. *Заборовський М.* Польська дипломатія без комплексів / Марчин Заборовський // День. – 2011. – 11 січня (№ 1). 11. *Зайончковский В.* Восточная Европа в польской дипломатии / Войцех Зайончковский // Pro et Contra. Т. 3. – № 2. – Весна 1998. – С. 39–52. 12. *Зашкільняк Л.* Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с. 13. *Зовнішня* політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991 – 2003) / Відп. ред. С. В. Віднянський – К.: Генеза. 2004. – 616 с. 14. *Кучинская М.* Новая парадигма польской восточной политики / Марина Кучинская // Pro et Contra. Т. 3. – № 2. – Весна 1998. – С.18–38. 15. *Куйбіда В.* Україна – Польща на шахівниці світу / Василь Куйбіда // Ї. – 1998. – № 14. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ji.lviv.ua/n14texts/kujbida.htm 16. *Литвин В.* Зовнішня політика України: 1990 – 2000 / Володимир Литвин // Віче. – 2000. – № 11. С. 3–48. 17. *Михальченко М.* Україна як нова історична реальність: Запасний гравець Європи / Микола Михальченко. – Дрогобич: Відродження, 2004. – 488 с. 18. *Моцок В.* Вплив політики західних країн на розвиток українсько-польських взаємовідносин у 90-х роках XX ст. / В. Моцок // Людина і політика. – 2001. – № 5. – С. 26–34. 19. *Неменский О.* Восточная политика Польши // Олег Неменский. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta-nd.com.ua/rubrics/dela_davno_minuvshih_dney/805.php 20. *Неменский О.* Пространства и идеологии восточной политики Польши / Олег Неменский. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.perspektivy.info/oykumena/europe/prostranstva_i_ideologii_vostochnoiy_ politiki_polshi_2007–8–13–16–8.htm+&cd=1&hl=uk&ct=clnk&gl=ua 21. *Осадчук Б.* Україна, Польща, світ / Богдан Осадчук. – К.: Смолоскип, 2001. – 356 с. 22. *Сенич М.* Проблема української незалежності в політичній думці Єжи Гедройца / Марія Сенич // Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис "Галичина". Науковий журнал. – 2010. – Ч. 17. – С. 333–343. 23. *Стефанишин М.* Вплив політичних концепцій еміграції й опозиції на процес польсько-українського примирення / Марія Стефанишин // Вісник Прикарпатського університету. Науковий журнал. – Серія: Політологія. – 2011. – № 4–5. – С. 212–218. 24. *Україна* в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Випуск 2. Предметно-тематична частина: Д–Й / Відп. ред. М. М. Варварцев. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 252 с. 25. *Хакула Л.* Україна й українці в офіційному та медійному дискурсах сучасної Польщі (перша половина 1990-х років) / Любомир Хакула // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Збірник наукових праць. – Випуск 3–4. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010–2011. – С. 222–232. 26. *Чігак В.* Становище Польщі у Центральній Європі та її взаємини з Україною / Вацлав Чігак // Ї. – 1997. № 10. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ji.lviv.ua/n10texts/czihak.htm 27. *Berdychowska B.* Idee spuszczone ze smyczy. W rocznicę Aktu Niezależności Ukrainy / Bogumiła Berdychowska, Henryk

Wujec // Gazeta Wyborcza. – 2010. – 24 sierpnia. 28. *Meszka A.* Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1989–2004. / Arkadiusz Meszka. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://stosunki-miedzynarodowe.pl/polityka-zagraniczna/931–stosunki-polsko-ukrainskie-w-latach-1989–2004

Ирина Ильчук

ИСТОРИЧЕСКИЕ И ГЕОСТРАТЕГИЧЕСКОЙ ПРЕДПОСЫЛКИ СТАНОВЛЕНИЯ УКРАИНСКО-ПОЛЬСКИХ ОТНОШЕНИЙ В НОВОМ ГЕОПОЛИТИЧЕСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ (КОНЕЦ 1980-Х – НАЧАЛО 1990-Х ГГ.)

В статье освещается процесс становления системы украинского-польских отношений на начальном этапе независимости, учитывая исторические и геостратегические предпосылки взаимоотношений между Украиной и Польшей в новом геополитическом пространстве.

Ключевые слова: Украина, Польша, внешняя политика, Центрально-Восточная Европа, сотрудничество.

Iryna Ilchuk

HISTORICAL AND GEOSTRATEGIC BACKGROUND OF ESTABLISHMENT OF THE UKRAINIAN-AND-POLISH RELATIONS IN THE NEW GEOPOLITICAL SPACE (THE END OF 1980S – BEGINNING OF 1990S)

The article deals with the process of formation of the Ukrainian-Polish relations at an early stage, given the historical and geo-strategic premise of relations between Ukraine and Poland in the new geopolitical space.

Key words: Ukraine, Poland, foreign policy, Central and Eastern Europe, cooperation.

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

БІЛОРУСЬ: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ

Під такою назвою нещодавно вийшла у світ монографія молодої, а уже відомої української дослідниці, кандидата історичних наук, доцента Оксани Валіон[1]. Передусім, важливо зауважити особливу її актуальність для сучасного державотворення. В умовах після розпаду Радянського Союзу кожна пострадянська держава здійснює пошук власної моделі політичного та соціально-економічного розвитку. До того ж

глобалізаційні процеси, що відбуваються на нинішньому етапі, зумовлюють роль цих країн у міжнародному розподілі праці, рівень інтеграційних зв'язків у новітній системі геополітичних координат, а відтак гідне місце в об'єднаній Європі.

У цьому зв'язку процеси розбудови пострадянських республік ведуть до пошуку аналогій, переосмислення важливих проблем як вітчизняного, так і зарубіжного досвіду. До таких важливих питань, безперечно, відносять нове бачення країн, що утворилися після розпаду СРСР, внутрішньополітичного й соціально-економічного становлення у час їхнього унезалежнення. При цьому зауважимо, не є винятком і Республіка Білорусь, яка обрала свій шлях формування національної економіки й соціальної сфери життя. Дослідження специфічної соціально-економічної моделі Білорусі, її трансформації відповідно до нових геостратегічних умов кінця XX – початку XXI ст. має винятково важливе значення. Як зазначає авторка у вступі книги, звернення до даної наукової проблеми, по-перше, дасть змогу простежити витоки соціально-економічної системи Білорусі, з'ясувати її складові частини, сильні й слабкі сторони, можливості вдосконалення й адаптації до економічних викликів сьогодення, а по-друге, нагромаджений теоретичний потенціал соціально-економічного розвитку Білорусі забезпечить необхідний вектор перетворень на перспективу, сприятиме визначенню місця держави у глобальній світовій економіці (с. 4). Важливість рецензованого монографічного дослідження посилюється також тим, що суспільно-політичні й соціально-економічні процеси у Республіці Білорусь подаються в сучасній історіографії спрощено, інколи політично заангажовано, без належного наукового аналізу білоруського внутрішньо- та зовнішньополітичного розвитку країни у контексті євроінтеграційних і глобалізаційних процесів. На нашу думку, досвід трансформації соціально-економічного устрою Білорусі упродовж 1990-х рр. – початку XXI ст. є повчальним і корисним для усіх країн пострадянського простору. Тож злободенність започаткованого дослідження О. Валіон щодо соціально-економічного розвитку є очевидною. Тим більше, в українській історіографії дана наукова проблема ще й досі не знайшла спеціального висвітлення. Серйозних синтетичних праць із цієї проблематики, написаних українськими дослідниками, немає. Тому поява монографії О. Валіон є вчасною і потрібною. Вона подає цікавий та оригінальний погляд українського науковця на проблеми соціально-економічного облаштування життя білорусів, що відіграє

[1] Валіон О. П. Білорусь: соціально-економічні аспекти розвитку (кін. 80-х рр. XX – поч. XXI ст.) / О. П. Валіон. – Тернопіль: Астон, 2014. – 274 с.

вирішальну роль у формуванні ідеології Республіки Білорусь, її специфічного історичного розвитку на сучасному етапі.

Запропонована книга присвячена розкриттю соціально-економічної складової білоруського шляху розвитку в кінці 80-х рр. XX – на початку XXI ст. На підставі уважного опрацювання архівних матеріалів й документів, багатьох праць зарубіжних, переважно білоруських учених та інтерпретаційних здобутків зарубіжної спеціальної наукової літератури з означеної проблеми авторка у своїй праці з'ясувала й фахово проаналізувала історичні умови після розпаду СРСР формування нової моделі внутрішньополітичного становлення Білоруської держави, зі знанням справи охарактеризувала ґенезу, специфіку й трансформацію білоруської економічної системи, розглянула основні тенденції соціально-економічного розвитку країни в новітню добу, акцентувавши увагу на умовах стабілізації економіки і соціальної сфери з середини 90-х рр. XX ст. й створенні передумов для стійкого економічного зростання. У монографії висвітлюються проблеми модернізації економіки Білорусі у контексті тенденцій світового економічного розвитку, професійно аналізуються питання розвитку основних галузей економіки та пріоритетні напрямки соціальної політики країни, досліджуються основні тенденції й особливості розвитку білоруського експорту, зовнішньоекономічної діяльності Республіки Білорусь у континуумі інтеграції у світову економіку.

Дослідниця концентрує увагу на аналізі основних детермінант і ознак соціально-економічної модернізації та особливостей переходу Білорусі від командно-адміністративної системи господарювання до ринкової організації праці. При цьому, авторка правильно зазначає, що обираючи власний шлях розвитку, Республіка Білорусь прагнула максимально ефективно використати власний досвід, зберегти здобуті багатьма поколіннями традиції господарської діяльності, збагативши їх новими ідеями і змістом у перехідний етап становлення національної економіки. Цей аспект білоруського підходу вартий особливої уваги й врахування в Україні! Стрижневими компонентами нової економічної системи в Білорусі, на думку авторки, стали: сильна держава, ефективний ринковий механізм із його соціальною орієнтацією (с. 5). Вихід з економічної кризи після розпаду СРСР був пов'язаний із побудовою у середині 1990-х рр. соціально орієнтованої ринкової економіки, що полягала у збереженні великого державного сектору в усіх основних галузях економіки, адміністративному регулюванні грошових доходів населення і цін на товари першої необхідності, збереженні високого рівня системи соціального захисту. На думку авторки книги, стратегічний курс держави передбачав еволюційний шлях переходу до ринкових відносин, а введення нового механізму управління економікою здійснювалося із урахуванням національної специфіки білоруської нації, приналежності впродовж багатьох років до національної системи господарювання, разом з тим, реформи базувалися на досвіді провідних країн світу. Загалом у становленні й розвитку економіки Білорусі авторка виділяє наступні етапи: 1991–1995 рр. – період глибокої економічної кризи; 1996–2000 рр. – вихід економіки із кризового стану й поглиблення ринкових відносин; 2001–2005 рр. – стабільне зростання економіки і створення передумов для переходу на інноваційний шлях розвитку; 2006–2010 рр. – стабільне зростання економіки й соціальної сфери, активні заходи із переходу на інноваційний шлях розвитку (с. 198).

У монографічному дослідженні О. Валіон на основі значного матеріалу професійно осмислено історичний аспект становлення й розвитку Білорусі в соціально-економічній площині, подані її особливості, які спонукають до роздумів, що полягають у таких основних рисах, як: сильна й ефективна державна влада, яка забезпечує політичну стабільність, безпеку, соціальну

справедливість і суспільний порядок; рівність різноманітних форм власності, в основі яких лежить головний критерій розвитку економіки – ефективність ведення господарства, виходячи із чого приватизація розглядається не як самоціль, а засіб пошуку зацікавлених інвесторів, створення ефективного власника; багатовекторність зовнішньоекономічної політики як найважливіший принцип ефективного розвитку країни в умовах глобалізації господарських зв'язків у світі; активізація інтеграційних процесів, перш за все, економічних, із країнами СНД і Росією; сильна соціальна політика держави, інвестиції і здоров'я, освіта, професійний і культурний розвиток особистості, а також адресна спеціальна допомога (с. 198).

Окремі розділи монографії О. Валіон, природно, присвячені проблемам розвитку промисловості та сільського господарства Білорусі. Як підкреслює авторка видання, головним генератором економічного зростання країни у досліджуваний час стала промисловість. Державна політика була спрямована на збереження й нарощення великих промислових підприємств з метою створення конкурентноспроможної продукції та робочих місць. На динаміку промислового піднесення, на думку дослідниці, важливий вплив здійснювали такі фактори як конвертованість національної валюти, посилення ролі бартерних операцій, міра зношеності основних виробничих фондів, необхідність проведення модернізації промислових підприємств. Програма вдосконалення АПК Республіки Білорусь передбачала поєднання державного регулювання і саморегулювання, проведення збалансованої бюджетної фінансово-кредитної і цінової політики (с. 200).

Особливо варті у рецензованій книзі зауваги авторки щодо концептуальних основ і реалізації державної політики у соціальній сфері. Значне місце у контексті впровадження соціально орієнтованої ринкової економіки займали житлова, грошово-кредитна і валютна політика, соціальна підтримка громадян, які постраждали в результаті катастрофи на Чорнобильській АЕС, а також турбота про людину, її духовний і фізичний розвиток, добробут у сприятливому і безпечному середовищі (с. 147). Авторка зауважує, що соціальна політика Білорусі будувалася на розвитку людського капіталу, саме людина, її потреби, добробут перебувають у центрі всіх державних програм, законодавчих і нормативних актів із соціально-економічного розвитку республіки. Реалізація комплексу заходів у соціальній площині дала змогу підвищити систему соціального захисту громадян, закріпити стабільне зростання якості життя населення, зміцнити соціальну сферу, зробити її стійкішою до викликів сьогодення (с. 166).

У монографічному дослідженні О. Валіон узагальнено і конкретизовано визначення основних тенденцій і особливостей розвитку білоруського експорту, його впливу на соціально-економічні процеси в країні та на інтеграцію у світову економіку. Білорусь є країною із малою відкритою економікою, за цим показником республіка знаходиться у числі країн-лідерів. Професійно авторка підкреслює, що особливе географічне розташування Білорусі, обмеженість ресурсної бази, невеликі розміри внутрішнього ринку посилюють потребу зовнішньоторговельної активності держави, актуалізують проблеми розширення експортної діяльності, виходу на нові зовнішні ринки за рахунок випуску конкурентноспроможної продукції. Республіка Білорусь дотримується багатовекторної зовнішньоекономічної політики, яка в умовах глобалізації сприяє налагодженню й підтримці взаємовигідних зв'язків із країнами-партнерами, слугує важливим інструментом входження держави у світовий глобальний простір. Білорусь підтримувала торговельно-економічні взаємини із понад 170 країнами світу (с. 206). На завершення своїх результатів щодо сучасного бачення засад соціально-економічного зростання Білорусі відома дослідниця констатує, що "досить не легко довелося Республіці Білорусь у

прагненні сформувати своє обличчя на внутрішній і зовнішній арені”, але цей процес, на думку авторки, “й сьогодні не припиняється. Адже і нині Білорусі доводиться долати складні випробування, доводячи міцність й життєздатність власної моделі економіки, правильність обраного шляху” (с. 206).

Зауважимо, що монографія О. Валіон є достатньо глибоким і неординарним дослідженням, котре формує авторський погляд на проблеми соціально-економічного розвитку Білорусі у досліджуваний період. Критичний підхід до історіографії із запропонованої наукової проблеми, а також, що особливо важливо, джерельна база, основу якої становлять неопубліковані документи й матеріали, численні білоруські праці, стали визначальними для створення цілісної авторської концепції. Загалом монографія написана на високому теоретико-узагальнюючому рівні, суттєво збагатить українську науку новим фаховим баченням й запропонованими висновками та узагальненнями. Тож книга О. Валіон стане у добрій нагоді для викладачів, студентів вишів України, науковців, практичних працівників державних органів, громадсько-політичних і господарських функціонерів, усіх, хто цікавиться історією братньої Білорусі. На нашу думку, рецензована робота може стати також у добрій нагоді й для зарубіжних читачів. Зауважимо, що в Україні, у соціально-економічній площині є ще багато над чим працювати. А книга Оксани Валіон допоможе зорієнтуватися у деяких вище означених проблемах та використати досвід білоруського народу у розв’язанні складних проблем внутрішньо- і зовнішньополітичного становлення на новому етапі євроінтеграційних та геополітичних трансформацій відповідно задекларованим цілям стратегічного розвитку.

Леся Алексієвець (Україна),
Микола Алексієвець (Україна)

КУПЧИНСЬКИЙ О. ВИБРАНІ СТАТТІ ТА МАТЕРІАЛИ. – Т. 3: ВІДОМІ ТА МАЛОВІДОМІ ПОСТАТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ НАУКИ Й КУЛЬТУРИ / РЕД. КОЛ.: О. ВИННИЧЕНКО, Л. ВОЙТОВИЧ, І. ГИРИЧ, М. КРИКУН, Л. РУДНИЦЬКИЙ, Л. ТИМОШЕНКО, Я. ФЕДОРУК, С. ХОРОБ. НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. ШЕВЧЕНКА. – ЛЬВІВ, 2011. – 665 С. – (УКРАЇНОЗНАВЧА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА НТШ. – ЧИСЛО 31)

Історія України знає чимало прикладів видатних особистостей. Кожне покоління, кожна нація пишаються такими людьми. Саме завдяки їм, величі їхніх здобутків, пам'яті про них – залишаються в історії ті народи, що цього гідні.

Особистість у центрі уваги історика – це один із шляхів гуманізації науки, що стало необхідним для пострадянського суспільства – вивчення не лише нових історичних фактів, подій і явищ, а конкретних людей, що жили й творили в певну епоху. Відтак, важко переоцінити значення осмислення і виділення біографічних досліджень як окремої галузі історичного знання у поглибленні національної історіографії. Підкреслимо, що проблема історичної біографістики, як галузі історичного знання, актуалізувалась у другій половині 80-х – на початку 90-х років минулого століття, у зв'язку із новою суспільно-політичною ситуацією. Історична біографістика об'єктивно посіла одне з провідних місць у тематиці історичних досліджень.

В українській історіографії біографічний жанр має тривалу традицію. Свого часу до нього зверталося чимало видатних істориків. Для прикладу назвемо М. Костомарова, В. Антоновича, М. Кордубу [1–3]. Вчені другої половини XIX ст. головну увагу приділяли політичним, військовим, культурним діячам (князі, гетьмани, письменники, митці, учені тощо) та їх ролі у національно-визвольних процесах, у зовнішній політиці України. У XX ст. змінився погляд на героя історії. Уже О. Оглоблин приділяє головну увагу громадським діячам у контексті суспільних процесів.

Значним внеском в українську новітню історіографію стало видання спеціальної тематичної монографічної праці "Українська історична біографістика: забуте і невідоме / За ред. проф. М. М. Алексієвця. – Част. 1. – Тернопіль: Лілея, 2005. – 352 с." [4]. Увагу його авторів привернули найактуальніші аспекти діяльності й творчості відомих історичних постатей в контексті українського державотворення, а саме Дениса Зубрицького, Андрея Шептицького, Михайла Грушевського, Володимира Гнатюка, Мирона Кордуби, Олега Кандиби-Ольжича, В'ячеслава Чорновола. У 2008 р. вийшла друга частина праці [5].

У 2006 р. опубліковано дослідження Я. Дашкевича, в якому було поєднано попередні підходи: подано оповіді про князів і гетьманів, а також про філософів, публіцистів, істориків, учених, що визначали українське політичне життя часів відновлення української державності останнього століття [6].

Рецензована нами праця відомого львівського філолога, історика, голови Наукового товариства ім. Шевченка в Україні – Олега Купчинського "Вибрані статті та матеріали. – Т. 3: Відомі та маловідомі постаті національної науки й культури. – Львів, 2011. – 665 с." містить сорок статей та повідомлень про відомих, маловідомих і забутих нині видатних осіб України, а саме діячів з гуманітарної і природничої сфер, представників національної історії, освіти, образотворчого мистецтва, театру та культури. Ці дослідження публікувалися

упродовж 1960–2010-х рр. у різних виданнях або були передмовами до книжкових праць. Видання містить також ґрунтовне вступне слово І. Гирича "Історіографічні студії Олега Купчинського про гуманітаріїв XVIII–XXI століть" (с. 3–22).

Про значення біографістики для України О. Купчинський чи не найкраще наголосив у статті про В. Веригу: "ця література тоді і тепер нагадувала народові про втрачене, про минуле, її відомих людей, що було небажане для колонізаторів, незалежно від того, чи це була Російська імперія, чи Радянський Союз. Біографістика в післявоєнний період, як не прикро констатувати, розвивалася переважно поза Україною" (с. 647).

Постаті, яким присвячено студії науковця, загалом охоплюють п'ять періодів української історії: передромантичну добу (просвітницький період) українського відродження (Модест Гриневецький, Михайло Гарасевич, Варлаам Компаневич, Іван Захар Авдиковський); романтичну добу визрівання національного питання на західноукраїнських землях (Іван Вагилевич, Яків Головацький, Август Бельовський, Проспер Меріме); час постання національної проблематики в українській гуманітаристиці – класичний період її розвитку (Володислав Федорович, Василь Ільницький, Олександр Барвінський, Михайло Грушевський, Іван Франко, Володимир Гнатюк, Карло Беднарський, Євген Купчинський, Мирон Кордуба, Агатангел Кримський, Василь Стефаник, Андрей Шептицький); постаті-гуманітарії міжвоєнного періоду (Роман-Степан Лукань, Микола Мельник, Олена Кульчицька, Богдан Лепкий, Ян Янів, Йосип Сліпий, Іван Огієнко, Юліян-Іван Шпитковський, Микола Кулицький, Михайло Тершаковець); науковці післявоєнних років – і до наших днів (В'ячеслав Сенютович-Бережний, Іван Старчук, Марія Фуртак-Деркачева, Юліян Заяць, Григор Лужницький, Йосип Дзендзелівський, Ярослав Падох, Василь Верига, Олександр Домбровський, Леонід Рудницький).

Переважно, кожна із студій – це персоналізовані дослідження про осіб, які визначали українське життя у ключовий період його становлення – у XIX – на початку XX ст. Серед них є поети, літературознавці, мовознавці, географи, музиканти, малярі, історики, правники, журналісти, церковні діячі. Такий широкий галузевий спектр діячів, що привернули увагу дослідника, звичайно, не випадковість, з огляду на різноманітні наукові та мистецькі зацікавлення О. Купчинського як голови НТШ, священицьке походження, замилування музикою, працю художником-оформлювачем у Львівському оперному театрі та й, зрештою, широкий спектр його наукових інтересів, який можна простежити не лише на рівні наукових студій, але й у редагованій О. Купчинським продукції НТШ (с. 6). Зацікавлення науковими біографіями діячів українського відродження у вченого проявилося ще у 1960-х рр. Він брав участь у всіх документальних виданнях, проектованих відомими українськими вченими-архівістами Федором Шевченком та Іваном Бутичем, – збірниках документів і матеріалів, присвячених визначним діячам культури і науки. Так, низку архівних матеріалів Олег Антонович підготував для збірника про І. Франка та В. Гнатюка. Як член редколегії, О. Купчинський брав участь і в інших персоналізованих збірниках, присвячених Т. Шевченку, І. Франку, Лесі Українці, М. Драгоманову (с. 7).

Кожна стаття автора написана за класичним зразком біографічної студії. Розпочинається з філософського відступу, в якому історик вписує обрану постать у контекст культурно-громадського життя, робить історіографічний екскурс – зазначає відомі праці про життя і діяльність особи. Далі подає хронологію життя від народження до смерті. При цьому, кожна студія – це не просто довершений історичний нарис про діяча, не просто перелік зробленого тим чи іншим науковцем, а спроба показати цю особу в її людському вимірі, з її ставленням до

життя, взаємини з науковим і суспільним середовищем. Науковець широко використав додатковий джерельний матеріал: уривки мемуарів, щоденників, листів, спогадів сучасників, бібліографічні списки. Відтак, біографії стають рельєфними, позбуваються штампованого, стереотипного сприйняття. Тому праця О. Купчинського по-своєму унікальна. У ній автор подав нову оцінку багатьох аспектів творчості І. Вагилевича, Я. Головацького, М. Грушевського, І. Франка, В. Гнатюка, підкреслив їх внесок в українську історію, мовознавство, літературознавство.

Низку маловідомих постатей національної культури, О. Купчинський вводить до провідних діячів українського відродження: М. Гриневецького, В. Компаневича, М. Гарасевича, І.-З. Авдиковського. Таких діячів, як К. Беднарський, А. Андрейчин, М. Мельник, І. Шпитковський, М. Кулицький, В. Сенютович-Бережний, М. Тершаковець, І. Старчук, Й. Дзендзелівський, Я. Падох, Л. Рудницький – автор по суті відкриває широкому загалу. Зауважимо, що про життя і творчість, наприклад М. Гриневецького, М. Гарасевича, В. Компаневича та І.-З. Авдиковського писали лише понад сто років тому, в період зародження національної історіографії, у радянську добу досліджувати їх було заборонено.

Окрему увагу О. Купчинський приділив діячам "Руської Трійці", західноукраїнським будителям М. Шашкевичу, І. Вагилевичу, Я. Головацькому. Вчений звернувся до письменницької спадщини вчених, наголосив на їх визначному науковому внеску як істориків, археографів, архівістів, популяризаторів, публіцистів у становлення української науки і національної ідеї на західноукраїнських землях. Саме так автор хотів підкреслити їх першочергову роль як громадсько-політичних будителів і визначних учених України середини XIX ст., на відміну від радянської науки, яка зводила роль цих постатей до красного письменства і збирачів фольклору.

Заслуговує уваги стаття, присвячена Володиславу Федоровичу – голові львівської "Просвіти", організатору одного з найвидатніших приватних етнографічних музеїв Західної України, оригінальній постаті модерного українства, представнику сполонізованої української шляхти в українському русі другої половини XIX – початку XX ст. (с. 245–255). В. Федорович був недооціненим в історіографії національного визвольного руху. Його, як аристократа і багатого землевласника українці так і не визнали за "свого", підозрювали у польських симпатіях, у переважанні польського патріотизму над українським. Дослідник свідомо підкреслює у біографії В. Федоровича його дослідницьку працю про минуле, наукову спадщину, музейне джерелознавство. О. Купчинський вважає, що історіософські публікації діяча свідчать про його належність до політичного українства так само, як і його праця головою львівської "Просвіти" (с. 251).

Викликають науковий інтерес такі розвідки О. Купчинського як "Оцінка Михайлом Грушевським актової спадщини Галицько-Волинського князівства (грамоти князя Лева Даниловича)" (с. 286–293), "Давньоруські писемні пам'ятки як об'єкт дослідження і джерело творчості Івана Франка" (с. 294–297), "Володимир Гнатюк: біля джерел формування українознавства" (с. 298–313). В останній, дослідник висвітлив В. Гнатюка як археографа-видавця народознавчих матеріалів на докладній джерелознавчій основі. Археографічна складова наукової праці вченого аналізується детальніше, ніж у відомій книзі М. Мушинки.

Одна із статей рецензованої праці стосується творчих взаємин М. Грушевського і одного із учнів його Львівської історичної школи – М. Кордуби (с. 355–362). О. Купчинський, як і Я. Дашкевич, є одним із тих історіографів, який не лише намагався дати належну оцінку цьому історику серед учених-гуманітаріїв передреволюційної та міжвоєнної доби, а й вводить у

науковий обіг низку невідомих документів. Мова йде про листування між учнем і вчителем. Листи М. Кордуби до голови НТШ зберігаються у Центральному державному історичному архіві України в Києві у фонді родини Грушевських (№ 1235). Листи М. Грушевського до свого учня перебувають у приватному архіві родини історика у Львові. Важливо, що завдяки розвідці О. Купчинського частина їх стала відомою науковцям і громадськості. Вперше ця стаття була опублікована в збірнику "М. Грушевський і Львівська історична школа (Львів, 1995)". Погоджуємося з думкою І. Гирича, що М. Кордуба тривалий час був у тіні інших учнів М. Грушевського, зокрема І. Крип'якевича і С. Томашівського. І якщо провести умовну градацію учнів Львівської школи істориків М. Грушевського за їх внеском у науку і громадсько-політичне життя, то на вищому щаблі у ній мають стояти саме ці три згадані історики.

Підкреслимо, що О. Купчинський особливу увагу приділяв епістолярним джерелам. Початок 1990-х рр. за його безпосередньої участі став часом справжнього ренесансу епістолярного археографування. Кожен том "Записок НТШ" наповнений публікаціями листів (с. 15). У цьому збірнику автор публікує "Листи Василя Стефаника до Андрея Шептицького" та "Листи Олени Кульчицької до Богдана Лепкого". Цей епістолярій відкриває раніше маловідомі грані таланту цих відомих людей.

Ключовою позицією О. Купчинського є думка про повагу до дослідницької традиції, про збереження зв'язку між старшим і молодшими поколіннями науковців, бо розірваність генерацій – одна з найголовніших причин невідповідного наукового рівня студій, відставання української науки від світових стандартів.

Уважаємо, що рецензована праця О. Купчинського є особливою подією в українській новітній історіографії, яка суттєво збагачує сучасну українську історичну біографістику, а з деяких аспектів – поглиблює досягнення українських науковців у цій галузі, а також відкриває потенційні можливості для подальшого розвитку порушеної проблеми. Монографічне видання зацікавить усіх, хто вивчає постаті української історії, її науки й культури.

Список використаних джерел

1. *Костомаров Н. И.* Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – Санкт-Петербург, 1873–1876. – Вып. 1–6; 1888. – Вып. 7. 2. *Исторические* деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах Вып. 1 / Составили профессора университета Св. Владимира В. Антонович и В. Бец по коллекции В. Тарновского. – К., 1883. – С. I–IV, 1–81. 3. *Кордуба М.* Володимир Антонович // Літературно-науковий вістник. – Кн. 6. – Т. 96. – 1922. – С. 156–167; *Кордуба М.* Народно-просвітня діяльність Б. Грінченка // На могилу Бориса Грінченка. Чернівці: Руска Рада, 1910. – 26 с.; *Кордуба М.* Академік Михайло Грушевський як історик // Літературно-науковий вістник. – Кн. 12. – Т. 96. – 1926. – С. 346–357; *Кордуба М.* Причинки до урядничої служби П. Куліша // Записки НТШ. – Т. 100. – Львів, 1930. – С. 1–51; *Кордуба М.* Болеслав-Юрій II: останній самостійний володар Галицько-Волинської держави. – Краків, 1940. – 28 с. 4. *Українська* історична біографістика: забуте і невідоме / За ред. проф. М. М. Алексієвця. Част. 1. – Тернопіль: Лілея, 2005. – 352 с. 5. *Наукові* записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. 2: Українська історична біографістика: забуте і невідоме / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Част. 2. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. – 244 с. 6. *Дашкевич Я.* Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – Львів, 2006. – 704 с.

Ірина Федорів (Україна)

NOTA BENE: МОВОЮ ОРИГІНАЛУ

ІЗ КНИГИ ЮРІЯ МАКАРА, МИХАЙЛА ГОРНОГО, ВІТАЛІЯ МАКАРА. ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ ХОЛМСЬКО-ПІДЛЯСЬКИХ УКРАЇНЦІВ (1915–1947). ДОСЛІДЖЕННЯ. СПОГАДИ. ДОКУМЕНТИ. У ТРЬОХ ТОМАХ. ТОМ 2. – ЧЕРНІВЦІ: БУКРЕК, 2014. – 900 С.: ІЛ.

Вступ

Беручись до втілення задуму про долю холмсько-підляських українців у 1915–1947 рр., ми передбачали розпочати нашу розповідь від насильного вигнання їх у 1915 р. до глибинних регіонів Російської імперії у т. зв. *біженство* і закінчити її *депортацією* до УРСР та акцією *Вісла*. Вже при публікації першого тому, який побачив світ наприкінці 2011 р., ми зіткнулися з певними труднощами, оскільки виявилося неможливим, якщо

говорити про розселення вигнанців з Польщі на теренах підрадянської України, виділити холмсько-підляських українців з загальної маси переселенців. Щоб таке здійснити, мали потратити чимало часу для збору в центральних і обласних архівах необхідних даних. Але й, провівши належну роботу, невідомо, на скільки нам удалося б вияснити справу через те, що вже у межах України переселенці масово перепоселялися, мігруючи, фактично нелегально, зі східних до західних областей. Виходячи з реального стану речей, ми навіть не намагалися вдаватися у деталізацію переселенської статистики. Більше того, низка сіл і містечок Грубешівського, а з осені 1944 р. й відновленого Томашівського повітів історично належали не до Холмщини, а до Галичини. Так склалося внаслідок приналежності тих чи інших місцевостей до Російської або Австро-Угорської імперій. В останній зберегла свій статус *Греко-католицька церква*, на відміну від першої, де зусиллями російського царизму вона була інкорпорована до складу *Російської православної церкви*. Про це ми написали у першому томі. Між іншим, коли наприкінці жовтня 2011 р. проходила презентація книги у Львівському університеті, зацікавлені учасники звернули увагу на цей аспект. Довелося давати пояснення, чим ми керувалися при його висвітленні.

Після виходу першого тому в Україні, Польщі, Канаді з'явилися в наукових, суспільно-політичних виданнях та засобах масової інформації схвальні відгуки на наш проект, включно з пропозиціями та рекомендаціями щодо подальшої роботи над ним. Тому авторський колектив дійшов висновку, що у другому томі потрібно опублікувати бодай два дослідницькі розділи, в яких висвітлити проблеми:

по-перше, адаптації депортованих з Польщі по Другій світовій війні українців у підрадянській Україні не лише впродовж декількох перших років після прибуття до неї, але й, передусім, як остаточне вирішення своєї та своїх нащадків долі;

по-друге, привернення уваги до тих проблем, з якими зіткнулися українці Польщі впродовж усього XX ст., та спробам їх вирішення у сучасній Речі Посполитій.

Певною мірою звернення до обох цих проблем є нашою спробою підбити своєрідний підсумок проведеного детального дослідження у першому томі.

Отже, до тому, який виходить, ми увели два дослідницькі розділи: *Переселенці з Польщі в Україні* і *Дилема українців Польщі у XX столітті*. Що стосується другого розділу, то автори хочуть висловити велику, щиру подяку українському вченому в Польщі *Олександрові Колянчукові* за підбір та опрацювання основного матеріалу до нього. Прагнемо, рівночасно, висловити науковцеві привітання. Йому минулого року виповнилося 80. Але, незважаючи на вік, сповнений енергії, має цікаві задуми стосовно спільної історії українців і поляків, які втілює у життя. Отже, шановний *Пане Докторе*, багатьох Вам ще творчих років, і сподіваємося на плідну співпрацю.

Щоб не переповідати подальшого тексту, звернемо лише увагу, для чого вводимо ті два розділи. Першопочатково ми передбачали дослідницькі розділи ввести лише до першого тому, який уже побачив світ. Але після презентацій, різноманітних зустрічей з колишніми холмщаками, підляшуками, зрештою, загалом з закерзонцями та їх нащадками в Луцьку, Львові, Рівному (Україна), Люблині, Холмі (Польща), Едмонтоні, Монреалі (Канада), інших містах, під час телефонних розмов з ними, зустрічей на радіо і телебаченні, а також внаслідок доволі чисельних відгуків на перший том в наукових і публіцистичних виданнях, газетах, автори яких закликають нас продовжувати публікацію і навіть розширити хронологічні рамки нашого дослідження, ми вирішили все ж увести до тому згадані розділи.

Власне, тепер відзначаємо жалобний ювілей 70-ліття *депортації українців з Польщі до підрадянської України*, розпочатої 1944 р. А 2012 р. мали сумне 65-ліття ганебної акції *Вісла*. Підсумок трагічним роковинам підбив *II Конгрес українців Польщі*, який пройшов під орудою *Об'єднання українців у Польщі*, в пам'ятні квітневі дні 2012 р. у Перемишлі, за участю представників президентів Польщі та України, інших високопосадовців, представників *Світового конгресу українців*, *Європейського конгресу українців*, науковців з Польщі та України, представників духовенства та широкої громадськості[1].

Все, сказане вище, змусило нас вийти поза хронологічні межі, визначені початково у проекті. Автори взяли на себе сміливість, щоб довести розповідь до якогось логічного завершення, просунути верхню межу практично до кінця XX – початку XXI ст. Тим більше, що минулого року пройшов також надзвичайно болючий ювілей для польського народу, пов'язаний з подіями на Волині у 1943 р. На превеликий жаль для українців, польська сторона, гідно шануючи понесені жертви зі свого боку, не хоче зрозуміти українську щодо понесених нею людських жертв і страждань міжвоєнного періоду. Важко позбутися думки, що українська сторона, повторимося, вже, на превеликий жаль, для себе, ніяк не може зрозуміти, як поводитися у цій непростій ситуації. Ніхто в Україні не заперечує, що на Волині свого часу українці вчинили розправу над поляками, чого не слід було робити. Але те, що сталося там, мало якісь причини, про які не всі хочуть згадувати. Більше того, у загибелі поляків на Волині, в Східній Галичині чи деінде винні не тільки українські незалежницькі військово-політичні структури, але значною мірою відповідальність падає як на *політику гітлерівських окупантів*, так і, вкотре на жаль, *радянських визволителів*. Обидві їхні потуги залежали від здійснення імперських планів, а доля українців, поляків чи якогось іншого народу їх турбувала менше всього. Керівники незалежницького руху – польського та українського – *не змогли, а може, не захотіли*, знайти взаємоприйнятного виходу з тодішньої надзвичайно складної ситуації, обравши найпростіший шлях взаємних звинувачень і масових вбивств обабіч нового радянсько-польського кордону. Ніяким чином не повчаючи польську сторону, хочемо лише нагадати, що пояснювати масові знущання над

українцями, включно з масовою різнею, Підляшшя, Холмщини, Надсяння і Лемківщини нібито *відплатною акцією* за *різню на Волині*, щонайменше не етично стосовно понесених жертв з обох боків. Щоб не вдаватися зайвий раз до взаємних звинувачень, нагадаємо тільки, що насилля і вбивства українців (поодиноких осіб чи масові) мали місце і в міжвоєнний період, а особливо під час Другої світової війни на всіх перелічених етнічних українських землях[2].

На наше глибоке переконання, разом з розвалом *світової соціалістичної системи* – цього дивного утвору на міжнародній арені, а за ним і з розпадом СРСР, коли Польща першою у світі визнала незалежність України, а 18 травня 1992 р. підписала з нею *Договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво,* склалися усі належні передумови до подолання хибних стереотипів минулого, які заважають нам спільно торувати дорогу в майбутнє. Проте, з українського боку належних зусиль прикладають лише науковці, а офіційна державна влада не робить практично ніяких кроків, щоб зняти *клеймо різуна з власного народу*. Більше того, окремі представники влади намагаються відродити *ідеологічний міф* про *український фашизм,* що не має нічого спільного з дійсністю. Якщо у Польщі ефективно діє *Інститут національної пам'яті*, то його відповідник в Україні є лише блідим відображенням свого польського візаві. Українській владі слід зрозуміти, що зайнята нею позиція у цій болючій для обох сторін справі, нічого доброго українському суспільству не віщує. Цілком зрозуміло, що *українсько-польська війна* по Першій світовій війні, невдалий союз Петлюри з Пілсудським, який завершився остаточним поваленням Української Народної Республіки, рішення Ради послів Антанти про передачу під владу Польщі Східної Галичини (до речі, минулого року виповнилося 80-ліття згаданого акту) – все це були явища, які не додавали позитиву у взаємини обох народів, кожен з яких бачив на тих самих теренах тільки свою державність. Розв'язка настала під час Другої світової війни, наслідки якої обидва народи відчувають дотепер. Від суспільних настроїв в обох країнах залежатиме, як довго доведеться обабіч кордону покутувати взаємні образи, нанесені в минулому. А на суспільні настрої значною мірою впливає ставлення до проблеми правлячих кіл. Знайшлася можливість порозумітися Польщі з Німеччиною, хоч остання під час війни заподіяла величезних кривд полякам. Подібне замирення потрібне Польщі, з огляду на власні *національні інтереси*, і зі східним сусідом, тобто Україною. А останній воно просто вкрай необхідне. Проте, для того влада України повинна належним чином зрозуміти *національні інтереси* своєї держави на міжнародній арені, і не лише економічні.

Все, про що йдеться вище, складає зміст *Першої частини* тому.

До *Другої частини* віднесені *спогади*, переважно депортованих українців до УРСР. Крім того, вміщені також спогади вихідців з числа тих, хто залишився у Польщі, переживши трагедію *Вісли*, або емігрував на Захід. Таких, щоправда, усього декілька. Сподіваємося, що нам пощастить ще отримати спогади тих осіб, які в силу різних причин не потрапили до України і залишилися в Польщі, чи потрапили до США, Канади або до інших держав.

Не можемо позбутися нерадісної думки, що якби наша робота виконувалася на декілька десятків років раніше, то, поза будь-яким сумнівом, спогадів можна б було зібрати у рази більше. Але, як добре розуміє Читач, не зробили ми того, що робимо тепер, не лише з власної вини. А люди, на превеликий жаль, відходять у інший світ. Не усі, від кого ми отримали спогади, дожили до того часу, щоб побачити їх опублікованими. Навіть близькі родичі авторів даного проекту не дочекалися публікації. Проте, не будемо вдаватися до оплакування особистої долі того чи іншого переселенця. Їх щороку стає все менше і менше. Ми намагаємося створити широко документовану працю для пам'яті їх нащадків, про що написали у девізі до проекту загалом, а також намагаємося привернути

увагу суспільств обох країн, як зрештою й усієї світової громадськості, до *української проблеми*, як такої. На превеликий жаль, після двох десятиліть існування незалежної Української держави у світі не дуже обізнані з її складною і трагічною історією, з тими проблемами, з якими українці стикаються впродовж століть.

До тому ми залучаємо деяку кількість знімків, які проливають світло на життя-буття холмсько-підляських українців в *Отчому краї*, тобто, як казали під час війни, *за Польщі*. При цьому малася на увазі Друга Річ Посполита. Є знімки з часів обох світових воєн. Не бракує їх і з повоєнних часів, особливо з поїздок до рідних місцевостей. На нашу думку, присутність їх у книзі повинна стати ілюстрацією, яка сприятиме відтворенню в пам'яті ще живих вихідців з холмсько-підляських земель, створюватиме наочну картину молодим чи молодшим поколінням, які народилися вже поза *Отчим краєм*.

У *Третій частині* опубліковано, за нашим вибором, документи, отримані в різні часи з архівосховищ Канади і Польщі, що стосуються української проблематики впродовж першої половини XX ст. В нашій публікації широко представлені документи і матеріали з Бібліотеки і архівів Канади (Library and Archives Canada), як називається ця центральна установа країни. Ми там – давні користувачі. Почали відвідувати архівосховище у 1983 р., коли воно ще було окремою установою під назвою *Публічний архів Канади* (Public Archive of Canada), згодом – *Національний архів Канади* (National Archive of Canada), а тепер, після об'єднання з *Бібліотекою Канади*, діє під поданою вище назвою. Хочемо відзначити, що впродовж усіх років нашої співпраці з центральним архівосховищем *Країни кленового листка* ми завжди відчували найсприятливіше ставлення до наших запитів з боку *Дирекції* установи, у т.ч. й безпосереднього працівника *Українського відділу Мирона Момрика*. Ми з глибокою вдячністю і пошаною хочемо повторити написане у першому томі. Щиро дякуємо *Дирекції* і особливо панові *Миронові Момрикові* за *доброзичливе ставлення до нашого проекту* та його підтримку.

Що ж до конкретного підбору матеріалів для нашої публікації, то нас передусім цікавили матеріали з *Фонду Володимира Кубійовича* (Volodymyr Kubijovyć Fonds – R 6531-0-8-E – колишня сигнатура MG 31.Д 203) стосовно діяльності *Українського центрального комітету* (УЦК), ним очолюваного, з місцем перебування у Кракові, його відділів; місцевих *Українських допомогових комітетів* (УДК), тих, які діяли також на теренах Холмщини і Підляшшя; становища холмсько-підляських українців у роки німецької окупації; відродження *Української православної церкви*, *українського шкільництва*, зрештою, *усіх сфер українського життя*; *німецько-польського терору* тощо.

Нами залучені з Бібліотеки і архівів Канади матеріали з *Фонду Андрія Жука* (Andry Zhuk Fonds – R 2297-0-3–E – колишня сигнатура MG 30. C. 167). Звідти ми почерпнули матеріали переважно ті, які стосуються долі холмсько-підляських земель під час Першої світової війни та по її закінченні. У цьому *Фонді* зберігається чимало документів, пов'язаних з діяльністю *Української загальної ради*, які значною мірою стосуються Холмщини з Підляшшям і тоді публікувалися на сторінках *Вістника Союзу Визволення України.*

Залучення даних матеріалів дає змогу відтворити справжню картину боротьби навколо проблеми майбутньої державної приналежності холмсько-підляських земель. Справа у тому, що в наступні десятиліття зусиллями радянських і польських чинників проблему повністю *сфальсифіковано*. В наш час не стоїть питання про перегляд справи державної приналежності тих чи інших територій до тієї чи іншої держави. Воно вирішене остаточно. Проте, керуючись принципом *наукової об'єктивності*, хочемо внести ясність у справу. З радянського, як зрештою, й польського боку зусилля, яких докладали

українські незалежницькі організації та їх провідники, після повалення УНР зображалися як забаганка якоїсь *групи авантюристів*, яка прагнула відірвати від суверенної Польщі якусь частину її *споконвічної території*. А з плином часу частина українських політичних діячів вимушено емігрувала на Захід, де закінчила свій земний шлях. Інша ж – потрапила до рук *радянського правосуддя* і закінчила життя в *радянських таборах смерті*. Таким чином, до наших днів остаточно забуто проблему боротьби навколо питання державної приналежності Холмщини з півднем Підляшшя. Але вона, тим не менше, мала місце, а тепер вимагає остаточного висвітлення.

У *Третій частині* другого тому ми намагалися належним чином представити матеріали, почерпнуті з польських архівосховищ з метою привернути увагу шановного Читача до не просто надзвичайного трагічного становища холмсько-підляських українців у міжвоєнні роки, а й до того, що небезпека остаточно втратити свій *національний вираз* штовхала їх до пошуку шляхів його збереження, опору брутальному сполощенню, що кінець-кінців призвело вже під час війни до апогею українсько-польського протистояння.

Отже, в пошуках документів і матеріалів, які б дали нам можливість глибше зрозуміти конфлікт в роки війни, ми звернулися до *Центрального військового архіву Польщі* (Centralne ArchiwumWojskowe) та *Архіву Православної Митрополії у Варшаві* (Archiwum Metropolii Prawosławnej w Warszawie). Нас здебільшого цікавили матеріали середини і другої половини 30-х рр. минулого століття, коли влада Другої Речі Посполитої здійснила рішучі кроки до *остаточного розв'язання української проблеми* на Холмщині і Підляшші. А цього можна було досягти лише тотальним наступом на *православ'я і полонізацію шкільної освіти*. Ми віднайшли відповідні документи, котрі самі по собі фактично закликали до насилля. А як так, то їх виконання супроводжувалося застосуванням у самому центрі цивілізованої Європи *нечуваних методів морального і фізичного насилля* над місцевим українським людом. Хто виявився менш стійким, того просто підкупляли певними *преференціями*, якщо вони, наприклад, переходили на *римо-католицизм, зрікалися рідної мови* тощо. До тих, хто наполягав на тому, що вони мають своє, відмінне від римо-католицького, віросповідання і мову, яка відрізняється від польської, застосовувалися *методи переконання*, вище названі.

І останнє. Нами вибрано деякі інформації з церковних книг Холмщини про *записи актів громадянського стану* (народження, одруження, смерті) у різні часи, починаючи з 1900 р., а також фрагменти публікації в сучасній польській регіональній пресі, яка також проливає світло на підняту нами проблему[5].

Отже, повторимося, публікація нами підбірки матеріалів з архівосховищ, опублікованих в документальних виданнях, а також матеріалів з засобів масової інформації, покликана суттєво розширити базу для розуміння *суті українсько-польського конфлікту*, що закінчився катаклізмом під час Другої світової війни і приніс велике лихо холмсько-підляським, як зрештою й усього Закерзоння, українцям. Щоправда, було б помилкою вважати, що такий розвиток подій шкодив виключно українцям, хоч цей факт незаперечний. Він руйнував уклад життя змішаного місцевого суспільства, який складався століттями. І, відповідно, завдавав школи Польській державі, яка довгі повоєнні роки не могла впоратися з суспільно-політичною та соціально-економічною руїною, заподіяною насильницьким вигнанням українців з їх *споконвічних етнічних земель*.

Підбиваючи підсумок сказаному, ще раз зазначимо, що до тому залучено цілий ряд спогадів, опублікованих і неопублікованих документів, матеріалів із засобів масової інформації, світлин з метою ілюстрації положень, висунених нами в дослідницькій частині попереднього і даного тому.

ІЗ КНИГИ ВІКТОРА ДАНИЛЕНКА. ВОЛОДИМИР ВЕРНАДСЬКИЙ: ВІХИ ЖИТТЯ І ТВОРЧОСТІ. – КИЇВ–ВІННИЦЯ: ТОВ “НІЛАН-ЛТД”, 2014. – 298 С.; 20 ІЛ.

ПІСЛЯМОВА

Володимир Іванович Вернадський – визначний учений європейського рівня. Почесний член багатьох закордонних академій і товариств. Він посідає одне з найпочесніших місць у світовій науці поряд з такими її велетнями, як Ісаак Ньютон, Чарльз Дарвін, Альберт Ейнштейн. Творчий доробок В. Вернадського охоплює найрізноманітніші галузі знань. Його глибокі й надзвичайно оригінальні ідеї набагато випередили час, вони змінили хід розвитку природознавства, розкривши при цьому величезні перспективи прогресу як науки, так і людської цивілізації.

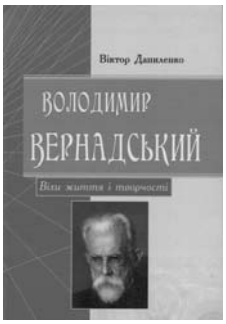

В. Вернадський зробив великий внесок у справу оволодіння людством ядерною енергією. Він одним із перших на початку минулого століття усвідомив масштаби прихованих в атомному ядрі сил. Напередодні Першої світової війни з його ініціативи розпочалася реалізація програми створення ядерної зброї на гроші, надані Російською академією наук, мільйонерами Рябушинськими і, пізніше, Головним штабом. У радянський час під керівництвом Володимира Івановича були створені основні інститути, які стали кістяком системи військово-промислового комплексу, і були закладені основи створення ядерної зброї. При цьому вчений виходив з того, що чим більш руйнівними силами оволодіває людство, тим досконалішими і надійнішими повинні бути механізми соціального контролю над ними.

У складі Російської академії наук нині продовжують у модифікованій формі діяти науково-дослідні структури, започатковані Володимиром Івановичем Вернадським. Створена за його ініціативою Нарада з проблем вічної мерзлоти, перетворена в 1932 році його ж зусиллями на Комісію з вивчення вічної мерзлоти, нині існує як Інститут мерзлотознавства РАН. Комісія з вивчення мінеральних вод СРСР, організована ним, стала Гідрогеологічною лабораторією Академії наук.

Після смерті Й. Сталіна почала, нарешті, здійснюватися мрія В. Вернадського про створення наукового міста-епіцентру наукової думки й наукової творчості – прообразу сучасних технополісів та інформаційних полісів. Саме на південному заході Москви, як і пропонував у 1930-ті роки вчений, почалося будівництво нового великого університету та наукового містечка. Надалі, протягом 1950–1970-х років, у багатьох великих промислових і культурних центрах Радянського Союзу з’явилися Академмістечка. Будувалися навіть цілі закриті, номерні міста – науково-виробничі центри.

Народи СРСР повільно, але невпинно входили в нове, постіндустріальне суспільство, так своєрідно передбачене напередодні найкривавішої війни в історії людства видатним сином України і громадянином світу Володимиром Івановичем Вернадським у формі ноосфери.

Нині понад половину електричної енергії, яка виробляється в Україні, дають атомні електростанції, біля витоків яких протягом 1900-х – 1930-х років стояв Володимир Іванович Вернадський. І на початку XXI століття поступальний розвиток українського суспільства неможливий без відповідного внеску в національну економіку надпотужного науково-виробничого об’єднання – Національної академії наук України, фундаментальні засади якої були закладені зусиллями, волею і розумом Володимира Івановича Вернадського.

На рубежі XX–XXI століть Українська академія наук пережила значну організаційно-адміністративну перебудову. Тільки кількість академічних науково-дослідних інститутів, яких на середину 1980-х років нараховувалося 63, збільшилася протягом 1986–1997 років на 44 і сягнула на 1997 рік 107. У кризові роки Академія наук передала деякі свої установи в подвійне підпорядкування, щоб спертися на бюджети міністерств та відомств і тим самим зберегти академічний характер своїх інституцій.

Незважаючи на суттєві матеріальні та кадрові втрати кризових 1990-х років, Національна академія наук України залишається величезною науково-дослідною корпорацією, національним монополістом у виробництві й збуті наукової продукції.

За активної участі В. Вернадського в минулому було розроблено теорію алелопатії – боротьби з бур'янами за допомогою інших рослин, без застосування хімічних засобів, яка все ширше використовується у країнах, що орієнтують власне сільське господарство на екологічно чисте виробництво.

Започаткована за участю В. Вернадського й розвинута його зусиллями теорія ноосфери на сьогодні з особливою силою претендує на роль провідної світоглядної теорії і навіть ідеології доби розбудови у світовому масштабі інформаційного суспільства.

У 1992 р. в Ріо-де-Жанейро пройшла спеціальна конференція ООН, де було вироблено концепцію розвитку людства у третьому тисячолітті. В основу концепції було покладено, серед інших, ідеї Володимира Івановича Вернадського про ноосферу. На відзнаку внеску вченого в розвиток світової цивілізації ООН оголосила його найвидатнішою Людиною XX століття поряд з іншими видатними особистостями, які сприяли гуманізації людства та утвердженню науки в якості вирішального чинника суспільного прогресу.

Одночасно з ренесансом ідейної та наукової спадщини Володимира Івановича Вернадського з'явилися і ставали все настирливішими спроби привласнення цієї спадщини, узурпації її однією нацією, однією державою. Ініціаторами цього "руху" після розпаду Радянського Союзу виступив ряд ідеологів, істориків науки і політиків Росії. Вони на повну потужність експлуатували й експлуатують "російськість" світогляду В. Вернадського та його внесок у розвиток світової культури і науки, зроблений переважно в російськомовній формі. Ближче до середини 1990-х років у процес "державної націоналізації" спадщини вченого включилися й окремі українські ідеологи і науковці, більшість яких зосередилася лише на доведенні "свідомої українськості" видатного мислителя, а через це – виключного права Української держави претендувати на його інтелектуальну спадщину.

Тільки на початку XXI століття українські інтелектуали почали долати це обмежене й безперспективне ставлення до тих багатств, які залишив нащадкам Володимир Іванович Вернадський. Тепер усе більше утверджується розуміння життєвої необхідності імплементувати у свідомість і життя українського народу все продуктивне і життєздатне надбання великого вченого, в тому числі й те, що має відношення до україно-російських стосунків, яким він надавав особливого значення.

В. Вернадський, як зазначалося, завжди пам'ятав про своє українське походження, хоча й підкреслював, що за вихованням та почуттям цілком та абсолютно належить Росії. Ключовими поняттями, що визначали сенс його життя, були: "Наука", "Сім'я", "Росія", "Україна". Міцні історичні, сімейні, духовні й інтелектуальні корені визначили єдність В. Вернадського з українською культурою і наукою.

Ставлення В. Вернадського до української проблеми формувалося під впливом умонастроїв частини російської ліберальної інтелігенції XIX – початку

XX ст. і вилилося в пошуки ненасильницьких шляхів і методів її розв'язання, які враховували б демократичне право свободи кожної людини. Значний вплив на нього мали родинні зв'язки з Є. М. Короленком і М. І. Гулаком, а також М. П. Драгомановим, І. М. Драгоманов, і В. Вернадський були українцями і реально на собі, як і тисячі інших неросіян, відчули вплив політики "самодержавство – народність – православ'я", політики національної нівеляції та асиміляції.

Зустріч з М. Драгомановим, ідеологом і одним із лідерів українського національно-демократичного руху, сприяли кристалізації поглядів В. Вернадського на шляхи, форми і напрямки зміни національно-державного устрою Російської імперії та на міжнаціональні відносини в ній. Він поділяв погляд М. Драгоманова на те, що основною перешкодою на шляху "європеїзації" Росії є її самодержавно-унітарний устрій і безправ'я народів. Услід за М. Драгомановим він бачив вихід для України із ситуації в широкій етнотериторіальній автономії і можливості розвитку національної культури в рамках демократичної поліетнічної загальноросійської федерації. У той же час більшість російської інтелігенції, російський уряд, як зазначав В. Вернадський, прагнули "певної мети" – досягнути "повного злиття українців з панівною народністю і знищити шкідливе для останньої усвідомлення своєї національної осібності в українському населенні"[1]. На пріоритетність саме такої "нівеляційної" компоненти в російському мисленні однозначно вказують слова Петра Столипіна про те, що "історичним завданням російської державності є боротьба з рухом.., прозваним українським, що містить у собі ідею відродження старої України й устрою малоросійської України на автономних адміністративно-територіальних засадах".

Гіркі роздуми про долю Росії, її перспективи викликала у В. Вернадського поразка першої російської революції. У поліцейському деспотизмі, в політиці, характерній для бюрократії, яка здійснювала управління державою, вчений бачив ганьбу і слабкість рідної країни. "Нову державну могутність" він пов'язував з побудовою держави на принципах свободи і соціальної справедливості, широкого вияву інтересів демократії"[2]. Для Росії, писав В. Вернадський, "тепер стоїть дилема: або залишитися великою державою, зробившись вільною, демократичною країною з широкою місцевою автономією, або відігравати у світовій політиці мізерну роль, зберігши свій віджилий самодержавно-бюрократичний лад..."[3]. Погляди В. Вернадського і М. Грушевського на національно-державний устрій Росії в цей період по суті збігалися. Основоположними його принципами мали стати, на думку вчених, – демократія, децентралізація та автономія.

В. Вернадський не сумнівався "в неможливості якої б то не було гегемонії інтересів слов'янських народностей у російській державі. Панславізм або славянофільство не можуть мати для нас ніякого прямого політичного значення. Ніяка національна боротьба не може бути російським державним завданням. Інтереси слов'янського народу тотожні з інтересами нової Росії тільки постільки, поскільки вони відповідають принципам свободи і демократії, поряд з іншими чужими слов'янськими народами, які входять до складу нашої держави"[4]. Загальноросійське мислення вченого не було імперським, а загальнолюдським. "Нова Росія, – вважав В. Вернадський, – завдяки своїй обширності й етнічному

---

[1] Вибрані праці академіка В. І. Вернадського. – Т. 1: Володимир Іванович Вернадський і Україна, кн. 2: Вибрані праці. – С. 220

[2] Вернадский В. И. Публицистические статьи. – М., 1995. – С. 104.

[3] Там само. – С. 107.

[4] Там само.

складу, має коло інтересів, які виходять далеко за межі національної держави... Наша зовнішня політика повинна бути побудована на більш широкій базі загальнолюдських інтересів, і в цьому полягає запорука надзвичайного майбутнього державної могутності Росії”[1]. Слідуючи логіці роздумів великого вченого, думається, можна якоюсь мірою спрогнозувати майбутнє й сьогоднішньої Росії.

Порятунок Росії, вважав В. Вернадський, полягає в піднесенні й поширенні освіти і знань. “... Тільки підняттям культури можна зберегти світове значення нашої батьківщини, яке сильно похитнулося”[2]. “Країна, яка не працює самостійно в галузі наукової думки і яка тільки засвоює освіту – чужу працю, – є країна мертва”, [3] – писав він.

В. Вернадський був переконаний, що саме протидія культурній праці в національних формах поглиблювала внутрішній розлад у державі, суспільстві і народі, породжувала прірву взаємної недовіри, що переходила у ворожість, а не сприяла її зміцненню, єднанню. Він виступав проти практики державного насильства в національних відносинах, за їх розв’язання на правовій основі. В. Вернадський вважав, що таке ставлення уряду Росії до українського руху сприяло потягу українців до зовнішніх центрів, “у бік неросійських тяжінь”, що не могло не послаблювати культурний і політичний вплив Росії на український рух. Саме в упередженому трактуванні українського руху як “шкідливого і притому наносного явища в державному і національному організмі”[4] далекоглядно бачив він найбільшу небезпеку Росії.

Аргументуючи необхідність відмови уряду від попередньої національної політики стосовно України, В. Вернадський ні в якому разі не виступав за відділення останньої від Росії. “При відмові від традиційної політики найбільш широкий розвиток української культури цілком сумісний з державною єдністю Росії, навіть при відповідних прагненням українців реформах внутрішнього ладу” [5].

В. Вернадський пропонував ряд починів, які, на його думку, могли б змінити ставлення російського суспільства до українського питання. Це видання праць російських учених і громадських діячів, у яких з наукових позицій висвітлювалася б історія українського руху; висвітлення ролі рідної мови в народній школі і заходи звільнення української мови від обмежень з метою сприяння якнайшвидшому розв’язанню шкільного питання; сприяння введенню спеціальних дисциплін з українознавства у вищій школі і відповідних предметів у середній; сприяння відміні будь-яких обмежень у галузі літератури, преси і культурної роботи, встановлених для українців. В. Вернадський вважав за доцільне піднести голос проти передбачуваної передачі українського населення Буковини й Галичини Румунії та Польщі, за збереження там української культури.

Працюючи з серпня 1917 р. товаришем (заступником) міністра освіти Росії, В. Вернадський ґрунтовно займався, як він писав, питаннями “правильної організації наукової і навчальної роботи”. Протягом короткого часу його праці в міністерстві в практичній площині постало питання про створення нових академій наук. “Порушувалося питання про Грузинську академію наук і про Академії наук в Україні і в Сибіру”[6]. При цьому він виходив безпосередньо з

---

[1] Там само. – С. 107–108.

[2] Там само. – С. 169.

[3] Там само.

[4] Вибрані праці академіка В. І. Вернадського. – Т. 1: Володимир Іванович Вернадський і Україна, кн. 2: Вибрані праці. – С. 224.

[5] Там само.

[6] Цит. за: Мочалов И. И. Владимир Иванович Вернадский. – М,, 1982. – С. 219.

державних інтересів Росії, необхідності зміцнення її економічної й політичної могутності, збереження єдності. Саме в збереженні єдності Російської держави, зменшенні центробіжних сил у ній В. Вернадський бачив одне з найважливіших завдань державної політики. І якщо до цього часу, вважав він, центробіжні прагнення придушувалися "грубою силою і насильницькою русифікацією", то тепер з метою державної єдності суспільні прагнення повинні йти за іншим напрямком. Держава має відмовитися від насильства в національних відносинах, не допустити переростання російської культури у великоруську.

Думки В. Вернадського були спрямовані на державну організацію роботи зі взаємного ознайомлення народностей, які проживали в Росії, на вивчення їхнього життя в усіх проявах. Він вважав необхідним надання широкої державної допомоги у вивченні історії, мови, етнографії, літератури народностей Росії, у вивченні батьківщинознавства окремих областей нашої країни. Треба перейти, вважав В. Вернадський, до "політики національної свободи, державної підтримки національних установ народностей, при збереженні державної єдності"[1]. Позитивні підсумки науково-дослідної роботи, на його переконання, які могли бути досягнуті в результаті такої політики, вже самі по собі ставали б могутнім засобом згуртування народів. Отже, єдність – через розквіт.

В. Вернадський вважав, що посилення наукової роботи, пов'язаної з місцевим або національним життям, дозволить активізувати духовні сили народу на місцях, інтенсифікувати наукову працю. "А вона неминуче пов'язана з посиленням вивчення, а відповідно, і використанням природних виробничих сил даної місцевості, а відповідно, й усього державного цілого"[2].

Серед компонентів, які виділяв В. Вернадський у справі збереження єдності Російської держави, ключова роль належала культурі, а також особистим зв'язкам між діячами в різних місцях і областях Росії.

Ні В. Вернадський, ні вся кадетська партія не допускали думки про можливу самостійну державність України. У 1917 р. відомий український філософ і правознавець Богдан Кістяківський писав: "Як би там не було, а російське суспільство не має права нарікати на те, що політичне життя в Україні прийняло в останній рік оберт, якого воно не могло чекати. Воно не знало України та українців, а тому цілком природно, що менш усього передбачало те, що насправді відбулось. Освічену російську людину не цікавили якісь там українці, вона вважала їхнє існування дрібницею провінційного життя... Тільки відтепер створилися зовнішні умови для того, аби російське суспільство спроможне було зрозуміти українців"[3].

В. Вернадський на той час також ще не зауважив важливу тенденцію в національному житті українців. Про це написав пізніше у статті "Доля імперій" видатний російський філософ Георгій Федотов: "На наших очах народжувалася на світ нова нація, але ми закривали на це очі. Ми були ніби переконані, що нації існують вічно і незмінно як види природи для доеволюційного природознавства. Ми бачили химерність українських міфів, що творили для Київської епохи особливу українську націю, відмінну від російської. Але ми забували, що історична міфологія служила лише для пояснення справжньої реальності. Нації не було, але вона народжувалася – народжувалася століттями, але прискореним темпом у наші дні. 1917 р. став актом її офіційного народження"[4].

---

[1] Вернадский. Публицистические статьи. – С. 248.

[2] Там само. – С. 249

[3] Цит. за: Гусейнов Г. В чужую правду вслушаться, которая не ниже твоей // Віче. – 1997. – № 4. – С. 97.

[4] Федотов Г. Доля імперій // Сучасність. – 1993. – № 1. – С. 104.

Із начерків програми створюваної в 1917 р. В. Вернадським української партії народної свободи випливало, що він не полишив ідеї відновлення великої російської держави. Він виступав за співробітництво, зближення України з Росією у сфері економіки та культури. До того ж, орієнтуючись на Росію В. Вернадський вважав за необхідне враховувати інтереси України, українського населення. Прагнення ж українських самостійників створити українську незалежну державу він повністю відкидав. На його думку, розвиток самобутньої української культури був цілком сумісним з функціонуванням України в рамках єдиної Росії. Це була, звичайно, фантазія. Як не міг бути здійсненим і не здійснився соціальний проект кадетів, так не міг бути реалізованим у євразійській Росії і проект національний – і про це засвідчив пізніше досвід більшовицький, хоча очевидно, що такий самий результат міг мати і досвід кадетів, якби вони лишилися при владі.

Доля В. Вернадського склалася так, що саме він став організатором однієї з ініційованих ним Академій – Академії наук України. З приходом до влади гетьмана П. Скоропадського Україна стала притягальною силою для багатьох великодержавників, які побачили в ній можливість стати новим державоорганізуючим і державоформуючим центром з відновлення великої і неділимої Росії. Києворуська традиція України мала зіграти вирішальну роль у відродженні Великої Росії. Кадети всіляко намагалися укріпити владу П. Скоропадського в різних сферах суспільного життя, зокрема і в сфері освіти, науки та культури.

В. Вернадському належала провідна роль у визначенні принципових ідейних, наукових і організаційних основ Академії. При цьому він розглядав її не як "просте товариство без інститутів", а як "об'єднання державних (підкреслення – В. Д.) наукових установ: бібліотека, архів, геологічні та географічні карти, національний музей, інститути для експериментальних і гуманітарних наук повинні бути забезпечені достатніми засобами...". Зі створенням Академії він пов'язував піднесення економіки, науки, культури України й усієї Росії. Оживлення наукових зв'язків між Академіями наук України і Росії сприяло б, на його погляд, посиленню культурної єдності українського та російського народів і на цій базі зміцненню союзу України й Росії в рамках єдиної російської держави. Інші позиції, як відомо, займав М. Грушевський.

В умовах денікінської окупації Києва В. Вернадський, підтримуючи ідею боротьби з більшовизмом і відновлення єдиної і неподільної Росії, багато зробив для збереження Академії наук України, яка існувала в той час як громадська установа, оскільки державне фінансування було припинене. Закликаючи керівництво Добровольчої армії до збереження Української академії наук, він підкреслював: "Широка культурна національна робота, культура українська... цілком і повністю поєднана з ідеєю єдиної і неподільної Росії й може знайти в її великих рамках повну можливість свого найширшого вияву"[1].

Лінії на відновлення Росії як єдиної великої держави В. Вернадський дотримувався завжди. На цих засадах закономірно відбулося фактичне примирення В. Вернадського з більшовицьким режимом, хоча в силу випадковостей він неодноразово перебував на межі загибелі. Як людина передбачлива, далекоглядна, В. Вернадський одним із перших запримітив внутрішню спорідненість більшовизму з російським самодержавством, очевидно, сприймаючи більшовизм, услід за М. Бердяєвим, своєрідним "явищем російської великодержавності"[2]. У його основі він бачив сильну, централізовану державу.

---

[1] Вибрані праці академіка В. І. Вернадського. – Т. 1: Володимир Іванович Вернадський і Україна, кн. 2: Вибрані праці. – С. 227.

[2] Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма. – М., 1990. – С. 99.

Режим сприйняв В. Вернадського і як великого вченого, і як носія російської великодержавної ідеї. А В. Вернадський цілком змирився з радянською дійсністю, навіть відмовився від еміграції, ідеї, яка довго ним володіла, бо побачив реальну силу, яка здатна була відновити і яка насправді відновила у формі СРСР Велику Росію. "Думки про Росію весь час", – писав він неодноразово в щоденнику.

В. Вернадський був ученим дійсно планетарного масштабу, всю глибину наукових ідей якого людство ще не пізнало й донині. Володимир Іванович об'єктивно відіграв видатну роль у створенні Української академії наук, наукової бібліотеки. Однак його суспільно-політичні погляди, в тому числі й на національне питання, на українсько-російські відносини нерідко перебували в сфері ілюзій, утопій та романтики. У 1918 р., у період організації Української академії наук, він відмовився прийняти українське громадянство від гетьмана Павла Скоропадського. Негативно ставився він і до "українізації" 1920-х років в УСРР, трактуючи її як насильницьку; називав мову вивісок і твори М. Грушевського "язичієм". Український народ В. Вернадський вважав однією з гілок "єдиного русского племени"[1].

Учений розумів закономірності історичного процесу щодо інших країн і народів. Характерний приклад – Польща. Прочитавши навесні 1916 р. статтю в одній із польських газет про вільну Польщу, він у листі до Наталії Єгорівни писав, що відчуває "страшну моральну силу цих вікових прагнень, її внутрішню правду, перед якою, може бути, повинні відійти наші побоювання через тимчасові – все ж менш морально глибокі інтереси нашої країни"[2]. На жаль, Володимир Іванович не екстраполював такі ж відчуття на Україну й український народ. Водночас він відстоював привабливі на той час для українців речі – культурно-національні вольності в умовах "нової, великої, вільної і демократичної" Росії. Але де була реально тоді та, нова, демократична Росія? Де вона зараз? І коли вона ще буде? І чи буде взагалі? Варто й сьогодні пам'ятати слова геніального вченого про дві можливі іпостасі існування Росії: "або північна Московська Русь або федерація з дуже великими правами окремих областей-держав. Навряд чи щось інше може бути міцне".

У свій час В. Вернадський визнав, що він, як і його соратники по кадетській партії, не знали Росію, переоцінили готовність народу до сприйняття демократичних ідей, до творчої праці. Він із жалем констатував, що опозиція російської інтелігенції до влади, до держави привела до руйнування російської державності. У листі до доньки В. Вернадський писав у жовтні 1922 р. із Парижа: "Тяжке становище нашої течії, якому дорога і Україна, і Росія, і російська, і українська культури. Для мене російська культура при насильницькому – як увесь час було – придушенні українських пошуків і устремлінь – буде культурою хворою, адже рана українсько-російських відносин буде за цих умов відкрита. Ставлення до української культури з кондачка, насмішки над мовою й т. ін. – прояви тієї дикості російської, які привели до більшовизму, оскільки російська інтелігенція абсолютно не зрозуміла поточних змін і умов політичного життя держави. Те ж, мабуть, і в українському питанні". На думку В. Вернадського, багато російських політичних діячів не усвідомлювали небезпеки їхніх ідей – "вони не розуміють, що неможливо повернути хід історії в зворотньому напрямку. Україна є і буде". В. Вернадський завжди вважав "шкідливим для

[1] Вибрані праці академіка В. І. Вернадського. – Т. 1: Володимир Іванович Вернадський і Україна, кн. 2: Вибрані праці. – С. 251.

[2] Там само. – С. 343.

освіченого інтелігента засновувати свою діяльність виключно на ґрунті однієї народності, яка б вона не була, особливо шкідлива тут панівна народність...”[1].

За долю Росії він вболівав завжди й завжди розумів значення України для існування Росії. У 1920-ті роки в одному з листів до І. І. Петрункевича В. Вернадський писав, що в Росії “все зараз стримується терором, моральні основи комунізму, а мені здається й соціалізму, в Росії вичерпалися. Стримувати довго терором і вбивствами неможливо до безконечності, і коли ці пута щезнуть – з’явиться справжній зміст російського життя. Не знаю, чи не розвалиться Росія і, зокрема, чи не відійде в нове Україна – національна свідомість у якій за ці роки робить величезні успіхи”[2].

Підкреслюючи досягнення національної політики в СРСР, В. Вернадський загострював увагу на окремих моментах, які, на його думку, можуть перетворитися за певних обставин у серйозний чинник політичного життя. “Багато хто дивиться оптимістично з погляду російської мови і значення російської культури. У мене є серйозні сумніви й занепокоєння”[3], – писав він тому ж І. І. Петрункевичу. “Україна, мені здається, зараз зміцніла національно, і комуністи там повинні рахуватися з національним рухом більше, ніж у Росії. Це зараз важливий чинник внутрішнього політичного життя, і з ним доводиться рахуватися на кожному кроці, зокрема, ним визначається, наприклад, і новий устрій нашої Академії наук (мається на увазі перетворення РАН у Всесоюзну – В. Д.). Адже серйозно було поставлене питання (у зв’язку з Дніпровськими порогами) про вихід України із Союзу”[4].

Як переконаний великоросійський державник, В. Вернадський до кінця свого життя боявся втрати цілісності російської держави. В єдиній Росії він бачив умову її сили і процвітання. Улітку 1929 р., перебуваючи у відрядженні в Празі, в безцензурному листі до сина В. Вернадський писав: “Більше всього я боюся розпаду російської держави, знову зв’язувати розірвані частини, звичайно, ніколи не вдається – Україна і Грузія (підкреслення – В. Д.) – найбільш небезпечні частини...”[5].

Державного відродження України побоювався не лише видатний учений В. Вернадський, а й радянські політики. Тому й виявилося воно розстріляним. У Радянському Союзі було достатньо прихильників ідеї В. Вернадського про зближення національних культур з російською через їхній розквіт. І Україна ще довгі радянські роки “інтегрувалася” з Росією, а український народ разом з іншими плавився в радянський, поки не з’явилася в нього можливість стати самим собою. Справдилось історичне передбачення В. Вернадського, висловлене ним у згаданій статті “Українське питання і російське суспільство”, що старання “близьких і далеких родичів” перетворити українську національну самосвідомість в “етнографічний матеріал для посилення панівної народності” залишались і залишаються безуспішними[6].

І становлення незалежної Української держави відбулося значною мірою тому, що не відбулося нової, демократичної Росії – ні в 1917 р., ні пізніше.

Історичний досвід українсько-російських відносин засвідчує, що українсько-російське єднання, не як частини і цілого, про що піклувався В. Вернадський, а рівносуб’єктне і рівноправне, можливе, доцільне і потрібне, але в умовах, коли український народ утвердиться як повноцінна державна нація й українська

---

[1] Вернадский В. И. Письма Н. Е. Вернадской. 1866–1889. – С. 160.

[2] Вернадский В. И. “Я верю в силу свободной мысли ...” // Письма В. И. Вернадского И. И. Петрункевичу// Новый мир. – 1989. – № 12. – С. 213.

[3] Там само. – С. 220.

[4] Там само.

[5] Минувшее. Исторический альманах. Вып. 7. – Париж, 1989. – С. 447.

[6] Вернадский В. Публицистические статьи. – С. 212.

державна самостійність набуде незворотнього характеру, тоді, коли і Росія, і Україна стануть правовими демократичними державами з розвиненими громадянськими суспільствами. І якщо ця думка не зовсім уписується в систему суспільних поглядів видатного вченого, то цілком логічно випливає вона з його вчення про майбутнє людства, про ноосферу – сферу розуму, гармонізації відносин між природою і суспільством, організації нових форм людського співжиття, рівності рас і народів, що відмовляються від війни, насилля як засобу розв'язання спірних питань, створення, за визначенням В. Вернадського, "цивілізованого культурного людства".

Позиція В. Вернадського завжди була відповідальною, громадянською. Діяльність уряду, вважав він, або внаслідок принципових відмінностей, або внаслідок махінацій – таємних і явних – завжди буде неправильною, оскільки єдиною уздечкою йому може бути громадська думка. Показником сили й могутності держави, на думку вченого, є науково вивірене й правильне управління суспільством. Тому саме сила розуму – це найбільше надбання й резерв будь-якої країни. "Ці запаси енергії, з одного боку, складаються із тієї сили, як фізичної, так і духовної, – писав він на початку 1916 р. – Чим воно (населення) володіє більшими знаннями, більшою працездатністю, чим більше простору надано його творчості, більше свободи для розвитку особистості, менше тертя і гальм для його діяльності – тим корисна енергія, яку виробляє населення, більша, якими б не були ті зовнішні, що лежать поза людиною, умови"[1].

Академік В. Вернадський увійшов в історію науки як геніальний учений – природознавець і мислитель, основоположник нових наукових напрямів. Він не просто створив нові науки, а змінив погляд на природу взагалі. В. Вернадський володів майже всіма романськими, германськими і слов'янськими мовами, упродовж багатьох років мав тісні наукові зв'язки з кращими школами Франції, Італії, Німеччини, Чехословаччини, Швейцарії, Англії та Греції.

Ім'я В. І. Вернадського, 150-річчя від дня народження якого урочисто відзначила Україна в 2013 р., носять нині академічні інститути, школи, бібліотеки, навчальні заклади, кораблі тощо. На пошану вченого названо два мінерали – "вернадій" і "вернадськит". Академія наук СРСР у 1945 р. установила грошову премію та золоту медаль імені В. І. Вернадського. Починаючи з 1973 р., премія імені В. І. Вернадського встановлена також і НАН України. У 1964 р. іменем ученого названо гірський хребет у східній частині Антарктиди. Його ім'я носить українська наукова станція в Антарктиці. У 1981 р. на бульварі академіка Вернадського в Києві споруджено величний пам'ятник ученому, а в 2013 р. йому відкрили пам'ятник в Сімферополі. До 150-річного ювілею вченого НАН України опублікувала 10-томну (15 книг) серію його вибраних праць.

Безумовно, величезний науковий і загальногуманітарний спадок Володимира Івановича Вернадського ще довго буде джерелом натхнення й нових плідних ідей багатьох поколінь учених, громадських і політичних діячів, джерелом нового економічного зростання, духовного й інтелектуального збагачення людства. І сьогодні є актуальними його слова про те, що "в геологічній історії біосфери перед людиною відкривається величезне майбутнє, якщо вона зрозуміє це і не буде використовувати свій розум і свій труд на самознищення".

Таким був учений, політик і громадянин Росії, великий син українського народу Володимир Іванович Вернадський.

---

[1] Вибрані праці академіка В. І. Вернадського. – Т. 1: Володимир Іванович Вернадський і Україна, кн. 2: Вибрані праці. – С. 356.

ХРОНІКА

Микола Москалюк

ДО 65-РІЧЧЯ ЧЛЕНА-КОРЕСПОНДЕНТА НАН УКРАЇНИ О. П. РЕЄНТА

Олександр Петрович Реєнт народився 10 травня 1949 р. у с. Дяківці Літинського району, що на Вінничині. Зі шкільної пори Олександр Петрович засвоїв просту життєву мудрість, яку батько стисло виклав у двох настановах: "Шануй людей праці і знай усьому справжню ціну". Петро Йосипович та його дружина Ірина Трифонівна змалку привчали дітей до виконання домашніх обов'язків, яких у селі завжди вистачає.

Після школи О. П. Реєнт подав документи до столичного ВНЗ, але дві спроби 1966 й 1967 рр. (отримав усі "четвірки" і не проходив за конкурсом) закінчувалися невдачами. Однак це не зупинило загартованого працею юнака. Третю спробу довелося відкласти на два роки, оскільки настав час служити в армії.

Повернувшись до Києва, юнак подав документи до Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького (нині Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова) на історико-педагогічний факультет. І вже восени потрапив у вир студентського життя.

Із 1973 р., виконуючи обов'язки заступника секретаря комітету комсомолу, а з 1974 р. секретаря, Олександр Петрович намагався активізувати та урізноманітнити громадську діяльність студентів, спрямувати її у творче русло.

У 1975 р. завершився курс навчання на історико-педагогічному факультеті. Олександр Петрович отримав рекомендацію до аспірантури. У листопаді 1977 р. О. П. Реєнт був зарахований до аспірантури Інституту історії АН УРСР з відривом від виробництва. Науковим керівником було призначено академіка М. І. Супруненка.

15 листопада 1980 р. О. П. Реєнта було затверджено на посаді молодшого наукового співробітника відділу, а вже через рік відбувся успішний захист кандидатської дисертації на тему "Робітничий клас радянської України на завершальному етапі громадянської війни (1920 р.)".

З травня 1984 р. О. П. Реєнт – старший науковий співробітник відділу Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни Інституту історії АН УРСР. Цього ж року вийшла і перша монографія "Рабочий класс советской Украины на завершающем этапе гражданской войны (1920)".

Молодий, перспективний учений поринув у напружену наукову роботу, виконував обов'язки ученого секретаря відділу, відповідального секретаря колективної монографії "Антинародна імперіалістична інтервенція на Україні", готував доповідні записки для Бюро відділення історії, філософії та права АН УРСР. У 1989 р. побачила світ документальна повість "Бесстрашный бронепоезд", написана О. П. Реєнтом за спогадами учасника громадянської війни Г. А. Печенка.

Наукова і громадська зрілість Олександра Петровича припадає на 90-і роки. Можливості, що відкрилися з початком перебудови, учений використав для поглибленого вивчення джерельної бази періоду 1917–1921 рр. При нагоді стало його дворічне стажування (1990–1991 рр.) в Інституті історії СРСР АН СРСР.

Кропітка робота в архівах, Державній бібліотеці СРСР, Інституті наукової інформації супроводжувалася активним спілкуванням з провідними ученими з досліджуваної проблематики: С. Г. Гімпельсоном, В. П. Дмитрієнком, І. І. Мінцем, Т. В. Осиповою, І. І. Розгоном та ін.

На початку 1990-х років гуманітарії постали перед необхідністю переорієнтації на нові методологічні підходи в інтерпретації явищ суспільного життя і минулого, ревізії понятійно-категоріального апарату, пошуку власного місця у світовому науковому процесі. Далеко не всі виявилися готовими до серйозного, критичного аналізу стану історичної науки, власної самоідентифікації в науковому дискурсі. О. П. Реєнт став одним із небагатьох, хто взяв на себе таку місію. Трактуючи ситуацію, що склалася у вітчизняному історієписанні як кризову, вчений не тільки констатував і позначив "больові точки" й "вузькі місця", а й спробував окреслити засоби їхнього подолання, визначити головні вектори "прориву" й органічної інтеграції у світовий науковий простір. Ці концептуальні теоретичні напрацювання започаткували науковий дискурс в осягненні місця та ролі фундаментальних досліджень у житті держави та суспільства на принципово новому етапі їх розвитку.

Новий етап у житті Олександра Петровича розпочався у квітні 1994 р., коли його було призначено виконуючим обов'язки заступника директора Інституту історії України з наукової роботи. В цьому ж році науковець став заступником головного редактора "Українського історичного журналу". У 1994 р. відбувся захист докторської дисертації "Робітники України в 1917–1920 рр. (соціально-політичні та економічні зміни)". 10 липня 1996 р. Президія НАН України затвердила О. П. Реєнта на посаді заступника директора.

Виконання адміністративних функцій вимагало нового рівня вимог до себе, вдумливого підходу до кожного питання, яке доводилося розв'язувати. У тому, що "дебют" на новій посаді пройшов успішно, Олександр Петрович завдячує всім членам Вченої Ради Інституту історії України, керівництву інституту в особі директора, академіка НАН України В. А. Смолія. Головне своє завдання на новій посаді О. П. Реєнт вбачав у реалізації стратегічної наукової й суспільної діяльності Інституту історії України, виробленої дирекцією та схваленої Президією НАН України. Предметом його особливих турбот стали активізація роботи "Українського історичного журналу", оновлення матеріальної бази комп'ютерно-видавничого відділу відповідно до сучасних вимог, а також комп'ютеризація всіх підрозділів інституту, організація доступу до глобальної інформаційної мережі. Водночас не залишилися без належної уваги проблеми бібліотеки, поліграфічної дільниці й комплекс поточних справ, можливо, менш помітних, але важливих і необхідних для життєдіяльності наукової установи.

23 квітня 1998 р. О. П. Реєнту присвоєно вчене звання професора зі спеціальності "Історія України". З 19 травня 1999 р. Олександра Петровича призначено завідувачем відділу історії України XIX – початку XX ст. з метою осучаснити форми та методи роботи відділу.

Із 2000 р. регулярно виходить збірник наукових праць "Проблеми історії України XIX – початку XX ст.", незмінним головою редакційної колегії якого є Олександр Петрович. Рецензуючи перші номери видання, Ю. І. Терещенко і С. Л. Гнатюк звернули увагу на досить добре продуману проблемно-тематичну структуру збірника. На початку 2014 р. світ побачили вже 22 випуски. Олександр Петрович є також членом редколегій таких наукових видань, як "Історичний журнал", "Ucrainica Polonica", "Історія України: маловідомі імена, події, факти", "Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики", "Український історичний збірник", кількох міждисциплінарних журналів.

Інтенсивно працює О. П. Реєнт і на ниві атестації наукових та педагогічних кадрів. У грудні 1997 р. президія Вищої атестаційної комісії України призначила

Олександра Петровича головою Експертної ради ВАК з історичних наук, обов'язки, які він виконував у 1997–2001 рр., обирався членом президії ВАК України в 2009–2011 рр. та членом Державної атестаційної колегії МОН України з 2011 р. О. П. Реєнт – член спеціалізованих учених рад із захисту дисертацій Інституту історії України НАН України та Донецького національного університету.

Незважаючи на постійну працю в академічній установі та багаторічні дослідження проблем фундаментальної науки, О. П. Реєнт ніколи не був "кабінетним" ученим. У 70–90-і рр. викладав історичні дисципліни студентам КДПІ ім. О. М. Горького, а також Київського державного інституту театрального мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого, курсантам Вищої школи міліції МВС СРСР, Київського державного лінгвістичного університету. Він є автором навчальних посібників з історії України для 9 і 10 класів загальноосвітньої школи, а також низки університетських підручників та посібників, понад 600 наукових публікацій, у тому числі близько 40 індивідуальних і колективних монографій, енциклопедично-довідкових видань.

Дбайливо плекає Олександр Петрович майбутні кадри, опікуючись молодими науковцями, які досліджують проблематику історії України періоду XIX – початку XX ст. Докторанти, аспіранти і здобувачі, які захистили дисертації під його керівництвом, нині працюють в різних містах України. Працями високого рівня свою приналежність до наукової школи О. П. Реєнта засвідчують відомі в Україні та далеко за її межами доктори історичних наук Б. І. Андрусишин, І. В. Довжук, О. Є. Лисенко, А. І. Павко, А. М. Міхненко, В. М. Орлик та багато інших. Під науковим керівництвом О. П. Реєнта захистили кандидатські та докторські дисертації понад 40 науковців.

На початку 1990-х рр. разом із академіком П. Т. Троньком, як перший заступник голови правління Всеукраїнської спілки краєзнавців, О. П. Реєнт відроджував краєзнавчий рух в Україні, наполегливо формував регіональні організації Спілки, жваво розробляв перспективні напрями та програмні положення діяльності краєзнавців. 23 січні 2012 р. на V (позачерговому) з'їзді Національної спілки краєзнавців України делегати одноголосно обрали його очільником Спілки.

Для зміцнення наукової бази краєзнавства науковець розробив концепцію діяльності Інституту краєзнавства, оформлено його попередній формат: науково-методичний кабінет краєзнавства, у рамках якого послідовно розробляються питання освітянського краєзнавства – підготовлено підручник для студентів вищих навчальних закладів "Основи краєзнавства", бібліотечного краєзнавства – здійснюється проект "Електронний каталог краєзнавчих видань України", музейного краєзнавства – запроваджено медіа-проект "Музейні скарби України".

Прагнення популяризувати сучасні історичні знання також знайшло своє втілення у сприянні створенню і становленню кафедри методології та методики викладання історичних дисциплін за всебічної підтримки ректора Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди, доктора історичних наук, професора, академіка НАПН України Коцура Віктора Петровича, яка за активної участі Інституту історії України поступово перетворилася на осередок науково-методичної роботи в інституті.

Повсякденну напружену працю Олександра Петровича гідно відзначено науковою громадськістю й державними органами. Наказом міністра освіти від 20 вересня 1996 р. "За вагомий внесок у підготовку підручників, навчальних посібників та програм з історії України", Олександра Петровича нагороджено знаком "Відмінник народної освіти". 16 вересня 1997 р. вийшов Указ Президента України про присвоєння Олександру Петровичу звання "Заслужений діяч науки і техніки України" "За вагомий внесок у розвиток краєзнавства, збереження

національної історико-культурної спадщини”. 7 квітня 2000 р. Олександра Петровича обрано членом-кореспондентом НАН України, що є високою оцінкою його творчих та організаторських здібностей, 2001 р. став лауреатом Державної премії України в галузі науки і техніки за цикл праць “Україна крізь віки”. О. П. Реєнт також нагороджений грамотою Верховної ради України “За заслуги перед українським народом”, Орденом “За заслуги” III ступеня, Орденом Святого Рівноапостольного князя Володимира Великого III ступеня, Орденом Христа Спасителя, Орденом “За заслуги” II ступеня та ін. Однак О. П. Реєнт спокійно ставиться до власних нагород. Головне для нього – повсякчас відчувати пульс життя, встигати за його перипетіями.

Попри зайнятість, О. П. Реєнт завжди готовий до неформальних зустрічей, розв’zзання нагальних питань, з якими звертаються до нього не лише співробітники інституту, а й учені з інших ВНЗ та установ країни. Його відкритість, щирість і порядність підкріплюються активною життєвою позицією, готовністю надати допомогу колегам та землякам.

Справжньою відрадою для Олександра Петровича є дві його доньки – Наталка й Олена та троє онуків. Затишне родинне життя разом з дружиною Валентиною Іванівною дає розраду в нелегкі хвилини, вливає нові сили, заряджає впевненістю у завтрашньому дні.

У всіх своїх рідних, близьких та друзях звіряє він правильність обраного шляху й потрібність справ, до яких долучається. Можливо, тому здається невичерпною його віра в людей, їх неосяжний творчий потенціал, здатність власними силами будувати своє майбутнє.

Свій ювілей Олександр Петрович зустрічає в доброму здоров’ї і з амбітними планами щодо майбутнього української історичної науки, виховання нових поколінь істориків-фахівців. Тож бажаємо ювілярові довгих років, невичерпного натхнення і рясних урожаїв на науковій ниві!

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Алексієвець Леся – доктор історичних наук, професор кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Алексієвець Микола – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, заслужений працівник освіти України.

Валіон Оксана – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Віднянський Степан – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України, дійсний член Нью-Йоркської академії наук, академік і віце-президент Міжнародної Слов'янської академії наук, академік Української академії історичних наук, заслужений діяч науки і техніки України.

Горенко Олег – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України.

Горішна Наталія – кандидат історичних наук, МАУП Вінницький інститут, доцент кафедри "Право".

Горний Михайло – кандидат економічних та історичних наук, заступник голови Всеукраїнського громадського об'єднання "Конгрес українців Холмщини і Підляшшя".

Греченюк Надія – кандидат історичних наук, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Карпатського інституту підприємництва "Відкритий міжнародний університет розвитку людини "Україна".

Гусак Руслан – кандидат історичних наук (м. Івано-Франківськ).

Даниленко Віктор – доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України другої половини XX ст. Інституту історії України НАН України.

Дацків Ігор – доктор історичних наук, професор кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету.

Ігнатенко Наталія – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Ільчук Ірина – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Калакура Ярослав – доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Киридон Алла – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу дослідження теоретичних і прикладних проблем національної пам'яті Українського інституту національної пам'яті.

Костюк Леся – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Клименюк Олександр – професор Центрального інституту післядипломної педагогічної освіти НАПН України, м. Київ.

Кравець Володимир – доктор педагогічних наук, професор, академік НАПН України, ректор Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, заслужений працівник освіти України.

Лахманюк Тетяна – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Мазурок Ольга – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Макар Віталій – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Макар Юрій – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, заслужений діяч науки і техніки України.

Мартинов Андрій – доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України.

Москалюк Микола – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Ніколаєць Юрій – доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України.

Пріцак Омелян (1919–2006) – доктор філософії, професор Українського наукового інституту Гарвардського університету, академік.

Романишин Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії держави та права Національної академії внутрішніх справ.

Свідерський Юрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Секо Ярослав – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Стопчак Микола – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри філософії та економічної теорії Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.

Ткаченко Василь – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, радник Президії НАПН України, заслужений діяч науки і техніки України.

Удод Олександр – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, директор Інституту інноваційних технологій і змісту освіти МОН України.

Федорів Ірина – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Чорна Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та економічної теорії Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.

Юрій Михайло – доктор історичних наук, професор кафедри філософських та соціальних наук Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету, заслужений діяч науки і техніки України.

Юрчак Марія – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До друку приймаються статті, ніде раніше не друковані, а також документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Основна вимога до авторських текстів – наукова новизна матеріалу, оригінальність думок, актуальність теми та згідно Постанови Президії Вищої Атестаційної Комісії (ВАК) України від 15.01.2003 № 7-05/1 структура оформлення наукових статей має відповідати таким критеріям (складатися з необхідних елементів): 1. Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; 2. Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; 3. Формулювання цілей статті (постановка завдання); 4. Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; 5. Висновки з запропонованого дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямку.

Обсяг матеріалів – не більше 23–25 сторінок (1 авторський аркуш). Текст має бути набраний у текстовому редакторі Microsoft Word for Windows, шрифт Times New Roman, кеґль – 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Формат сторінки – А4. Поля: верхнє та нижнє – по 2 см, ліве – 3 см, праве – 1 см. Формат файлу – .DOC або .RTF. Список використаних джерел оформляти за новими вимогами ВАК України (Див. Бюлетень ВАК України. – № 3. – 2008).

Текст набирається без переносів слів. Абзацні відступи форматуються в матеріалі, а не використанням пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в текстовому файлі. Посилання виконуються у порядку появи посилань у тексті в квадратних дужках (Наприклад: [4, с. 47], де "4" – порядковий номер документа у списку використаних джерел, а "47" – номер сторінки або аркуша архівної справи тощо).

Автори мають повідомити про себе такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (роб., дом., мобільний), електронну пошту та кольорову фотокартку розміром 3х4 см.

У редакцію "УЄС" слід подавати один роздрукований примірник, а також електронну копію статті (дискета або CD). До статті має бути додано дві анотації, ключові слова (українською й англійською мовами). Надіслані до редакції збірника матеріали не перекладаються та друкуються змішаними мовами (українська, російська, англійська, польська).

Редакція має право редагувати й скорочувати подані матеріали. За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: Л. М. Алексієвець, редакція "УЄС", вул. Громницького, 1а, Тернопіль, Україна, 46027 або електронною поштою: history@tnpu.edu.ua

GUIDELINES FOR CONTRIBUTORS!

Authors are invited to submit their papers that haven't been published before, as well as documents, reviews on new editions and information about scientific events. The main demand to manuscript submissions is scientific novelty, the ideas originality, urgency of the topic presented and according to the decision of Higher Certification Committee of Ukraine Presidium dated from 15.01.2003 #7-05/1 the structure of scientific papers should correspond to the following criteria: 1. The topic stating in general and its connection with important scientific or practical tasks; 2. Analysis of the latest investigations and publications which are the basis of author's grounding; distinguishing of unsolved before parts of the general problem to which the paper is dedicated; 3. The paper's aims formulation (tasks setting); 4. The investigation material interpretation with full grounding of received scientific results; 5. Conclusions of the investigation and prospects of further survey in the field.

The volume of the paper is 23–25 pages (1 author leaf). Use Microsoft Word for Windows, Times New Roman only (size of type – 14, interlinear interval – 1,5). Page format – A4, margin: upper and lower – 2 cm, left – 3 cm, right – 1 cm. File format – .DOC or .RTF. List of references should be arranged according to the new rules of Higher Certificatory Commission of Ukraine (look at the "Bulletin of Higher Certificatory Commission of Ukraine". – № 3. – 2008).

Text should be typed without words syllabification. Indentions are formatted in the material but not using quadrats or tabulator. Tables should be referred to in the main text. References in the text should be given in the order of reference appearance in the text in square brackets (for example: [4, c. 47], where "4" – sequence number of the document in the list of References and "47" – page or leaf number of the archival file etc).

Manuscript submission should be accompanied by information about the authors, such as: surname, name, paternal name, scientific degree, academic status and post, address for correspondence, telephone number (work, home, mobile), e-mail, and colour photo in size 3x4 cm.

One hard copy and electronic version of the paper (floppy disk or CD) should be given to *UEW* editors. Two summaries, key words (in Ukrainian and English) should be added. Contributions sent to the editors are not translated and are printed by the mixed languages (Ukrainian, Russian, English, Polish).

Editors have the right to edit and abridge the materials. The author is responsible for the article content, authenticity of facts, quotations, data etc. Authors are kindly requested to check their manuscripts very carefully before submission.

Materials should be sent by post to address: L. M. Alexiyevets, *UEW* Editors, 1a Hromnytsky St., Ternopil, Ukraine, 46027 or by e-mail: history@tnpu.edu.ua

ПЕРІОДИЧНЕ ВИДАННЯ

Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 13: присвячується 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – 368 с.

Комп'ютерне оформлення: Юрій Древніцький

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу
історичного факультету "Літопис"
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53-59-01

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 15222 – 3794Р видано
Міністерством юстиції України
10 квітня 2009 р.

Здано до складання 14.02.2013 р. Підписано до друку 27.05.2014 р.
Формат $70 \times 100/16$. Папір друкарський. Ум. друк. аркушів 32,14.
Замовлення 137. Тираж 150 прим.